Tanulmányok Erdély történetéről

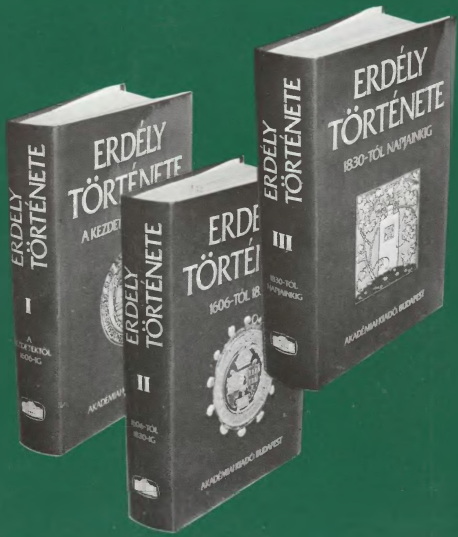

Tanulmányok Erdély történetéről

Tanulmányok Erdély történetéről

SZAKMAI KONFERENCIA DEBRECENBEN
1987. OKTÓBER 9–10.

SZERKESZTETTE

RÁCZ ISTVÁN

Debrecen / 1988

LEKTOR
IRINYI KÁROLY
VÖRÖS KÁROLY

A kötet megjelentetését az MTA–Soros Alapítvány anyagi támogatásban részesítette

Az illusztrációk a Székelykapuk című, 1987-es falinaptárból valók, s Szacsvay Imre munkái.

© Csokonai Kiadó, 1988

A kiadásért felel: Dr. Bakó Endre, a Csokonai Kiadó igazgatója
Felelős szerkesztő: Cs. Nagy Ibolya
Műszaki szerkesztő: Molnár László
88.457.66-14-1 Alföldi Nyomda, Debrecen
Felelős vezető: Benkő István vezérigazgató

ISBN 963 025 630 4

Tartalomjegyzék

ELŐSZÓ 9

SZEMLÉLETI ALAPELVEK
RÁCZ ISTVÁN: Történetírói lehetőség és kötelesség 13
PACH ZSIGMOND PÁL: Miért írunk Erdély-történetet? 18
IRINYI KÁROLY: Tudatcsere kellene 23

ERDÉLY TÖRTÉNETE A XVI. SZÁZADIG
BALLA LAJOS: A római Dácia lakosságtörténetének kérdéseihez . . 33
GUNDA BÉLA: Néhány néprajzi megfigyelés Erdély történetéhez . . 37
FODOR ISTVÁN: A népvándorlás és a honfoglalás kora Erdélyben (Az Erdély története alapján) 45
OROSZ ISTVÁN: Eredmények és feladatok Erdély ókori és középkori történetének kutatásában 54
KRISTÓ GYULA: Erdély XI–XIII. századi történetéhez 60
KUBINYI ANDRÁS: Erdély a Mohács előtti évtizedekben 65

ERDÉLY TÖRTÉNETE A XVI–XVII. SZÁZADBAN
BENDA KÁLMÁN: Erdély története a fejedelemség korában 77
PERJÉS GÉZA: Szulejmán koncepciója és Erdély 84
BITSKEY ISTVÁN: A reneszánsz és barokk kori művelődés Erdély történetében 92
BARCZA JÓZSEF: Peregrináció, vallási türelem 99

ERDÉLY TÖRTÉNETE A XVIII. SZÁZAD ELEJÉTŐL 1918-IG
WELLMANN IMRE: Erdély népessége és agrárfejlődése (1660–1830) . 107
IFJ. BARTA JÁNOS: A felvilágosult abszolutizmus fogadtatása Erdélyben 118
SZABAD GYÖRGY: Nézetek Magyarország és Erdély államjogi viszonyának rendezéséről a polgári átalakulás korában 127
TAKÁCS PÉTER: Az erdélyi társadalom jellemzői a XIX. században. 134

ERDÉLY TÖRTÉNETE 1918 UTÁN
FEHÉR ANDRÁS: Erdély és az 1918–19-es magyar politika kérdéséhez 143

L. Nagy Zsuzsa: A magyarországi és az erdélyi szabadkőművesség kapcsolatai a két világháború között 151
Szőke Domonkos: A Magyar Szemle és az erdély-kérdés 160
Korom Mihály: A második bécsi döntéstől a fegyverszünetig . . . 167
Balogh Sándor: A Groza-kormány nemzetiségi politikájának történetéből (1945–1946) 181
Fülöp Mihály: A Sebestyén-misszió (Petru Groza és a magyar–román határkérdés) 195
Varga János: Levente és értelmezője nyomában. Forráskritikai megjegyzések egy esszéíró történelemidéző módszeréhez 212

SZABAD VITÁBAN ELHANGZOTT SZEMPONTOK ÉS VÉLEMÉNYEK
Pályi Dénes hozzászólása 229
Kádár Zoltán hozzászólása 230
Gebei Sándorhozzászólása 232
Raffay Ernő hozzászólása 234

A MONOGRÁFIA SZERZŐINEK VÁLASZA
Makkai László 239
Barta Gábor 241
R. Várkonyi Ágnes 242
Szász Zoltán 245

ÖSSZEGEZŐ SZÁMVETÉS
Köpeczi Béla: A vita tanulságai 251

ANGOL NYELVŰ ÖSSZEFOGLALÓK 259

AZ ERDÉLY TÖRTÉNETE SZERZŐINEK NÉVSORA 309

A KONFERENCIA ELŐADÓINAK ÉS HOZZÁSZÓLÓINAK NÉVSORA 310

Contents

A SUMMARY IN ENGLISH 259

PRINCIPIA
István Rácz: The Historian's Opportunity and Duty 259
Zsigmond Pál Pach: Why Should we Write a History of Transylvania? 260
Károly Irinyi: What we Need is a Change of Consciousness . . . 261

THE HISTORY OF TRANSYLVANIA UNTIL THE 16TH CENTURY
Lajos Balla: The Development of the Population in Roman Dacia 262
Béla Gunda: Ethnographical Notes to the History of Transylvania 264
István Fodor: The Age of the Great Migrations and the Hungarian Conquest in Transylvania as Presented in The History of Transylvania 264
István Orosz: What Historiography has Achieved and has Still to Achieve with Reference to Research into the History of Transylvania from Ancient Times until the Middle Ages 265
Gyula Kristó: On the History of Transylvania in the 11–13th Centuries 267
András Kubinyi: Transylvania during the Decades before the Battle of Mohács 269

THE HISTORY OF TRANSYLVANIA IN THE 16TH AND 17TH CENTURIES
Kálmán Benda: The Age of the Principality of Transylvania . . . 271
Géza Perjés: Suleiman's Conception and Transylvania 271
István Bitskey: Renaissance and Baroque Culture in the History of Transylvania 273
József Barcza: On Student's "Wandering" and Religious Toleration 274

THE HISTORY OF TRANSYLVANIA FROM THE EARLY 18TH CENTURY TO 1918

IMRE WELLMANN: The Population of Transylvania and the Development of its Agriculture from 1600 to 1830 . . . 276
JÁNOS BARTA: The Reception of Enlightened Despotism in Transylvania . . . 278
GYÖRGY SZABAD: Views of the Relations between Hungary and Transylvania as Defined by Political Law in the Age of Transition into Capitalism . . . 280
PÉTER TAKÁCS: The General Characteristics of Transylvanian Society in the 19th Century . . . 281

THE HISTORY OF TRANSYLVANIA AFTER 1918

ANDRÁS FEHÉR: Transylvania and Hungarian Policy in 1918 and 1919 283
ZSUZSA L. NAGY: The Relations between Freemasonry in Hungary and Transylvania between the Two World Wars . . . 285
DOMONKOS SZŐKE: The Periodical "Magyar Szemle" and the Problem of Transylvania . . . 287
MIHÁLY KOROM: From Vienna Award II to the Armistice . . . 288
SÁNDOR BALOGH: On the Policy of Petru Groza's Government towards National Minorities (1945–1946) . . . 291
MIHÁLY FÜLÖP: The Mission of Pál Sebestyén (Petru Groza and the Problem of the Hungarian–Romanian Border) . . . 294
JÁNOS VARGA: "Levente" and his Interpretation. Critical Comments on an Essayist's s "Historical" Method . . . 296

VIEWS AND COMMENTS DURING THE DISCUSSION

DÉNES PÁLYI's Comment . . . 298
ZOLTÁN KÁDÁR's Comment . . . 299
SÁNDOR GEBEI's Comment . . . 299
ERNŐ RAFFAY's Comment . . . 300

THE AUTHORS' REPLIES

LÁSZLÓ MAKKAI's Comment . . . 300
GÁBOR BARTA's Comment . . . 301
ÁGNES R. VÁRKONYI's Comment . . . 301
ZOLTÁN SZÁSZ's Comment . . . 302

SUMMING-UP

BÉLA KÖPECZI: The Conclusions of the Discussion . . . 303

LIST OF THE AUTHORS OF THE HISTORY OF TRANSYLVANIA . . . 309

LIST OF LECTURERS AND OTHER CONTRIBUTORS . . . 310

Előszó

A Köpeczi Béla által szerkesztett új, háromkötetes *Erdély történetének* első kiadása 1986. végén hagyta el a nyomdát. A rangos monográfiáról a Kossuth Lajos Tudományegyetem Történelmi és Klasszika Filológiai Intézete 1987. október 9–10-én országos méretű szakmai vitát szervezett. Ezzel egy időben került sor a Kossuth Lajos Tudományegyetem Nagykönyvtárában Erdélyi tükör címmel egy nagyszabású könyvészeti, az Aranybika Szálloda előcsarnokában pedig egy Erdélyre vonatkozó építészettörténeti kamarakiállítás megrendezésére. Az előbbi Korompai Gáborné és Koltay Klára könyvtáros, az utóbbi Rácz Zoltán építészmérnök tervei alapján készült.

Kötetünkben a tudományos konferencia vitaanyagát – egy rövid hozzászólás kivételével – egészében közreadjuk, sőt még három külön írásban kért megnyilatkozással ki is egészítettük. A résztvevőket kettős célkitűzés vezette: mérlegelni kívánták a monográfia eredményeit, és megkezdték a jövő kutatási feladatainak a számbavételét, s ennek során már kiérlelt gondolatokat is megfogalmaztak. Összesen 33 szakember mondta el a véleményét, széles időbeli ívelésben és sokrétű tematikai metszetben. Többségben az ország különböző egyetemein, tudományos intézeteiben dolgozó alkotó tudósok értékelése került előtérbe, de néhány középiskolai tanár is kifejtette véleményét, és természetesen a kiadvány szerzői és szerkesztői közül is szót kértek. A mérlegmegvonás sokoldalúságát mutatja, hogy a szaktörténészek előadásai mellett régészeti, néprajzi, irodalomtörténeti és egyháztörténeti jellegű referátum is elhangzott. (A konferencia jellege mellett ezzel a szakmai sokféleséggel is magyarázható, hogy a közreadott előadásoknál a szerzők jegyzetelési módszere eltér egymástól, mindenki a saját szaktudományában szokásos módon járt el. Az olvasó tájékoztatását azonban remélhetőleg így is egyértelműen biztosítják.)

A konferencia előadásait és felszólalásait nagy érdeklődés kísérte. Több száz főnyi hallgatóság – kutató szakemberek, középiskolai tanárok, egyetemi és főiskolai hallgatók s más érdeklődők – részvételével folytak az előadások, s a Magyar Rádió, a Magyar Televízió és a különböző országos napi- és hetilapok is tájékoztatást adtak a rendezvényről.

A konferencia sikeres lebonyolításához több intézmény, vállalat, illetve tudományos-társadalmi szervezet is hathatósan hozzájárult. Így a Magyar Történelmi Társulat, a Debreceni Akadémiai Bizottság, a Kossuth-egyetem Bölcsészettudományi Kara, a TIT Hajdú-Bihar Megyei Szervezete, a Hazafias Népfront

Debrecen Városi Bizottsága, az Aranybika Szálloda és a Piremon Nyomda. Személy szerint külön elismerés illeti a szervezésben való közreműködéséért Kiripolszky Károly középiskolai tanár munkáját. E kötet összeállításánál Papp Klára egyetemi adjunktus nyújtott segítséget.

Szerkesztő

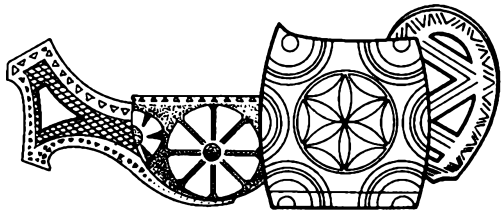

Szemléleti alapelvek

RÁCZ ISTVÁN

Történetírói lehetőség és kötelesség

Az új, háromkötetes *Erdély történet*ének a közreadása nemcsak a történetírásnak, hanem az egész magyar tudományos életnek is a rangos eseményei közé sorolható. Megjelentetését fokozott szakmai és közérdeklődés kísérte. A mai kor embere főként azért tekintett várakozással a megjelenése elé, mert arra volt kíváncsi, hogy az új, nagy, tudományos leltározás során a nemzettudat, a nemzeti emlékezet egészében véve milyen új ismeretanyaggal és szemlélettel gazdagodott. Melyek azok a kérdések, amelyeket a monográfia megoldott, amelyeket előbbre vitt, vagy amelyeket továbbra is nyitva hagyott? Különösen érzékenyen ítéli meg az összegezés értékelésének a szempontjait: a szerzők a modern gondolkodásmódot követik-e, vagy a béklyózó hagyomány zsákutcájában rekedtek meg. Korlátokat nem ismerve, a napi politika szolgálatába szegődtek, vagy az írástudók felelősségével a tudomány eszköztárát és etikai zsinórmértékét tekintették munkaeszköznek és értékelésbeli mércének. Egyáltalában: az új Erdély története segítségével milyen megalapozott szakmai válaszok fogalmazhatók meg a tudományos tisztesség mezejéről egyre többször messze tévedt külföldi kihívásokra?

A háromkötetes Erdély történetének a megjelentetését sok minden indokolta. Elsősorban az, hogy magyar részről legutóbb közel fél évszázaddal ezelőtt adtak ki Erdély-történeti szintézist, s azóta természetesen időben is tovább hosszabbodott Erdély történeti pályájának az íve. Önmagában véve tehát ennek a kornak a történetírói rendszerezése is komoly érdeklődésre tarthatott számot. Újraírását és kiadását azonban a távoli múlt hitelesebb megismertetése is indokolta. Nem azért, mintha a történeti valóság bármit is változott volna. Ellenben új adatok sokasága került felszínre, a történetírás módszertani tárháza sokat bővült, s – ami legalább ilyen fontos – friss szemléleti elemek segítségével az új összefüggések egész sorának a felismerésére kerülhetett sor.

A teljes keresztmetszetű történeti horizont megismertetésének a fontosságát nem lehet eléggé hangsúlyozni. Ismeretes ugyanis, hogy a mai magyar közgondolkodásban még gyakran bukkan fel az a nézet s burkoltan, hellyel-közzel halványuló nyomokban szakmai berkekben is érzékelhető, amely szerint a távoli múlt bolygatása öncélú és felesleges, s csak a jelent közvetlenül megelőző eseményeket ismeri el a jelenre komoly hatást gyakorló okként. Nem veszi tehát figyelembe, hogy a jelen pontosabb megismerésének egyik kulcsa a hosszú távú történeti ismeret. Messzemenően egyet kell ugyanis értenünk March Bloch

francia történésznek azzal a megállapításával, hogy *„A jelen nem más, mint egy hosszú áramlat legszélső csücske, s ebben az áramlatban mindegyik hullám mozgása függ egyrészt a szomszéd hullámoktól, amelyek körülfogják, és összeszorítják..., de függ a mögötte levőktől is, amelyek előrelökték."* Egyszóval nem lehet, és nem is szabad összekeverni a régit a hatásossal.[1]

Erdély történetének a publikálását nemzeti kultúránk nemzetközi pozíciója is sürgette. Sokszor esett már arról szó, de nem mindig vesszük komolyan, hogy a kisnemzetek fokozott művészeti-tudományos erőfeszítésekre kényszerülnek. Történelmi múltunkról is a nagyobb országok csak akkor vesznek tudomást, ha mi magunk vállalkozunk a feltárására. Az egyetemes emberi kultúra magyarországi építőköveit tehát magunknak kell felszínre hoznunk s ápolnunk, különben a feledés bozótja egyre sűrűbben beszövi. A magyar tudomány nem hagyatkozhat arra, hogy mások végezzék el ezt a munkát, annál kevésbé, mert a tapasztalatok szerint torz tükör is közvetítheti a nemzetközi tudomány áramába a magyar múlt, s ezen belül Erdély történelmének valóságát.

Az Erdély-történeti kutatások bizonytalanságát és hiányát az iskolai oktatásban is lehetett érzékelni, s ezt is a kiadást sürgető okok közé sorolhatjuk. A tankönyvek vonatkozó részei foszlányszerűen szűkszavúak, és a hűvös interpretálás jegyében fogalmazódtak, s a tanulókban akaratlanul is inkább a közömbös magatartási normákat táplálták, mintsem az egészséges történeti tudatot. Nem volt az véletlen, de a kutatók és a tankönyvírók számára meghökkentő tanulságul szolgáló adalék, hogy egy néhány évvel ezelőtt történt tájékozódás szerint az általános iskolások között szép számmal akadtak olyanok, akik azt sem tudták, hogy a székelyek milyen nyelven beszélnek, vagyis tudatukból már kirekesztették azokat a magyarok soraiból. Az új monográfia eredményeinek a tankönyvekbe való beépítése reményt nyújthat arra, hogy a felnövekvő nemzedék Erdély történetét – a valóságnak megfelelően – gondolkodásmódjában a magyar történelem részévé avatja.

Mindezeket a szempontokat figyelembe véve – és még továbbiakat is sorolhatnánk – levonhatjuk azt a következtetést, hogy a magyar historikusok számára Erdély történetének a megírása nemcsak lehetőségként kínálkozott, hanem tudományos kötelességként jelentkezett. A szakmai felelősség ezen a téren a tudományszervezés számára nem kínálhatott alternatívákat: egyértelműen a történetírás sürgető feladatai közé sorolta.

A háromkötetes Erdély története című monográfia munkálatait Köpeczi Béla akadémikus személyében nemzetközileg is elismert főszerkesztő irányította, s vele együtt rangos szerkesztői és szerzői gárda szerkesztette és írta. Név szerint – a kronológiai sorrendet követve – Vékony Gábor, Mócsy András, Tóth Endre, Bóna István, Makkai László, Barta Gábor, Péter Katalin, R. Várkonyi Ágnes, Trócsányi Zsolt, Miskolczy Ambrus és Szász Zoltán. Valamennyien a témakör kitűnő ismerői és kutatói. A felsorolt jeles tudósok vállalták, hogy elvégzik Erdély történetének új összegezését. A feladat számukra megtisztelő volt, de aligha tévedünk, ha azt mondjuk, hogy megoldása sok nehézséggel és buktatóval járt. Ennek gondjairól azonban nyilatkozzanak majd maguk a szerzők. Szomorú kötelességünk viszont utalni arra, hogy a monográfia szerzői közül Mócsy András és Trócsányi Zsolt már nem jelenhetett meg köztünk, a

közelmúltban életük fonala megszakadt. Tisztes emlékük előtt lélekben ezúttal is fejet hajtunk. Úgy gondolom, hogy alkotó szellemüket akkor becsüljük meg igazán s munkásságukat akkor emelhetjük a tudomány élő elemei közé, ha a vita során róluk is szó esik, s netán esetleges ellenvéleményekkel is megtiszteljük teremtő emberségüket.

A monográfia munkaközössége sokban támaszkodhatott a mai erdélyi magyar történetírók eredményeire, főként Demény Lajos, Csetri Elek, Egyed Ákos, Imreh István és Jakó Zsigmond munkásságára. Ismeretes ugyanis, hogy századunk elejétől a magyar történetírás sajátos – de nem egyedi – módon kettős nyomvonalon haladt: a hazai mellett gyökeret eresztett a határainkon kívül éledt történeti szakirodalom is. Ennek két góca körvonalazható: a nagy kivándorlás nyomán a távoli kontinenseken, az USA-ban és Kanadában, s Trianon után a velünk szomszédos országokban, főként Romániában. Az előbbi – jellegéből következően – időben csak a századfordulóig nyúlt vissza, tehát amióta az ott élők hazát cseréltek, s a kivándorlásuk történeti kérdéseire, esetleg az utánuk következő leszármazottak életkörülményeinek a miként jére keresték a választ. A romániai magyar történetírás viszont a teljes történeti múlt kutatási feladatait igyekezett felvállalni, középpontba állítva a székelyek történetét.

A ma még nemzetközi szintű erdélyi magyar történetírásról sajnálattal állapíthatjuk meg, hogy nem rendelkezik megfelelő utánpótlással. Elöregedési folyamatnak vagyunk tanúi, s több jel arra mutat, hogy egyre vékonyabb ereken szivárog a történetírás termése. A szépirodalom hajtása még ennél jobban – ha nem is a gondos gazda terméshozamát idéző módon – áttöri a cserepesedő talajt, a magyar nyelvészetnek is mutatkoznak éltető elemei, az erdélyi történetírás feladatainak a nagy részét azonban már ma is a magyarországiaknak kell ellátniuk.

A mi megítélésünk szerint ma szakmailag értelmetlen és tudománytalan dolog azt vitatni – amire a külföldi megnyilatkozásokban van példa –, hogy a magyarországi történészeknek joguk van-e a más állam keretei között élő magyar ajkú népesség történeti vizsgálatára. Alapelvként állapíthatjuk meg, hogy a tudománynak s ebben a történetírásnak, nem lehetnek területi és etnikai határai. Az a világon mindenütt természetes, hogy a politikai, szociális jellegű s egyéb migrációs erők hatására az anyaországból kiszakadt népelemek sorsának alakulását új lakóhelyükön az anyaország szaktudósai is tovább követik. Nem a politikai beavatkozás szándékával, hanem a történeti összegezés igényével. Ugyanilyen természetesnek kell tartanunk az anyaország történeti érdeklődését olyan esetekben is, ha a területi átrendeződés során a föld és a nép együttesen új államalakulat keretébe sorolódott át. A kirekesztéssel a tudomány törvényszerűsége szenvedne csorbát. Atkins, oxfordi természettudós összegező megállapítása ebben az esetben is érvényesnek ismerhető fel, aki szerint a tudomány sohasem térhet nyugovóra.[2] A tudomány természetes útjáról való letérés lenne, ha a magyar történetírás lemondana Erdély történetének a kutatásáról.

A monográfia érdemeit egy rövid bevezetőben elősorolni reménytelen vállalkozás lenne, s nem is lehet feladatom. Általánosabb vetületű tanulságai közül azonban néhányat magam is szeretnék jelezni. Kiindulási pontként szögezzük le: szükségszerűen tükörképe a történetírásunk jelenlegi színvonalának. Kieme-

lést érdemel a szerzőknek az az eljárása, hogy valamennyien végeztek az összefoglaláshoz kiegészítő alapkutatásokat, és – ami ugyancsak jól lemérhető – koncepcionális többlettel jelentkeztek. A szerzők munkáját tehát alapvetően meghatározta történetírásunk fejlettségi szintje, segítette, de egyszersmind korlátokat is vont eléjük. Etikai normákat sértenénk, ha történetírásunk gyengeségeinek a pótlását most a kötet szerzőitől kérnénk számon. A szerzők egyéni felelősségén természetesen ez a megállapítás mit sem változtathat, s meggyőződésem szerint erre a felmentésre nem is tartanak igényt.

Jóleső érzéssel állapíthatjuk meg, hogy a szerzők tiszta eszközökkel s világos elvi vonalvezetéssel dolgoztak. Úgy tűnik, hogy a kompromisszumos megoldásokat nagyobbrészt sikerült kikerülniük. Ez azért fontos szempont, mert a kompromisszum fegyverét a tudomány nem forgathatja hitelrontás nélkül, a kétféle vagy közbülső igazság fogalmával nem taktikázhat. A kompromisszum a diplomáciai szótár vastag betűvel szedett fogalma, a történetírás ehelyett az ellentmondások és az árnyalatok felfedésére hivatott.

A szerzők vitaszelleme egészséges és mértéktartó. A véleménykülönbségeket nem hallgatják el, igazságuk mellett azonban mindig érveket sorakoztatnak fel, és sohasem helyettesítik a bizonyító anyagot a vagdalkozás méltatlan módszerével. Közismert, hogy a magyar szakembereknek a véleménye sok mindenben – alapkérdésekben is – eltér a román történészek egy részének álláspontjától. Ezekre a szerzők általában határozottan utalnak, ellenvéleményüket is megfogalmazzák, de korrekt formában. Tudományos erkölcsi normáikra jellemző, hogy a véleménykülönbségeket akkor is éppen úgy jelzik, ha magyar szakemberek álláspontját vitatják.

A vita tulajdonképpen két nagy kérdéscsoport köré sorolható. Az egyik az erdélyi állam jellegének s utótörténetének megítélése, tehát általános vetületű közjogi-politikai kérdés. A másik a nemzetiségi kérdés vonulatához kapcsolódik, Dácia rómaiságától kiindulva napjainkig. A magyar szerzők a vitakérdésekben a modernség útján járnak, mert a kölcsönös megbecsülés jegyében gondolkodnak. Mintha Szabó István debreceni történésznek még 1941-ben papírra vetett gondolatait választották volna irányelvként, aki szerint a népiségtörténettel foglalkozó kutatónak a tárgyilagosság iránytűje szerint kell tájékozódnia, ami azt jelenti: *„ha nehéz, sőt olykor kínzó is, mégsem hallgatni a rokonszenv vagy ellenszenv hangjaira, magunknak nem hízelegni, hanem a keserűt is kimondani, másokat nem kevesbíteni, hanem egyenlően részeltetni."*[3] A tárgyilagosság igénye azonban – s ezt tegyük hozzá a Szabó István-féle megfogalmazáshoz – semmiképpen sem jelentheti az önértékelésnek azt a zavarát, ami – Kosáry Domokos találó kifejezésével élve – „öncsonkítást" eredményez.[4] Az Erdély történetében ilyen szempontból is előrelépés mutatkozik a korábbi általános történetírói szemlélethez képest. Az egészséges önbecsülés mindenkor hozzátartozik a jó nemzeti közérzethez.

A monográfia elvi vonalvezetésének néhány szempontját csak azért említettem meg, mert azok nemcsak az Erdély történetének, hanem az egész magyar történetírásnak sarkkérdései. Az érdemi tárgyi észrevételeket a referens szakértőktől várjuk. Ők hivatottak arra, hogy mérlegre állítsák az elvégzett munkát,

számbavegyék az eredményeket és a hiányosságokat, és a további feladatokat is kijelöljék.

Megtiszteltetés számunkra, hogy ennek a konferenciának a megrendezésére Debrecenben került sor. Ez azonban nem teljesen a véletlen műve. Debrecen olyan városa az országnak, amelyik Erdéllyel hosszú évszázadokon keresztül hagyományozódott organikus történelmi kapcsolatot tartott fent. Politikai szempontból elég arra utalnunk, hogy közjogilag 1538-tól sokáig az erdélyi fejedelemség fennhatósága alá került. Gazdasági kapcsolatainak csupán a tematikus felsorolása is sokatmondó: a debreceni polgárok a Várad-püspöki és érmelléki hegyeken vásároltak maguknak külön vagyont érő extraneus szőlőbirtokokat, a Székelytelek környéki helységekből hordták építőanyagaik egy részét, a váradi püspök és káptalan hitelezéseit kamatoztatták. Ugyanakkor a transzhumáló román pursások az erdélyi havasokról rendszerint a Hortobágyra hajtották teleltetésre juhállományuk ezreit. A kulturális kölcsönhatás összekötő szálai ugyancsak erőseknek bizonyultak. Bethlen Gábor erdélyi fejedelem Debrecenben a Szent András-templom mellé tornyot emeltetett, a Református Kollégiumot bőkezű adományokkal támogatta, e nagyhírű iskola pedig az 1660. évi emésztő törökdúlás után védőszárnya alá fogadta a menekülő váradi diákokat és tanárokat. Élő és eleven volt tehát Debrecen város kapcsolata Erdéllyel, s ezek a tudati-történelmi elemek igazolásul szolgálnak ahhoz, hogy e rangos konferenciának a megrendezésére most a debreceni Kossuth Lajos Tudományegyetem Történelmi Intézete kapott jogot.

JEGYZETEK

1. *March Bloch:* A történelem védelmében. Válogatta, az előszót és a jegyzeteket írta *Kosáry Domokos.* Bp. 1974. 41–42.1.
2. *P. W. Atkins:* Teremtés. Bp. 1987. 140.1.
3. *Szabó István:* A magyarság életrajza. Bp. én. 6.1.
4. *Kosáry Domokos:* A történelem veszedelmei. Bp. 1987. 534.1.

PACH ZSIGMOND PÁL

Miért írunk Erdély-történetet?

Ha szabad a kicsit a naggyal egybevetni, akkor azt mondhatom: valahogy úgy érzem most magam a történeti előadások hallgatása közben, ahogy Livius érezte magát történelmi művének írása közben, amikor a XXI. könyvéhez érkezett, és így szólt: „In *parte* operis mei licet mihi praefari, quod in *principio* summae totius plerique professi sunt rerum scriptores" – tudományos ülésszakunk e *részénél* lehet és kell elmondanom azt, aminek nyilván az egész ülésszak *elején* a helye. Elmondanom tudniillik személyes nézeteimet arról: miért írtunk-írunk Erdély-történetet, sőt: miért írtunk-írunk történelmet általában?

Nos először is: mi *nem* azért írunk történelmet, hogy ezzel *jogalapot* teremtsünk magunknak mai politikai törekvésekhez. Nem azért írunk Erdély-történetet, hogy ebből *jogforrást* fakasszunk a jelen válság hullámain himbálózó hajónk előrevivő mozgásának fölerősítésére. „Történelmi jog?" Számunkra, mai magyar historikusok számára vajmi kétes csengése van ennek a ma is gyakran használt jelzős összetételnek. Többek között azért, mert szakmánk szerint igencsak tudjuk, hogy a múltban és a jelenben is hányszor éltek vissza e fogalommal. Mennyire nem egzakt kritériumok szerint éltek vele. Ha konveniált az aktuális hatalmi törekvéseknek, menten előhúzták a poros aktákat rejtő ládafiából; amikor és akiknek viszont nem volt ínyére, akkor és azok szívfájdalom nélkül hagyták tovább porosodni, vagy pedig kitenni – Horatiusszal szólván – az egerek rágcsáló bírálatának.

Számunkra tehát nem jogalap vagy jogforrás a történelem és a történetírás, hanem – ha van egyáltalán relevanciája a jelen szempontjából; s mi történészek szeretnénk hinni: van –, akkor számunkra a történelem: hagyomány és tapasztalat. Gazdag tapasztalat, amely segít megérteni a mához vezető utunkat, jelen viszonyainkat; segít reálisan, kritikusan felmérni mai helyzetünket, amelynek valós és bíráló felmérése-elemzése nélkül nincs igazi előrelépés, nincs hamaros stabilizálás, jövendő kibontakozás.

És gazdag hagyomány számunkra a múlt, a történelem, amely nem kis részben formázta-alakította jelen mivoltunkat, valónkat, jellemünket; formáltaidomította társadalmi gondolkodásunkat, nemzeti tudatunkat.

Nem valamilyen jogtól fosztanánk tehát meg magunkat, ha nem tanulmányoznánk Erdély históriáját – de igenis megfosztanánk magunkat történelmi tapasztalataink tárházának bőségétől, megfosztanánk magunkat magyarságtudatunk integráns részétől.

Más szavakkal így is kifejezhetem: mi történészek nem akarjuk – hogyan is akarhatnánk? – megváltoztatni mai határainkat; de nem engedjük – tőlünk telhetően nem engedjük – megváltoztatni történelmünket. Következésképpen a történelmileg kialakult magyar nemzet fogalmát a határainkon kívül szakadt, de nyelvben, kultúrában szervesen hozzánk kapcsolódó milliókra is kiterjedőnek értelmezzük.

A történelem és történetírás jelzett felfogásából is következik, hogy mi, mai magyar marxista történészek szót emelünk *mindenfajta* nacionalizmus ellen. Bárhonnan, bármi felől, bármilyen irányból jön is.

Mi nem folytatjuk a régebbi vagy későbbi *magyar* nacionalizmus vonalát, az irredentizmus vonalát, sőt határozottan szembefordulunk vele. Szembefordulunk a történelmi jogra hivatkozó magyar nacionalista-revizionista történetírással, amelynek ismeretesen kedvelt formulája volt: ezeréves történelmi jogunk hazánk területi épségére, területi integritására. Hogy mi nem vagyunk e formula felkentjei, hogy dőreségnek tartjuk a „prioritással" való érvelést – nyilván fölösleges bizonygatni ebben a körben, ebben a *szakmai* körben.

Hogy ez alkalommal mégis szót ejtünk róla, annak az az oka, hogy más körből, más körökből, nem is olyan régen és éppen a most tárgyalt művel kapcsolatban, nem átallották ezt a képtelen vádat a nyakunkba vágni. Más körökből – mondhatnám: olyan koncentrikus körökből, amelyeknek legfeljebb a legkülső körgyűrűjében volt bizonyos szakmai adalék érzékelhető; a körök középpontjában, méghozzá igen magas piedesztálra emelt középpontjában viszont bárminemű szakmai jelleg bajosan volt tetten érhető. Ezért most, ezen az összejövetelen is – amelyet a meghívó helyesen minősít *szakmai* vitának – e helyütt is leszögezzük: mi oktalannak és *tudománytalannak* tekintjük a régebbi és későbbi *magyar* nacionalista történetírás tételét-formuláját: ezeréves jogunk a történelmi Magyarország területi integritására.

De leszögezzük azt is: mi éppen ilyen, legalább ilyen oktalannak és *tudománytalannak* tartjuk a régebbi, újabb és legeslegújabb *román* nacionalista történetírás tételét-formuláját, amelyet ilyenképpen lehet összefoglalni: szomszédaink 2000 (vagy ha úgy tetszik 2050) éves történelmi joga az – úgymond – „három román országra".

Az ősidőktől fogva, vagy legalábbis Burebista úgynevezett „független és centralizált állama" óta, évezredeken át mindétig létező „három román ország" tézise, 1918-ban azután végre forma szerint is egyesülő „három román föld" tétele pedig más megfogalmazásban így szól: Erdély sohasem tartozott Magyarországhoz, mindig különálló ország, külön politikai képlet volt – kivéve 1848–49-nek alig másfél esztendejét, valamint a dualizmusnak 1867-től 1918-ig terjedő időszakát. Ezek a „kivételek", Magyarország és Erdély unióját, egységét *ante oculos* demonstráló időszakok szükségképpen speciális kezelést igényelnek a „három román föld" mindenkori létét és összetartozását valló-hangoztató történészek részéről. A sajátos kezelési módnak az alaptónusa persze nem lehet más, mint a mondott korszakok magyar politikájának a hiperkritikája. Ez a túlhajtott bírálat kiváltképpen a magyar 1848–49-i forradalom és szabadságharc megítélésében sodor el egyes szomszédságunkbeli kollégákat sikamlós ingoványokra – hogy 1918–19. évi forradalmaink tárgyalásáról most ne is

szóljak –, de az 1867-től 1918-ig fennálló rendszer szemléletében és értelmezésében is a ténylegesen létező súlyos negatívumok felnagyításához, a dualista rendszer objektív történelmi helyének félreismeréséhez vezet.

Hadd jegyezzem meg ugyanakkor: román barátaink félreértéseinek, félreértelmezéseinek helyreigazításához, korrigálásához – a mi részünkről a tudomány területén is hőn áhított „békés kiegyenlítés" munkálásához – nézetem szerint nem segít hozzá, sőt annak ellenében hathat, ha magyar történész – érdemleges disszertációt írva az 1918–19. évi Erdélyről – mintha elfelejtkezni látszanék arról, hogy az 1918 előtti években, évtizedekben a magyar vezető körök csakugyan nem néztek szembe felelősen-reálisan a nemzetiségi kérdéssel; mintha elfelejtkeznék arról, hogy a dualizmuskori Erdélyben csakugyan volt nemzetiségi elnyomás (még ha ennek színeit egyesek a ténylegesnél sötétebb-komorabbra festik is). S az sem visz előre, ha erről a könyvről jeles irodalmi hetilapunk olyan fennen szárnyaló recenziót közöl, amelyben még a méltató lelkesedés kap hangot, a tárgyszerű bírálat nem. Milyen szerencse viszont – tehetem hozzá –, hogy az MTA Történettudományi Intézetében készült munkában, az Erdély története harmadik kötetében 1848–49, majd kiváltképpen a követő 70 év bonyolult históriája – olyan értő és tudó szerzőkre lel, akik magából a valóságból bontják ki annak ellentmondásait és történelmi értékelését.

Ha az említett korszakok szükségképpen speciális reflexeket váltanak ki a „három román föld" historikusaiból, akkor a korábbi történelmi periódusok azt az általános alapfelfogást sugallják-erőltetik rájuk, amely – mint jeleztem – Erdélynek Magyarországhoz való *nem* tartozását, mindenkori különállását emeli axiómaszintre, illetve próbálja megbizonyítani-végigvezetni. Vajon azt jelenti-e ez a túlnani alapállás, hogy magyar oldalon viszont úgy áll a feladat: ennek éppen az ellenkezőjét, Magyarország és Erdély mindenkori egységét, teljes egybeolvadását kell nekünk immár axiomatikus kiindulásnak tekintenünk, illetve minden lehető módon mellette argumentálnunk?

Aki így gondolkoznék, még ha tisztes érzelmektől fűtötten is, de jócskán félreismerné-félreértené a mai magyar történetírás szakmai és elméleti princípiumait. Aki így gondolkoznék, könnyen visszacsúszhatnék a századelő vagy a két világháború közötti korszak szellemi légkörébe, amikor – milyen érdekes és milyen siralmas a mai historikus olvasó számára! – a történelmi kérdések szinte bármelyikének a tárgyalásában olyan könnyű felfedezni – mégoly távoli és *outsider*nek tűnő témák mögött is, mint amilyen például a középkori levantei kereskedelem – olyan könnyű felfedezni nem egyebet, mint a Duna-tájon egymással szembefeszülő kisnemzeti nacionalizmusoknak a múltba visszavetített acsarkodását. Éspedig *intra muros et extra:* magyar részről csakúgy, mint román oldalról. És miért e marakodás, miért ez a béka-egér harc? Bizony nem másért, mint az úgynevezett történelmi jog egy-egy falatkájáért, koncáért – azért a történelmi jogért, ami jogot ugyan nem kreál, de történelmet annál inkább *„kreál"*.

A háromkötetes *Erdély története* fejezeteinek szerzőitől távol áll – milyen szerencse, mondhatnám megint, persze nem vakszerencse, hiszen a szerzők felkérése nem vaktában, hanem tudatosan történt – távol áll az ilyen akció-reakció magatartás, távol áll az „ütnek, tehát ütök" attitűd. A szűkebb értelemben

vett Magyarország és Erdély történeti viszonyával nem azért foglalkoznak szerzőink, hogy tétellel szemben ellentételt – mindenkori különállással szemben mindenkori teljes egybeforrást – demonstráljanak, hanem azért, hogy erejük szerint – a magyar történetírás máig gyűjtött ereje szerint – megközelítsék a történelmi valóságot: a Ranke-i *wie das eigentlich geschehen ist*-et. A valóságos múltat, ahol a történelmi „jogelméletek" mereven szikár tételei és ellentételei a történeti élet színes sokrétűségében és átmeneti fokozataiban oldódnak fel. A múlt valóságát, amelyben Erdély története mint a Duna-táji gazdaság-társadalmi fejlődés sajátos problémaegyüttese jelenik meg; ahol e történeti tájegység legfőbb kérdései összesűrűsödnek, és egy soknemzetiségű vidék fejlődési útját meghatározzák. Ebben a fejlődési folyamatban Erdély históriája mind a magyar, mind pedig a román történelem integráns része; s egyben történeti korszakokban a magyar, más időpontokban a román fejlődés súlypontja tolódik ebbe a régióba – anélkül, hogy a másiktól elvitatná történeti helyét, létének és továbbfejlődésének a lehetőségét. A *másik*tól csakúgy nem, mint a *harmadik*tól: az erdélyi németektől (szászoktól).

Az előadottakból ugyan nyilvánvaló, hogy milyen értelemben használom a *nacionalizmus* kifejezést, de talán mégsem fölösleges, ha a fogalmat közvetlenül is meghatározni próbálom. Amikor a fentebbiekben nacionalizmusról beszéltem, akkor ezen olyan történeti vagy politikai álláspontot vagy törekvéseket értettem, amelyek az *egyik* nép, a saját nép boldogulását csak a *másik* nép, más népek rovására és sérelmére látják megvalósíthatónak vagy igyekeznek előmozdítani, illetve olyan megnyilatkozásokat, amelyek a *nemzeti* követelményeket és jelszavakat a *társadalmi* haladás igényeivel és céljaival, a szociális szükségletekkel és követelményekkel *szemben* használják érvként, eszközként vagy éppen fegyverként. Nem tekintem, távolról sem tekintem viszont nacionalizmusnak azt a tudományos vagy politikai magatartást és azokat a törekvéseket, amelyek az egyes nemzeti közösségek sérelmeinek orvoslását, egyéni és kollektív jogainak védelmezését szolgálják, és a nemzeti közösségekben rejlő belső alkotó erők felszabadítására, szabad kibontakozásának biztosítására irányulnak. Ez nem nacionalizmus, hanem nemzeti érzés, hazafiság, *patriotizmus*. Úgy is mondhatom: minden élő nemzeti közösség minden egyes tagjának erkölcsi kötelessége! A bajok egyik forrását éppen abban látom, hogy román szomszédaink, hogy úgy mondjam, „összekeverik" ezt a két fogalmat; pontosabban: a *magyarok* részéről, a *mi* részünkről olyan életmegnyilvánulásokat is a nacionalizmus rovatába sorolnak, amelyeket a *maguk* részéről, a *román* oldalon a hazafiság, a patriotizmus címszava alatt könyvelnek el és dicső szavakkal illetnek.

Végezetül legyen szabad tudományos ülésszakunk eszmecseréjének még egyetlen szempontját szíves figyelmükbe idéznem. Hogy egyes, határon túli vitapartnereink nézetei nem terelhetnek bennünket egy akció-reakció jellegű magatartásba, gondolom, mindannyiunk előtt világos. Leperegjenek-e hát rólunk teljességgel ezek a reánk zúdított állítások? A vádaskodások, *politikai* vádaskodások, javaslom, peregjenek le rólunk e napokban. *Szakmai* szempontból, tudományos szempontból azonban ne hagyjuk hallatlanul az odaát kifejtetteket. Vitázzunk velük, ahol vitáznunk kell; de főleg ezeket is *pozitív* értelemben hasznosítsuk! Például olyképpen, hogy feltegyük magunknak a kérdést: vajon

szakmai-történeti ismereteink birtokában kellően végiggondoltuk-e az erdélyi vajdaság csakugyan sajátos státusának problémáit a középkori Magyarországon belül a Mohács *előtti* századokban? S vajon szakmai ismereteink birtokában kellően végiggondoltuk-e ennek a problémának az újabb megjelenési formáját a Mohácsot *követő* két évszázadban, amikor éppen „három *magyar* föld": királyság, fejedelemség és hódoltság várt egyesítésre, történetileg pontosabban: *újraegyesítésre*. S vajon kellő mélységben elemeztük-e ezt a kérdést a polgári átalakulás időszakára, a XIX. századra vonatkozóan, amikor Magyarország és Erdély viszonya nemcsak az egyesülés vagy különállás vagy-vagy dilemmájaként merült fel, hanem az unión belüli önkormányzati státus különböző változataiban is.

És végül újból és mélyen át kell gondolnunk ezt a kérdést jelenünkre, a szocialista fejlődés mai szakaszára szólóan, amikor – az államhatárok koránt sem spiritualizálódván („légiesülvén") – a merev és szétválasztható vagy-vagy alternatívákkal szemben a békés kiegyenlítés közbülső fokozatai újabb tartalmat nyerhetnek, s a majdani progresszív kibontakozás esélyével kecsegtethetnek.

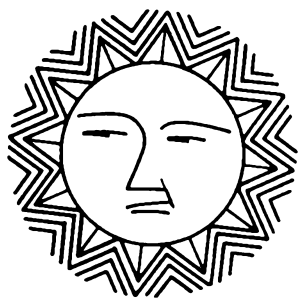

IRINYI KÁROLY

Tudatcsere kellene

Közel 70 esztendeje – megannyi vészjelzés után – ismételten fölerősödtek a magyar szellemi élet nemzetféltő hangjai. „Jaj, merre menjek, merre nézzek, mit rebegjek, mit hazudjak? Jaj, hol az arcom, hol a múltam, hol az ágyam, hol a sírom? – kérdezte riadtan Kosztolányi 1918-ban. 1919 elején pedig segélykiáltással fordult Európa költőihez:

„Oly mélyre estünk, hogy nem húllhatunk már,
nincs is magas és nincs számunkra mély,
Anyánk nyelvén sikoltunk a világhoz,
Mi lesz szívünkkel és mi lesz szavunkkal, ha jő az éj?"

A szorongató aggodalom torokhangja korántsem csak nacionalizmusból táplálkozott. 1918–19 fordulóján – alig néhány drámai hónap alatt – uralkodó nemzetből legyőzött, megalázott és gyűlölt nemzetté lettünk. Beteljesedett Kossuth jóslata: a történelmi igazságszolgáltatás, a szomszédok nacionalizmusa, az összeomló terhek súlya alatt a magyar politikai gondolkodás legnagyobb illúziója, az integer Magyarország eltemettetett. Az összeomlás veszélyével a valóságtévesztő magyar közvélemény egyáltalán nem számolt. Az általános európai és magyar nacionalista megkergülés közepette legfeljebb Jászi érzékelte a gyűlölet várható következményeit. És leginkább Ady, aki nemcsak azt kérdezte: mi lesz, ha Erdély elvész, azt is tudta; néhány fáraóé ez az ország. Ő nem élt a magyar glóbusz hitében. De bénultan is Erdélyt akarta kimondani, mert olyan sötétet még ő sem jósolt, mint amit haldokló szemével látnia kellett. A majdani Trianon Ady rémálmait is túlszárnyalta. Az államok visszafelé is átírták történelmüket. Igaz, a két világháború között az „egész Magyarország mennyország" illúziója szerencsétlen irredentizmusával tovább bőszítette a környező nacionalizmusokat, s korábban is erős volt a magyar sovinizmus, amelyet évtizedeken át a türelmetlenség, elfogultság jellemzett. Ne szépítsük hát a múltat, bűneinket is be kell vallani, ha panaszainkat el akarjuk mondani! Nekünk, magyaroknak el kell ismerni, hogy az 1868. évi nemzetiségi törvény után valóban rés támadt az alkotmányos rendelkezések és a valóság között. De azt is tudjuk, akkora, mint a nemzetiségi jogegyenlőséget biztosító 1918-as gyulafehérvári határozat, a békeszerződéshez csatolt kisebbségvédelmi egyezmény és az 1923-as román alkotmány között – aligha.

Nagyon igaz a történész, Varga János tétele: kölcsönösen okoztunk torz eszméktől vezetve vagy elnyomó rendszerek szolgálatában mérhetetlen szenvedéseket egymás népeinek, mind a magyar, mind a román nemzet hitvány – Széchenyi kifejezésével élve – selejtes fiai. És ami még szomorúbb: 1945 sem lett egy kiteljesedő megoldás forrása. Pedig mennyire reméltük! „Ébredj már Dunatáj, régi seb, te se fájj" – e falak között is de sokszor elhangzott.

A méltányos igazság azonban ismét késlekedett. Reménykeltő kísérletek után egyhamar eltorlaszolódtak a magyar társadalmi tudat demokratizálódásának, egyszersmind a nemzettudat normalizálódásának útjai. Igazában nem sikerült egy új, demokratikus nemzeti identitást megteremteni. Erdély múltja és jelene pedig egyhamar tilalomfa lett. Erdélyről, s általában a kisebbségi magyarság sorsáról alig esett szó. Azt a téveszmét erősítgettük a társadalom tudatában, hogy a nemzeti-nemzetiségi elnyomás kizárólag a tőkés elnyomás specifikus szinonimája. Az '50-es évek elején – a szellemi napfogyatkozások éveiben – kialakult nemzetkoncepció megtagadta a nemzeti hagyomány folytonosságát. A gazdasági és társadalmi életre, a hatalomra orientált, illuzorikusan felgyorsított történelmi tempóinkban csaknem elfeledkeztünk arról: magyarok és emberek is volnánk. S közben Erdélyt is feledni kellett. Pedig Erdélyben a hazai magyar társadalom politikai gondolkodását is szabályozó változások történtek. 1945 után – Romániában is biztató kezdetek mutatkoztak a demokratikus nemzetiségi politikára. A békekonferencián a román kormány garantálta a területén lakó nemzetiségek számára a tökéletes szabadság rendszerét. A moldvai csángók között is létrejöttek az első magyar nyelvű iskolák. Néhány év múltán azonban sajnálatos fordulat következett be. A magyar felsőoktatási intézmények felszámolásának kezdete, a Magyar Népi Szövetség megszüntetése keltette az első általános megdöbbenést. A magyar politika- és szaktudomány minderről mélyen hallgatott.

Úgy véljük: a magyar történettudomány '56 után jelentős és pozitív szerepet töltött be a közgondolkodás irányításában, elvégezte a történelmi múlt újszerű átértékelését, s még a megmerevedett ideológiai rendszer tágításának szerepét is magára vállalta. Új haladás-fejlődés koncepciójával – amely az anyagi gyarapodás, a gazdasági haladás, a hosszú távú fejlődés fontosságát vallotta –, a marxizmus áttételesebb értelmezésével, egy tágabb világnézeti rendszer képviseletében a szaktudományt jelentősen felszabadította, önállósította a közvetlen ideológiai-politikai kontroll alól. '56 tanulságaként joggal tekintette veszélyesnek a nacionalizmust. De ma már tudjuk: országaink 1945 utáni történetében az én-személyiséget és a nemzet-személyiséget is védelmezni kellett és nem alaptalanul. Tudományos és politikai szempontból egyaránt helyes volt a hungarocentrikus szemlélet meghaladása. Az antinacionalista koncepciónak jelentős érdemei voltak a magyar történettudomány megújulásában. De: talán nem voltak teljesen indokolatlanok azok a vélemények sem, amelyek korántsem nacionalista, hanem nemzeti oldalról bírálták ezt a koncepciót. Némely író bizonyára nem tudta érzelmeit kellően az értelem ellenőrzése alá helyezni, amikor nemzetellenességgel, múltgyalázással illette ezt a történetírást. Az azonban bizonyos: '56 után közömbösséget sugallt a nemzeti eszmét illetően ez az új szemlélet, s mintegy harmonizált azzal a technokrata apolitizmussal, amely

szinte kizárólag a gazdasági civilizációra koncentrált. Ez a koncepció devalválta a nemzeti eszmét mint nemzeti-történeti értéket. A nemzeti követelményeket elhanyagolta, miközben más, szomszédos országok történetírásában egyre inkább sokasodtak a soviniszta szemlélet mérgei.

Az etnikai tudat reneszánsza, a nemzettudat megújulásának igénye igazában a '70-es évektől jelentkezett. Hogy miért? Megannyi tényező – s a szaktudomány indifferentizmusára adott válaszreakció – mellett nagyobb okok is okolták. Reális gond lett a kisebbségi magyarság magyarnak maradása, az asszimilációra kényszerülés gyötrelme, hiszen egyes országok nemzetiségi politikájában szinte a végletekig erősödött – úgymond – a kisebbségi nacionalizmus elleni küzdelem. A magyar társadalom jó ideig a kisebbségi magyarság helyzetével, így Erdéllyel is keveset törődött. Jóllehet a roppant gondok igazában '56 után kezdődtek. A nemzetiségpolitikai változások riasztó jele volt a kolozsvári magyar egyetem beolvasztása – de Szabédi László öngyilkosságára is emlékeznünk kell. Az anyanyelvi oktatás, az anyanyelv használatának lehetősége egyre szűkebb térre szorult. Érthetően felerősödött tehát a nemzettudati érzékenység, a határon túli, kisebbségi magyarság sorsa iránti érdeklődés. Újraéledt az összetartozástudat. A nemzettudat dimenziói közt előtérbe került, mi több, sajnálatosan a nemzeti gondok centrumába lépett a határon túli magyarság helyzete. Összefüggött mindez azzal az egyetemesen is jelentkező etnikai reneszánsszal, amely az érzelmileg megszakadt hagyományfontosságot kívánta megújítani. Ebben a megváltozott új helyzetben indult útjára a Történettudományi Intézetből az a tudományos és politikai szempontból egyaránt jelentős vállalkozás, amely a háromkötetes Erdély-monográfiát eredményezte.

Erdélyi tükör című kiállításunk is szolgáljon az oly sokszor megtépázott nemzeti és történeti tudatunk épülésére. Jelentsen tilalomfát azon szándékok ellen, amelyek a nemzeteket szellemi téren is ellenségek módján akarják egymással szembeállítani.

Most, 1987-ben a humánum áramköre meggyengülésének, az emberi tudat megszakadozásának idején – vezérelje a testvéri együttélés és együttműködés gondolata. Oszlassa azt a történelmi tudatzavart, amely a kisajátítás jegyében Erdély történelmét vagy kizárólagosan magyar, vagy kizárólagosan más népek történelme színhelyévé tette.

Ez a kiállítás Erdély történetét három etnikum sorsának és kapcsolatának alakulásában látja, románok, szászok és magyarok elkülöníthetetlen történeteként, a magyarsággal, illetve a románsággal együtt élő népek, nemzetiségek közös teljesítményeként értelmezi, s így szellemi kultúránk egészéből újfent kifüstöli a nemzeti kizárólagosság és elszigetelődés nacionalista maradványait. Erdély múltja számunkra valóban nem két nemzet közé vetett konc, hanem közös világunk része, amit nem egymás ellenében, hanem együtt kellene ápolnunk és szeretnünk – napjainkban éppen a szocialista modernizáció szellemében.

A kiállítás nem vállalkozhat önámító eszmék cáfolatára, de félreérthetetlenül dokumentálja: Erdély története évszázadokon át a magyar történelemhez kapcsolódott. A középkorban a magyar állam része volt, 1526 után ideszorult a magyar kultúra java része, a XVI–XVII. században Erdély volt a magyar

kultúra egyik fellegvára, jóllehet – akár Adyval is vitázva – nem tekintjük a magyar államiság csúcspontjának. Az erdélyi fejedelemség, a Habsburg fennhatóság sem szüneteltette az összefűző szálakat. 1867 után is Magyarország integráns része volt, s a későbbi változások – amikor is Erdély a román állam részévé vált – sem téphették szét ezeket az évszázados kötődéseket.

De Erdély történelme – és nem csak 1918 után – a román nép történelmének is integráns része. Népessége a XVIII. századra román többségűvé vált. Az erdélyi román kulturális fejlődésnek meghatározó szerepe volt az egyetemes román kultúrában és a modern román nemzettudat kialakításában. És ne feledjük az erdélyi románság szerepét a századforduló, az új román szépirodalom kialakításában! Erdélyben is formálódott a románság történelemtudata, itt alakultak anyanyelvű iskolái, nyelvújítása, nemzeti polgársága, értelmiségének zöme. A román nemzettudat ébresztői itt fogalmazták meg jogos sérelmeiket, de nagyon ügyeltek arra, nehogy azok emlegetésével a nemzeti gyűlölködés sárkányfogait vessék el. És 1918, a gyulafehérvári határozat valóban sorsdöntő fordulat Erdély történetében.

Ez a kiállítás emlékeztessen azon régmúlt időkre is, amikor a szász diákok a német szellemiséggel való közvetlen kapcsolat jegyében látogatták a német egyetemeket, s hogy a szász városok színházaiban már a XVIII. században bemutatták Shakespeare, Voltaire, Molière, Lessing és Goethe műveit.

Kiállításunk azt a meggyőződést is reprezentálni kívánja, hogy a politikatörténet mellett a gazdaság, társadalom, életmód, irodalom-művészet és művelődéstörténet csak együttesen közelíthetnek a totális-komplex szemlélethez. Jelezni kívánja Erdély vallási sokszínűségét is, elismerve az egyetemes katolicizmus, a protestantizmus és az ortodoxia meghatározó szerepét a magyar, román és szász kultúrák fejlődésében. Ez a szemlélet nem engedheti feledni, hogy a reformáció magyar irodalma, a történeti és memoárirodalom, az erdélyi népi irodalom és művészet is az egyetemes magyar fejlődés része. És a XIX. század irodalma és tudománya is kietlenebb lenne Jósika, Kemény, a Bólyaiak, Kőrösi Csoma Sándor nélkül. Tamási Áron is – miközben az írói rejtőzködés eszközével a jogaiban gátolt, hallgatásra kényszerült ember küzdelmeiről mesélt – könyveit Erdélynek ajánlotta: magyaroknak, románoknak, zsidóknak, szászoknak, apának, anyának, szerető párnak, békességnek, jóramenendő erőknek, füveknek, vizeknek, virágoknak, madaraknak, s az Istennek, aki mindezeket a pusztulástól megóvja. De Tamási Áron Madár Vincéje azt is tudta: Erdélyben nincs előrehaladás az együtt lakó népek testvéri összefogása nélkül, s folyton csak azt kiáltozta, *„kössünk szövetséget a románokkal"*. A legújabb erdélyi magyar irodalom is sorstudatot, nemzeti-nemzetiségi elkötelezettséget, illúzió nélküli nemzetiségi önszemléletet hordoz. Sütő András is a többiek Krisztusa, akiben a félelem sem ölte meg az erkölcsi bátorságot, s aki nemcsak a magyarság, hanem az egyetemes emberiség vigasza is lehet. És őrszeme: hiszen Auschwitz veszélyére, a népirtás döbbenetére, az álarcos szellemi fasizmus lehetőségére is figyelmeztet.

Jeles irodalomtörténészünk ítéletével kell azonosulnunk: Sütő – a helyzet szorításában teszi oltárkőre szellemét, közösségi szolgálatra szegődik, közösségmegőrző szenvedéllyel segíti az erdélyi magyarság kollektív megmaradását,

keresi a törvényt, ütközteti a hatalmat és a szellemet. Virraszt az anyanyelv gondjai fölött, protestál az anyanyelv és a történelmi emlékezet megőrzése ügyében. Segít, virraszt, protestál, mert még hiszi: *„Ha porból lettünk is, emberként meg nem maradhatunk az alázat porában."* Teszi mindezt Erdély népeinek testvériesülése érdekében.

A mi feladatunk? Újra és újra meg kell gyújtanunk a reménykedés lámpásait a félelmek, az *Álomkommandók* éjszakájában. A román és a magyar történelem intellektuális és morális értékeit kell segítségül hívnunk, azokat, akik az egymásrautaltság felismerését erősítették. Kossuthot, aki úgy vélte: a magyarnak a románnal, a románnak a magyarral testvéries egyetértésben van boldog jövője. Igaz, Kossuth sem ismerte el a nemzetiségieket önrendelkezési joggal felruházott közösségeknek, de idegen ajkúakat nyelvüktől megfosztani nem szándékozott. 1849. április 14-e, a debreceni trónfosztás napja is szimbolikus lehet. E napon, a debreceni Református Kollégiumban román képviselő, Dragos javasolta, hogy a képviselőház ülését a Nagytemplomba tegye át. S ugyane napon írta Kossuth Csányinak: *„a szívem vérzik a szerencsétlen román népet az osztrákok eszközének látni"*. Kossuth később Dragoşt bízta meg azzal, hogy a kiegyenlítés, megbékélés útját keresse Iancuval, a zord hegyvidék román parasztjainak vezérével.

S mi történt? A békéltető románt a románok koncolták fel. A fellázadt román parasztok vezéreit viszont a fiatal magyar radikális, Hatvani végeztette ki. A felbőszült románok vezére, Iancu 25 évesen – visszautasítva a császári kitüntetést – az erdélyi havasokban barangolt, míglen néhány év múltán megőrült. Régi történelmi igazság: két szubjektív igazság drámai összecsapásánál mindig az igazság szenvedi a csorbát, és elhamvad az érdekek józan egyeztetése. Mert a nemzetiségi kérdés, ez az indulatok által annyira befolyásolt terület volt Bécs számára a legesélyesebb eszköz a népek összeugratására. Legyen ez is közös történelmi tanulság! És még valamit – minden nemzeti hivalkodás nélkül – 1849-ben, bár megkésve, a magyar forradalom alkotta meg Európa első és sokáig legdemokratikusabb nemzetiségi törvényét. Az alapelvek Kossuth és a román Balcescu nézeteivel harmonizáltak. Területi autonómiát, minden nemzetiség szabad kifejlődését, az anyanyelv használatának korlátok nélküli biztosítását ígérte. Szinte egyedülállóan méltányos nemzetiségi törvény volt ez az akkori Európában.

Később Mocsáry Lajos is jól tudta: nem lehet azonnal paradicsomi állapotot teremteni, de bízott a valódi sérelmek eltávolításában. Századunkban Ady költészete is egyetlen nagy program volt a román–magyar nemzeti megbékülés érdekében. József Attila pedig testamentumként hagyta ránk: *„Rendezni végre közös dolgainkat, ez a mi munkánk és nem is kevés."* És Balogh Edgárral egyetértésben kellene szorgalmaznunk népeink szép találkozását.

Népek szellemi egymásra találása hosszú, kemény munkát kívánna a határon innen és túl, s ha egyszer – végre-valahára – sikerülne érvényre juttatni a történelmi bánatszünetet, akkor nyílna igazában új fejezet Közép-Kelet-Európa népeinek történelmében.

Történettudósaink közül is azokra figyeljünk, akik valahányszor figyelmeztettek a nacionalista szellemű történetírás veszélyeire! I. Tóth Zoltánra emlékez-

zünk, aki szerint: elszomorító látvány, ha a közös érdek dacára egymásnak feszülő akaratok, megalkuvást nem tűrő, makacs ellentmondások, csakazértis gyűlölködések teszik gyászosan mozgalmassá a két nép mindennapi életét. S eközben íróink, költőink se feledjék: egy remekbe szabott esszével, avagy éppen egy félelmetes erejű és hatású verssel hamarabb és könnyebben lehetett válaszolni a sajnálatos kihívásokra! Történészeink pedig vallják meg: a szaktudomány késésbe került, e kérdésben tudta a legkésőbb fellazítani a politikai-ideológiai kontroll fékeit! Nagyon is igaz az a vélemény, miszerint a válasz késlekedésének már-már feszültségteremtő funkciója volt. Politika és szaktudomány lássa be: bizony-bizony nem volt indokolatlan némelyek nyugtalansága a nemzeti eszmével szembeni neutralizálódás miatt! Ma talán már más lehet annak az esszének a minősítése is, amely 1957-ben újrafogalmazta a nemzeti hivatás eszméjét, s leginkább a kis államokban kereste a szocializmus műhelyeit, kísérletező laboratóriumait, minthogy a nagy államok hatalmi szerepük miatt minderre kevésbé alkalmasak. Illyés Gyulának bizonyára volt igaza abban, amikor animálni kívánta a nemzeti büszkeséget.

Végre-valahára a laikus magyar közvéleménynek is tudnia kellene: vágyak és érzelmek e kérdésben – Erdély ügyében – nem kaphatnak szárnyra. Erdély történetével kizárólag az ész disztingváló, valóságra néző felelősség-etikájával szabad foglalkozni, az érzület-etika itt éppenséggel nem érvényesülhet. Talán még a hajdani népi bölcsességnek is lehetne üzenete: Boni vini, boni viri non est quaerenda origo. Jó bornak, jó embernek nem kell eredetét kutatni.

Közvéleményünknek is tudnia kellene: Erdélyben a XVIII. században román többség alakult ki, s hogy Trianon ugyan a világtörténelem egyik legigazságtalanabb békéje volt, a magyar történelem második Mohácsa, halmazati büntetésként kellett elszenvednünk. Igaz, ez a békeszerződés nem vette figyelembe a népek önrendelkezési jogát, s eltekintett az etnikai viszonyoktól, de: jogos nemzeti-nemzetiségi területi igényeket is kielégített. És később, a bécsi döntés után mi valóban megbuktunk a történelmi vizsgán. Hivatkozzunk Szekfűre: csak a haza bérceit és kastélyait néztük, s közben elfeledkeztünk a hozzánk akkor visszakerült románokról, szászokról és magyarokról. Tudja-e a laikus magyar közvélemény, hogy a román hadsereg sok-sok ezer főt vesztett Magyarország felszabadításáért? És fölméri-e annak történelmi jelentőségét, hogy 1944. augusztus 23-án, a román átállás napján, a királyi román hadseregben alig néhány parancsmegtagadás volt – míglen nálunk Szálasi következett?

Önszembesülő identitásra van tehát szükség, mert a Duna-táji népek a nacionalizmus talaján sohasem találkozhatnak.

A magyar nemzettudat defektusai ma is erőteljesek. Nagy László tétele itt is tragikusan igaz: a hitek szétestek. Nincs korszerű magyarságtudatunk. A Himnuszt is play backről énekeljük. Még az *Erdély története* című monográfia könyvpiaci sikerét is mérlegelni kell. Megveszik, mert divat, mert nyugtatják rossz nemzeti lelkiismeretüket, s mert most ez a szelep van nyitva.

Tudatcsere kellene, népre, nemzetre, etnikumra és emberiségre egyaránt és egyszerre hangszerelt korszerű nemzet-, magyarság- és múlttudat, mert anélkül gazdasági-társadalmi gondjaink is aligha fogyatkoznak. Bizony-bizony: a nyomorék nemzettudat lefegyverez, felelősséget nem érez, áldozatokra nem képes.

Babitscsal szólva: a fának sem elég a föld nedveiből szívott erő, szükség van az esőre is, amelyet a szelek hoznak.

Kinek-kinek vállalnia kellene azt az „édes bilincset", „gyönyörű terhet", „keserves hatalmat", amit a tájhoz, a néphez, az etnikumhoz, a közösséghez, a nemzethez való szoros kötődés jelent. Már csak azért is, mert a nemzeti-nemzetiségi kérdésben tanúsított indifferentizmus akár a nacionalizmus forrásává is válhat.

Ne legyenek hát szószólói annak a téveszmének, amely csak a nemzettudat gerinctörése árán tudja elképzelni a népek testvériesülését! Mert szükség van gazdaságszemléletű elfogultságra, de nem tékozolhatjuk el a nemzethez tartozás erős tudatát sem. És éppen nem manapság, amikor is megnőtt a cinizmusra, felelőtlenségre, öncélúságra, anyagiasságra hajlamosak tábora. A magyar társadalom minden felelős intézményének felelős gondolkodójának tudnia kellene immár: a XIX. század romantikus, naiv nemzetközisége csődöt mondott. Lejárt a katedra-internacionalizmus ideje. Szót kell emelni a gondolatrestek verbálnemzetközisége ellen. Az identitásvesztés és a nacionalizmus egyaránt veszélyes.

A kisebbségek természetes asszimilációja, meglehet, elkerülhetetlen, de az élet jogán fakadó elemi kívánság: a kisebbség nem akar elpusztulni, meg akar maradni. Az etnikumhoz, a nemzethez való tartós, érzelmileg is megerősített állandó kötődésre van szükség; a manipulatív hazafiaskodás – amely csak taktikai funkciót tölt be – egyhamar hitelét veszti. Szolgáljon történelmi tanulságként: némely országban a nacionalizmus tudatos, manipulatív, a kompenzációs mechanizmus szerepét – a gazdasági-társadalmi gondok, kudarcok és tragédiák, a demokrácia hiánya elfedésének a szerepét tölti be. Óvjuk magunkat ettől a veszélytől, s ne csak akkor hivatkozzunk magyar és nemzeti létünkre, amikor felhők tornyosulnak! Káromkodássá szent imánk ne váljék! Mert internacionalista és nemzeti kötődéseink szinkronitása nélkül mai kibontakozási szándékunk is reménytelen. Nem hihetünk az utópiák világában, a szürke masszává gyúrt, kilúgozottan egyetemes nyelvű, kultúrájú, érzelemvilágú emberiségben. Az Erdély iránti érdeklődés sem lehet irtandó gyom, amit átok alá kell vetni az internacionalizmus nevében. Már csak azért sem, mert az erdélyi magyarság ma Európa legnagyobb nemzeti kisebbsége, a nemzetiségi-kisebbségi helyzet pedig korunkban egyszersmind az emberiség veszélyeztetettségének a metaforája. Vállaljunk azonosságot a hitvallással: a nemzetiség önmaga akar maradni, nyelvében, történelmi hagyományai birtokában élni, népi kultúráját és közösségi értékeit megőrizve óhajt létezni a nagyobb állami-társadalmi közösségen belül. A nemzetiségi megmaradás igénye az emberiség élethez való jogának szimbóluma. Az egyetemes és a nemzeti túlélés és kibontakozás lehetőségeinek érdekében, a megmaradás eszközeként helyezzük hát előtérbe a kultúra és a humánum, a demokrácia és a szociális érzék korszerűen érvényes értékeit! Nekünk egyszerre kell megélnünk a kudarcot és a megújulás hitét, az illyési reményt: az ember nagy ritkán győzhet is. Túlfűtött álmok ravatalánál kellene tehát új éneket kezdenünk, egy pillanatra sem feledve az 1918-as magyar progresszió tételét: szent a haza, de még szentebb az emberiség. Itt, a tudomány csarnokában mondjunk hát történelmi imát a költő segítségével:

„Te, naponta megfeszített Mi Urunk...
Tégy értünk csodát, add meg minekünk,
Hogy a mi hitünk ne fúljon cikornyás kudarcba.
Ne engedd, hogy hiába higgyünk.
A történelem önmagában visszaforduló, sötét, nevetséges csavarmenetét törd te szét,
Hogy a gondolat nagy lendületét meg ne akassza terpeszkedő beteltség...
A buta bestiát, a gőgöt öld meg bennünk Uram,
Különben minden hasztalan."

(Ez a szöveg a kötet Bevezetőjében említett Erdélyi tükör című könyvkiállítás megnyitóján hangzott el. Szerk.)

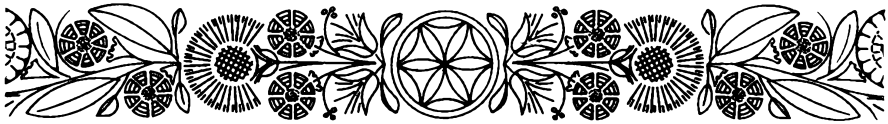

Erdély története a XVI. századig

BALLA LAJOS

A római Dácia lakosságtörténetének kérdéseihez

Dácia – e különös sorsú – határtartomány „belső történetéről" még nem tettek közzé rendszeres összefoglalást, mégis a korábbi kutatások eredményei és legutóbb Mócsy A. és Tóth E. nagyvonalú és tárgyszerű tanulmányai indokolttá teszik néhány idevágó, fontos kérdés megfogalmazását.[1]

A sajátos megközelítés: lakosság- és társadalomtörténet lehetőségét már Alföldi A. (és az ő nyomán Kerényi A.) felvetette. Az ő vizsgálataik azonban megmaradtak a feliratokon fellelhető személynevek nyelvészeti elemzésénél, I.I. Russu tanulmányai ezt a felfogást követték.[2]

Úgy látszik, a „belső történet", a lakosság- és társadalomtörténet kérdései elsősorban a személynevek „történeti elemzése" segítségével (a *nomina* és *cognomina* vizsgálatával), fogalmazhatók meg. Mócsy A., Barkóczi L. és Alföldy G. tanulmányaira utalunk – de mindenekelőtt Mócsy A. alapvető összefoglalására –, valamint a Mócsy A. által kezdeményezett „Onomasticon Imperii Romani" vállalkozásra.[3]

Hasonló jelentőségű lehet a tartományi társadalmak tanulmányozásánál a feliratállítás jelenségeinek áttekintése.[4] Lakosságtörténet, társadalom és romanizáció – egymással szorosan összekapcsolódó, egyszersmind egy római tartomány történetére meghatározó kérdések, következésképpen Dácia romanizmusának szerteágazó problematikáját is főként az itt felmerülő kérdések kapcsán közelítjük meg.[5]

Ki kell itt mondanunk: a régészeti emlékanyag, legyen bármilyen fontos is, a feliratos és auktorforrásokkal szemben nem lehet meghatározó a „belső történet" kérdéseit illetően.[6]

1. Ha a családi nevek (nomina gentilicia) és az egyéni nevek (cognomina) együttes vizsgálatának eredményeit áttekintjük, úgy arra a megállapításra kell jutnunk, hogy a Dáciából ismert személyek egyikét sem tekinthetjük egyértelmű bizonyossággal őslakosnak. Következésképpen a feliratállítók túlnyomó többségükben idegenek – betelepítettek és bevándorlók – voltak.[7] Mindez nem új felismerés, de sokkal inkább Alföldi A. eredményeinek ismétlése, amelyeket megerősítenek Mócsy A. következtetései Dácia keleti része névanyagának tanulmányozásával kapcsolatban: ha Dácia névadása – amelyre a helyi vonások hiánya és a karakterisztikumok nélküli névanyag jellemző – nem is vezethető le egyértelműen a klasszikus telepes tartomány tényéből, a névadást mégis az idegen eredetű polgári személyek, valamint a szintén idegen származású kato-

nák és az ún. katonai névadás szokásai alakították.[8] Így, ami Dácia feliratállító rétegét ill. feliratállító lakosságát illeti, a provincia mégis nyilvánvalóan „telepes tartomány"-nak tekinthető.[9]

Érdemes itt utalni arra, hogy a Dáciából ismert személyek mintegy 57%-a viselt császári nomeneket – tehát tartományi származásra utaló családi nevet –, míg az esetleg őslakosokat fedő (thrák jellegű) nevek aránya kb. 2%.[10] A személynevek történeti és nyelvészeti elemzése azt mutatja, hogy a császári gentiliciumok viselői túlnyomórészt más provinciákból (főként a Balkánról és Keletről) származott személyek voltak, s ugyanez állapítható meg a thrák nevek viselőivel kapcsolatban is.[11] A nem kis számban ismert peregrinus jogállásúak névanyagának vizsgálata lényegében az előbbivel azonos képet ad.[12] Mindent egybevetve, a személynevek „történeti" (komplex) és tisztán nyelvészeti elemzése ugyanarra az eredményre vezet: az idegen elem meghatározó szerepét mutatja a feliratállításban.[13] A II. sz. végén és a III. század első évtizedeiben különösen szembetűnő a görög nyelvterületről származott ill. orientális eredetű személyek ill. a velük kapcsolatba hozható nevek nagy száma.[14] Dácia ezekben az évtizedekben etnikailag erősen orientalizálódott.[15] Úgy látszik, a görög-orientális etnikum nagy számú megjelenése a feliratokon lényegében egybeesik a városi élet ún. Severus-kori fellendülésével (ill. annak közvetlen előzményeivel) és egy erős arisztokrácia átmeneti kialakulásával egyes városi autonómiákban.[16]

Az idegen etnikai elem daciai meghatározó jelenlétét elsősorban az őslakosság súlyos vérveszteségeivel – elsősorban az arisztokrácia teljes pusztulásával – lehet magyarázni, valamint azzal, hogy a megmaradtakat a római kormányzat nem kívánta „romanizálni".[17] Traianus és utódai a III. század elejéig nagy arányú betelepítésekkel és az idegen betelepülőknek nyújtott kedvezményekkel (ius Italicum) kísérelték meg – több-kevesebb sikerrel – egy viszonylag szilárd tartományi társadalom kialakítását.[18]

2. A feliratállító lakosság személyneveinek elemzéséből adódik a rendkívül fontosnak látszó következtetés: a Dácia területén bizonyos számban megmaradt bennszülöttség tömegében sohasem vált feliratállítóvá, tehát lényegében kívülmaradt a római városok és közösségek életének keretein. A régészeti emlékek lelőhelyei megerősítik az epigráfiai forrásokon alapuló következtetést.[19] Ha így volt, márpedig minden jel erre mutat, figyelembe véve még a civitasok, a bennszülött origo- és natio-adatok teljes hiányát is, úgy nem, hogy az őslakosság „latinizálódásáról", de még felületes romanizálódásáról is aligha lehet szó.[20] Mócsy A. „látszatromanizáció" megfogalmazása talán leginkább Dáciára lehet érvényes.[21] – Aligha vitatható, hogy a latin nyelvet Dáciában anyanyelvi szinten az idegen eredetű lakosságnak is csak egy szűk rétege birtokolhatta. Felvethető viszont, hogy a görög nyelvet második hivatalos nyelvként használták a latin mellett, legalább is a II. század 2. felében és a III. században.[22] (Az őslakosság, amely a traianusi háborúk kapcsán erősen megritkult, hogyan vehette volna át mindössze 165 év alatt a latin nyelvet, ha nem volt szerves kapcsolata a városi élettel, s ha Dáciában nem is alakult ki egy erős, nyelvet közvetítő réteg?)

3. Dácia kezdetektől nehezen gyökeret vert, bizonytalan politikai közérzetű lakossága a III. században – ahogy érkezett – több hullámban hagyta el a

mindjobban fenyegetett határtartományt.[23] 235 körül megkezdődött a polgári elemek elszivárgása (valószínűleg még a visszatelepülés reményével). Gallienus egyeduralma idején a dáciai légiók Pannóniában állomásoztak; 260 és 268 közé helyezhetők az utolsó datálható feliratok az aldunai tartományban.[24] Aurelianus a Dunától délre telepítette át a hadsereg maradékát és a birodalom számára értékes emberanyagot – köztük voltak azok, akik a latin nyelvet valamilyen szinten beszélték.[25]

Rövidre fogott fejtegetéseink szükségképpen szűk keretei nem tették lehetővé a felmerülő kérdések teljességre törekvő felvetését és rendszeres vizsgálatát. Célunk nem lehetett más, mint hogy a közelmúltban közzétett *Erdély története* megfelelő fejezetéhez (Tóth E., Dácia római tartomány, I. köt. 406–106., 552–565.) kapcsolódva, néhány fontosnak ítélt problémát és jelenséget ismét megfogalmazzunk, s ezzel előkészítsük a római Dácia lakosság- és társadalomtörténetének egyre indokoltabbá váló részletes összefoglalását.

JEGYZETEK

1. *Mócsy A.*, in: Magyarország története I/1–2. Budapest, 1984. 211-., 1582-.; *Tóth E.*, in: Erdély története I. Budapest, 1986. 46-., 552-.
2. *Alföldi A.*, CAH XI, 1936. 540-, 553-.; Sz 70, 1936. 149-.; 74, 1940. 129-.; Daci e romani in Transilvania. Budapest, 1940.; Zu den Schicksalen Siebenbürgens im Altertum. Budapest, 1944. – *Kerényi* A., A dáciai személynevek (Die Personennamen von Dazien.). DissPann I., 9. Budapest, 1941. – *I. I. Russu*, in: L' Onomastique latine. Paris, 1977. 353-.
3. L. különösen *Mócsy* A., Die Bevölkerung von Pannonien bis zu den Markomannenkriegen. Budapest, 1959.; A római név mint társadalomtörténeti forrás. Budapest, 1985.; Nomenclatur provinciarum Europae Latinarum et Galliae Cisalpinae. DissPann III., 1. Budapest, 1983.: Beiträge zur Namenstatistik DissPann III., 3. Budapest, 1985. – *Barkóczi L.*, Acta Arch. Hung. 16, 1964. 257-. – *Alföldy G.*, Bevölkerung und Gesellschaft der römischen Provinz Dalmatien. Budapest, 1965.; Die Personennamen in der römischen Provinz Dalmatia. Heidelberg, 1969.
4. L. *Mócsy A.*, Gesellschaft und Romanisation in der römischen Provinz Moesia Superior. Budapest, 1970. – *Balla L.*, in: Die römischen Steindenkmäler von Savaria. Budapest, 1971. 19-.
5. V. ö. *Mócsy A.*, i. m. – *Balla L.*, i. m. i. h. és ACUD 14, 1978. 51-.
6. Másképp: *D. Protase*, in: AWRW II., 6. Berlin/New York, 1977. 990-, további irodalommal.
7. V. ö. *Balla L.*, ACUD 10-11, 1974–75, 139-.; 13, 1977. 51-.; 14, 1978. 51-.; Oikumene 1., 1976. 185-. *Tóth E.*, i. m. 80-., 558-.
8. L. fentebb *Alföldi A.* és *Kerényi A.* dolgozatait, 2. jegyzet. és *Mócsy A.*, A római név... (3. j.) 65.
9. V. ö. *Mócsy A.*, A római név... (3. j.) 54-. 65-. 75-. – *Tóth E.* i. m. i. h.
10. V. ö. *Mócsy A.*, Beiträge... (3. j.) 51. – *I. I. Russu*, i. m. 353-., 360. – Az egyértelműen őslakosokra utaló nevek aránya Pannóniában: 17% (a Flaviusoktól Marcus Aureliusig: 31%). v. ö. *Mócsy A.*, i. m. (l. j.) 1583., Noricumban: 24% *Tóth E.*, i. m. 559.
11. V. ö. *Kerényi A.*, i. m. passim, *I. I. Russu*, i. m. i. h. és *Tóth E.*, i. m. 80-. 558.
12. V. ö. *Kerényi A.*, i. m. passim
13. *Balla L.*, ACUD 14, 1978. 51-.
14. Vö. *Balla L.*, ACUD 12, 1976. 61-.; ACUD 17–18, 1981–82. 195-.; ACUD 16, 1980. 65-. – *I. I. Russu*, i. m. 357-., 361. *Kerényi A.*, i. m. 155-., 183-. – *Tóth E.*, i. m. 84., 560.
15. A személynevek mellett erre enged következtetni a latin tartományokban analógia nélkül álló metropolis és chrysopolis címek megjelenése Severus Alexander idején ill. 251–253-ban Sarmizegetusa ill. a colonia Aurelia Apulum nevében: *D. Tudor*, Oraşe, tîrguri şi sate în Dacia romană. Bucureşti, 1968. 75. – *A. Popa–J. Al. Aldea*, Apulum X, 1972. 209-., valamint a tartományi császárkultusz főpapjának coronatus (-stephanéphoros) III Daciarum címe, amely a nyugati

provinciákban szintén egyedül Dáciában mutatható ki. V. ö. *J. Deininger*, Die Provinziallandtage der römischen Kaiserzeit. München-Berlin, 1965. 118.; *Alföldi A.*, EphK 1930. 87. – *Tóth E.*, i. m. 79., 84-.

16. *Balla L.*, ACUD 6, 1970. 61-.; DMÉ 1969–70 (1972) 89-.; ACUD 14, 1978. 51-.
17. Vö. *Alföldi A.*, i. m. (2. j.) – *Mócsy A.*, in: Erdély története I. Budapest, 1986. 45-. – *Tóth E.*, i. m. 80-., 88-. – *Balla L.*, ACUD 14, 1978. 54-,
18. V. ö. *Balla L.*, ACUD 10–11, 1974–75. 139-.; Oikumene I., 1976. 185-.
19. L. *D. Portase*, i. m. (6. j.) összeállítását: 999-.
20. Vö. *Balla L.*, ACUD 14, 1978. 51-.
21. *Mócsy A.*, Gesellschaft und Romanisation... (4. j.) 251–.
22. L. fentebb a 15. j. hivatkozásait.
23. V. ö. *Balla L.*, Oikumene I., 1976. 195.
24. A dáciai légiók Poetovióban: *Mócsy A.*, Pannonia and Upper Moesia. London, 1974. 209. - CIL III 1560.; CIL III 1550 – IDR III, 1. Bucureşti, 1977. no. 132.; l. még CIL III 875.
25. V. ö. legutóbbi *V. Iliescu*, Dacoromania I. 1973. 5-. *Bodor A.*, uo, 29-. – *Mócsy A.*, Magyarország története I. 1. Budapest, 1984. 242-. – *Tóth E.*, i. m. 96-.

GUNDA BÉLA

Néhány néprajzi megjegyzés Erdély történetéhez

Hozzászólásomban még csak érinteni sem tudom mindazokat a problémákat, amelyek az *Erdély története* c. munka elmélyült tanulmányozása során a népélet kutatója előtt felmerülnek. Ezért csak vázlatosan kívánok beszélni az erdélyi magyar és román népi műveltség néhány kérdéséről. Mindenekelőtt szeretném hangsúlyozni, hogy a román etnográfusok és folkloristák (Bănăţeanu T., Butură V., Dunăre N., Focşa Gh., Muşlea I., Papahagi T., Petrescu P., Popp M., Vlăduţiu I., Vrabie Gh., Vuia R., Vulcănescu R. és mások) népi kultúrájuk tanulmányozása során európai szempontból is jelentős eredményeket értek el. Ezt mindig elismerte a magyar néprajztudomány is, s ennek bizonyságául megemlíthetem, hogy az utóbbi évtizedekben hazai néprajzi folyóiratainkban, évkönyveinkben (Acta Ethnographica, Ethnographia, Műveltség és Hagyomány) és más kiadványainkban (pl. Földes L. – Belényesy M. – Gunda B., Viehzucht und Hirtenleben in Ostmitteleuropa. Budapest 1961., Földes L., Viehwirtschaft und Hirtenkultur. Budapest 1969., Paládi-Kovács A., Traditionelle Transportmethoden in Ostmitteleuropa. Budapest 1981) kb. *20 tanulmányt jelentettünk meg román etnográfusoktól és folkloristáktól.* A Magyar Néprajzi Társaság több román szakembert tiszteleti tagjai sorába is választott. Az alábbiakban a kiemelkedő román kollégák taposta mezsgyéken kívánok haladni.

Ha egy képzeletbeli vonalat húzunk a két egyesült Szamos, a Nagy-Szamos vonalától a Borgói hegyek déli részéig – ettől a vonaltól északra és délre sok tekintetben eltérő jellegű a román kultúra. Természetesen éles vonalhatárról beszélni nem lehet, hanem inkább átmeneti övezetről. A népi kultúrák területi tagolódása Európa más népeinél is szembetűnik. Így a magyaroknál is. Az Avasság, Máramaros, a Lápos hegység, a Radnai havasok vidékén olyan háztípus tűnik fel – maradjunk csak az alapformáknál –, amelynek szobájában asztalformájú kemence áll. A kemencét a szobából fűtik s a füstöt a *horn, hornet, coş, ţede, şatră* vezeti el a padlástérbe, vagy a szűk pitvarba *(tindă)*, amely hideg, tűzhely nélküli helyiség. Itt találjuk a kézimalmot, a mozsarat, a gabonás ládát s más hasonlókat. Ez a háztípus a keleti szláv *izba-peč* háztípussal áll kapcsolatban (*Vuia* 1937: 59–62. 68; i *Vuia* 1980: 71). Hasonló kemencés házuk van a bukovinai románoknak is (*Weslowski* 1912: 9-15). Viszont lényegesen különbözik ettől a háztípustól a dél-erdélyi románok háza, amelyről még szólok. Az említett észak-erdélyi román házvidéken (főleg Máramarosban) igen gyakori a szénatartó abara. Ez a négy oszlopon álló, mozgatható fedéllel ellátott

épület szoros kapcsolatban áll a szomszédos kárpátukrán és a szatmári, beregi magyarság azonos épületeivel (v. ö. *Paládi-Kovács* 1979: 454–455; *Gunda* 1984: 53-54), függetlenül attól, hogy hová vezetnek ennek az építménynek a további gyökerei. Hasonlóan nem foglalkozom itt az ún. tőkés kapuk eredetével sem, amely az ecsedi vár inventáriumában már 1669-ben feltűnik s magyar, kárpát-ukrán elterjedése mellett szintén jellemzője az Avasság, Máramaros román építkezésének (*Gunda* 1988). A székely, a bukovinai, moldvai kapuk konstrukciójához hasonló nagykapukat Máramarosban is készítenek, de ezek díszítése (pl. a függőleges ágforma a körbefoglalt kereszttel) Máramaros román faragó-művészetének sajátságos jelleget ad. A kapukat gyakran nem helyi mesterek, hanem más faluból származó paraszt ácsok faragták, esetleg más faluból hozták át. Közelebbi vagy távolabbi vidékekre szétszedett állapotban elszállított kapuk, lakóházak, csűrök, sőt templomok is Erdély néhány magyar és román ácsfalujának jellegzetességei közé tartoznak. Ilyen román falu Meziád, Bedecs, a székely Zetelaka, Csomafalva, Remete stb. A kész házak szétszedett állapotban való elszállítása és eladása a románoknál igen régi tevékenység. Ştefan cel Mare, Moldva fejedelme 1466-ban privilégiumot ad Negoeşti falunak, hogy elkészített faházaikat a vásárokon bárhol szabadon eladhatják akár a Dnyeszternél, a Dunánál, Cetatea Albăban, Chiliaban (*Bănăţeanu* 1969: 52: *Nistor* 1977; *Kós* 1979: 278–290; *Gunda* 1986: 79–92; *Butură* 1978: 326, 359, 362). Ezek a gyakran több mint 100 kilométerre elszállított épületek a magyar és román népi építkezés kapcsolatát új megvilágításba helyezik.

A Kárpátok medencéjében a hajdina *(Fagopyrum esculentum, Fagopyrum tataricum)* termesztése még több helyen előfordul. Így termesztik az Északkeleti Kárpátokban az ukránok. Ez az a növény, amelyről Gáti István 1792-ben megjelent eposzában (Második József sef a máramarosi éhségben) arról ír, hogy sokakat megmentett az éhhaláltól. Nem jelentéktelen a termesztése *hrişcă, tătarcă* néven az Avasságban, Máramarosban, Szolnok-Doboka északi részén. Helyenként ismerik a termesztését a magyarok is. Feltűnik a román gazdaságokban, Bukovinában, Moldvában is (*Pamfile* 1913: 16; *Neamţu* 1975: 219; *Gunda* 1983 a: 164–169). A románokhoz a hajdina az ukránoktól kerülhetett be a termesztésbe. Vetése itt-ott átnyúlik ugyan az említett vonaltól délre, de ott már egy ősi gabonaféle, az alakor (rom. *alac, Triticum monococcum)* helyettesíti a hajdina termesztését (a részletekre l. *Péntek-Szabó* 1981: 264–266). A hajdina hántolását Szolnok-Dobokában, Máramarosban, az Avasságban gyakran mozsárban végzik. Ezeken a vidékeken, valamint Észak-Moldvában és Bukovinában olyan mozsarakat használnak, amelyeknek a talpánál fogót faragtak ki. Ez a mozsártípus a keleti szláv területek jellemzője (*Papahagi* 1928: 50-51, 1930: 68; *Bănăţeanu* 1969: 128; *Zelenin* 1927: 86). Igen sok tanulsággal jár a népviselet vizsgálata. A fenti észak-erdélyi terület (főleg az Avasság, Máramaros) jellegzetes ruhadarabja a bronzkori szőrmeruhák szabására emlékeztető *guba* (rom. *gubă*). Vidékenként, foglalkozások szerint, nemenként több variánsa van ennek a gyapjúból szőtt, fürtös felsőruhának, amelyet a kárpátukránok *čuha, huňa* néven ismernek. A rom. *gubă* magyar jövevényszó. Bănăţeanu T. az Avas-vidék népviseletéről írva azt mondja, hogy a zsibói, szilágycsehi, nagyváradi, nagykárolyi, szatmárnémeti, matolcsi, debreceni gubások látták el készít-

ményeikkel Erdély északkeleti részét és Kárpát-Ukrajnát. Így hatolt be a guba az Avasságba, ahová magyar gubásmesterek is letelepedtek (*Bănăţeanu* 1963: 12). Meggyőződésem, hogy a Szamostól északra a székes, talpas és a rúdguzsalyok nemzetiségi, településtörténeti mozgalmakkal állanak kapcsolatban, s egyes kisebb kulturális zónáknak is megvannak a más területekkel össze nem függő guzsalyformái. Így Naszód-Radna vidékének ágguzsalyai jelzik az említett észak-erdélyi terület etnográfiai különállását (*Kós* 1979: 112,118; *Gunda* 1943: 26).

Az Avasság, Máramaros, északi Szolnok-Doboka jellegzetes mitológiai alakja a pásztorokat elcsábító, hosszú hajú, szép arcú erdei leány (rom. *fata-păduri*), akiről szinte operába illő történeteket ismernek Bukovinában. Ez a román mitikus alak átkerült a magyar néphitbe s a Mezőség, a Székelyföld, Moldva területén is felbukkan. Úgy tűnik azonban, hogy ennek a román mitikus alaknak a bölcsője Észak-Erdélyben van, noha a *fata-pădurihoz* hasonló alakokkal más román vidéken is találkozunk (*Gunda* 1988b). A román népszokások szétágazóan gazdagok. Máramarosra jellemző a *moş* és a *babă* (az öregember és öregasszony) szokása, amikor újesztendő éjszakáján a házasulandó leányok és legények udvarán valamelyik fára, a csűrre szalmával kitömött vénasszony ill. vénember alakját függesztik fel a házasságot elősegítő vers kíséretében (*Nistor* 1981: 84). Területünkön maradtak fenn a 18. századi népi hősről, Pintea Gregorról (aki olyan Rózsa Sándor-féle alak volt) a különböző balladák, mondák, meseszerű történetek. A magyar forrásokat (Domokos S.) itt nem említve csak Prichici C. kitűnő monográfiájára utalok (*Prichici* 1979).

A fentiekből is kitűnhet, hogy Szatmár, az Avasság, Máramaros, a Lápos, a Radnai havasok vidéke más román területek hagyományos műveltségétől sok tekintetben különbözik s ez valószínű azzal magyarázható, hogy a terület benépesülése nem Erdély déli része felől, hanem Észak-Moldva, Bukovina irányából történt, s később más hagyományteremtő tényezők is befolyásolták a népességet.

A Szamos, az Aranyos és Maros közé eső terület etnogeográfiailag erősen átmeneti vidék. Amint összefonódott a magyar és román lakosság ugyanúgy összefonódott a hagyományos műveltségük is. A Maros, a Körösök, a Berettyó, a Kraszna és Szamos völgyén át az Alföld irányába a népi kereskedelemnek tág lehetősége nyílt. Román és magyar árusok révén cserépedények, mezőgazdasági eszközök, ácsolt ládák, szétszedett állapotban disznóólak, a mócok kitűnő faedényei, gyógyfüvesek portékái, malomkövek, sőt szentképek is kerültek el a bánáti, aradi, bihari, békési, hajdúsági, szatmári síkságra (*Gunda* 1983b: 62–70). Mindezek részleteitől itt eltekintve azt emelem ki, hogy a Mócvidék, az Erdélyi Érchegység, Hunyad, Fogaras, Szeben vidéke a hagyományok és hagyatékok számtalan szálával a Balkánhoz kapcsolódik. Ennek egyik tanulságos példája az ún. kamarás ház (rom. *casă cu cămară*), amelynél a lakóhelyiséghez egy fűtetlen helyiség járul, s mindkettő ajtaja a nyitott tornácra nyílik. A tornác a kamara előtti szabad térség beépítetlen szeglete. A lakóhelyiségben a nyílt tűzhely fölé kandallószerű füstfogó (rom. *căloiu, căloniu, camniţă, coş*) borul. A háznak egyosztatú, kamara és tornác nélküli változatai is vannak. A tűzhelyhez tartozik a kőből faragott, agyagból égetett, újabban bádogból is készített

sütőharang (rom. *țest*), amely alatt a felhevített tűzhelyen a lepénykenyeret sütik, az egészen alacsony kerek asztal és még több más primitív eszköz (v. ö. *Vuia* 1937: 41-52; *Vuia* 1980: 39-51, 62). Feltétlenül balkáni eredetű a Krassó-Szörényből ismert és valószínű másutt is használatos madárcsőr formájú ivócsanak (ún. *kepčija*-típus), amelynek az elterjedése a nyugati Balkánig követhető, s nálunk a Dunántúl déli részén tűnik fel (*Gunda* 1941: 37–44). Erdély nyugati részén Krassó-Szörénytől, Hunyadtól Kolozsvár vidékéig szokásban volt a fejen való teherhordás. Főleg vizes edényt, kosarat cipeltek az asszonyok a fejükön. A szokás ismeretes a románoknál a Kárpátoktól délre is (Gorj, Romanați, *Papahagi* 1928: 24, 1930: 80, 81, 1934: 149, 157, 158). S. Mehedinți azon a véleményen van, hogy ezt a cipekedési módot még a római kolonisták terjesztették el (*Mehedinți* 1941: 28). A szokás a Balkán nagy részén megtalálható s Magyarország több vidékén feltűnik. A Dunántúlon vaskori szobrocskák is tanúskodnak egykori meglétéről. Erdélyben egy bizonytalan korú balkáni kultúrhullám emléke (v. ö. *Gunda* 1942: 10-11), hasonlóképpen, mint a kanalasmalom, amely a Déli-Kárpátok nyugati részén s a területtől délre (Mehedinți) ismeretes. Rendszerint kis mennyiségű gabonát, kukoricát őrölnek vele. A román remetekolostorok birtokában is voltak ilyen malmok (*Butură* 1978: 332; *Papahagi* 1934: 153. 154). Nopcsa F. ómediterrán hagyatéknak véli a Kaukázustól Írországig, de még egyes török népeknél is megtalálható kanalasmalmot (*Nopcsa* 1925: 237).

A Déli-Kárpátok területéről nagyszámú juhot hajtottak téli legelőre Olténia, Havasalföld déli részére, a Duna deltavidékére, sőt távolabbi vidékekre is. A juhok téli legelője volt a Bánát és a Tiszántúl (*Dragomir* 1926: 195–257; *Gunda* 1976: 24–34). Ez a migráció a 18–19. században virágzott, de korábbi időkre nyúlik vissza. A Duna mellé tartó nyájakkal ma is találkozunk. A 15. sz. elejétől a havasalföldi vajdák okleveleiben gyakran említik az erdélyi juhos gazdákat, akiknek nyájai Havasalföldön, Olténiában legelhetnek (*Veress* 1927; *Földes* 1969: 346; *Vulcănescu* 1964: 17). Valószínű azonban, hogy már korábban is létezett ilyen téli-nyári legelőváltás. Someșan L. a 13-14. századra teszi (*Someșan* 1941: 29). Feltűnő, hogy ilyen nagyméretű téli-nyári legelőváltás Észak-Erdélyben nem alakult ki. A dél-erdélyi *bârsan*ok felkeresték a Radnai havasokat is, s onnan tovább mentek az Ecsedi-láp, Nyíregyháza, Debrecen irányába, de nagy távolságokra való vándorlás a Radnai havasokban, Máramarosban nem jellemezte a juhászatot (*Morariu* 1937: 108–118, 147–149; *Kubijovyč* 1935: 256–258).

A Déli-Kárpátok falvait annyira jellemző transhumance esetében természetesen a juhnyájjal nem az egész falu vándorolt, hanem a férfi lakosság igen csekély része. 4000 juhra esett kb. 15 különböző rendű, rangú, feladatkörű pásztor. Földes L. számításai szerint a múlt század elején, amikor 1,5 millió juh is legelt egy-egy esztendőben Olténiában és Havasalföldön, azokkal kb. 7500 pásztor törődött (*Földes* 1969: 350). A népesség lényegében helyben maradt. Az asszonyok soha sem vándoroltak, ellentétben pl. a balkáni karakacsán (görög) pásztorokkal. Sajnos, nem ismerjük az Északi-Kárpátokba migráló vlach pásztorok vándorlási szervezetét. Megtelepedve ők összeházasodhattak szlovák, lengyel, morva nőkkel. Szebenben, Fogarasban, Hunyadban stb. a helyben maradt

népesség földműveléssel, erdőmunkával, faeszközök készítésével, az asszonynép gyapjúmunkával foglalkozott. A románság esetében sem zárja ki a transhumance a földművelést, s e téren helyesléssel kell aláhúznunk a korábbi román szerzők (pl. *Someşan* 1941; *Bocăneţu* 1927: 121–274; *Vuia* 1980: 131–157) véleményeit. Lényeges azonban, hogy hová nyúlnak ennek a földművelésnek a gyökerei.

A termesztett növények, a mezőgazdasági eszközök, a földművelés rítusai gazdag tanulsággal járnak. Ezek sorából az ekék kérdésével szeretnék foglalkozni. Edroiu N. és Gyulai P. az ikonográfiai anyagot is számba véve arra az eredményre jutnak, hogy a románoknál a középkorban a rögzített kormánydeszkával, az aszimmetrikus vassal készült kerülőekét és a szimmetrikus vasú váltóekét használták (*Edroiu–Gyulai* 1965 : 307–344). A kerülő és váltóekék variánsait közli Erdély területéről Moraru-Popa G. és Kós K. Az utóbbi arról is ír, hogy Erdély több román faluja faeke készítésére szakosodott s pl. a mezőségi Ajtonyra a havasi mokányok szekérrel hozták a faekéket. Még a borosbocsárdi román pap is készített faekéket (*Moraru-Popa* 1970: 150–154; *Kós* 1979 : 138–139). A Kárpátoktól délre azonban az ún. *ralo*-típusú balkáni eke tűnik fel, amely a román földművelés ősi eketípusa, s ebben nem is kételkedhetünk. Ez az eketípus azonban nem lépi át a Déli-Kárpátokat. Erdélyből csupán egy térképezett adatot ismerünk „horog eke" néven a volt Alsó-Fehér megyéből, viszont a *ralo*-eke lépten nyomon használatos Olténiában és a Havasalföldön (l. ezekről részletesen *Moraru-Popa* 1970: 147, Vuia R. *raliţa, rariţa* néven említi, amely a délszláv ekékkel egyezik, *Vuia* 1980: 144). Az említett kerülő és váltóekék – tekintetbe véve azok földrajzi elterjedését – csakis szász és magyar forrásokból kerülhettek el a román földművelők eszközei közé. Készítésüket a kitűnő román faragók hamar elsajátították és ezzel kiszorították a *ralo*-típusú ekéket, amelyek erdélyi múltjáról, használatáról, elterjedéséről semmit sem tudunk.

A románok balkáni jellegű kultúrjavai a különböző vándorok révén szinte a legújabb időkig gyarapodtak. Nagy számban jöttek építőmunkások a Balkán felől s a Déli-Kárpátok kolostorainál dolgoztak, sőt a brassói Fekete templom építésénél is (1385–1425). Főleg nyugat-macedóniai és epiruszi vándor kőművesek, ácsok járultak hozzá Kőműves Kelemenné (a román Manole mester, a görög Arta-hídja) balladájának újra- és újraformálásához, terjedéséhez, amint erre Megas A. G. is felhívta a figyelmet. A ballada, a prózai változat terjedésénél szerepük volt a román vándor „árnyékárusoknak", akik olyan pálcákat árultak, amellyel élő személy árnyékát mérték le. A pálca hossza megfelelt az árnyék hosszának. Lehetett válogatni a rövidebb vagy hosszabb pálca között. A vevő azt beépítette az épület fundamentumába, falába. Poissonier Alfred, bukaresti francia irodalomprofesszor megfigyelése révén 1856-ban a Telegraful romîn c. lap tesz először említést arról, hogy Piteşti mellett egy halász árul ilyen pálcákat. A halász áradások idején a Dunán végzi munkáját, s máskor „árnyékot" árul. Az „árnyékárusok" alakja a szebeni, fogarasi falvak (Boicza, Breáza, Oprakercizsóra) népének emlékezetében még él. A boiczaiak szerint a vöröstoronyi szoroson át Rîmnicu Vîlcea felől jöttek, s a búcsúkon is feltűntek. Az „árnyékon" kívül árultak gyöngyöt, tükröt, szalagot s más apróságot. Ezek az „ár-

nyékárusok" jól ismerték az építőáldozat prózai és verses történetét. A vöröstoronyi szoros környékén az idős románok még napjainkban is tudnak ezekről az árnyékárusokról. Kétségkívül részük volt az építőáldozattal kapcsolatos prózai és verses szövegek terjedésénél (l. ezekhez *Bur* 1980; *Megas* 1976: 120; *Papamida* 1962: 68–78).

Meggyőződésem szerint a népi műveltségnek ezek a jelenségei, mozgalmai és emlékei sok tanulsággal járnak a történettudomány részére is. Gondolni kellene talán arra, hogy a munka egy későbbi kiadásában a magyar és román népi kultúra néprajzi értelemben vett feldolgozása is sorra kerüljön. A román etnográfiai és folklór jelenségek gazdag sokrétűsége, a magyar és román paraszti hagyományok összefonódása a béke történetének is dokumentuma. Ha valamely jelenség, szokás, intézmény múltját, történetét román kollégáink másképpen látják és értelmezik, ezzel csak a tudomány horizontja szélesedik s magasabb szintű eszmecserékre ösztönöz. Mi az ő tudományos véleményüket éppen úgy megbecsüljük, mint a magunkét.

Végezetül szeretnék Erdély történetéből a magyar etnikumkutatás szempontjából egy fontos megállapítást kiemelni, Bóna I. írja ill. arra a megállapításra jut, hogy „elvileg" nem tagadható a magyarok kilencedik századi jelenléte sem Moldva, sem az Al-Duna térségében (I. k. 189.). Ezzel a moldvai megjelenéssel össze kellett hogy függjön az, hogy a magyarság a Keleti-Kárpátok járható szorosain jött be Erdélybe, s *„a magyar honfoglalás első állomása a ránk maradt legkorábbi magyar hagyomány és írásos forrás tanúsága szerint... Erdély volt"* (I. k. 200). Ezt a megállapítást feltétlenül tekintetbe kell vennünk (a Románvásár és Bákó környéki) észak-moldvai magyarság eredetének kutatásánál.

IRODALOM

Bănăţeanu T., 1963.
Portul popular din Ţara Oaşului. Bucureşti 1963.

Băneteanu T., 1969.
Arta populară din Nordul Transilvaniei. Bucureşti 1969.

Bocăneţu Al., 1927.
Terminologia agrară în limba română. Codrul Cosminului, II–III. Cernăuţi 1927. 121–156.

Bur M., 1980.
Vándorkézművesség – gurbetjárás a balkáni népek körében a XVII–XIX. században. (A szerző szívességéből a kéziratot olvashattam.)

Butură V., 1978.
Etnografia poporului român. Cluj-Napoca 1978.

Dragomir N., 1926.
Din trecutul oierilor Mărgineni din Sălişte şi comunele din jur. Lucrările Institutului de Geografie al Universităţii din Cluj. Vol. II. 1924–1925. Cluj 1926. 195–257.

Edroiu N. – Gyulai P., 1965.
Evoluţia plugului în ţarile române în epoca feudală. Acta Musei Napocensis. II. Cluj 1965. 307–344.

Földes L., 1969.
Quellen zur Transhumance in Siebenbürgen-Walachei aus der ersten Hälfte des 19. Jahrhundert. Földes L. (szerk.), Viehwirtschaft und Hirtenkultur. Budapest 1969. 345–356.

Gunda B., 1941.

A Déli-Kárpátok román népi műveltségének balkáni kapcsolatáról. Ethnographia 52. 1941. 37–44.
Gunda B., 1942.
Die Uransässigkeit des Rumänentums in Siebenbürgen im Lichte rumänischer Beweise. Archivum Europea Centro-Orientalis, VIII. Budapest-Leipzig 1942. 504–512.
Gunda B., 1943.
Magyar hatás az erdélyi román népi műveltségre. Kolozsvár 1943.
Gunda B., 1976.
Rumänische Wanderhirten in der Grossen Ungarischen Tiefebene. Zeitschrift für Balkanologie, 12. München 1976. 24–34.
Gunda B., 1983a.
Cultural Ecology of Old Cultivated Plants in the Carpathian Area. Ethnologia Europaea, XIII, 2. Göttingen 1983. 145–179.
Gunda B., 1983b.
Két nép vándorai. Alföld. 34. 10. sz. Debrecen 1983. 62–70.
Gunda B., 1984.
A szatmári hagyományos népi műveltség etnogeográfiai helyzete. Folklór és etnográfia 16. Debrecen 1984. 35–137.
Gunda B., 1986.
Beweglichkeit der Gebäude im karpatischen Kulturraum. – Tradition und Entfaltung. In memoriam Hanns Koren. Trautenfels 1986. 79–92.
Gunda B., 1988a.
Wippentor im karpatischen Kulturraum. G. Wiegelmann–Festschrift, Münster 1988.
Gunda B., 1988b.
A rostaforgató asszony. Budapest 1988. (Sajtó alatt)
Kós K., 1979.
Eszköz, munka, néphagyomány. Bukarest 1979.
Kubijovyč V., 1935.
Păstoritul in Maramureş. Buletinul Societâţii Regale Române de Geografie, III. 1934. Bucureşti 1935. 215–213.
Megas G. A., 1976.
Die Ballade von der Arta-Brücke. Thessaloniki 1976.
Mehedinţi S., 1941.
Was ist Siebenbürgen? Bukarest 1941.
Morariu T., 1937.
Vieaţa pastorală in Munţii Rodnei. Bucureşti 1937.
Moraru-Popa G., 1970.
Contribuţii la tipologia plugului românesc. Revista de Etnografie şi Folclor, 15. Bucureşti 1970. 143–155.
Neamţu V., 1975.
La technique de la production céréalière en Valachie et en Moldavie jusqu'au XVIIIe siècle. Bucureşti 1975.
Nistor F., 1977.
Poarta maramureşeană. Bucureşti 1977.
Nistor F., 1981.
Iarna maramureşeană. Bucureşti 1981.
Nopcsa F., 1925.
Albanien. Bauten, Trachten und Geräte Nordalbaniens. Berlin-Leipzig 1925.
Paládi-Kovács A., 1979.
A magyar parasztság rétgazdálkodása. Budapest 1979.
Pamfile T., 1913.
Agricultura la români. Bucureşti 1913.
Papahagi T., 1928, 1930, 1934.
Images d'ethnographie Roumanie. I–III. Bucureşti 1928, 1930, 1934.
Papanida O., 1962.

Neagoe Basarab, Meşterul Manole şi „vînzătorii de umbre". Revista de Folklor, VII. Bucureşti 1962. 68–78.
Péntek J.–Szabó A., 1981.
Az alakor (Triticum monococcum L.) Erdélyben. Ethnographia 92. 1981. 259–277.
Prichici C., 1979.
Haiducul Pintea Viteazul în tradiţia poporului nostru. Bucureşti 1979.
Someşan L., 1941.
Alter und Entwicklung der rumänischen Landwirtschaft in Siebenbürgen. Budapest 1941.
Veress E., 1927.
Păstoritul ardelenilor în Moldova ş Ţara Românească (până la 1821), Bucureşti 1927.
Vuia R., 1937.
Le village Roumain de Transylvanie et du Banat. Extrait de La Transylvanie. Bucureşti 1937.
Vuia R., 1980.
Studii de etnografie şi folclor, II. Bucureşti 1980.
Vulcănescu R., 1964.
Cartografierea etnografică a transhumanţei în Oltenia de vest. Revista de Etnografia şi Folclor, IX. 1964. 17–31.
Weslowski E., 1912.
Das rumänische Bauernhaus in der Bukowina. Zeitschrift für österreichische Volkskunde XVIII. Wien 1912. Kny.
Zelenin D., 1927.
Russische (Ostslavische) Volkskunde. Berlin-Leipzig 1927.

FODOR ISTVÁN

A népvándorlás és a honfoglalás kora Erdélyben

(Az Erdély története alapján)

Úgy vélem, aligha vitatható, hogy az Akadémiai Kiadó 1986-os sikerkönyve, a háromkötetes *Erdély története* a magyar történettudomány egyik legjelentősebb és legsikeresebb, újabb keletű vállalkozása. Ez az egyértelműen dicsérő értékelés különösen vonatkozik a monográfia első fejezeteire, amelyek jórészt még az írásbeliség szélesebb körű elterjedése előtti korok történetét foglalják össze. Talán ezen a téren volt a legnagyobb az igény a tények tiszteletén alapuló összegzés iránt, hiszen a régészettudomány az utóbbi évtizedekben megsokszorozta forrásanyaga mennyiségét. A kötet régész szerzőinek azonban korántsem csak az volt a feladata, hogy a leletközlő és a részleteket értékelő dolgozatok tanulságait csokorba gyűjtsék. A leletek jelentős részét ugyanis a román kutatás egészen másként értékeli, mint a magyar szaktudomány. Így rendkívül fontos feladat volt a tényeknek a legtöbbször több rétegben rájuk tapadó elméletektől és előítéletektől való leválasztása, s ezek új szempontú értékelése. Hozzá kell még ehhez vennünk, hogy a szerzőknek csak igen korlátozott mértékben nyílott lehetőségük helyszíni vizsgálatok végzésére, a múzeumi leletanyag és az ásatási dokumentációk eredetiben való gondos tanulmányozására.

Az első fejezetek gondos áttanulmányozása minden elfogulatlan olvasót mégis arról győz meg, hogy a jelzett nehézségek ellenére a szerzők kiválóan oldották meg feladatukat. Méghozzá abban az értelemben is, amiről a főszerkesztő Köpeczi Béla így írt az előszóban: *„Mégsem a véleménykülönbségek jellemzik a munkát, hanem a szerzőknek az a közös szemlélete, hogy a történelmi tényeket kell tekintetbe venni, és a történetiség jegyében, tehát az adott kor körülményeinek figyelembevételével kell elemezni és értékelni."* (11.)

A címben jelzett fejezetek behatóbb ismertetése előtt elöljáróban arról szeretnék szót ejteni, ami véleményem szerint hiányzik a mű első kötetéből.

A célkitűzéseket tartalmazó és Erdély történetének legfontosabb vonulatát mesterien összegző előszót – úgy vélem –, egy rövid földrajzi bevezetőnek kellett volna követnie. Ez már csak azért is rendkívül fontos lett volna, mert Erdély népeinek települési viszonyai minden korban igen nagy mértékben függtek a földrajzi tényezőktől, amelyek így végső soron e tájegység etnikai arculatát is döntően befolyásolták. Emellett az sem elhanyagolható, hogy az iskolákban már a mai középnemzedék is igen-igen keveset tanulhatott Erdély földrajzáról. (Igaz, hogy a kötetben közölt térképmelléklet némiképp útbaigazítja az olvasót.) Talán itt kellett volna azt is elmondani, hogy a kitűnő szerzőgárda nem

a földrajzi értelemben vett Erdély történetét írta meg, hanem a Királyhágón túli tájegységhez hozzávette az Alföld ma Romániához tartozó keleti sávját is.

Nem csupán az első kötetre, hanem az egész munkára vonatkozóan alighanem fontos lett volna az időrendi táblázat, amely nagy mértékben megkönnyítette volna a kötetek használatát.

A népvándorlásról és a magyar honfoglalásról szóló fejezetekre különösen vonatkoznak a bevezetőben elmondottak: alig van e korszakoknak olyan fontosabb kérdése, amelyben a magyar és a román történetírás maradéktalanul egyetértene. Az alapvető nézeteltérés magja természetesen az ún. dákoromán kontinuitás, és a román nép etnogenezisének kérdése. Az előbbire kitűnően megalapozott, jól áttekinthető érveléssel válaszolnak Mócsy András és Tóth Endre fejezetei. A román nép etnogeneziséről azonban alig tud meg az olvasó valamit azon kívül, hogy a magyar kutatás nem fogadja el a román történetírás azon álláspontját, amely szerint a román népalakulás legfontosabb színhelye Erdély lett volna, s elődeiket a dákokban vélhetnénk. Szó esik ugyan a középkorról szóló fejezetekben arról, hogy a románok folyamatosan költöznek a Balkánról Havaselvére és Erdélybe, de többnyire homályban marad e nép kialakulásának folyamata. Mindenképpen megérdemelt volna e fontos kérdés egy külön fejezetet, még akkor is, ha tudjuk, milyen súlyos adósság terheli ebben a vonatkozásban az újabb magyar történetírást, s az is kétségtelen, hogy rengeteg még e téren a tisztázatlan kérdés. Mégis hasznos lett volna a korábbi magyar történészek – sok szempontból még ma sem elavult – véleményének és az újabb külföldi szakirodalom tanulságainak összefoglalása.[1]

Ezzel kapcsolatban joggal vetődhet fel Erdély másik két, illetve három népcsoportjának eredetkérdése is. Véleményem szerint mindenképpen helyet kellett volna adni – bármilyen rövidre fogott terjedelemben is – e népek kialakulásáról szóló összegzéseknek. A magyarság kialakulásának bemutatása még a legkevésbé hiányolható, de csak a magyar nyelvű változatban. A munka tervezett, idegen nyelvű kiadásában már aligha lenne nélkülözhető. A szászok és a székelyek származása pedig már a megjelent műből is erősen hiányolható. Nem lényegtelen szempont, hogy a székelyek származásáról a román történetírók jó része a miénktől gyökeresen elütő nézetet vall, s bármennyire tudománytalan is ez az elgondolás, kézlegyintéssel aligha térhetünk fölötte napirendre.[2] (Ugyanígy nem kerülhető meg az Erdélyhez ezer szállal kapcsolódó moldvai magyarság származásának kérdése sem.[3])

Az Erdély népvándorlás- és honfoglalás kori történetét bemutató „Dáciától Erdőelvéig" c. fejezet *Bóna István* munkája. E fejezet azonban nem csupán a 271 és 896 közötti időszakot fogja át, hanem az egész X. századot, sőt a korai Árpád-kort is, a honfoglalást követő időszakot azonban főként csak a régészeti emlékanyag alapján mutatja be, az írott kútfők és a helynevek vallomásának tanulságait már a következő fejezet szerzője vonultatja fel.

Az olvasó meglepetve tapasztalhatja, milyen gazdag e „sötét évszázadok" régészeti hagyatéka, s mily fontos történeti következtetések vonhatók le belőlük. Az adatgazdagság már önmagában is a kiváló szerzőt dicséri, aki a nehezen hozzáférhető, eldugott kiadványokban jól-rosszul közölt, s a múzeumi tárlókban, raktárakban ismeretlenül lappangó leleteket évek szorgos munkájával

gyűjtötte össze. Értékelésüknél csakis magukból a leletekből és a megfigyelt jelenségekből indul ki, s nem valamely előre megalkotott történeti koncepcióhoz igazítja-torzítja anyagát. A régészeti emlékanyag és a történeti források kitűnő ismeretében színes és megalapozott történeti képet vázol fel a szóban forgó korszakról.

Az egykori római tartományt a kelet felől beözönlő vízigótok szállták meg, az ő hagyatékuk a marosszentannai és az ahhoz hasonló temetők. 168 körül a Szamos völgyében egy másik keleti germán nép, a victovalok tűnnek fel, helyükön 269-től rokon népüket, a gepidákat találjuk. 376-ban az Ázsiából előnyomuló hunok a Dnyeszternél tönkreverik a gót sereget, majd 380–381-ben a gepidák támadnak rájuk, s a gótok az Al-Dunán át római területre menekülnek, elhagyják erdélyi településeiket. A 420-as évektől 455-ig Erdély a nomád hun főemberek nyári szállása volt (Attila székhelyét a Bánságban sejthetjük). A szerző szavaival „ez az egyharmad évszázad Erdély településtörténetének mélypontja, az emberi életre alkalmas folyóvölgyekben (a Szamos és a Maros völgyét, valamint az Olt menti útvonalat kivéve) nem találkozunk az élet és a lakosság nyomaival." (137.) A hun birodalom összeomlása után egykori szövetségesük, a gepidák veszik birtokukba Erdélyt. Központjuk a római Napoca környéke lett, Dél-Erdélyt csak kisebb csoportjaik szállták meg, de a VI. században ezek is elhagyták településeiket. A szerző fontos új feltevése szerint a Napoca vidékén lakó gepida fejedelmek pompás emléke a *két apahidai* és a szamosfalvi kincs, amelyek közül az első kettő egy-egy gazdag feldúlt fejedelmi sírból származik, ahová 470 és 500 között temetkezhettek a germán fejedelmek. A szerző áttekinti az általában kevés földbe mélyített (ritkábban a felszínre épített) házból álló gepida falutelepülések jellemző vonásait, amelyek zömmel a Maros mentén, a Mezőségben kerültek elő, és egykori lakóik földművelő-állattartó életmódjáról tanúskodnak. A továbbiakban pedig a gepidák társadalmát, gazdálkodását elemzi, a régészeti leletek és az írott kútfők vallomása alapján.

A véres langobard–gepida háború után, amely – avar segítséggel – a gepidák katasztrofális vereségével ért véget, a Kárpát-medencét a keletről jött nomád avarok szállták meg 567–568-ban. A gepida települések élete a legtöbb helyen megszakad, temetőik sem bővülnek újabb sírokkal, ami a gepida népesség óriási vérveszteségét igazolja. Az új Avarország déli és keleti peremvidékein azonban – a Szerémségben, Szlavóniában és Erdélyben – jó néhány gepida közösség tovább folytatja életét az avar uralom alatt. Erdélyben a Maros és a Nagy-Küküllő mentén, továbbá a Mezőségen igazolható továbbélésük. Az avarok csak igen gyéren szállják meg Erdélyt, csupán a Maros és a Küküllők völgyében került elő számottevő emlékanyaguk. E terület népességszáma – a hun korhoz hasonlóan – rendkívül megcsappan.

A 670-es években újabb keleti népcsoportok érkeznek az avar birodalomba, átrendeződik az avar településterület, új hatalmi központok alakulnak ki, a temetkezési szokásokban más színezetű hitvilág, a sírmellékletekben más művészi ízlés tükröződik. A VIII. század elején, Bóna István véleménye szerint, a helyi előzményekből alakul ki az ún. „griffes-indás" díszítőstílus, az újfajta viselet, lovas felszerelés s az új fegyverzet, amelyet a szablya elterjedése fémjelez. Erdélyben az új avar központ Gyulafehérvár környékén sejthető a VII. század-

ban. A VIII. század késöavar („griffes-indás") temetői – mint az egész avar birodalomban – zömmel itt előzmény nélküliek, tehát ebben a korban jelentős lakosságcseréről tanúskodnak. Az erdélyi avar településterület nagy vonalakban a korábbi marad (főként a Maros és Küküllők vidéke), de a VII. században avaroktól népes Temesközben a VIII. századból csak néhány késöavar sírt ismerünk.[4]

Az erdélyi avarság szinte a kezdetektől együtt élt az észak-északkeleti irányból beköltözött szlávokkal, akiknek legkorábbi hamvasztásos rítusú temetőik 600 körül tűnnek fel. Településterületük nem válik el az avarokétól, nyilvánvaló, hogy a félig földbe mélyített, kőkemencés házakból álló falutelepülések földművelő szláv lakói avar alattvalóként éltek, s földműves termékekkel adóztak nomád uraiknak. A temetők látványosan igazolják a két népesség összeolvadását: az avar harcosok szláv asszonyaikkal együtt temetkeznek, a szláv főnökök pedig „avar módi" szerinti öltözékben költöznek a túlvilágra. Az Erdély nagy részét megszálló, közelebbről ismeretlen nyelvű szláv népességtől feltűnően különbözik az a keleti szláv eredetű népcsoport, amely a Szamos-vidéket szállja meg a VIII. század közepe körül, s halottaik hamvai fölé nagy földhalmokat (kurgánokat) emeltek (Szilágynagyfalu, Szamosfalva).

Az avar birodalom összeomlása után – amelyben a Krum kán bolgár harcosai is jelentős szerepet játszottak – a Dél-Alföld, majd Dél-Erdély is bolgár kézre kerül. A Duna déli oldaláról jött bolgárok is megtelepedtek, ekkor a dél-erdélyi só- és aranybányák környékén, amit a maroskarnai és csombordi IX–X. századi temetőjük, valamint számos lelet igazol.[5] Központjuk Gyulafehérvár (Balgrad) lehetett. E leletek tanúsága szerint nem csupán bolgár-szláv betelepülőkkel számolhatunk ekkor, hanem bolgár–törökökkel is. (Maroskarna, Gyulafehérvár, Kézdipolyán.) A jövevények nyilvánvalóan főként katonákból álltak, akik a bolgár uralmat biztosították a vidék régebbi szláv lakossága fölött.

Erdély – és az egész Kárpát-medence – népi életében döntő változást jelentett a 895-ös magyar honfoglalás. Bóna István e fontos kérdés régészeti vonatkozásait tekinti át. Feladata korántsem volt könnyű, hiszen 1918 óta – leszámítva az észak-erdélyi impériumváltozás néhány esztendejét – lényegében nem kutatták a magyarság X–XI. századi emlékanyagát. A véletlen alkalmakkor előkerült honfoglalás kori sírok pedig közöletlenül maradtak. (Hogy amit nem keresnek, az általában nem is kerül elő, arra a szomszédos területről hozok fel egy újkeletű példát. Kárpátalján 1933 óta nem került elő honfoglaló magyar sír. 1986-ban első ízben eredt ezek nyomába Iván Bobkov, az aspirantúráját Budapesten végzett kemerovói régész, s már az első kísérletre meglelte a Beregszásztól délre fekvő Macsolán azt a honfoglalás kori temetőt, amelyre egy régi adat alapján már korábban is gyanakodhattunk.) Nehéz tehát e vidék honfoglalás kori történetéről többet mondani, mint kiváló régészelődünk, Nagy Géza 1913-ban. A kutatási hiányosságok mellett még egy másik, semmivel sem kisebb nehézséggel találja magát szemben a hazai kutató: nevezetesen azzal, hogy a századfordulón régészeink csak a lóval-fegyverrel eltemetett X. századi sírokban véltek honfoglaló magyart, a szegény mellékletű sírokban szerintük a nem magyar szolganép alussza örök álmát. A csak urakból, vitézekből álló honfoglalókat megálmodó gőgös téveszmén kutatásunk már rég túljutott, a szomszédos ország-

gok egyikében-másikában azonban ezt a nézetet – érthető okokból – „átvette", s napjainkra is átmenekítette a régészeti kutatás. Így aztán alig kerül elő honfoglaló lelet ezeken a területeken, annál több a helybéli, „autochton" lakosság emléke, akikben természetszerűen a mai államnemzet őseit látják. Igen tanulságosak e kérdéssel kapcsolatban a szerző szavai: „A magyar nemesi gyökerű és szemléletű régészetben egy évszázadon át uralkodott az a tétel, hogy honfoglaló magyarnak csak a lóval-lószerszámmal, fegyverekkel eltemetett szabad vitéz tekinthető – a többiek az alávetett szolgák és a legyőzött maradékai. E velejében hamis történeti tudatot tükröző felfogás az igazi honfoglalókat néhány ezer nemes harcosra, régészeti hagyatékukat vagy 150–200 szablyás-kardos lovas vitézre korlátozta – soha „nemzeti" szemlélet nem ejtett nagyobb sebet önnön testén.

Ma, amikor a történeti, nyelvészeti és régészeti adatok újraelemzésével sikerült kimutatni, hogy a (kisszámú) vezető és „közép-réteg uralma alatt a magyarság köznépe százával létesített falvakat, s százával nyitott mellette temetőket, már alig lehet az ellentmondásos helyzeten változtatni. Erdélyben ma is azok a leletek és lelőhelyek számítanak honfoglaló magyarnak, amelyeket a millennium idején annak tekintettek.

A realitások azonban mások. Erdély 10–12. századi magyar köznépi művelődésének éppúgy nincs szerves előzménye a 8–9. században (pontosabban: a megismert idegen előzményei vannak), mint a Tisza-vidéken. Vitathatatlan régészeti kritériumok alapján új népesség, új települési rend, új kultúra tükröződik belőle, még ha halványabban is. Erdélyben ugyanis 1912 előtt tártak fel utoljára olyan honfoglaló magyar, középrétegbeli és köznépi temetőket, amelyeket tudományosan is közzétettek. – Az egyetlen modern kivételt, Maroskarna B. temetőjét kifejezetten *nem* honfoglaló magyarként ismertették." (197.)

A magyar honfoglalás írott forrásaiból egyértelműen következik, hogy miután az Árpád vezette hadak a Vereckei-hágón át leereszkedtek az Alföldre, a bolgár-besenyő támadás elől menekülő néprész Erdélybe menekülhetett. Így tehát a szerző logikus következtetése szerint *„a magyar honfoglalás első állomása a ránk maradt legkorábbi magyar hagyomány és írásos forrás tanúsága szerint tehát Erdély volt. A honfoglalás további útja a Maros és a Sebes-Körös völgyén, s talán a Meszesi-szoroson át kifelé vezetett az Alföld irányába."* (200.) Az erdélyi bolgár helyőrség aligha fejtett ki komoly ellenállást, a bolgár köznép a helyén marad, így a csombordi és a maroskarnai közösség is, bár ez utóbbi mellett létesített magyar temető fegyveres népessége bizonyára felügyelt a fontos só- és aranybányák vidékére.

Az erdélyi honfoglalás kori leletekről írva a szerző elöljáróban leszögezi: „A kevés régészeti lelet is elegendő annak megítélésére, hogy *Erdély* különböző pontjain a 9–10. század fordulójától kezdve *egyszerre* kezdődik el a honfoglaló magyarság különböző társadalmi rétegeinek a megtelepülése, temetkezése." (203.)

Igen lényeges, új megállapítás ez, hiszen történészeink eddig többnyire Erdély szakaszonkénti, időben elhúzódó megszállására gondoltak.

A szerző joggal hangsúlyozza, hogy a legkorábbi honfoglaló temetőnek a Kolozsvár-Zápolya utcai tartható, hiszen a 11. sír szügyelődíszének pontos

másai csak a Kárpátoktól keletre kerültek elő. Nagyon valószínű tehát, hogy a legkorábban ide temetett elhunytak fegyverei, ruha- és lószerszámdíszei még Etelközben készültek. (Egyébként itt látjuk először közölve az 1941–42-ben feltárt 10. és 12. számú sír eddig ismeretlen leleteit is. A 10. sír tarsolyfüggesztő verete azonban – véleményem szerint – csak fordított helyzetben értelmezhető helyesen a 40/7. képen.) A szerző helyesen véli, hogy e 12 sír nem egy nagycsalád nyugvóhelye, hanem *„inkább a római falak közt megszállt rangos úr katonai kíséretének és családtagjainak temetője"*. (205.) Újabban – bár erről csak hallomásból értesülhettünk – harmincnál több, egy lovassírt leszámítva köznépi jellegű sír került elő, amelyek szintén e temetőhöz tartoznak. Ha ez valóban így van, itt viszonylag nagy létszámú közösség nyugvóhelyét sejthetjük, amelynek első nemzedékét még zömmel a fegyveres kíséret tagjai és azok házanépe alkották. (Hasonló temetők a Tiszántúlon, Hajdúdorogon – és Magyarhomorogon kerültek elő.) Így tehát alighanem megvan Kolozsvár X–XI. századi köznépi temetője is, amit a szerző joggal hiányol a 219. lapon.

Ezt követően Bóna István sorra veszi Erdély és a Kelet-Alföld X. századi, valamint a X–XI. századi temetőit, majd a X–XI. századi uralmi központokat, a nemzetségfői és ispáni földvárakat veszi sorra. Számos olyan temetőt ismertet, amely korábban teljesen ismeretlen volt szakirodalmunkban, eldugott apró közleményekben vagy múzeumokban akadt rájuk. Jogos kritikával illeti azt a megalapozatlan álláspontot, amely az erdélyi földvárak korát legalább egy évszázaddal korábbra teszi, s az Anonymus által kreált honfoglalás előtti vezérek, vagy „román államalakulatok" központjainak véli. A szerző által közölt településtörténeti térkép régészettudományunk igen jeles, új eredményét szemlélteti: a gyér számú írott kútfők vallomását kiegészítve a régészet első ízben nyújt hathatós segítséget Erdély X–XI. századi településtörténetének megrajzolásához.

A magyarság korai erdélyi megtelepedését azonban nem csupán a temetők, hanem a X–XII. századi falutelepülések is igazolják. A szerző teljesen megalapozottan tekinti az Árpád-kori magyar edényművesség sajátos termékeinek, s így zömmel „etnikumjelzőnek" is a szabadtűzön használt cserépüstöket. Ezt az edényfajtát a honfoglalók elődei már Levédiában és Etelközben is ismerték, s itt is a megtelepülő egykori nomádok jellegzetes főzőedénye volt.

E gazdasági átalakulással együttjáró külterjesebb életmód velejárója ez az edényfajta. Laza szerkezetű Árpád-kori falvaink leggyakoribb edényfélesége, s a korszak végén, a rendezett utcás falvak kialakulásakor szorul ki a használatból. (Abban semmiképp nem tudok egyezni a szerzővel, hogy a cserépüst – mint közös főzőedény – a nagycsaládi szervezet velejárója lenne, mert az üstök közt igen kis méretűek is vannak, másrészt pedig a nagycsaládi szervezet sok vidékünkön jóval túléli az Árpád-kort, a szlavóniai magyaroknál még évszázadunkban is megfigyelhető volt.[6] A közös főző- és étkezőedény használata is megérte századunkat.[7] A cserépüstök használatból való kiszorulása az Árpád-kor végén az életmód és a településszerkezet változásával magyarázható.[8]) A szerző által felgyűjtött újabb cserépüstlelőhelyek a magyar kutatás régi véleményét erősíti meg újólag: a még nomád hagyományokat is őrző földművelő-állattartó magyarság alföldi és lankás-dombos területeken lévő egykori falutelepüléseinek

helyét jelzi előfordulása. Nem véletlen, hogy lelőhelytérképük pontosan kirajzolja a magyarság életmódjának leginkább megfelelő erdélyi folyóvölgyeket és dombvidékeket, valamint az Alföld keleti peremét (230.), szinte pontosan ugyanazon területeket, ahol a temetők is igazolják a X–XI. századi magyar megtelepedést.

Bóna István fejezete a magyar régészettudomány rendkívül nagy nyeresége. Nem csupán nagyvonalú történeti összegzései, hanem a szakirodalmunkban eddig különböző okok miatt alig, vagy egyáltalán nem ismert régészeti lelőhelyek és leletek egész légiójának felsorakoztatása, az adatok módszeres kritikai elemzése. Mindez remélhetően nem csak gazdagítja, hanem újabb vizsgálatokra is serkenti szaktudományunkat.

Erdély 896 és 1526 közötti történetét bemutató fejezetet *Makkai László* írta. Munkájának első része lényegében ugyanarról szól, mint az előző fejezet utolsó szakaszai, a vizsgálat alapjául azonban itt az írott kútfők és a helynevek vallomása szolgál. Az alábbiakban csupán a honfoglalás korával kapcsolatos eredményeire térek ki.

Makkai László – Bóna Istvánnal ellentétben – Erdély fokozatos megszállását látja igazolva. Úgy véli, hogy a magyarság először az életmódjának leginkább megfelelő Mezőségen telepedett meg, s itt a Zsombor és Ágmánd nemzetségek tekinthetők ősfoglalóknak. Az írott forrásokból azonban egyértelműen következik, hogy a honfoglalás első állomása Erdély volt, ahol Anonymus szerint Álmost megölték. Az ellentmondást a szerző a következőképp oldja fel: *„Felmerül a kérdés, hogy az archaikus motívumai miatt hitelesnek látszó krónikás hagyomány szerint Álmos vezette erdélyi honfoglalás után tulajdonképpen mi történt? Az egész honfoglaló magyar nép kivonult volna a Duna–Tisza vidékére, s ott települt volna meg törzsek szerint, Erdélyt nyári legelőnek, vadászterületnek, bányavidéknek tartva fenn valamelyes őrséggel? Elképzelhető és az Anonymus által feljegyzett... hagyomány is úgy tartja, hogy a honfoglaló magyar törzsek eleinte a meszesi „kapunál" állapították meg országuk keleti határait, talán azért, hogy a veszedelmesnek megismert besenyők és maguk közt több napi járóföldre terjedő, gyéren lakott gyepűelvét hagyjanak meg az esetleges támadás első lendületének lefékezésére."* (266–267.) Továbbá: *„...a Szamos és a Maros közé eső honfoglalást északnyugat felé kapcsolódó megszállásnak tekintjük, amely eredetileg nem terjedt át a Maros vonalán."* (268.)[9]

A Dél-Erdély a szerző véleménye szerint a X. század első harmadában bolgár uralom alatt maradt, s csak ezt követően egy bolgárellenes magyar–besenyő támadás után került magyar kézre. Az első erdélyi Gyula, Tétény fia Bogát lett e terület ura.

E szellemes feltevéssel szemben magam meggyőzőbbnek vélem Bóna István fentebb ismertetett elgondolását. Nehéz ugyanis feltennünk, hogy 895 után a magyarság kivonult volna Erdélyből, s éppen a gazdaságilag legfontosabb vidékét, a Maros menti sóbányákat engedte volna át újból a bolgároknak, s éppen e keleti tartomány megtartására ne lett volna ereje a nyugaton oly sok hadjáratban diadalmaskodó honfoglaló seregeknek. A csombordi és maroskarnai bolgár temetők semmiképpen nem bolgár *uralmat*, csupán bolgár népesség *jelenlétét* igazolják, akiket a honfoglalók ugyanúgy háborítatlanul hagytak élni

korábbi településeinken, mint a Zalavár környéki szlávokat. A feltételezett magyar–besenyő–bolgár háború feltevése pedig egyedül Maszudi fölöttébb zavaros tudósítására támaszkodhat csupán. (Még kevésbé valószínűnek vélem Kristó Gyula ötletét, aki szerint a dél-erdélyi bolgár uralmat csak Szent István számolta fel.[10])

Összegzésként újólag hangsúlyozni szeretném, hogy az Erdély története igen jelentős gazdagodása régészettudományunknak, s talán nem szakmai elfogultság, ha megkockáztatom: a kitűnően megírt régészeti fejezetek a nagy munka talán legtöbb újdonságot szolgáltató részei.

JEGYZETEK

1. L. pl. *Tamás Lajos:* A románság őshazája és a kontinuitás. Jancsó Benedek-emlékkönyv. Szerk. Asztalos Miklós. (Bp. 1931) 81–96.; *Ua.,* A román nép és nyelv kialakulása. Kolozsvár 1942.; *Mócsy András:* A román etnogenezis két ágáról. Folklór és Etnográfia, 24 (Debrecen 1986) 17–24.; *R. Katičić:* Die Balkanprovinzen. In: Die Sprachen im Römischen Reich der Kaiserzeit. Hrsg. G. Neumann, J. Untermann. (Köln – Bonn 1980) 116–117.
2. A román kutatók egy része általában a magyarság és a székelység különbözőségét, eltérő származását hangsúlyozza, megfeledkezvén arról, hogy a két nép a honfoglalásra már nyelvileg eggyé olvadt. L. *Şt. Pascu:* Mit jelent Erdély? (Bukarest 1984/5–7. Vö. bírálatomat: Életünk 23 (1986) 380–382.
3. Nemrég egy műkedvelő történész azt bizonygatta könyvében, hogy a moldvai magyarok tulajdonképpen erdélyi származású románok, akiket az erőszakos magyar uralom katolikussá és magyar nyelvűvé tett: *D. Martinaş:* Originea ceangăilor din Moldova. (The Origin of the Csángós in Moldavia.) Bucureşti 1985. Hogy a renegát csángó szerző dilettáns művének gondolata nem áll messze a hivatalos román tudományosság felfogásától, jól mutatja, hogy az angol kivonattal ellátott mű kiadására tudományos könyvkiadó vállalkozott. (Editura Ştiinţifică şi Enciclopedică.)
4. Nemrég *Radu Harhoiu* bírálta Bóna Istvánnak az Erdély népvándorlás koráról írott fejezetrészét: Die Beziehungen zwischen Romanen und Barbaren in Siebenbürgen in der Sicht einer ungarischen Geschichte Transilvaniens. Dacia 31 (1987) 119–129. A szerző lényegében változatlan formában megismétli a dákoromán kontinuitás semmivel sem bizonyítható nézeteit, megfűszerezvén azt az 1918 előtti magyar elnyomás tudománytörténeti következményeinek hangsúlyozásával. Állításainak cáfolatával fölösleges itt foglalkoznunk, azt ugyanis az olvasó az „Erdély történeté"-ben is megtalálja.
5. Érthetetlen, miért számol *Kurt Horedt* új könyvében is e két temető morva párhuzamaival és egy morva népcsoport ideköltözésének menthetetlen ötletével, amikor a Dunától délre e leletanyagnak pontos párhuzamai vannak, s a történeti tények önmaguktól kínálják a megoldást. L. *K. Horedt:* Siebenbürgen im Frühmittelalter. (Bonn 1986) 78–80.
6. *Cseh István:* A nagycsaládrendszer emléke a szlavóniai magyaroknál. Néprajz és Nyelvtudomány 19–20 (1975–1976) 53–81.
7. *Ecsedi István:* A debreceni és tiszántúli magyar ember táplálkozása. A debreceni Déri Múzeum Évkönyve 1934, 386–387.; *Kardos László:* Az Őrség népi táplálkozása (Bp. 1943) 252–253.
8. Vö. *Fodor István:* Cserépüstjeink származása. Arch. Ért. 102 (1975) 261. – A magyarországi cserépüstökről újabban l. még: *Fodor István:* Kazárok, bolgárok, magyarok. (Széljegyzetek P. B. Golden könyvéhez.) Arch. Ért. 111 (1984 104–107.; *Takács Miklós:* Die arpadenzeitlichen Tonkessel im Karpatenbecken. Varia Archaeologica Hungarica. Bp. 1986.
9. *Kurt Horedt* fentebb idézett művében (111–155.) szintén Erdély fokozatos magyar megszállása mellett tör lándzsát, elsősorban a régészeti leletek alapján. Vélekedését azonban – mint láttuk – éppen a régészeti emlékanyag nem támasztja alá. – Nemrég *Vékony Gábor* az alsószentmihályfalvi felirat megfejtése kapcsán arra az eredményre jutott, hogy Erdélyt a honfoglaláskor a csatlakozott kabarok szállták meg, s ezzel magyarázható e tájegység későbbi különállása is:

Késő népvándorlás kori rovásfeliratok a Kárpát-medencében. (Szombathely 1987) 117. Vélekedését, amelyet a meglehetősen kétséges megfejtési kísérletre alapoz, magam nem tudom elfogadni, s úgy vélem, azt sem a régészeti leletek, sem pedig az írott kútfők nem támogatják.

10. Vö. *Fodor István:* Bolgárok a honfoglalás kori Magyarországon. Honismeret 11 (1983) : 5 22–23.; *Ua.,* Die Bulgaren in den ungarischen Ländern während der Ansiedlungsperiode der Ungarn. Mitteilungen des Bulgarischen Institutes in Österreich Nr 2/VI/1984,52.

OROSZ ISTVÁN

Eredmények és feladatok Erdély ókori és középkori történetének kutatásában

Nemcsak a mai vitaülésen eddig elhangzott korreferátumok, de a háromkötetes *Erdély történetéről* szakmai igénnyel és nem politikai célzattal, pamflet formában írt ismertetések is egyértelműen arról tanúskodnak, hogy halaszthatatlan feladat volt a tudományosság kritériumainak is megfelelő Erdély-történet megírása. Vonatkozik ez nemcsak Erdély új- és legújabb kori történetére, de az ókori Dáciára, a Kárpát-medence keleti felének népvándorlás kori múltjára és Erdély középkori történetére is. Csak a felületes szemlélő gondolhat ugyanis arra, hogy időben visszafelé haladva a múltba, egyre kevesebb esély van új források felbukkanására, így új történeti szintéziseknek a korábbiaknál jobb megalapozására. Éppen a régészeti ásatások egyre bővülő anyaga mutatja, hogy nincsenek lezárható kutatások, s ennek megfelelően véglegesen megoldott történeti problémák sem. Ugyanakkor a kötelező állami ideológia rangjára emelt hipotézisek az adatok és források interpretációjában olyan mértékű különbségeket teremtettek a magyar és nem magyar feldolgozások között, hogy több mint négy évtized múltán nagyon időszerű volt a magyar történetírás véleményét is megfogalmazni a Kárpát-medence azon keleti részének múltjával kapcsolatban, amely évszázadokon keresztül a magyar állam részét alkotta.

Az Erdély története az elmondottak következtében sajátos mű, s ezeket a sajátosságokat a minket érintő első kötet is tartalmazza. A magyar történetírás véleményét tükrözi a Kárpát-medence keleti felének múltjával kapcsolatban, anélkül azonban, hogy törekedne az egyes szerzők közötti véleménykülönbségek kiiktatására. *Fodor István* mostani előadása is hivatkozott rá, a főszerkesztő *Köpeczi Béla* előszavában is megtalálható az a megállapítás, hogy „a szerzők kutatásaik alapján kialakított egyéni véleményt mondanak el, a szerkesztés pedig nem is törekedett arra, hogy nézeteik mindig és mindenben egyezzenek".[1] Az első kötetben – erre is történt a korreferátumban utalás – legszembetűnőbb a különbség a magyar honfoglalás erdélyi lefolyásának rekonstruálásában *Bóna István* és *Makkai László* felfogása között. A régész úgy látja: a honfoglalás első állomása Erdély volt, s a magyarság nem nyugatról kelet felé haladva szállta meg a sóban és ércekben gazdag keleti országrészt, fokozatosan kitolva a gyepűt, hanem egyszerre, hátrahagyván az utókorra a pusztai életmód legjellegzetesebb emlékét, amelyet egyértelműen a félnomád magyarsággal lehet azonosítani: a bográcsot vagy főzőüstöt. Ezt a magyarság 10–12. századi igazolt településterületén mindenütt megtalált és egyetemesen jellemző eszközt nem

lehet „etnikumok felettinek", vagy besenyő hagyatéknak tekinteni, miként azt jó néhány romániai régészeti tanulmányban olvashatjuk.[2] Erdély négy évtizeddel ezelőtti szintézisének írója úgy rekonstruálja a betelepedést, hogy az nyugatról keletre haladt, s fokozatosan történt meg.[3] Úgy vélem, e nézetkülönbségek nem ártanak a kötetnek, mert azt is mutatják: a kutatás szabadsága véleménykülönbségeket eredményezhet, ha nem ragaszkodunk görcsösen „a priori" feltételezések igazolásához.

Sajátos alkotás az Erdély története azért is, mert tárgya tulajdonképpen nincs pontosan körülhatárolva. Erdély a középkori magyar királyság területuma, amelyet Temes, Krassó, Arad, Zaránd, Bihar, Kraszna, Szatmár, Közép-Szolnok és Máramaros megyék fognak közre a megyerendszer végleges megszilárdulása után. Az erdélyi fejedelemséggé alakuló egykori vajdaság, illetve keleti magyar királyság története során kiegészült a partiummal, de valójában sosem volt az a terület, ami 1918 után a trianoni békével Romániához került. A román történetírás ugyanakkor Erdély történetén a múltba visszavetítve mindig azt a területet érti, amit a békeszerződés 1920-ban a Román Királysághoz csatolt. A kötetek szerkesztői és szerzői – úgy tűnik – hallgatólag tudomásul vették ezt a nézetet. Elképzelésük és álláspontjuk elsősorban azzal indokolható, hogy sem az ókori Dácia, sem a népvándorlás korában a Kárpát-medence keleti fele, sem a középkori magyar királyság erdélyi vajdasága nem vizsgálható, elemezhető önmagában, csak azzal a kapcsolatrendszerrel együtt, amely a területet környezetéhez fűzte. Ugyanakkor az a sajátosság, hogy nem egy etnikum vagy politikai alakulat, hanem egy terület múltja a vizsgálat tárgya, lehetővé tette a szerzők számára, hogy bizonyos jelenségeket a terület múltja szempontjából eleve adottnak vegyenek és ne vizsgáljanak. Így Erdély története kapcsán pl. nem vetődik fel sem a magyar, sem a román etnogenezis problémája. Az első – természetes módon – azért nem, mert a honfoglaló magyarság kiformálódott etnikai sajátossággal érkezett a Kárpát-medencébe, a néppé alakulás a honfoglalás előtt, Erdélyen kívül zajlott le. Nem ilyen egyszerű a kérdés a román nép etnogenezise szempontjából. Aligha véletlen, hogy a Romániában 1960-ban kiadott Erdély története, amely 1964-ben magyar fordításban is megjelent, a terület múltjának tárgyalása során külön fejezetben foglalkozott a román nyelv és nép kialakulásával, s arra a konklúzióra jutott, hogy a „román nép és román nyelv dák–moesiai őslakosság elrómaiasodásának, meg a szlávok, valamint a mai Románia területén letelepedett más népek fokozatos beolvadásának eredményeképpen az i. u. évezred utolsó századaiban, az Al-Dunától északra fekvő kárpáti-dunai területen alakult ki, központja pedig Dacia hegyes-dombos területe volt".[4] Ha az ókori Dácia s a népvándorlás kori „kárpáti-dunai terület" – hogy a román történetírás szóhasználatával éljünk – a román etnogenezis legfőbb területe, akkor Erdély múltja kapcsán nem kerülhető meg a probléma. A kötet *Mócsy András, Tóth Endre, Bóna István* és *Makkai László* által írt fejezetei gazdagon dokumentált formában válaszolnak arra a kérdésre: miért nem lehetett „Dácia hegyes-dombos területe" a román nép és nyelv kialakulásának központja. *Tóth Endre* úgy véli, *„a romanizáció hosszú folyamat, amely a meghódított, provinciává alakított területeken ment végbe. Eredményeként az őslakosság befogadta, átvette a római szokásokat, a római kultúrának egyik-másik, majd egyre több elemét...*

Ez a folyamat, amely generációkon keresztül tartott, előbb kétnyelvűséghez, majd teljes nyelvcseréhez vezetett. A folyamat a birodalom tartományaiban általában 400 évig tartott, vagy ennyi idő alatt még be sem fejeződött. A romanizációt tehát jól meghatározható külső intézkedések kísérték és segítették, s a fokozatos beilleszkedés és asszimiláció a tartomány régészeti leleteiben nyomon követhető. Mindennek Dáciában semmi nyoma."[5] A dákok romanizációja azért sem lehetett jelentős, mert a római provincia lakossága – erről is esett szó *Balla Lajos* korreferátumában – jórészt görög, kelta, illír és keleti jövevény volt. A tartomány mintegy 3000 értékelhető személyneve közül, ugyancsak Tóth Endre szerint, a trák-dák nevek száma nagyon alacsony, a teljes névanyagnak mindössze 2%-a. Noricumban pl. az őslakosok neveinek aránya 24% volt.[6] Az onomastikai vizsgálatok is nemmel válaszolnak a dák őslakosság romanizációjának kérdésében. A provincia alapvetően nem dák vagy romanizált dák, hanem betelepült lakossága sem élte túl a népvándorlás viharait, hiszen a baráthelyi temető kivételével nincs olyan régészeti leletcsoport, amelyet egyértelműen a helyben maradt provinciális népesség hagyatékának lehetne tartani. *Bóna István*, aki óriási tömegű régészeti leletanyag minuciózus pontossága számbavételével, a kötet legmélyebben szántó fejezetében tárja fel Erdély népvándorlás kori népeinek: a gótoknak, hunoknak, gepidáknak, avaroknak, szlávoknak, majd a magyaroknak az útját, szintén negatív eredményre jut a fenti kérdést illetően. *„A két évszázados erdélyi régészeti kutatás eddig nem tudott egyértelmű bizonyítékot szolgáltatni a dáciai „római" lakosság számításba vehető továbbélésére"*[7] – írja. Az epigráfia, a régészet után *Makkai László* egy harmadik tudományág, a toponímia segítségével keresett választ invenciózus fejezetében a fenti kérdésekre, ugyancsak negatív eredménnyel. Az okleveles forrásokban először csak 1222-ben szereplő erdélyi románok korábbi nyomait a helynevek sem őrzik. Mintegy 2000 helynév és több tucat víznév, köztük a legősibb folyónevek elemzése is azt igazolja, hogy *„a 10. század folyamán Erdélyben megtelepült magyarok mindenütt szlávokat, délkeleten, a Küküllők és az Olt vidékén pedig még egy török nyelvet beszélő néptöredéket is találtak"*. Nemcsak a településnevek, de az ókori eredetű víznevek is a mai román névalakokban szláv, magyar vagy német közvetítéssel jutottak, s így nem támasztják alá egy autochton romanizált lakosság létét Erdély területén.[8] A toponímia szerepét a történeti kutatásban a román történetírás sem tagadja, de a településnevek kérdését megkerülve azt állítja, hogy *„a folyók, patakok, völgyek, dombok és hegyek 80%-a román nevet visel"*.[9] Nem esik azonban szó a toponímia és időrend – Makkai által joggal fontosnak tartott – összefüggéseiről.

A felsorakoztatott negatívumok megalapozatlan hipotézissé változtatják azt a nézetet, hogy a román etnogenezis központja Dácia hegyes-dombos területe volt. Az azonban kétségtelen, hogy a IV–X. század közötti időszakban végbement valahol a román nép kialakulása, amely az egyetlen újlatin nép volt Kelet-Európában.[10] A bari évkönyvekben Johannes Szkülitzész, Georgiosz Kedrenosz, Kekaumenos és Anna Komnene műveiben feltűnik az az etnikum, amelyet már bizton románnak lehet nevezni. Ez a történeti realitás logikailag indokolttá teszi, hogy kellett lenni Közép-Kelet-Európában vagy a Balkánon olyan területnek, ahol egy romanizált, viszonylag nagy tömegű népcsoport

átvészelhette a népvándorlás viharait, s a Kelet-római Császárság görög nyelvű lakosságának s a Balkánra beözönlő szlávoknak asszimilációs hatását is. Egy olyan régiónak tehát, ahol mindazok a vizsgálatok, amelyek Dácia-Erdély esetében negatív eredményre vezettek, pozitív előjelűvé válhatnak. Olyan területnek, amelynek régészeti leletei hozzáköthetők egy romanizált újlatin etnikumhoz, amelynek toponímiája a román névadás tekintetében pozitív eredményekre vezet. Csak ez a pozitív ellentétpár adja végleges igazolását mindazon negatívumoknak, amelyekre e kérdésben a kötet szerzői jutottak, s teszi lehetetlenné, hogy *Anonymus* vagy *Nestor* perdöntő érvként szerepeljen a kontinuitás kérdésében.[11] E pozitív ellentétpár felmutatása természetesen nem lehetett az Erdély története szerzőinek feladata. Sajnos, viszont azt sem várhatjuk, hogy a román történetírás döntő lépést fog tenni e tekintetben. Ha a románoknak a Balkán-félszigetről történő bevándorlása Erdélybe – miként a román történetírás véli – „teljesen abszurd és lehetetlen"[12] hipotézis, ha eleve adott kutatási kiindulópont, hogy a román nép kialakulásának terrénumát a kárpáti-dunai területen kell keresni, Dácia hegyes-dombos területén, akkor a kutatás is ide fog összpontosulni, s a negatívumok vagy nagyon sovány eredmények indoklásában jobb esetben az fog szerepelni, hogy még nem találtuk meg a dák-római lakosság biztos továbbélésének nyomát, tovább kell kutatni, majd megtaláljuk. Rosszabb esetben dák-római nyomokat kell látni azokban a leletekben is, amelyek nem köthetők biztosan más etnikumokhoz.

Amit viszont nem keresünk, azt nem is találjuk meg, főként ha nem ott keressük, ahol esetleg megtalálhatnánk. A balkáni románok nem hiányoznak ugyan a román történeti feldolgozásokból,[13] de a szerb és bolgár területeken – olykor máig – fennmaradt román helynevek – tudomásunk szerint – nem indítottak el régészeti kutatásokat. *Gyóni Mátyás* sajnálatosan korai halála óta a magyar tudományosság sem tartja feladatának, hogy a fent említett kérdésekkel foglalkozzék,[14] pedig az Erdély történetében felsorakoztatott negatívumok igazi súlyát és rangját a pozitív ellenpélda adná meg.

Hasonló a helyzet a vlach pásztorok életmódja tekintetében, amelyekről éppen az említett Gyóni Mátyás tanulmányaiban olvashatunk alapvető megállapításokat.[15] Ha a román etnogenezis kapcsán a vlach pásztor életmódra hivatkozunk – úgy tűnik –, nemzeti érzékenységet érintünk. De a magyar tudományosság is felszisszen, ha a honfoglaló magyarok „nomád hordaként" szerepelnek. Éppen *Bóna István* kiváló fejezeteiből győződhetünk meg arról, hogy a honfoglaló magyarság régészeti emlékeit nem lehet a lóval, lószerszámmal s fegyverekkel eltemetett szabad vitézekre korlátozni. Nem kevés sajnálattal állapítja meg, hogy *„amikor a történeti, nyelvészeti és régészeti adatok újraelemzésével sikerült kimutatni, hogy a (kisszámú) vezetői és középréteg uralma alatt a magyarság köznépe százával létesített falvakat s százával nyitott mellette temetőket, már alig lehet az ellentmondásos helyzeten változtatni. Erdélyben ma is azok a leletek és lelőhelyek számítanak honfoglaló magyarnak, amelyeket a millennium idején annak tekintettek."*[16] A félnomád vezető réteg és a megtelepült köznép kettőssége jellemezte tehát a honfoglalás utáni évtizedek magyarságát, de az Erdélyben megjelenő románokat sem lehet egyszerűen vándor-pásztoroknak tekinteni. A transhumance, ahogy a néprajzi szakirodalom a magashegyvi-

déki pásztorkodást nevezni szokta, tudomásom szerint nem egyszerűen vándorpásztorkodás, hanem a téli és nyári legelőterületek tudatos és módszeres váltogatása, ahogyan erre a kötetben *Makkai László* is utal, s azt is megállapítja, hogy a nyári legeltetésre a hegyek déli lejtői az alkalmasak. A románok migrációja, amit fel kell tételeznünk, s a XIII. századtól kezdve egyre bővebben rendelkezésre álló okleveles források ezt alá is támasztják, önmagában a transhumance pásztorkodásból még nem következik, mert ez már feltételezi az állandó szállást, ahonnan a pásztor a juhnyájakkal a téli, illetve nyári legelőkre elindul. Annak megállapítása tehát, hogy a vlach pásztor életmódjából következik Erdély román benépesítése, nem elégséges, ha a migráció indokait nem tárjuk fel. A kötet erre is jó példát mutat, amikor Erdély belső demográfiai változásaival indokolja azt a nagy szívóhatást, amit a környező területek jórészt román lakosságára gyakorolt.

Befejezésül egyetlen gondolatot engedjenek még meg. A Székelyföldről írván 1868-ban Orbán Balázs a következőket vetette papírra: *„minden e hazát lakó nemzetiség iránt tisztelet és testvériesség tölti el lelkemet..."*[17] Én ezt a tiszteletet és testvériességet éreztem áradni az Erdély története lapjairól is. Csak sajnálni tudom, ha más nemzetek tudósai nem így éreztek.

JEGYZETEK

1. Erdély története. Első kötet. A kezdetektől 1606-ig. (Szerk.: *Makkai László, Mócsy András*) Bp. 1986. 11. l.
2. Uo.: 228. l. A cserépüstökről. *Fodor István:* Cserépüstjeink származásáról. Archeológiai Értesítő 1975. 250–264. l.
3. Erdély története I. k. 289. l. Hasonló vélemény: *Székely György:* Településtörténet és nyelvtörténet a XII. századi magyar nyelvhatár kérdéséhez. *H. Balázs Éva, Fügedi Erik, Maksay Ferenc,* szerk.: Mályusz Elemér Emlékkönyv, Bp. 1984. 338. l. A kétféle nézet ütközésére utal: *Trogmayer Ottó:* Erdély története I. A kezdetektől a magyar honfoglalásig. Tiszatáj, 1987/9. 103. l.
4. *Miron Constantinescu* szerk.: Erdély története. I. k. (h. n.) 1964. 88. Teljesen azonos szöveg olvasható Románia történetének reprezentatív összefoglalásában. Istoria Romîniei. I. k. 1960. szerk.: *G. Daicoviciu, E. Condurachi, I. Nestor, Gh. Stefan, M. D. Matei* 808. l., „poporul romîn şi limba romîneasca, resultat al romanizării elementului autochton daco-moesic al asimilării treptate a slavilor şi a altor populaţii aşeazate pe teritoriul Romîniei de azi, s-au format, în ultimele secole ale mileniului I. e.u. în spatiul de la nordul Dunării de jos avînd ca teritoriu-nucleu ţinuturite de deal şi de munte ale Daciei". A „Kárpát-dunai terület" lényegében a mai Romániával azonos, ezt a térképmellékletek (pl. 746. lap) egyértelművé teszik. A marxista román történetfelfogás e felfogásával a korábbi hagyományokat követi. Lásd pl. *Constantin C. Giurescu:* Istoria Românilor. Bucureşti. 1946. Szerinte a román nép etnikai bázisát a dákok, nyelvi alapját a rómaiak adták, a nép végleges megformálásában szláv hatás érvényesült. 112., 196., 278. l.
5. Erdély története I. 91. l.
6. Uo.: 85. l., 559. l. Igen jellemző, hogy *Kurt Horedt,* a dákok romanizálódásának hirdetője új viszonyok között 1985-ben visszavonta legfőbb tanait. Uo.: 582. l.
7. Uo.: 113. l.
8. Uo.: 251. l. Vö.: *Erdélyi István:* A magyar honfoglalás és előzményei. Bp. 1986. 72–73. l.
9. *Miron Constantinescu* szerk.: i. m. 82. l. *C. Daicoviciu* stb. szerk.: Istoria Rominiai. 786–787. l. „Sajátos" logikával az a tény, hogy a nagy folyóneveket (Duna, Olt, Maros, Körös) is szláv közvetítéssel vette át és használja a románság a kontinuitás „bizonyítékává" válik, ha abból indulunk ki, hogy a szlávok a dáko-románoktól vették át e folyóneveket. Uo.: 786. l.

10. E nyelvi bizonyítékok bőségesen szerepelnek minden román összefoglaló munkában. Uo.: 788–792. l. *Constantin C. Giurescu:* i. m. 192–197. l.
11. *Györffy György:* Honfoglalás előtti népek és országok Anonymus Gesta Hungarorumában. Ethnographia 1965. 411–434. l. *Kristó Gyula:* Tanulmányok az Árpád-korból. Bp. 132–140. l. *Bartha Antal:* A magyar honalapítás. Bp. 1987. 79. l. *Fodor István:* Őstörténeti tévutak és történeti tudatunk torzulásai. Múzeumi Közlemények, 1982/1. 126. l.
12. *C. Daicoviciu* stb. szerk.: Istoria Romîniei. 777. l.
13. *Constantin C. Giurescu:* i. m. 317–334. l.
14. *Gyóni Mátyás:* A román történet bizánci forrásai. MTA Nyelv- és Irodalomtudományi Osztályának Közleményei. 1954. 71–78. l. *Uő.:* Skylitzes et les Valaques. Revue d'Histoire Comparée 1947. 155–173. *Uő.:* L'ouvre de Kekaumenos source de l'histoire romaine. Uo.: 1945. 96–180. l. *Uő.:* Vlahi Barijszkoj letopisi. Acta Antiqua 1951. 235–245. l. Vö.: *Mócsy András:* A dunai-balkáni térség romanizációja. Világtörténet 1987/3. 3–17. l.
15. *Gyóni Mátyás:* A Balkán-félszigeti vlachok kétlegelős pásztorkodása a középkorban. MTA Nyelv- és Irodalomtudományi Osztályának Közleményei 1951. 337–349. l.
16. Erdély története I. k. 197. l. *Fodor István:* A történelmi tények alapján az Erdély történetéről (A legrégibb időkről a tatárjárásig tartó korszakokat tárgyaló fejezetekről) Alföld. 1987/8. 26–29. l.
17. *Orbán Balázs:* A székelyföld (válogatás) Bp. 1982. 9. l.

KRISTÓ GYULA

Erdély XI–XIII. századi történetéhez

A rendelkezésemre bocsátott szűkös időtartam sem szabhat gátat annak, hogy hozzászólásom első szavaival ne a háromkötetes *Erdély története* páratlan tudományos teljesítményének adózzak a legnagyobb elismerés hangján. Olyan modern szemléletű, adatgazdag, világos okfejtésű és higgadt hangvételű munkát kapott kézbe a téma iránt már régóta felajzott érdeklődésű olvasóközönség, amely *összességében* a legkényesebb igényeket is kielégíti. Külön öröm, hogy részletes irodalomjegyzék, kellő számú és jó minőségű térkép- és képanyag, mutatók egészítik ki a monográfiát. Legfeljebb csak azt sajnálhatjuk, hogy a magyar Erdély története mintegy negyedszázados késéssel követte a románul és magyarul egyaránt kiadott, román szemlélet szerint megírt romániai Erdély történetét, s hogy a mi mostani Erdély története című munkánk egyelőre csak magyar nyelven látott napvilágot.

Magam arra vállalkozom rövid referátumomban, hogy megjegyzéseket fűzzek az Erdély története I. kötetében olvasható, a XI–XIII. század történetét tárgyaló oldalakhoz. Szükséges előrebocsátani, hogy a Makkai László által írt részre koncentrálok, ugyanis van az Erdély története I. kötetének egy másik része, Bóna István tollából, amely bár a „Daciától Erdőelvéig. A népvándorlás kora Erdélyben (271–896)" címet viseli, de utolsó, 7. fejezete jócskán túlnyúlik a címben szereplő 896-os dátumon, s a magyar honfoglalás és kora Árpád-kori Erdélyt tárgyalja a IX. század végétől a XI., sőt esetenként a XII. századig, elsősorban a régészet szempontjait érvényesítve. Mindenesetre nem akármilyen törés ez az olvasó számára: Bónának a magyar honfoglalást, a kalandozásokat, a X–XI. századi erdélyi benépesülést, a monostorok, templomok, temetők, falvak, telepek történetét egészen a XII. századig tárgyaló előadása után visszatér a szöveg a IX. század végi magyar honfoglaláshoz, sőt voltaképpen a honfoglalást megelőző erdélyi etnikai helyzethez. Sajnos, ezzel a tárgyalásmóddal a történetírás komplex ábrázolásmódja szenvedett csorbát, még ha egyébként külön-külön mind Bóna, mind Makkai döntően vagy túlnyomórészt helytálló vagy rosszabb esetben is hihető állásfoglalásokat közöl, illetve közvetít. Ugyancsak elöljáróban el kell mondanom: szándékoltan nem kívánok e helyütt foglalkozni a X. századi Erdély történetével. A hallatlanul csekély forrásanyag objektíve, a sokban ellentétes eredményekhez jutó tudományos irányzatok közti állásfoglalás szubjektíve nehezítette a szerző és nehezítené – ha kitérne rá – a

bíráló dolgát. Mindenesetre megjegyzem: a minap egy 3 íves tanulmányt küldtem el a Századok című folyóirathoz a X. századi Erdély politikai történetéről.

Ami mármost az így körülhatárolt XI–XIII. századot illeti, a legfőbb kritikai észrevétel az erdélyi különállással kapcsolatban vethető fel. Ştefan Pascu és szerzőtársai az *Előre* című lapban 1987. március 13-án magyar nyelven is közzétett – elsősorban nem tudományos, hanem politikai indítékú – ismertetésükben a maguk módján (ebből is érvet kovácsolva saját vélt igazuk mellett) így nyilatkoztak erről: *„Erdély története miért nem számol be arról, hogy a magyar királyság mi oknál fogva fogadta el a vajdaságot Erdély politikai-közigazgatási formájaként, vagyis egy olyan intézményt, amely a középkori román társadalomban sajátos, a havasalföldi és a moldvai vajdaságéhoz hasonló, a román terület politikai struktúráiba illő tartalommal bírt? Miért nem magyarázza meg sehol a középkor ama nagy valóságát, hogy – amint a román történetírás bebizonyította – az erdélyi vajdaság alapvető jellemzői azonosak a havasalföldi vagy a moldvai vajdaságéival?... Ez a [vajdasági] szerveződés a Kárpátok mindkét oldalán sajátos román produktum, amelyet a politikai terünk középpontjába való magyar behatolás nem tudott megsemmisíteni, bár a századok folyamán több ízben megkísérelte. Várható lett volna, hogy az* Erdély történetét *összegző munka megmagyarázza a vajdaság struktúráinak specifikumát a magyar királyság közigazgatási szerveződéséhez viszonyítva, de az ilyen problémák – noha lényegesek – nem foglalkoztatták a szerzőket, s könnyen érthető, hogy miért nem. Ugyanis el kellett volna fogadniuk, hogy... a királyság kénytelen volt elismerni és jóváhagyni az őshonos románok politikai-közigazgatási intézményeit."* Ha a román recenzensek végső következtetéseivel természetesen nem érthetünk is egyet, annyit el kell ismerni: az *Erdély története* vonatkozó részének szerzője homályban hagyta a vajdaság kérdését, ami pedig az erdélyi különállás egyik kardinális pontja. Sajnos, nem derül ki Makkai előadásából, hogy mi eredményezte Erdélyben azt a különállást, ami az erdélyi vajdaság megszületésében, majd – már másodlagos tényezőként – Árpád-házi királyi hercegek erdélyi hercegségében öltött testet. Makkai összesen két elejtett megjegyzést tesz a vajda, illetve a vajdaság eredetével kapcsolatban. Az egyik helyütt (274. old.) úgy foglal állást: Bíborbanszületett Konstantín császár 948 táján azért használja a vojevoda elnevezést a magyar törzsfőkre, mert *„talán már hallhatott arról, hogy az erdélyi szlávok így nevezik immár magyar urukat"*. Másik helyütt (283. old.) arról ír, hogy a gyula méltóságnevet a szláv vojevoda („hadvezér") szóval helyettesítették Erdélyben, s *„ebből az elnevezésből alakult később az erdélyi »vajda« méltóságnév"*. Mindössze ennyi az, ami Makkai szövegéből az erdélyi vajdaság mint intézmény elnevezéséről, illetve kialakulásáról kiderül.

Egyszerűbb az elnevezés kérdése. A vajda szó a magyarban szláv eredetű (felmerült óorosz, illetve bolgárszláv eredete), s ha nem is kizárt honfoglalás előtti átvétele, legalább annyi esélye van annak: a vajda elnevezés az erdélyi igazgatás vezetőjére Erdély bennszülött szlávjaitól eredhet, akik akár óoroszok, akár – a régészeti adatok inkább ezt igazolnák – bolgárok lehettek. A román vajda szó – mai szótári alakjai szerint vodă, illetve voievod – szintén szláv eredetű, óorosz vagy bolgár jövevényszó. Makkai ugyan felveti, hogy a vajda nevet, vagyis *„az erdélyi vajdával kapcsolatban régóta használt szláv kifejezést...*

először magyarok alkalmazták a magyar hatóságok által megszervezett román határőrkerületek önkormányzatát képviselő román főtisztviselőre" (314. old.), vagyis hogy a románba a vajda szó a magyarból került volna át, de sokkal több realitása van annak a feltételezésnek, hogy a magyar és a román nyelv vajda szava egymástól független, eltérő területen történt szókölcsönzés terméke, az ószláv (óbolgár) vojevoda egymástól eltérő módon fejlődött a magyar nyelvben vajda, a román nyelvben pedig voievod, illetve vodă szóvá. Szó sincs tehát arról, hogy a vajdaság sajátlagos román berendezkedési forma lett volna. A gyökerek mindkét nép esetében a szlávokhoz vezetnek, akik a magyarokkal Erdélyben, a románokkal pedig az Al-Duna vidékén, tehát Erdélyen kívül éltek együtt. S hogy a magyarok a X–XI. században – amikor románok még nem lehettek Erdélyben – tartósan együtt éltek ott szlávokkal, megannyi érvvel bizonyítható, mint ahogy igazolható a románok tartós együttléte is az Al-Duna vidékén szlávokkal. A vajda szó, illetve a vajdaság intézménye nem szól tehát amellett, hogy a magyarok román nevet, illetve román intézményt vettek át.

Sokkal nehezebb nyilatkozni arról az erdélyi politikai alakulatról, amely a vajdaság nevet kapta. Semmiféle vélt vagy valós magyar tudományos pozíció nem gyengül azáltal, ha leszögezzük: még messze vagyunk attól, hogy ebben a vonatkozásban biztosat mondjunk, legfeljebb több-kevesebb valószínűséggel bíró feltevéseink vannak. Ezeknek a feltevéseknek azonban hangot kell adni. Az erdélyi különállást magyar részről hol a földrajzi helyzettel (Erdélynek a középkori magyar állam központjától való nagy távolságával), hol a X. századi belső erdélyi viszonyokkal (Tétény és a Gyulák önállóságával), hol éppen Erdély kései, XI. századi magyar megszállásával, hol meg végvidék jellegénél fogva kialakult katonai szervezetével magyarázták. Mind román, mind magyar oldalon nem kis súllyal esett azonban latba az etnikai szempont. Mint ismeretes, a román történetírás – hogy csak néhány prominens XX. századi képviselőjét említsük: Ioan Lupaş, Ioan Moga, Ştefan Pascu – az erdélyi különállás alapvető tényezőjének, az erdélyi vajdaság meghatározó etnikai elemének a románokat tekinti. Nem idegen a magyar történetírástól sem az erdélyi különállás magyarázatául az etnikai alapelv. Többen voltak, akik erdélyi specialitásként és a különállás döntő motívumaként emlegették a székelyek, majd a szászok tömeges jelenlétét, így pl. Pokoly József, Deér József, Borsa (Janits) Iván, főleg pedig Endes Miklós. Legfrissebben Vékony Gábor foglalt akként állást, hogy az erdélyi különállás „gyökerei a 10. században ide települt kavarokra nyúlnak vissza". Talán nem tűnik szerénytelenségnek, ha előhozakodom azzal, hogy magam egy 1979-ben megjelent – Makkai által nem ismert vagy legalábbis nem hasznosított – könyvemben egy dél-erdélyi bolgár államszervezet X. századi meglétével hoztam kapcsolatba mind a vajdai cím kialakulását, mind az erdélyi különállást. Úgy tűnik, mindenféle közkeletűsége ellenére is jobban kellett volna sugalmaznia az *Erdély története* XI–XIII. századi részében azt a körülményt, hogy már Erdély magyar és latin neve (Erdőelve, illetve Transsylvania), továbbá Erdélynek magyarból és latinból a románba átkerült alakjai (Ardeal, illetve Transilvania) egyértelműen bizonyítják: ezek az elnevezések csak magyar oldalról származhattak – ahonnan Erdély Erdőelvének, azaz erdőn túli területnek számított –, tehát az erdélyi különállásnak is csak magyar szempontból vett

különállására utalhatnak. Ez viszont nem kevesebbet jelent, mint azt: az erdélyi különállás gyökerei sem román oldalon, hanem csakis magyar oldalon keresendők és találhatók meg.

A XI–XIII. század erdélyi történetének bemutatása – az erőszakoltság jogos vádja nélkül – egy sor olyan lehetőséget teremtett volna ennek igazolására, amelynek elmaradását vagy nem jó helyen, illetve nem kellő mélységben történt kifejtését utólag őszintén sajnálhatjuk. Válaszolnia kellett volna a szerzőnek arra, hogy volt-e ebben az igen kritikus három évszázadban – amelyről a román történetírás úgy vélekedik, hogy végül is a hódító magyar királyság megalkudni kényszerült az őshonos románok sajátos erdélyi szervezeteivel – különleges, a magyarországitól eltérő erdélyi fejlődés. Helyes lett volna, ha az erdélyi államszervezés bemutatásával együtt haladt volna az erdélyi egyházszervezés bemutatása. A jelen szövegben – egymástól száz oldal távolságra – olvashatunk rövid és elnagyolt vázlatot mindkettőről. Elvileg is vitatható, hogy az egyházszervezés kérdésköre a *Középkori művelődés Erdélyben* fejezetben került tárgyalásra, mintha az egyháznak *csak* művelődésbeli szerepe lenne. Felsejlik a kötet lapjain, az is inkább csak a 370. oldalon található egyházigazgatási térkép alapján, hogy az erdélyi püspökség és az erdélyi vajdaság a középkor folyamán távolról sem fedte területileg egymást. Miért? Vajon elintézhető-e ez a kérdés azzal, hogy István király (vagy inkább fejedelem) gondolhatott az északi sóutat magában foglaló püspökség alapítására, de oly rövid volt az Erdély északi felének meghódolása és a Gyula leverése közti idő, hogy az észak-erdélyi püspökség nem valósulhatott meg, s így az utóbb meghódított Dél-Erdélybe, Gyulafehérvárra került a püspökség székhelye. Éppen száz oldallal korábban viszont egy elejtett mondat arról szól, hogy az erdélyi püspökség első székhelye, mielőtt még Gyulafehérvárra költözött volna, Gyalu volt. Eszerint mégis lett volna egy eredetileg csak Észak-Erdélyre kiterjedő püspökség Gyalu székhellyel? S hogy mit is jelent a Makkai által rövidnek titulált időköz? Úgy véli, négy észak- és közép-erdélyi megye, Doboka, Torda, Belső-Szolnok és Kolozs a X. század legvégén jött létre, Gyulát pedig 1003-ban verte le István. Legfeljebb hat év telt el Makkai szerint Észak- és Dél-Erdély magyar fejedelmi, illetve királyi kézre kerülése között. Ha ez összességében így lenne igaz (amit egyebek között azért is erősen kétlünk, mert Belső-Szolnok megyét aligha lehet a 990-es évekből eredeztetni, ha a Tisza parti Szolnok megye, ahonnan e megye szervezése kiindult, csak évtizedekkel később kelt életre), akkor az erdélyi specialitást abban kellene látnunk, hogy itt alakult ki az egész Kárpát-medencei Magyarország valamennyi tájegységét megelőzően (még a Dunántúlt is megelőzően, gondoljunk csak a zágrábi püspökség bekcsényi főesperességére!) legkorábban a feudalizmus (a megyeszervezet), illetve az egyházigazgatás. Aligha szerencsés dolog a sokban archaikus viszonyokat mutató Erdélyt a magyar társadalom és államfejlődés legelső vonalába állítani. S hogy nem jó érveket használ e helyütt Makkai, azt a 268. oldalon olvasható megjegyzése mutatja. Itt arról ír, hogy *„a Szamos és a Maros közti területen öt esperesség alakult ki, a szolnoki, a dobokai, a kolozsi, az uzdi és a tordai, amelyek nem felelnek ugyan pontosan meg a mindössze négy, Belső-Szolnok (Dés), Doboka, Kolozs és Torda megyének, de számukkal és területi beosztásukkal régebbi állapotokat tükrözhetnek"*. Eszerint

Észak-Erdélyben eredetileg nem is négy, hanem öt megye lett volna a régebbi állapotok szerint. Ám a régebbi állapotokra nem lehet az esperesi beosztásból következtetni, mivel az esperességek, mint egyházi intézmények, nem korábbiak a XI. század végénél, nem kevés azonban az olyan esperesség sem, amelyek csak a későbbi, XII–XIV. századokban keletkeztek. Ezek sorába tartozik a kései betelepültségű vidéken létrejött ózdi (uzdi) főesperesség is. A főesperességek tehát nem vallhatnak önmagukban világi igazgatási intézmények (megyék) meglétéről a X. század végén. Az erdélyi sajátosságok elemzésekor több figyelmet kellett volna fordítania Kán Lászlóra, mert hiszen alakjában és tényked[illegible]ében a román történetírás az erdélyi román szeparatista tendenciák megnyilvánulását látja, holott csak egy volt a tucatnyi magyarországi tartományúr közül, akinek hatalma – s ez fontos szempont – túlnyúlt a történeti Erdély határain.

Nem lehet feladatom, hogy szóba hozzam mindazokat a megoldásokat, amelyek Makkai László XI–XIII. századi tárgyú részében bennem kételyeket ébresztettek. Nem tértem ki apró részletkérdésekre sem (mint pl. a fekete magyarok dolgára, vagy hogy volt-e Csák Máté 1267–1270 között erdélyi vajda stb. stb.), igyekeztem olyan kérdésekre összpontosítani, amelyek túlmutatnak egyszerű ténykérdéseken, s megoldásuk kollektív töprengés, további intenzív kutatás feladata. A jövőbeli vizsgálódásokhoz Makkai Lászlónak az *Erdély története* I. kötetébe írt vonatkozó része jó kiindulópontot, számos ponton biztos eligazítást jelent, más pontokon pedig – jobbára, híven a *vita*ülés alapvető jellegéhez, ezt tettem magam is – *vitá*ra ösztönöz.

IRODALOM

Constantinescu, Miron (red.): Din istoria Transilvaniei. Erdély története I. Bucureşti – Bukarest 1962–1964.

Deér József: A középkori Erdély. Magyar Szemle 22 (1934) 194–205.

Endes Miklós: Erdély három nemzete és négy vallása autonómiájának története. Budapest 1935.

Janits Iván: Az erdélyi vajdák igazságszolgáltató és oklevéladó működése 1526-ig. [Budapest 1940.]

Kristó Gyula: A feudális széttagolódás Magyarországon. Budapest 1979.

Kristó Gyula: Laslo Kan i Transil'vania. Budapest 1980.

Kristó Gyula: A X. századi Erdély politikai történetéhez. Századok (sajtó alatt).

Lupaş, Ioan: Realităţi istorice în voevodatul Transilvaniei din sec. XII–XVI. Anuarul Institutului de Istorie Nationalã 7 (1936–1938) 1–85.

Makkai László: Honfoglaló magyar nemzetségek Erdélyben. Századok 78 (1944), 163–191.

Moga, Ion: Les Roumains de Transylvanie au moyen âge. Sibiu 1944.

Pascu, Ştefan: Voievodatul Transilvaniei I. Cluj 1972.², III. Cluj-Napoca 1986.

Pascu, Ştefan–Muşat, Mircea–Constantiniu, Florin: Tudatos történelemhamisítás a Magyar Tudományos Akadémia égisze alatt. Előre 1987. március 13. 4–5.

Tagányi Károly–Réthy László–Pokoly József: Szolnok–Doboka vármegye monographiája I. Deésen 1901.

Vékony Gábor: Egy kazár felirat a Kárpát-medencében. Életünk 24 (1987), 378–384.

KUBINYI ANDRÁS

Erdély a Mohács előtti évtizedekben

Nem vagyok könnyű helyzetben, hiszen a középkori Erdély történetének legkiválóbb magyarországi ismerőjének, Makkai Lászlónak munkáját kell vitatnom. Feladatomat viszont megkönnyíti, hogy az illusztris szerző – nyilván terjedelmi kötöttségek miatt – a Mohács előtti évszázad történetével aránytalanul keveset foglalkozott. Ezért főként olyan kérdéseket fogok érinteni, amelyeket Makkai csak nagyon vázlatosan, vagy egyáltalán nem tárgyalt. Elsősorban Mátyás és a Jagellók korával foglalkozom, hiszen ez a korszak előzte meg az erdélyi fejedelemséget, és így annak esetleges alapvetését itt kell keresnünk.

Makkai fejezetének címe: „Erdély a középkori magyar királyságban", tulajdonképp kettős értelmű. Jelenti először azt, hogy Erdély ekkor a középkori magyar királyság része, azaz nem külön államalakulat, másodszor viszont Erdély helyzetét Magyarországon belül, mondhatnánk úgy is, hogy Erdély viszonyát a királysághoz. Makkai főként az első értelemben dolgozza fel témáját, ezért magam részéről a második jelentésből indulok ki, először azonban a korszak egyik jelentős eseményét szeretném a kiváló szerzőnél részletesebben megvilágítani.

Az 1467-es felkelést Makkai az elbeszélő források alapján írja le, azaz az erdélyi nemesek Farnasi Veres Benedek vezetésével keltek fel, csatlakozásra bírták Szentgyörgyi János vajdát, akinek a független erdélyi hercegség feletti uralmat helyeztek kilátásba. Utal Makkai a szász és székely előkelők részvételére is, valamint a nagyarányú birtokelkobzásokra a felkelés leverése után. (359. o.) Bár a felkelésnek nagy irodalma van, mégis röviden ki kell térni a forrásokra, hiszen itt bizonyos ellentmondások találhatók. Az elbeszélő jellegű források a Szentgyörgyi princepssége alatti Erdély indokolására azt adják részben Veresék szájába, részben azt hozzák fel, hogy a tartomány természettől védhető, gazdag lóban, állatban, természeti kincsekben, városai vannak és jelentős kézművessége (Ransanus), végül jelentős népességgel rendelkezik. Janus Pannonius kortárs epigrammájában már megtalálhatók csíraformában ezek a nézetek: a lázadó Erdély felfuvalkodik gazdagsága és népsokasága, harcban való jártassága miatt. A lázadók szövetséglevele, amelyet 1467. augusztus 18-án állított ki a kolozsmonostori konvent, azonban nem erősíti meg a fenti nézeteket. Az okmány, amelyet a három nemzet felsorolt vezetői bevallása alapján állított ki a konvent, sehol sem említi Erdélyországot, a regnum Transsilvanum-ot, hanem csak az erdélyi részeket. Ők, az erdélyi országlakosok, a maguk és egész Magyarország

Mátyás király általi elnyomatása miatt szövetkeztek, és ezért elöljárójukká választották a három erdélyi vajdát (a Szentgyörgyi testvéreket és unokatestvérüket, Ellerbach Bertoldot), valamint a két Szapolyai testvért. Szó sincs tehát elszakadásról, fejedelemválasztásról, egyetlen áruló jel csak az, hogy a királyt nem nevezik *„dominus noster"*-nek. Mivel tudjuk, hogy a felkelés mögött magyarországi urak, sőt főpap is keresendők, nem is látszik nagyon valószínűnek az elbeszélő források állítása. Az igazság valahol a két forráscsoport között van, mert mindkettő propagandisztikus hátterű. A kolozsmonostori szövetség nyilvánvalóan a magyar rendek megnyerését is szolgálta, az elbeszélő források pedig a királyi propagandára mennek vissza. Feltűnő ugyanis, hogy a király a felkelésben részt vett, vagy azt támogató magyarországi urakat nem büntette meg, a három vajdát ugyan elmozdította, de nem vonta meg tőlük a kegyeit, Erdélyben viszont kisebb vérfürdőt rendezett. Nem véletlen tehát, hogy az elbeszélő források igyekeznek Szentgyörgyi Jánost kimosni, kollégáit pedig meg sem említik (Makkai sem). Az erdélyi nemesség befeketítése (és megbüntetése) a magyarországi rendi közvéleménynek szólt.

Ettől függetlenül az elszakadó Erdély víziójának felrajzolása csak akkor lehetett hatásos ijesztés, ha ennek valamiféle realitástartalma mégis lehetett. Ezért szükséges Erdély helyzetét a középkori magyar királyságban kissé részletesebben megnézni. Először össze kell hasonlítanunk Erdély helyzetét Szlavóniával, a magyar királyság legfontosabb melléktartományával. Közjogilag különbség van: Szlavónia regnum, ország, Erdély pedig, ahogy az 1467-es oklevél kínos pontossággal szintén nevezi, csupán „erdélyi részei" Magyarországnak. Gyakorlatilag azonban csak minimálisan különbözött Erdélytől Szlavónia viszonya az anyaországhoz. Az előbbit különben egyre gyakrabban nevezték regnumnak, még a királyi udvarban is.

Az erdélyi nemesség ugyan küldött követeket a magyar országgyűlésekre (mint ahogy a két másik nemzet is), ott azonban nem sok beleszólási lehetőségük volt. Erdély – akár Szlavónia – kimaradt az ország negyedes beosztásából, és mivel ezt vették alapul a királyi tanácsba kerülő köznemesi ülnökök megválasztásánál, erdélyiek ott képviselethez csak akkor juthattak, ha valamelyik anyaországi megyében választatták meg magukat követnek. Így tehát a köznemesi vezér Szobi Mihálynak hiába esett birtokai tekintélyesebb része Erdélybe, ha bele akart szólni az országos politikába, akkor épp úgy magyarországi megyét kellett képviselnie, mint a két szlavón vicebánnak, Batthyány Boldizsárnak és Csavlovics Pálnak, noha birtokaik nagy része Szlavóniába esett. Hozzá kell még tenni, hogy az erdélyi nemes vérdíja (és így felesége hitbére) egyharmada volt a magyarországinak. (Szlavóniában valamivel több, a fele.)

Van azonban egy, éspedig jelentős különbség Erdély és Szlavónia között. A familiaritás közismert jogintézményéről van szó. Erdély vajdái az egész korszakban azt nevezték ki alvajdájuknak, vagy a székelyispán alispánjának, akit akartak. Az egyik alvajda szinte szabályszerűen állandóan idegen, Erdélyen kívüli családból származott. Szlavóniában pedig egyedül a nagyhatalmú Corvin János tudta – a rendek erős ellenállását leküzdve – Baranya megyei familiárisát, Gyulai Jánost vicebánná kinevezni. Az erdélyi vajda hatalma tehát a jelek szerint jóval nagyobb volt a bánénál, amit az is igazol, hogy a korszak utolsó

vajdái közül Báthori István, Szentgyörgyi Péter és Szapolyai János több mint egy évtizedig töltötte be a vajdai tisztet. Ilyenre Szlavóniában nincs példa.

A vajda látszólagos teljhatalmával szemben azonban fel lehetne vetni a XV. század közepének ezt nem egészen alátámasztónak látszó viszonyait. Sajnos, arról sem olvashatunk Erdély történetében, amikor vajdák és székelyispánok szinte félévenként váltogatták egymást, amikor mellettük még egy erdélyi alkormányzó, majd Szilágyi Mihály erdélyi kormányzóként is intézkedik, amikor szinte tökéletes zűrzavart találunk, amely talán épp Szentgyörgyiék vajdaságával kezd tisztázódni a hatvanas évek közepén. Erről legfeljebb az „Erdély történetének" azok a megjegyzései engednek következtetni, hogy a század elején gyakorlatilag az alvajda kormányzott, és a vajda erdélyi jelenléte csak az 1470-es évektől válik intenzívebbé. (351, 360.) Ez azzal a megjegyzéssel érvényes, hogy a hatvanas évek első felétől – főként Pongrác János és különösen Szentgyörgyi János vajdaságától – a vajda tényleg személyesen kormányoz.

A zűrzavaros időszakban a nemesség vezető rétege volt az egyetlen állandóságot biztosító elem, annál is inkább, hiszen – ahogy azt Makkai is kimutatja – a székely előkelő családok, és a szász gerébek erősen össze voltak fonódva a magyar nemességgel, és a vármegyékben is birtokoltak. (329–334.) Az 1467-es felkelés, amely megtörte a még hatalmas gerébcsaládok hatalmát (Vizaknai, Veresmarti, Geréb), megtizedelte a megyei nemességet, lehetővé tette, hogy a vajda függetlenedjen bizonyos mértékben a nemességtől (és a két másik nemzet előkelőitől.) Úgy látszik, hogy a király maga is igyekezett a vajda hatalmát növelni. A vajdát egyben székelyispánnak is kinevezte. (Megjegyzem, hogy 1461-től valóban székelyispán a vajda, ahogy Makkai írja – 362. o. –, de csak a tisztség felén, a másik felét csak 1463-ban kapja meg, továbbá 1467-ben Daróci János, 1504–1506 közt Tarcai János személyében független székelyispán működik megint.) A vajdai és országbírói szék perszonális uniója Báthori István és Szentgyörgyi Péter vajdasága idején ugyancsak a vajdai hatalom erősítését szolgálta, hiszen a vajdai szék fellebbezési fóruma az országbíró volt. A vajdai hatalom teljességéhez e mellett hozzájárult az is, hogy mind a vajda, mind a székelyispán még mindig az Anjou-kori honorrendszer alapján kormányozták tartományukat, azaz az ő hatáskörük alá tartoztak az Erdélyben – a számos adományozás ellenére – mindig jelentős királyi váruradalmak, úgyhogy a vajdaszékelyispán messze a legnagyobb birtokos volt Erdélyben.

Az 1467-es felkelés véres leverésének azt hiszem tehát, hogy jóval nagyobb történeti jelentősége volt, mint ahogy azt Makkai alapjában véve helytálló, de sajnálatosan végig nem vitt fejtegetéseiből kiderül. Megszüntette ugyanis a kialakuló, a vajdai hatalomra veszélyessé válható erdélyi nagybirtokot, és évtizedekre meggyengítette (és megfélemlítette) a három nemzet vezető rétegét. Az Erdély története ugyan joggal utal Mátyás új birtokadományozásaira, amelyekhez feltétlenül hozzá kell sorolnunk a fogarasi uradalom oda-, majd visszaadását a vingárti Gerébek számára. A feltűnő azonban az, hogy noha ezeket a kedvezményezetteket – Pongrác János, Csupor Miklós, Geréb Péter és Ongor János – erdélyi vajdává is kinevezte Mátyás – Ongort ugyan csak néhány hónapra – ezek nem erdélyi, hanem magyarországi nagybirtokosként viselkedtek, és talán Pongrác kivételével az erdélyi politikába sem kapcsolódtak be, és

inkább anyaországi birtokaikon éltek. Egyébként a bárókra nem vonatkozott a már említett, az erdélyi nemességet diszkrimináló jogszabály, a báró, akár magyarországi, akár szlavóniai, akár erdélyi volt, azonos jogokat élvezett, azonos módon volt jogosult részt venni az ország kormányzatában. Királyaink 1479-től kezdve arra vigyáztak, hogy erdélyi bárót sem vajdává, sem székelyispánná ne nevezzenek ki. A vajdák – és az egyetlen független székelyispán ebben a korban valamennyien magyarországi – és Szentgyörgyi kivételével Erdéllyel határos családból származtak, akik saját kíséretüket hozták Erdély nyakára. Nem az új arisztokrácia kihalása volt a döntő – a Hunyadi vagyon Corvin János halála után Brandenburgi Györgyre szállt, mégsem avatkozott be az erdélyi ügyekbe, noha nem volt a vajdával jó viszonyban. Az utolsó igazi és hatalmas erdélyi mágnáscsalád, a Losonci Dezsőfi viszont elvesztette vagyona nagy részét 1467-ben.

A vajdai hatalom erősítése a török veszély miatt is érdeke volt a korszak mindhárom királyának, és meg kell jegyezni, hogy valamennyi vajda igyekezett is eleget tenni az elvárásoknak, akár külső ellenségről, akár belsőről volt szó. Ujlaki Lőrinc herceg lázadását 1494–95-ben II. Ulászló Drágfi Bertalan vajda csapataival verte le, Szapolyai szerepe 1514-ben pedig közismert. Ha a király támogatta is a vajdákat, mindvégig igyekezett netaláni önállósulási törekvéseiknek gátat vetni. Ide tartozik a szász autonómiának több viszonylatban megvalósított kiépítése, ahol nem is annyira a szászokra akart tekintettel lenni a király. Amennyiben a vajda túl erős volt, és így esetleg befolyásolni tudta a szebeni királybíró (aki egyben a szászok ispánja is volt) megválasztását, a király a szászok választási jogát semmibe véve maga nevezte ki azt, mint Szapolyai idejében Pemflinger Márk volt alkincstartót, aki különben Radkersburgból jött Budára. Sajnos, Pemflingerről is csak Barta Gábor részében olvashatunk. Ennél fontosabb, a vajda kezét megkötő intézkedés történt a kincstári jövedelmeknél. Sem a rendkívüli adó, sem az igen jelentékeny regálejövedelmek (nemesfémbányászat, pénzverés, só) nem tartoztak a vajdához, hanem vagy közvetlenül a királyi kincstartóhoz Budán, vagy olykor az általa kinevezett „erdélyi királyi jövedelmek adminisztrátorához", rendesen a sókamaraispánhoz. Az adminisztrátor a mindenkori vajda partnere, nem pedig alantasa volt. Az már csak epizódjellegű intézkedés volt, amikor Anna királyné Szentgyörgyi Pétertől megvonatta a székelyispánságot, és kegyencének, Tarcai Jánosnak adta.

A képlet tehát a következő: amennyiben a vajda a királynak való minimális engedelmességet megtartja, azaz nyíltan nem fordul szembe vele, akkor teljhatalommal kormányozhat, az ellenállást – ha kell, fegyverrel – le tudja verni. Az, hogy az erdélyi rendek (a szászok ugyan csak kis részben) közvetlenül alája tartoznak, és hogy ezáltal a király és a rendek közti közvetlen kapcsolat megszakadt, megnehezítette ezek küzdelmét, amelyhez nem nagyon találtak támogatást a magyarországi nemességnél. Maradt tehát a három nemzet bevált összefogása, amely ugyan nem változtatott semmit a helyzeten, de megalapozta a fejedelemség korának fejlődését. Itt a három nemzet 1506. február 10-i határozatára gondolok, amelyről szívesen olvastam volna a kötetben is. A vajda távollétére hivatkozva 43 tagú bíróságot választottak: egyet az erdélyi káptalanból, 14–14-et a három nemzetből. A Tarcai székelyispáni kinevezése miatt a jelek szerint

kissé sértődött Szentgyörgyi Péter vajda valóban az egész 1506-os esztendőt magyarországi birtokain töltötte, noha korábban és később a helyszínen látta el teendőit. A vajda jelenlétében nem valószínű, hogy a határozatra sor kerülhetett volna.

A megyei vezető réteg, amely részt vett Erdély közügyeiben, nem több mint másfél tucat családot jelentett. Jó részük a fejedelemség korában játszik majd jelentős szerepet, mint Apafi, Losonci Bánffy, Bethleni Bethlen, Kendi, Mikola. Egy szempontból volt lényeges befolyásuk, amely azonban nem érintette a vajda jogkörét, a rendkívüli adó kivetésénél. Bár annak ellenére, hogy a XVI. század közepén az erdélyi nemesség adómegajánlási jogáról tudtak, ezzel de iure nem rendelkeztek, a magyar országgyűlés által megszavazott adó Erdélyre is érvényes volt. Az viszont országos szokásként élt, hogy a királyi adórók munkájuk megkezdése előtt a megyei sedriától kértek arra engedélyt, amely mellékjük rendelte az ispánt és a szolgabírókat, részben karhatalom szolgáltatás miatt. Ezért nem jelentéktelen fizetség járt a számukra. A megyei sedria jogkörét Erdélyben és Szlavóniában a tartománygyűlés gyakorolta. Az adórókkal mindkét tartományban kiszálltak a szolgabírák, de míg Szlavóniában a vicebánok is (mint Körös és Zágráb megyék ispánjai) részt vettek az akcióban, addig Erdélyben csak a hét megye ispánjai. Az adóból így sem a vajda, sem alvajdák nem kaptak külön díjazást, így az eljárás számukra érdektelen volt. Hogy az ispánok és a szolgabírák kiküldése simán történjék, kénytelen volt ezért a kincstár kb. tíz tekintélyes erdélyi nemesnek külön rendszeres tiszteletdíjat folyósítani adókivetés idején, ahogy ezt az 1490-es évek közepéről számszerűen is igazolni tudjuk. Ez volt az egyetlen alkalom, hogy az erdélyi előkelő nemesek közvetlenebb kapcsolatba kerüljenek a királyi udvarral.

Láttuk, hogy 1467-ben a királyi propaganda Erdély természeti gazdagságával, néptömegével, kézművességével próbálta alátámasztani Erdély elszakadási elképzeléseinek rémhírét. Az Erdély történetében erről olvasható részek mintha nem támasztanák azonban alá a források leírását. (361. o.) Erről csak röviden akarok szólni, annál is inkább, hiszen nemrég Szakály Ferenc egy ismertetésében épp az én két tanulmányom felhasználását hiányolta. Nem hiszem, hogy lehetne azonban olyan ketagorikusan fogalmazni, ahogy Makkai teszi, miszerint nem alakultak ki olyan exportképes mezőgazdasági monokultúrák, mint Magyarországon. Az illusztris szerző ugyan nálam sokkal jobban ismeri az erdélyi forrásanyagot, mégsem hiszem, hogy én véletlenül pont azt az egy-két, a fenti nézetet cáfoló adatot találtam meg, a többi pedig mind az Erdély története nézeteit támasztja alá. Csak két megjegyzés. Az elbeszélő források kiemelik Erdély lótenyésztését, és valóban, arra adat van, hogy jó lovakat Magyarországon csak Erdélyben lehetett kapni, ill. onnan származtak. A lóexport jelentőségével – igaz, a Zsigmond-kor vonatkozásában – legutóbb Mályusz írt, nem hiszem, hogy a század második felére jelentősen változott volna a helyzet. Gondolom, a küküllei borvidék jelentősége is visszamegy a középkorra. Nekem ugyan csak arra van adatom, hogy az erdélyi püspök tizedborait hajón szállították le Magyarországba a Maroson, de tekintve az erdélyi folyók vízfolyásának irányát, nehezen lenne elképzelhető, hogy az Alföld borellátásában ne

vett volna részt ez a tartomány is. Azt hiszem, ezt a kérdést újra meg újra meg kellene vizsgálni, addig azonban helyes lenne óvatosabb fogalmazást nyújtani.

A városfejlődés kérdését is talán érdemes lett volna kissé részletesebben tárgyalni. Sajnálatos, hogy Makkai nem aknázta ki a szászföld középkor végi, Albert Berger által közölt csodálatos összeírását. Az öt szászföldi városra (Szeben, Brassó, Beszterce, Segesvár és Szászsebes) esik az adózók 23,6%-a, a 12 mezővárosra 13,9%-a, a falvakra 62,5%-a. Ez viszont európai átlagban is igen magas középkori városiasodottságot jelent. A megyei terület mezővárosai sem voltak jelentéktelenek. Ha pl. Tordának 750 jobbágyportája volt, Désnek és Désaknának együtt 550, hogy csak a sóbányavárosokat említsem, akkor ezek a magyarországi mezővárosok élvonalában foglaltak helyet. Mindezeknek különben jelentős kézműipara is volt. A szász városok jelentőségét nyilván fokozta a keleti kereskedelembe való, Pach által többször tárgyalt bekapcsolódásuk is. Az azonban nyilvánvalónak látszik, hogy Kolozsváron, a szász területen és a bányavárosokon kívül főként a Maros völgyébe eső mezővárosok voltak gazdaságilag jelentősek, mint pl. Marosvásárhely, Régen, Enyed, Gyulafehérvár és Déva. A települések gazdasági súlyának jó mutatója az egyetemre járók száma, ill. a koldulórendi kolostorok és ispotályok megléte. Itt jegyzem meg, hogy az egyetemre járással kapcsolatban Makkai által adott magyarázatok kétségkívül befolyásolták ugyan az egyetemre járás arányát (német nyelvtudás, egyházjogi helyzet) (380–381. o.), de a lényeget a magyarországi települések egyetemre járási adataival való egybevetés adhatta volna meg. A színmagyar Szegedről és Pestről pl. több mint kétszer annyian mentek külföldre tanulni, mint a német Bártfáról és Besztercebányáról. Erről az adatokat a Szakály által idézett egyik tanulmányomban már előadtam.

Kár, hogy a kolostoroknál (375. o.) nem tudatosult az Erdély története szerzőjében, hogy Erdélyben ugyanannyi apácakolostor volt, mint a tulajdonképpeni magyar királyságban együttvéve. Ennek a jelenségnek magyarázatát szívesen olvastam volna. Hiányoltam az ispotályhálózat ismertetését is, noha ez is mutatója a városias fejlődésnek.

A rendelkezésemre álló idő sajnos nem teszi lehetővé, hogy valamennyi kérdést, amit a szűk terjedelmi kötöttség miatt hiányolnom kellett Erdély történetében, előadhassam. Befejezésként azonban mégis vissza kell térnem előadásom kezdetére. Erdély függetlenedésének, és az erős fejedelmi hatalom kialakulásának a gyökerei már a XV. század végén megvoltak, és amennyiben a fejedelem az addig a vajdától részben vagy egészben független erőket, mint a szászokat és a pénzügyigazgatást maga kezébe tudta venni, hatalmával szemben az erdélyi társadalomban nem lehetett olyan erő, amely azt komolyan veszélyeztette. Ezt csak növelte a szekularizáció és az Erdéllyel határos területek megszerzése. Tekintve, hogy a korszak legtöbb vajdája ezeken a területeken volt birtokos, szoros kapcsolatok alakultak ki már a XV–XVI. század fordulóján ezen területek és Erdély között is.

Az erdélyi felkelés (1467) elbeszélő forrásai: *Johannes de Thurocz,* Chronica Hungarorum, I. k. edd. Elisabeth Galántai et Julius Kristó, Bp. 1985, 287. – *Petrus Ransanus,* Epithoma rerum Hungararum, ed. Petrus Kulcsár, Bp. 1977, 167–168. – *Antonius de Bonfinis,* Rerum ungaricarum decades, IV. k. Bp. 1941, edd. I. Fógel et B. Iványi et L. Juhász, 10–18. – *Janus Pannonius* összes munkái, közrebocsátja *V. Kovács Sándor,* Bp. 1987, 230. – A lázadók szövetséglevelének utolsó kiadása: Urkundenbuch zur Geschichte der Deutschen in Siebenbürgen, hsgg. von Gustav Gündisch, VI. k. Bukarest 1981, 293–295. – Velencében úgy tudták, hogy bárókon kívül a kalocsai „püspök" is részt vett a felkelésben: Magyar diplomácziai emlékek Mátyás király korából, szerk. Nagy Iván és Nyáry Albert, II. k. Bp. 1877, 68. Valójában semmi nyom sincs Várdai István kalocsai érsek és főkancellár lázadására, sőt 1467 végén Vitézzel és Janus Pannoniusszal közösen várt a királyra Váradon, Dl. 59550. Így az adat – amennyiben nem kacsa – vagy más püspökre vonatkozik, vagy arra, hogy a lázadás a kalocsai egyházmegye területén is kitört: a király által adott sószállításokat is megtámadtak. *Sugár István,* Borsodi oklevelek a Heves megyei levéltárban, Miskolc 1980, 44. o. 75. sz. Valószínűleg ugyancsak a lázadással lehetett kapcsolatban a „békétlenség ideje" (tempus inpacacitatis), amely alatt 1478 előtt kb. tíz évvel elpusztult a Temes megyei sarádi uradalom egy része. Dl. 18145. – Az 1467-es lázadás mindenesetre szélesebb területre terjedt ki Erdélynél, a sószállítmányok elvételénél magyar köznemesek játszottak szerepet, az elbeszélő forrásokból visszatükröződő királyi propaganda viszont az erdélyi nemesség elszakadási törekvéseire szűkítette le a valóságot.

Az oklevelek leggyakrabban a partes regni Transylvane-t említik, l. Urkundenbuch i. m. VI. k. passim, l. pl. az 1467-es lázadás után kiadott okleveleket, uo. 295–312. A regnum Transsilvanum-ot jóval ritkábban említik, de mégis előfordul. Pl. vajdai oklevélben, 1484. Székely Oklevéltár, szerk. Szabó Károly, I. k. Kolozsvár 1872, 251. *Werbőczy* – akár Horvátországot és Szlavóniát – regnumnak nevezi. Hármaskönyve, Kolosvári–Óvári kiadás, Bp. 1897, 374–382. (III. rész, 1–3. cím.) A székelyekkel kapcsolatban viszont a szabályos „Transylvanis in partibus" kifejezést alkalmazza. Uo. 382. (III. rész, 4. cím.) Úgy látszik tehát, hogy a „Magyarország erdélyi részei" szabatos megjelölés helyébe – talán a szlavón analógia hatására – lassan terjed a regnum Transsilvanum, azaz Erdélyország megnevezés. Szlavónia regnum jellegére l. pl. az 1492-es Szlavónia számára kiadott cikkelyeket. Corpus Juris Hungarici. 1000–1526. évi törvénycikkek, Bp. 1899, 554–558.

Az ország negyedes beosztására, és arra, hogy erdélyi és szlavóniai nemesek magyarországi megyékben választatják meg magukat követnek: *Kubinyi András,* A királyi tanács köznemesi ülnökei a Jagelló-korban, Mályusz Elemér Emlékkönyv, Bp. 1984, 262–263. (Ugyanott az ismert követlisták.) Szobi erdélyi birtokai: *Csánki Dezső,* Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában, V. k. Bp. 1913, 237, 602–603, 823, 965. Élete végén, 1527-ben jelent meg csak Erdély követeként. Magyar Országgyűlési Emlékek, I. k. szerk. *Fraknói Vilmos,* Bp. 1874, 129. o.

Idegen alvajdák Erdélyben: *Janits Iván,* Az erdélyi vajdák igazságszolgáltató és oklevéladó működése 1526-ig, Bp. 1940, 108: Tarkői Rikolf fia György, Rédei János, Dobai György, Magyi Pál, Schertinger László, Turóczi Miklós, Hagymás Miklós, Bátori Szaniszlófi István. Feltűnő, hogy szinte az egész Jagelló-korban a hosszú ideig működő és erdélyi származású alvajda, Barlabási Lénárd társa mindig Királyhágón túli nemes volt. Gyulai Jánosra l. pl. *Mályusz Elemér,* A magyar társadalom a Hunyadiak korában, Mátyás király emlékkönyv, Bp. é. n. I. k. 380. (Gyulai a Baranya megyei Gyulaiakból való volt, l. pl. Df. 260176.)

Az 1458 utáni erdélyi zűrzavarra a vajdák archontológiája az egyik legjobb bizonyíték. Vö. *Fügedi Erik,* A 15. századi magyar arisztokrácia mobilitása, Bp. 1970, 109. Csakhogy ezeket az adatokat is ki kell egészíteni. Így pl. Fügedi szerint Ujlaki Miklós 1458. július 2-ig Rozgonyi Jánossal együtt, majd 1462. február 14-től 1465-ig Pongrác Jánossal együtt viselte a vajdai tisztséget. A valóságban folyamatosan az volt. pl. 1458: Dl. 15268. 1459: 65912, 88342, 15390. 15417. stb. 1460: Dl. 15497, 15501, 15509, 15530, stb. 1461: Dl. 65916, Dl. 260375, stb. Ezek szerint 1462 előtt nem egyszer egyszerre négy vajda is működött, akik személyesen valószínűleg igen ritkán jelentek meg, a kormányzat egyrészt az alvajdák, másrészt az erdélyi kormányzóság kezében összpontosult. Eleinte Szilágyi Mihály, mint Magyarország kormányzója képviseletében sógora, Geréb János járt el erdélyi alkormányzóként 1458. március 10-étől kimutathatóan augusztus 20-ig. Urkundenbuch i. m. VI. k. 8, 26. Már Mátyás trónralépte előtt erdélyi főkapitány címmel gyakorolta a hatalmat. (Uo. 1.) 1459-ben Geréb megint erdélyi főkapitányi minőségben intézkedik, május 15, uo. 56. 1460-ban Mátyás kibékül nagybátyjával, és most már az „erdélyi részek kormányzója" címmel Szilágyi

Mihály *is* kormányoz Erdélyben. (Április 9-től, uo. 74.) Október 6-án még az, Dl. 15507. (A következő hónapban török fogságba esik, ahol kivégzik.) Alkormányzója megint Geréb János, aki még október 17-én is tart tartománygyűlést Tordán. (Urkundenbuch i. m. VI. k. 91.) Azaz párhuzamos kormányzatok működtek Erdélyben, amelyek elvben mind a király nevében jártak el.

A vajdai és a székelyispán tisztjének 1461-es egyesülését Janits i. m. 85. alapján írja le Makkai. Janits figyelmét azonban elkerülte Dengelegi Pongrác János vajda és székelyispán 1463. május 26-án Bárczai András görgényi várnagyhoz írt levele, amelyben kéri az általa betöltött félvárnagyság átadását alvajdájának, ugyanis a király a székelyispánság mindkét részét neki adta. (Dl. 83758. A görgényi várnagyság a székelyispánság honorjához tartozott.) Nos, Bárczai 1461-ben Rozgonyi Rajnáld székelyispán abaúji alispánja volt (egyben Rozgonyi János tárnokmesteréé is, Dl. 83754.), de még 1472-ben is Rozgonyi Rajnáld szolgálatában állt (mint ónodi várnagy, Dl. 83754.), úgyhogy e szerint 1463 tavaszáig ura töltötte be a székelyispánságot, nem csak 1461-ig. 1461-től azonban a társa a vajda volt, aki 1463-tól egyedül viseli a tisztet. (De csak Pongrác János, Ujlaki, aki a vajdaságban társa volt, nem lesz székelyispán!) Az 1467-es erdélyi lázadás után újra önálló a székelyispán, Daróci János. Egyetlen oklevél maradt rá, november 4-ről. Urkundenbuch i. m. VI. k. 306. Néhány hét múlva a moldvai hadjárat során esett el, hősi küzdelmét Mátyás palotájában falfestményen örökítette meg. *Balogh Jolán,* A művészet Mátyás király udvarában, I. k. Bp. 1966. 79. Tarcai Jánosra l. pl. 1504: Bártfa (Bardejov) v. lt. okl. 3806. 1507: Dl. 21665. (Rövidesen, még 1507-ben, újra Szentgyörgyi Péter gróf vajda viseli a tisztet, pl. 71102.)

Mátyás 1467 utáni birtokelkobzásaira a már fenn idézett elbeszélő források mellett l. *Engel Pál,* A magyar világi nagybirtok megoszlása a XV. században, 2. közlemény, Az Egyetemi Könyvtár Évkönyvei 5 (1971) 311. A vajdák névsorát l. *Fügedi* i. h., kivéve Ongort, akit Báthori István országbíró nevezi egy oklevélben 1473. október 12-én magnificus... alias voivoda Transsilvanensisnek. *Melczer István,* Okmányok a Kellemei Melczer család levéltárából, Bp. 1890, 103–104. 1521-ben Budán említik a „domus... alias waywode Ongor"-t. *Pataki Vidor,* A budai vár középkori helyrajza, Budapest Régiségei 15 (1952) 296. o. 94. j. Ongor ugyan volt erdélyi vajda, de nyilván csak nagyon rövid ideig, ezért nem maradt rá adat hivatalviselése idején.

Bárók az ország kormányzásában (főként a királyi tanácsban): *Kubinyi András,* Bárók a királyi tanácsban Mátyás és II. Ulászló idejében, kézirat leadva a Századokhoz. Itt az összes erdélyi nagyúr, köztük Pongrác. Geréb. stb. tanácstagságára vonatkozó adat össze van állítva. Az utolsó erdélyi birtokos vajda Geréb Péter volt, 1478–1479. Őt követte Báthori István, Drágfi Bertalan és Losonci László, majd Drágfi egyedül, Szentgyörgyi Péter gróf, végül Szapolyai János.

Drágfi szerepére az Ujlaki elleni hadjáratban l. pl. 1494. december 30. Bartholomeus Draghffy de Belthewk wayuoda Transsilvanus ac comes Siculorum supremusque capitaneus gencium regalium presentis expedicionis. Dl. 260406. (Az oklevél az elfoglalt Újlak várában kelt.)

A szász autonómia kiépítésére l. pl. *Roderich Goosz,* Die Siebenbürger Sachsen in der Planung deutscher Südostpolitik, Wien 1940, 41–59. – *Carl Göllner,* Geschichte der Deutschen auf dem Gebiete Rumäniens, I. k. Bukarest 1979, 86–88, 94–95. – Pemflinger szerepére l. *András Kubinyi,* Die Pemfflinger in Wien und Buda, Jahrbuch des Vereins für Geschichte der Stadt Wien 34 (1978) 70, 81–88. (A régebbi irodalom idézésével.) – Az erdélyi kincstári jövedelmek kezelésére l. *Szekfű Gyula,* Serviensek és familiarisok, Bp. 1912, 97–103. – *Kubinyi András,* A kincstári személyzet a XV. század második felében, Tanulmányok Budapest múltjából 12 (1957) 26.

Szentgyörgyi Péter vajda 1506-os tartózkodási helyei: március 15: Magyaróvár, *Eszterházy János,* Az Eszterházy-család és oldalágainak leírása, II. k. Bp. 1901, 138–147. Június 24: Székesfehérvár, *Stephanus Katona,* Historia critica regum Hungariae, XVIII. k. Buda 1792, 444–449. Július 19: Bécs, *uo.* 449–455. (Követ volt a császárnál.) Szeptember 6: Magyaróvár, *Vladimir Horváth,* Archiv mesta Bratislavy. Inventár listin a listov, II. k. Bratislava 1966, 4327. sz. Szeptember 11. Vöröskő: uo. 4328. sz. December 21. Magyaróvár: uo. 4335. sz. Úgy látszik tehát, hogy részben országbírói tisztével összefüggő feladatokat látott el, részben nyugat-magyarországi birtokain tartózkodott. Az erdélyi három nemzet 1506. február 10-i határozata kiadva: *Szabó Károly,* Székely oklevéltár, I. k. Kolozsvár 1872, 309–313.

A királyi adó beszedésénél követett eljárás, és az ezzel kapcsolatban a tekintélyesebb nemeseknek folyósított tiszteletdíjra az 1494–95-ös királyi számadáskönyv nyújt jó példát: *Johann Christian von Engel,* Geschichte des ungarischen Reiches und seiner Nebenländer, I. k. Halle 1797, 38–39, 149–150, 160. A nemesek: Apafi Ferenc, Bethlen Miklós, Erdélyi János, Farkas Tamás, Dési Péter, Mikola Ferenc, Barlabási János, Gerendi Miklós, Kendi Antal és Almási Mihály voltak 1495-ben.

(1494-ben egy globális, 1500 ft-os utalvány szerepel az erdélyi nemeseknek azon a jogcímen, hogy fedezze költségeiket, amelyek a király mellett Szebenben felmerültek, uo. 47. Az említett tiszteletdíj részben itt. részben pedig azoknál keresendők, akik birtokaik adóját visszatartották 1494-ben (uo. 39.). Ezek – a báró Pongrác Mátyás mellett – Farkas Tamás, Erdélyi János, Bethlen Miklós, Gerendi Miklós, valamint Bánffy Ferenc, János és Mihály voltak. Négyen szerepelnek az 1495-ös megutalványozottak között. Hogy az utalványozás az adóval kell, hogy összefüggjön, azt a szlavóniai példa mutatja, ahol Bocskai Péter és Gudóci Péter esetében nyíltan utal a számadás arra, hogy elintézték az adó ellenszegülés nélküli beszedését. Uo. 45, 148, 158. A vicebánok adófelmentésére l. pl. uo. 37–38, 146–148. Visszatérve az 1495-ben tiszteletdíjat kapott nemesekhez: az 1492-es országgyűlésen Erdélyből Gerendi Miklós, Sükösd Miklós, Erdélyi János és Márton, Bethlen Miklós, Mikola Ferenc, Barlabási János és Lénárt, Szobi Mihály, Káldi Benedek, Kendefi Mihály, Hosszuaszói Bálint és Barcsai János (tévesen Barthay-nak olvasva) vettek részt. *Friedrich Firnhaber*, Beiträge zur Geschichte Ungerns unter der Regierung der Könige Wladislaus II. und Ludwig II. 1490–1526, Archiv für Kunde österreichischer Geschichtsquellen (1849) 136. (Egy részük szerepel 1495-ben is!) Fogott bíróként is ennek a rétegnek a tagjai fordulnak elő a legtöbbször. L. pl. a Somkereki Erdélyi család tagjai közötti ügyet 1507-ből: a fogott bírák Bethlen Miklós, Barlabási János, Losonci Bánffy Ferenc, Apafi Ferenc, Sombori Péter, Ödönfi Imre, Daróci Márton, Szennyesi Tamás, Kecseti László, Szilvási Kristóf, Gerendi Jakab és László, Sükösd Gáspár, Bikli János, Kendi Gál, Bongárti Porkoláb Demeter. Teleki család oklevéltára, II. k. 298–302.

Szakály ismertetése: A történelmi tények alapján – az Erdély történetéről. A késő középkort és az önálló erdélyi fejedelemség történetét tárgyaló fejezetekről 32–33.

Erdélyi lovakra: pl. Estei Hippolit egri püspök számára rendszeresen Erdélyben vásároltak lovakat, és küldték el Ferrarába. Az egri püspökség számadásai. A modenai levéltárban levő eredetiről készült és az egri múzeumban levő másolatot használtam Kovács Béla levéltárigazgató és fia Péter szívességéből. 1507. fol. 145. a. 1508. fol. 111. b.–112. a. (A másolat 36–37, 69. o.) A magyarországi lóexportra legutóbb: *Mályusz Elemér*, Bajorországi állatkivitelünk a XIV–XV. században, Agrártörténeti Szemle 28 (1986) 22–25. Az sem lehet véletlen, hogy nagyobb számú lovakról elsősorban erdélyi végrendeletekben emlékeznek meg. Vö. pl. a viszonylag jelentéktelenebb birtokkal rendelkező (*Csánki* i. m. V. k. 612.) Bikali Vitéz György (1504. D. 46697.), vagy az erdélyi alvajda Barlabási Lénárd végrendeleteit. (1525. Teleki család oklevéltára II. k. Bp. 1895, 450–455.)

Az erdélyi püspök tizedborai eladására: 1522. Dl. 82599. Igaz, sok volt a termés, és eladási problémák támadtak a bor olcsósága miatt. (L. erre még Dl. 82597–98.) Különben a szászok városai belső piacot is biztosítottak a bor számára.

A Szászföld összeírása: *Albert Berger*, Volkszählung in den 7. und 2. Stühlen, im Bistritzer und Kronstädter Distrikt vom Ende des XV. und Anfang des XVI. Jahrhunderts, Korrespondenzblatt des Vereins für siebenbürgische Landeskunde 17 (1894) 49–59, 65–76.

1494-ben az erdélyi sóbányavárosokból együttvéve 1395 porta után nem jött be az adó. *J. Chr. v. Engel* i. m. I. k. 39. 1495-ben Dés és Désakna együtt 550 porta, Szék és Kolozs(akna) együtt 230 porta, Vízakna 33 porta után maradt adós, Tordának meg 37 ft-ot (egy porta egy ft-ot fizetett) elengedett a király. Uo. 149. Az 1552-es összeírás szerint Tordán több mint 750, Désen János király idejében 332 porta volt. *Uo.* II. k. Halle 1798, 27, 32.

Az országból – tehát nem csak Erdélyből – Bécsben és Krakkóban tanult városi polgárok statisztikáját és ennek értékelését l. *Kubinyi András*, A középkori magyarországi városhálózat hierarchikus térbeli rendjének kérdéséhez, Településtudományi közlemények 23 (1971) 58–78. – *Pach Zsigmond Pál*nak a levantei kereskedelemmel foglalkozó számos tanulmánya közül l. pl. A Levante-kereskedelem erdélyi útvonala a 15–16. század fordulóján, Századok 112 (1978) 1005–1036.

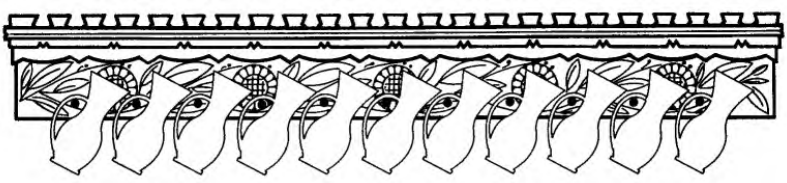

Erdély története a XVI–XVII. században

BENDA KÁLMÁN

Erdély története a fejedelemség korában

Erdély történetének politikai, köztörténeti vonatkozásban legjelentősebb korszaka a XVI–XVII. század. Ekkor, a fejedelemség idején, jelentősége túlnő a táj, az erdélyi állam határain s a magyar nemzeti, sőt bizonyos mértékig az európai események alakulásába is beleszól. Ez az oka, hogy az erdélyi fejedelmek törekvései, Erdélynek a nemzeti fejlődésben való részesedése és jelentősége mindig is érdekelte a történészeket, s különösen a magyar történelem nehéz évtizedeiben, így az 1848/49-es szabadságharc leverése után, majd a trianoni békét követő időszakban az érdeklődés középpontjába került.

Ez tükröződik az Erdély fejedelmi korának történetével foglalkozó nagyszámú kiadványban is. Az 1854-ben induló, fontos történeti forrásokat közreadó Erdélyi Történelmi Adatok kötetei időben megelőzték a Magyar Tudományos Akadémia által közrebocsátott Magyar Történelmi Emlékek, a Monumenta Hungariae Historica sorozatát. A Magyar Országgyűlési Emlékek kiadása a 12. kötettel már 1604-nél elakadt, az Erdélyi Országgyűlési Emlékek 21 kötetben a fejedelemség korának egész anyagát közreadta; jellemző, hogy a XVIII. század iratainak közreadására nem is gondoltak. Külön sorozatokban publikálták a Báthoryak korának iratait, Bethlen Gábor és a Rákócziak politikai levelezését, a székelyek és a szászok történeti okmánytárát, valamint az irodalmi szempontból is jelentős naplókat, emlékiratokat. A forráskiadványok nyomán korán megindultak a történeti feldolgozások is. Kőváry László az 1850-es években már megírja az első magyar nyelvű Erdély történetét, melynek 6 kötete a fejedelmi korszakot helyezi a középpontba, s példáját követik a későbbi összefoglalások és részletmunkák. Megindul és egyre terebélyesedik a vita: az egyik irányzat az erdélyi fejedelmek politikai, katonai és művelődési törekvéseiben látja a magyar nemzeti fejlődés pozitív vonalát, mely míg tehette, ellensúlyozta a Habsburg királyok idegen érdekeket szolgáló politikáját; a másik a fejedelemség fennállásának átmeneti, epizód jellegét állítja az előtérbe, s többékevésbé tagadja jelentőségét a nemzeti fejlődésben. A szemléleti ellentétek érzelmi momentumokat takartak, s a kétféle felfogás még a két világháború közti időben is látványos vitákban csapott össze.

A magyar történetíráson belüli ellentétes értékelésekhez járult, hogy az erdélyi szász, majd a román historiográfia is külön-külön álláspontot képviselt. A szászok felrótták, hogy a magyar történetírás nem veszi tudomásul jelenlétüket Erdély történetében, nem szól a török elleni harcokban való részvételükről,

elhallgatja a szász városok jelentőségét a gazdasági, ipari fejlődésben, vagy ha szól is róluk, nem mondja meg szász voltukat. Ez a szász történetírás a magyar nacionalizmussal a szász nacionalizmust állítja szembe, s Erdély történetének központjába a szász Universitást állítja. A román történetírás, a magyar munkákban alig érintett erdélyi románság belső életére, főleg a katonai eseményekben való részvételére hozott fontos adatokat, ugyanakkor kezdettől fogva megkérdőjelezte az erdélyi fejedelmi politika magyar jellegét, s a nyugati törekvésekkel szemben a keleti orientációt, a vajdaságokkal való együttműködést hangsúlyozta. Napjainkban teljesen a napi politika szócsövévé válva, a román történetírás a tudományos szempontokat is jórészt félretolta, ezzel az érvek és ellenérvek szembesítése lehetetlenné vált.

Erdély múltja egészénél, de ennél a két évszázadnál különösen szóhoz jutottak a nemzeti elfogultság nem mindig objektív nézetei, s mögöttük a hátteret a nemzeti közvélemény érzékenysége alkotta. Mindez nehézzé teszi az elfogulatlan, tárgyilagos szemléletet.

A tárgyalt korszakot az előttünk fekvő kötetben három szerző írta meg. 1526-tól 1606-ig Barta Gábor, 1607-től 1660-ig Péter Katalin, az ezt követő részt 1711-ig R. Várkonyi Ágnes. Mindhárman teljes sikerrel oldották meg a korábban szinte lehetetlennek tűnő feladatot: megszabadulva a korábbi történetszemlélet elfogultságaitól és egyoldalúságaitól, a legszigorúbb tudományos tárgyilagosságot érvényesítették előadásukban. Különösen szembetűnő ez a Habsburg-ellenes szabadságharcok rajzánál, ahol korábban talán legtöményebben mutatkoztak meg a romantikus nacionalista egyoldalúságok. Erdély történetét – ahogy a korábbi és a későbbi részek is – a három együtt élő nemzet, magyar, román és szász közös múltjaként tekintik, s a közös történelem kiformálásában egyaránt figyelemmel vannak mindhárom teljesítményére és sorsára. Ez azt vonja maga után, hogy a korábbi nem egyszer külső szempontok helyébe a sajátos belső érdekek, a három nép együttéléséből adódó fejlődés szempontjai lépnek előtérbe. Ehhez elengedhetetlen volt a korábbi eredmények gondos számbavétele, másrészt azonban az is, hogy az új szempontok és kérdések megválaszolásához új kutatásokra volt szükség. Így is maradtak megválaszolatlan kérdések, s a munka érdeme, hogy ezeket nem rejti véka alá, hanem nyíltan megmondja.

A szerzők saját véleményüket, tudományos eredményeiket adják elő. Magában a szövegben nem vitatkoznak az eltérő álláspontokkal, nem is mindig utalnak rájuk, ez a jegyzetekben történik meg. Az olvasóban időnként fölmerül a kérdés: nem lett volna-e helyes a legvitatottabb kérdéseknél utalni az eltérő nézetekre, vagy legalább a jegyzetekben nagyobb teret szentelni nekik.

Általánosságban legsikerültebb, olvasmányként is a legszínesebb a politikai-katonai események leírása. Ez föltehetően összefügg azzal, hogy a korábbi feldolgozások ezen a téren nyújtották a legtöbb segítséget, s az európai háttér, a nagydiplomácia rajzánál a gazdag és modern egyetemes történeti feldolgozásokra is lehetett támaszkodni. A gazdasági és társadalmi fejlődés bemutatása töredékesebb, nem egy helyt csupán vázlatos. Itt viszont tekintetbe kell vennünk, hogy a korábbi történetírás ezt a területet elhanyagolta, az utolsó évtizedek hazai gazdaságtörténeti kutatásai pedig Erdély sajátos kérdéseit kevéssé

vizsgálták. Az erdélyi magyar történészek, amíg erre lehetőségük volt, sok mindent kikutattak, a nyugat felé, a királyi Magyarország irányába mutató szálak felderítése azonban kezdettől fogva tilalmas volt számukra. Ez is mutatja, hogy milyen végzetes rövidlátás volt, hogy az 1950–60-as évek magyar történetírása rövidre zárta történelmünket, időben az utolsó 150 évre, térben a mai ország területére szorítva. Ugyanígy vázlatosak, néhol esetlegesek a történetírás és a történeti érdeklődés legfiatalabb ágát képező művelődés és mentalitástörténeti fejezetek. A szerzők igyekeztek összeszedni ezen a téren is amit lehetett, de csak kevés volt, amit begyűjthettek. Az ezen a téren mutatkozó hiányokat valóban a jövő kutatásainak kell pótolnia.

Az általánosságok után részletes megjegyzéseimet a történeti élet fő megnyilatkozási területeit sorra véve adom elő.

A szerzők minden korábbi összefoglalásnál nagyobb gondot fordítanak a politikai események európai hátterének felvázolására, kiemelve ezzel Erdély történetét az izoláltságból. Megmutatkozik ez az erdélyi–Habsburg viszony jellemzésében, a keleti és a nyugati kapcsolatok értékelésében, leginkább azonban a török hatalom állandó jelenlétének, nem egyszer könyörtelen érvényesülésének megmutatásában. A korábban túlértékelt önállóság a töröktől való függés ábrázolása révén kap reális értékelést.

Újszerű, ahogy Barta Gábor bemutatja Erdély kiszakadását a magyar államtest egészéből 1541 után, és részleteiben is ismerteti a fejedelemség kialakulásához vezető utat. (Azt, hogy az ezt tárgyaló fejezet címe: „ország születik", mennyire más képzeteket idéz, mint maga a szöveg, arra már Szakály Ferenc rámutatott az Alföldben írt ismertetésében.) Fráter György sokat vitatott politikáját Szekfű Gyula még lelki és lelkiismereti adottságokból próbálta meg értelmezni, Bartánál Isztambul és Bécs hatalmi törekvéseinek tükrében reális értelmezést kap. Eszerint Fráter György annak a politikai felismerésnek volt első tudatos képviselője, mely felismerte, hogy a Habsburg politikával szemben, a magyar érdekek védelmére szükséges keleten egy a törökre támaszkodó másik magyar államot fenntartani.

A török politika reális értelmezése teszi lehetővé Bethlen Gábor Bécs elleni hadjáratainak, illetve a fejedelem változó magatartásának megértését is. Péter Katalin kimutatja, hogy a török politika olyan korábbi értelmezése, miszerint a legfőbb veszélynek Magyarország egy kézbe, egy uralkodó alá kerülését látja, ezért ezt minden módon igyekezett meggátolni, Bethlen esetében is, téves. Isztambul a Habsburgokat tartotta az igazi ellenségnek, ezért nem is tűrte, hogy Erdélyt is a kezükbe kerítsék. A nemzeti király alatti egyesülést azonban nem ellenezte, mert ez csökkentette volna a Habsburgok hatalmát, s mert tisztában volt vele, hogy ez a király Béccsel szemben csak úgy tudna megállni, ha az oszmán birodalomra támaszkodik. Bethlen azért nem engedte magát magyar királlyá koronáztatni, mert felmérte a reális erőviszonyokat, és nem vállalta a töröknek való teljes kiszolgáltatottságot.

Az európai, és mindenekelőtt a portai álláspont váratlan megváltozása okozta II. Rákóczi György lengyel vállalkozásának teljes bukását, ahogy erre ugyancsak Péter Katalin rámutat. Igaztalan volt tehát a korábbi vád ellene, hogy a hadjárat előkészítésében hebehurgya meggondolatlansággal járt el. Felelőssége

annál nagyobb a hadjáratot követő időkben, amikor – írja a szerző – a hatalomhoz való bármilyen áron való felelőtlen ragaszkodásával a teljes romlásba vitte Erdélyországot.

Újszerű, ahogy Várkonyi Ágnes bemutatja az 1600-as évek végének s a századfordulónak európai nagypolitikai helyzetét, s ahogy ebbe belehelyezi az erdélyi és magyarországi politikai elképzeléseket. A korábbihoz képest a helyzet teljesen megváltozott: a török birodalom hanyatlása feltartóztathatatlan, a Habsburgokkal szemben a régi politikai, katonai támasz megszűnt. Előbb a magyarországi elégedetlenek, majd az erdélyi politika is ekkor keresi meg Franciaországot, így próbálva meg elkerülni az elszigeteltséget. Ezt az utat járta később II. Rákóczi Ferenc is, de ahogy Apafinak, Thökölynek, úgy neki sem sikerült a nemzeti törekvések számára az érdemleges támogatást megszereznie.

Az említett fejezetekkel ellentétben viszont elnagyolt a XVI–XVII. század fordulóján a 15 éves török háború korának politikai rajza. Hiányzik az európai nagypolitikai helyzet, a Habsburg–török ellentét erőviszonyainak bemutatása, amellett az erdélyi események leírása is zavaros, kisebb tárgyi hibák is becsúsztak. János Zsigmond részletes (egészében talán túl pozitív) bemutatása után Báthori István méltánytalanul háttérbe szorul. A lengyel–magyar együttműködésre alapított politikai-katonai elképzelésekről, a Vatikánnal közösen tervezett kelet-európai Habsburg-ellenes szövetségi rendszer elgondolásáról, mely nem kisebbet akart, mint az ortodox vallású népek megnyerését a római egyház számára és Báthori vezetése alatt egy nagy táborban való összefogását, érdemesebb lett volna részletesebben szólni. Már csak azért is, mert a tervek fő mozgatója, a jezsuita diplomácia, Erdélyben akarta a szervezet központját kiépíteni, mondván, hogy innen közvetlenül hathatnak dél felé, a Balkánra és keletre, a román vajdaságok és Kijev felé. Báthori Zsigmond és Bocskai István századvégi nagy török elleni tervei nyilván Báthori István koncepciójának a lecsapódásai, egy egészen más hatalmi helyzetben, Lengyelország kiesése miatt Habsburg segítséggel, ami azután bukásba viszi a terveket. A mostani előadásban Báthori Zsigmond kapkodó politikája csakúgy érthetetlen marad, ahogy azt sem látjuk, Rudolf császár-király végül is miért nem tudta vagy akarta a szövetségben vállaltakat teljesíteni, s hogy mi volt az, ami Erdélyt és a királyi Magyarországot egyaránt Bécs ellen fordította. (Még az 1604 : 22. törvénycikket sem említi meg a szerző.)

A korszak egészére vonatkozóan alapvető hiányosság, hogy Erdély kormányzati rendszeréről, a politikai intézményekről, a fejedelmi hatalom lehetőségeiről és korlátairól nem kapunk képet. A három rendi náció együttműködéséről, később az együttműködés akadozásáról több utalást olvashatunk, anélkül hogy az egészet intézményszerűen láthatnánk, s legalább az alapelveket megismerhetnénk. Nem hallunk az országgyűlés összetételéről, arról hogy kik jelentek meg, hogy folyt a tanácskozás, s a rendi és a fejedelmi hatalom hogyan viszonyult egymáshoz. Nem hallunk a kormányszervekről, de a helyi közigazgatás szervezetéről, működéséről sem, ahogy homályban marad a mezei hadsereg és a végvári katonaság szervezete is. A konkrét ismeretek elmaradása is közrejátszhatott abban, hogy a fejedelmi hatalom megítélésében a szerzők nincsenek egy véleményen.

Örvendetes, hogy mindhárom szerző ad a maga koráról demográfiai áttekintést Erdély lakosságáról, olyat, amilyet a kutatások ma lehetővé tesznek. A 15 éves háború nagy pusztításáról azonban ebben a vonatkozásban lehetett volna többet mondani. Györffy Istvánnak a fekete-Körös-völgyi magyarság pusztulására végzett kutatásait is érdemes lett volna idézni. Viszonylag részletesen hallunk a székely társadalomról, belső tagolódásáról és az egyes osztályok arányáról. Annál feltűnőbb, hogy milyen kevés szó esik a vármegyék lakosságáról, nemesek, szabad- és jobbágyparasztok arányáról, helyzetéről. Inkább csak villanásszerű illusztrációkat kapunk a szász és a román társadalomról.

A gazdasági fejlődésről mondottak vázlatszerűségét már említettem, s azt is, hogy itt még kutatásokra van szükség. De mai tudásunk szintjén is többet lehetett volna mondani a városokról, a szász városok iparáról, a korszakonkint változó intenzitással működő bányákról (meglétükről a XVII. század második felében értesülünk először), a kelet felé irányuló, elsősorban szász kereskedelemről, aminek hatása a politikai kapcsolatrendszerben is megmutatkozott. Péter Katalin színes ismertetést ad az 1600-as évek első felének paraszti gazdálkodásáról, míg Várkonyi Ágnes a század második felében a nemesi gazdálkodást írja le. De fejlődésében sem a nemesi, sem a paraszti gazdálkodást nem látjuk. Az ideális persze az lett volna, ha az általánoson belül a tájankint változó formákat is megismerhettük volna, az erdélyi történészek kutatásai ezt már bizonyos mértékig lehetővé teszik.

Az erdélyi műveltség, művelődési törekvések e korbeli alakulása igen lényeges, nemcsak a helyi, hanem az egyetemes magyar kultúra szempontjából is. A reneszánsz, majd a reformáció új műveltségi eszményt hozott, előtérbe került minden vonalon az anyanyelv, s az új műveltség alakulásában a gyulafehérvári udvar kisugárzása az egész magyar műveltség szempontjából sem közömbös. Ezt az udvart, ahogy az erdélyi kulturális életet általában a minden új iránti nyitottság jellemezte, vallási és világi eszmék iránt egyaránt. S a különböző vallások, eszmeáramlatok képviselői türelmes, békés légkörben éltek egymás mellett, egy olyan korban, amikor Európában a türelmetlenség, az egymás elleni harc uralkodott. Olyan pozitívum ez, amit akár a XVI. században, akár a későbbiekben érdemes lett volna jobban kidomborítani.

Töredékes a reformáció rajza, az adatokat szétszórva találjuk, s nincs az egészről egységes kép. Nem szerencsés megoldás, hogy a szerző nem követi az időrendet. Az unitárius vallás elterjedéséről előbb értesülünk, mint a kálvini irányzatéról, ugyanakkor az előbbit szinte kizárólag Kolozsvár vonatkozásában ismerteti, az utóbbi meg az alföldi mezővárosokra szorítkozik, a székelyföldi reformáció pedig szóba sem kerül. A szombatosoknak már csak néhány mondat jut. Azt a kérdést, hogy a lutheri reformáció utáni áramlatok miért csak a magyarok közt terjedtek el, s hogy a felekezeti és etnikai egybeesések (szászok, magyarok és románok esetében) mennyiben járultak hozzá a nemzeti mentalitás és karakter kialakulásához és az öntudat megerősödéséhez, a szerzők föl sem vetik. Ahogy nem ismerjük meg a fejedelemség politikai intézményeit, ugyanúgy az egyházi szervezetek is homályban maradnak, s a négy bevett vallás törvényben kimondott egyenjogúságának a mindennapi életben való megvalósulásáról sem olvashatunk. (Az a megállapítás viszont, hogy Mihály vajda idején törölték

a bevett vallások közül a kálvinistát és az unitáriust, ugyanakkor bevették a görögkeletit, tévedés.) Az erdélyi jezsuita jelentések a XVI. századból többször szólnak a felekezetek közötti gyűlölködésről, így a szász lutheránusok és a magyar kálvinisták közt, erről a kérdésről is érdekes lett volna olvasni. Érthetetlen, hogy alig hallunk valamit a különböző egyházak politikai nézeteiről. Az ellenállási jog erdélyi megjelenésével a református, sőt ezt megelőzően az evangélikus egyházban, a kötet egyik szerzőjének már korábban fontos tanulmánya jelent meg, ennek eredményeit is érdemes lett volna felhasználni.

Az erdélyi magyar irodalmi élet kérdéseivel külön hozzászólás foglalkozik ezen a konferencián, annyit mégis én is megemlítenék, hogy a gazdag anyag mögött nem mindig látjuk azt, hogy mindez hogyan viszonyult a teljes magyar irodalomhoz, azt, hogy mit jelentett Erdély egyetemes magyar szempontból. Báthory István nagyszabású művelődéspolitikai elgondolásai, bár torzóban maradtak, talán részletesebb ismertetést érdemeltek volna, mint ahogy az is, hogy az 1590-es években a gyulafehérvári udvar az európai zenei élet egyik központja, melynek híre Itáliában is elevenen él. Ugyanakkor szép és kerek jellemzést olvashatunk Kolozsvár minden irányban nyitott, pezsgő XVI. századi szellemi életéről, a fejedelmi udvar humanistáiról, az olasz egyetemek hatásáról, majd a puritanizmus és pietizmus erdélyi elterjedéséről és hatásáról, Bethlen és Apafi Mihály művelődéspolitikai törekvéseiről. Az Apafiról rajzolt kép különösen is újszerű. A XVII. században gazdag anyag alapján hallunk az építkezésekről is, kár, hogy ennek előzményei homályban maradnak.

Az erdélyi vezető osztály, a nemesség, a városi polgárság, az értelmiség műveltségéről, gondolkozásáról ha nem is kapunk egységes képet, de sok mindent megtudunk. Kevés viszont amit a magyar köznép, a székelyek és a parasztok, s főleg amit a szászok és a románok műveltségéről olvashatunk. Már említettem Péter Katalinnak az 1600-as évek első fele paraszti műveltségéről adott összefoglalását, kár hogy ennek sem előzménye, sem folytatása nincsen. Érdemes lett volna a Székely Oklevéltár sorozatában a Kriterion Kiadónál két kötetben megjelent XVI. század végi magyar nyelvű udvarhelyszéki törvénykezési jegyzőkönyvek gazdag anyagát ilyen vonatkozásban kiaknázni. A későbbi korokra pedig Imreh István és Egyed Ákos munkái adhattak volna jó eligazítást.

Szólnunk kell végül az általunk tárgyalt rész szerkesztéséről. Annál is inkább, mert az említett egyenetlenségekre a szerkesztés során a szerzőket figyelmeztetni lehetett volna. A köteten három szerkesztő nevét olvashatjuk, valójában azonban nincs nyoma, hogy a kiadványt szerkesztették volna. Nincs az előadásoknak egységes szerkezete, mindegyik szerző másként csoportosítja, illetve tördeli szét a problémákat. Ennél nagyobb baj, hogy – úgy tűnik – a szerzők nem ismerték egymás munkáit, így problémafelvetésük különböző. Voltaképpen három különálló képet kapunk, közöttük sokszor nincs kapcsolat, a fejlődés vonalainak meghúzását pedig az olvasónak kell elvégeznie ott, ahol ez lehetséges. Mert egyik kérdésnek az előzménye hiányzik, másiknak a folytatása maradt el. Az nem hiba, hogy bizonyos kérdésekben a szerzők álláspontja nem azonos (pl. a török vazallusság mértékében, az erdélyi fejedelmi hatalom jellegének megítélésében stb.), de baj, hogy egymás véleményét nem ismerik, álláspontjuk

eltérő voltára nem is utalnak, s az olvasó törheti a fejét, hogy melyik milyen érveket hozna fel a másikkal szemben.

Zavaró, hogy a szerzők fogalmi és szóhasználata sem mindig azonos. Ez is olyan dolog, amit a szerkesztőnek kellett volna egyeztetnie. Az oszmán birodalom székhelyét az egyik szerző következetesen Sztambulnak, a másik ugyanilyen következetesen Isztambulnak, a harmadik Konstantinápolynak nevezi, s a névmutató persze a lapszámokra három különböző helyen utal. Váltakozik a Havasalföld és a Havaselve megnevezés, anélkül hogy valahol megmondanák, hogy a kettő ugyanaz. Erdély esetében részletesen elmondják, hogyan vette fel Báthory István a vajdai cím helyett a fejedelmit, amit a bécsi udvar 1594-ben külön szerződésben ismert el. Ugyanakkor Havaselve és Moldva uralkodói a XVI. században végig fejedelmi címet kapnak (sajátságos módon csak az Erdély szempontjából legjelentősebb, Mihály vajda marad vajda), a XVII. században viszont minden indokolás nélkül csak vajdák. A családnevek írása sem mindig következetes, az egyébként igen gondosan válogatott képanyag több helyen más ortográfiát használ, mint a szöveg. Megemlítem még, hogy a jegyzetelés módja sem egységes.

Észrevételeim végére érkeztem. Feladatomból következett, hogy kevesebbet szóltam a munka kétségtelen érdemeiről, s inkább a problémákkal foglalkoztam. Mindez azonban nem lett volna lehetséges, ha nem koncepciózus, nagy tudással és széles történelmi látóhatárral, nagy műgonddal készült munkához kell hozzászólnom. Az a szándék vezetett, hogy az esetleg vitatható kérdésekre, válaszokra vagy a kép nem elég világos vonásaira felhívjam a figyelmet. A fejedelmi korszakról írt rész alapján csak megerősíthetem azt, amit előttem már mások is elmondottak: az Erdély története az utóbbi évtizedek magyar történetírásának egyik kimagasló teljesítménye.

PERJÉS GÉZA

Szulejmán koncepciója és Erdély

A török politikájának megítélésében világszerte, de ahogyan azt a „Mohács-vita" megmutatta, nálunk is két felfogás áll szemben egymással. Az egyik az, mely szerint a Porta politikája racionális volt, amiből következett, hogy eredetileg Szulejmán nem akarta Magyarországot meghódítani és politikai, valamint területi integritását széttörni. Célja az volt, hogy Magyarországot ütközőállamként használja fel a Habsburgokkal szemben. Lényegileg ezt a nézetet vallotta Jorga és Inalcik, nálunk pedig Thury József, Fekete Lajos és Káldy Nagy Gyula.[1] Ehhez a felfogáshoz csatlakoztam én is, a hangsúlyt a katonai tényezőkre, mindenekelőtt az akciórádiuszra helyezve.[2]

A másik felfogás, kiindulva a török állítólagos parttalan hódításvágyából, politikáját irracionálisnak ítéli, így természetesen azt is elveti, hogy bármilyen meggondolás korlátozta volna magyarországi terjeszkedésében.[3]

Melyik felfogás kínál jobb lehetőséget Erdély 16. és 17. századi történetének megértéséhez? Nézzük meg először a török politikáját racionálisnak mondó felfogást.

Amikor János király halála után a magyar uralkodó osztály többsége Ferdinánd mellé állt, Szulejmánnak be kellett látnia, hogy eredeti koncepciója tarthatatlanná vált. Ezért döntött Buda és az ország középső részének elfoglalása mellett, vállalva a hatósugár túllépéséből eredő óriási stratégiai kockázatot. Miután a veszély csak a Habsburgokkal szemben állt fenn, eredeti koncepcióját az ország keleti felét és Erdélyt illetően nem kellett megváltoztatnia. Így jött létre az erdélyi önálló államalakulás.

A források és az események azt mutatják, hogy Szulejmán koncepcióját a későbbi szultánok és vezető emberek vezérelvként fogadták el. Mindez a kötet szerzőinek előadásából egyértelműen kiderül, bár Barta Gábornál nagy, szinte már feloldhatatlan ellentmondásokkal. Erre még visszatérek.

Péter Katalin a hódítás vagy nem hódítás problémáját nem exponálja, de egész előadásában implicite ott van, hogy a török nem akarta Erdélyt meghódítani. Várkonyi Ágnes tárgyalásában pedig lépten-nyomon beleütközik az ember a török politika racionalitásának elismerésébe, szinte már dicséretébe. Így bizonyára tollhiba, amikor az 1661-es év eseményeivel foglalkozva ezt írja – idézem: – „Köprüli Mehmed hódító terveiben Erdély egyelőre mellékes terület."[4]

Amikor egy állam rossz helyzetben van, fennmaradása szempontjából életbevágóan fontos, hogy ügyes diplomáciával hárítsa el a fegyveres konfliktus

veszélyét. Maradéktalanul áll ez a török birodalomra, mely a 16. század végén a hanyatlás útjára lép. Erről az időszakról írja Szekfű, hogy a porta – idézem – *„már elvesztette azt az európai ésszerűséget, amit Szolimán és elődeinek államférfiúi géniusza adott neki"*.[5] Nos, elolvasva Péter Katalin mosolyt keltő leírását a Porta vezetőinek a Homonnai contra Rákóczi Zsigmond, valamint Bethlen István contra I. Rákóczi György trónvitájában tanúsított magatartásáról, az athnámékkal elkövetett trükkökről, az ember csak csodálkozik a Porta kompromisszumkészségén, mely bármelyik európai diplomáciának is becsületére válna. Nagyon is elfogadhatónak tűnik tehát Péter Katalin véleménye, amikor a török vezetők vélhető elgondolását így fogalmazza meg: *„Csináljanak az erdélyiek, amit akarnak, csak háború ne legyen."*[6] Szó sincs tehát arról, hogy kiveszett volna a török vezetőkből az „ésszerűség".

Szulejmánnak Erdélyt illető koncepciójából nő ki a tágabb, az egész királyi Magyarországra vonatkozó koncepció, tehát az, amely a két országrészt török védelem alatt akarja egyesíteni. A megoldás nagy politikai, főleg katonai előnyeit török szempontból nem nehéz belátni, és azt sem, hogy a hanyatló, egyre több bajjal küzdő birodalom vezetői szeretnék megvalósítani. Tudomásunk szerint először a tizenöt éves háború idején merült fel a királyi Magyarország és Erdély egyesítésének gondolata a Portán. Mint ismeretes, ebben az időben több magyar politikus kapott ilyen értelmű, csatlakozásra hívó levelet török vezető emberektől. Viszont azt is tudjuk, hogy Báthory István is gondolt erre a megoldásra,[7] ami aligha képzelhető el másként, mint hogy tudomása volt ilyenfajta török elképzelésekről. Azaz, lehetséges, hogy a koncepció török részről már korábban kialakult. Ilyen szempontból elgondolkoztató Forgáchnak, Istvánffynak és a török Dzseládzádénak az a közlése, hogy Szulejmán ígéretet tett Izabellának, hogy visszaadja a kis János Zsigmondnak Budát, ha az férfivá érik.[8]

Mindez rendkívül fontos a magyar politikában jelentkező török orientáció megítélése szempontjából. Ha ugyanis nem létezett volna török részről az egyesítésre vonatkozó szándék, akkor a török orientációt mindenestől hibás, irreális politikának kellene tekintenünk.

A török egyesítési szándék kétségtelen bizonyítéka a Bocskainak adott korona. Az előzőek figyelembevételével tehát problematikus Barta Gábornak az a kijelentése, hogy ezzel a Porta megszegte a török politika 1540 óta követett vonalát.[9]

Péter Katalin külön nem foglalkozik török szempontból az egyesítés problémájával, de egész előadásából az derül ki, hogy azt adottnak és természetesnek veszi.

Várkonyi Ágnes viszont élesen exponálja Köprülü Ahmed egyesítési tervét. Mint említettem, Várkonyi Ágnes megy el legmesszebb a török politika racionalitásának elfogadásában: többször említi a török vezető emberek kitűnő tájékozottságát, és gyökeresen szakítva történetírásunk eddigi felfogásával, az 1663-as háborút török szempontból preventív háborúnak minősíti, mert – idézem – „a gyors és remek áttekintőképességgel rendelkező nagyvezér felismerte, hogy Európa háborúra készül az oszmán hatalom ellen."[10]

A szerzők szövege alapján még sok példával lehetne bizonyítani, hogy a török

racionalitásáról vallott felfogás ellentmondásmentes magyarázatot kínál Erdély, de egész Magyarország 16–17. századi történetének megértéséhez is.

Mit kínál ezzel szemben az irracionális hódításvágy feltevése? A válaszadást megkönnyíti, ha előbb közelebbről szemügyre vesszük magát a hódítást, mint államhatalmi aktust. Ilyen szempontból idekívánkoznak a tíz kötetesből Pach Zsigmond Pálnak az abszolutizmusokról írt mondatai – idézem: – *„A (hódító) háború sikere a gazdaság sokkal nagyobb gyarapodását ígérte a feudális uralkodó osztály számára, mint a hazai termelés bármilyen eszközökkel való lefölözése. A háborús területszerzés nem kedvtelése vagy külső járuléka volt a nagyfeudális életformának, hanem belső szükséglete és funkciója."*[11] II. Rákóczi György lengyelországi vállalkozását vizsgálva, Péter Katalin hasonló véleményen van: miután ismerteti a Lengyelországban megszerezhető gazdasági előnyöket, ezt írja ugyanis – idézem: – *„A 17. századi államigazgatásban ilyen esetekben kézenfekvő dolog meghódítani a szomszédokat."*[12]

Mindezek után felmerül a kérdés: alapvetően más lenne-e a török hódítás jellege és funkciója? Hiszen jól tudjuk, hogy hódításainak többségénél gazdaságilag igen nagy értékű területek megszerzéséről volt szó. Elintézettnek vehető-e vajon a probléma azzal, ha a hódítás okává az ázsiai termelőmódot tesszük?[13] Elfogadva, hogy két alapvetően más gazdasági és társadalmi szervezet áll a hódítás mögött, az értékmozzanat mindenképpen megmarad, ugyanakkor az ázsiai termelőmódtól ösztönzött hódítás egyáltalán nem zárja ki a racionalitást.

Éppen az értékmozzanat miatt semmiképpen sem lehet szem elől téveszteni a magyarországi török hódítás nagyon gazdaságtalan, súlyos költségvetési deficittel járó voltát.[14] Ezt viszont Szulejmán és tanácsadói előre láthatták, azt ugyanis már a képtelenséggel határos feltenni, hogy a meghódítandó területek erőforrásait oly pontosan és gondosan felmérő vezetők ne lettek volna eleve tisztában Magyarország gazdasági viszonyaival. Mindenképpen megalapozott tehát az a vélemény, hogy a magyarországi foglalásokat biztonsági okok motiválták.

Ezek előrebocsátása után nézzük meg, hogy miként funkcionál az irracionális hódításvágy Barta Gábor előadásában. Amikor az 1547 utáni eseményeket elemzi, leszögezi, hogy János király szövetsége a törökkel jelentős eredményeket hozott, ti. békét adott Magyarország keleti felének. Ezt követően azonban ezt olvashatjuk – idézem: – *„Ezek az eredmények azonban nem születtek volna meg, ha I. Ferdinánd mégoly passzív ellenállása is nem korlátozza a Magas Porta mozgásszabadságát. Ha tehát ez a háború megszűnik – Erdély kiszolgáltatódhat a töröknek. Buda veszte, a Becse ügy – ti. a török igénye Becsére és Becskerekre – egyaránt komoly figyelmeztetés volt: az oszmánok valójában még mindig hódítani akarnak, ha lehet, akár a Szapolyaiak rovására is!"*[15] Különös megállapítások ezek! Barta mindig is kétségbe vonta az akciórádiusz korlátozó voltát, és most azt Ferdinánd akcióival helyettesíti, méghozzá azután, hogy azokat ő maga is hatástalannak ítélte az előzőekben. Ha pedig hódításnak nevezzük a Becsére és Becskerekre, erre a két picinyke helységre támasztott igényt, akkor egyrészt teljességgel devalváljuk a hódítás fogalmát, másrészt összemossuk a biztonsági okokból eredő katonai foglalással, mert valójában úgy van, ahogyan

az előző oldalon maga Barta is állítja ti., hogy erre a két helységre a töröknek a Titel és Szeged közti összeköttetés biztonsága miatt volt szüksége.

Nagyon fontos eredmény Barta Gábor részéről – s ezzel magam részéről először találkoztam történetírásunkban –, hogy összehasonlítva a Szapolyaiaknak adott hitleveleket és a Báthori Istvánt kinevező athnámét, megállapítja, hogy azok tartalmilag teljesen azonosak.[16] Számomra ez a tény az Erdéllyel szembeni szulejmáni koncepció állandóságát bizonyítja. Barta alapvetően más következtetésre jut. Visszatérve 1566-ra, Szulejmán és János Zsigmond találkozójára és Szigetvár, Gyula, Világos és Jenő ezt követő elfoglalására, ezt írja – idézem: – *„A figyelmeztetés azért mindenki számára érthető volt. A török hódítani jött Magyarországra, s a Gyulafehérvárral szembeni jóindulat kényszerű közjátéknak volt tervezve egy hosszú játszmában."* Ezután megállapítja, hogy a Szapolyai család kihalása változást hozott a Porta politikájában, a változás – idézem – *„azonban nem tűnik jelentősnek, főleg, mert nem az elvek területén jelentkezik*[17]*"*. Az ember már örvendezni kezd, hogy az irracionális hódítás helyébe „elvek" lépnek, de akkor megint elönt mindent a hódítást mértéktelenül felduzzasztó retorika. Ezt olvashatjuk ugyanis – idézem: – *„A figyelmesebb szemlélő azonban már ekkor is fennakad azon, hogy a Porta megpróbálja kiterjeszteni a kettős adózás határterületét, természetesen Erdély rovására."*[18] Majd az ajándékot váró török tisztviselők kapzsiságáról olvashatunk, hogy azután maga a szultán is – idézem – *„kimutassa foga fehérét"* azzal, hogy felemeli Erdély adóját. Vajon nem arról volt-e szó inkább, hogy az ekkor már súlyos gazdasági bajokkal küzdő Porta így próbálta csökkenteni az államháztartásnak már említett, éppen a magyarországi foglalásból eredő deficitjét? Egyébként ahogyan ezt az egyetemes történet tanúsítja, határvédelemnél általános volt a csapatok eltartása a vidékről szedett adóból. Így jártak el a magyar végváriak is, sőt mint ismeretes, az adóztatást messzi török területekre is kiterjesztették.

Fráter György kísérletével és annak gyászos következményeivel foglalkozva, Barta újra kiemeli Ferdinánd támogatásának hasznosságát, mert ugyan az soha – idézem – *„nem volt hatékony, de ahhoz elég látványos volt, hogy visszarettentse a törököt"*.[19] Mindez elég furcsa azután, hogy előzőleg elítélte Fráter Györgyöt azért, mert Ferdinánd támogatását kérte. Majd ezt írja: *„Az 1551–1556-os évek tragikus eseménysorának pozitív utóhangja, hogy Sztambul jó két évtizedre felhagyott a nyílt beavatkozási kísérletekkel. Többet ért neki »Erdély szabad hűsége«, mint a fejedelemséget Bécs–Prága felé fordító hódító kísérlet kockázata."*[20] Lehetetlen egyetérteni ezzel! Nem volt itt másról szó, mint arról, hogy Szulejmán koncepciójának megfelelően visszaállította Erdély status quóját.

Megint egy nagyon fontos mondat Barta részéről, idézem: *„Báthori Istvántól számíthatjuk annak az eszmének folyamatos jelenlétét, amelyik Bethlen Gáboron át Thököly Imréig fog kísérteni. Magyarországnak a Porta árnyékában való egyesítése ez az eszme."*[21] Itt most eltekintek attól, hogy a mondatban használt pejoratív kicsengésű „kísérteni" kifejezést minősítsem. Nagyon remélem, hogy pusztán véletlen tollhibáról van szó. Az ellen sem emelhető kifogás, hogy a szerző a nagyon szomorú tényt, hogy Magyarország odajutott, hogy a töröktől várjon oltalmat, „eszmévé" légiesíti, szinte már ideológiai szintre emelve vele a török orientációt. Az azonban mégiscsak feltűnő, hogy nem hozza összefüggés-

be a törökök elgondolásaival. Talán azért, mert akkor fel kellene adnia a török irracionális hódításvágyáról kialakított felfogását?

Összefoglalva tehát: a török politika ésszerűségét tagadó nézet nem hoz megoldást, sőt feloldhatatlan ellentmondásokhoz vezet.

A következőkben a racionalitás politika- és tudománytörténeti, valamint döntéselméleti aspektusaival kapcsolatban szeretnék néhány gondolatot felvetni. Az indítást ehhez Péter Katalin és Várkonyi Ágnes bizonyos kijelentései adták. Ezt írja például Péter Katalin Bethlennek II. Ferdinánd leányával kötendő házassági tervével kapcsolatban – idézem: – *„Csak a 17. század megváltoztathatatlan tényeket el nem ismerő politikai gondolkozásában érthető ajánlata."*[22] A II. Rákóczi György vállalkozásáról írt részben pedig ez áll – idézem: – *„Céljai a 17. század emberének szemével nézve természetesek."*[23]

Ezek a kijelentések azt sugallják, hogy a 17. század embere alapvetően másként gondolkozott, mint mi, és hogy viselkedéséből és döntéséből hiányzott vagy csak igen kis mértékben volt meg a racionalitás. Ha egyik oldalról arra gondolunk, hogy a racionális magatartás előfeltétele az ismeret, a tudás, mai kifejezéssel információ, másik oldalról viszont tekintetbe vesszük a korabeli tudományok által közvetített tudásanyag kicsinységét, nemegyszer teljességgel téves voltát, akkor ez a felfogás kézenfekvőnek tűnik.

A tudománytörténet több racionalitás fogalmat ismer. Az előbb vázolt gondolatmenetnek megfelelően a híres gazdaságtörténész, Sombart a racionális gazdálkodás kezdeteit a kapitalizmus kifejlődéséhez köti, és minden korábbi gazdálkodást tradicionálisnak mond.[24] Lényegében ugyanezt a felfogást vallotta Max Weber is, és ő vezette be a „célracionalitás" és az „értékracionalitás" fogalmait is.[25] Már inkább a döntés bizonyosságára helyezte a hangsúlyt a klasszikus közgazdaságtan a „homo oeconomicus" fogalmával. A homo oeconomicus döntési modellje a valóságnak csupán egy kis szeletét fedezi le, tehát „zárt modell", melyben az információ bázis szinte teljes, az eljárási módok adottak, és segítségükkel optimális döntést lehet elérni.[26]

A játék-, a döntés-, a rendszer- a szervezéselméletben és más, a racionális emberi magatartást vizsgáló tudományokban, közös gyűjtőnevükön „viselkedéstudományokban" gyökeresen szakítva az eddigi racionalitás fogalmakkal, bevezették a „korlátolt racionalitás" fogalmát. Ennek lényege, hogy információink állaga és információfeldolgozási kapacitásunk korlátolt, a lehetséges alternatívákat és azok következményeit pedig csak valószínűségi alapon tudjuk megbecsülni, mindezek következményeként döntéseinkben nem törekedhetünk *optimális,* csupán *kielégítő eredményre.*[27]

Ha most már azt tartjuk szem előtt, hogy a racionalitás lényege a célok és eszközök egyeztetése, valamint a prognózis, akkor már korántsem látunk a mai és a régebbi racionalitás között áthidalhatatlan különbséget. Információink állaga ugyan óriási mértékben megnőtt a tudományok fejlődése következtében, de be kell látnunk, hogy az a valóságnak csupán töredékére vonatkozik. Itt az a visszás helyzet állt elő, hogy a racionális döntés szempontjából az információ még mindig kevés, ahhoz azonban túlságosan is sok, hogy akár komputer igénybevételével is feldolgozhassuk. Ugyanígy a valószínűségszámítás és a komputer sem segít hozzá összehasonlíthatatlanul jobb prognózishoz a várható

időjárásra, a terméskilátásokra, vagy az állatállomány növekedésére vonatkozóan, mint mondjuk a középkori paraszt szubjektív, valószínűségi becslése. Meg aztán: ha csak arra gondolunk, hogy az utóbbi 70-80 évben milyen elképesztő, kimondottan katasztrofális következményű hibákat követtek el politikusok, katonák, gazdasági szakemberek, társadalomtudósok és ideológusok, akkor úgy tűnik, indokolatlan alapvető különbséget látunk a régi korok és napjaink racionalitása között. És itt nem szabad megfeledkeznünk arról a biztonságról sem, amit a generációról generációra átörökített mesterségbeli rutin kölcsönzött, és ami éppen a tudásanyag és a technika lassú fejlődése miatt akár évszázadokon át is kielégítő megoldási módokat kínált a parasztnak, az iparosnak, a kereskedőnek vagy a katonának. Mai életünk egyik fő baja éppen az, hogy a termelési technika rohamos fejlődését egyszerűen nem tudja követni a társadalmi technika.

Ehhez a témakörhöz kapcsolódva lehet megkísérelni a válaszadást Várkonyi Ágnesnek a Wesselényi-összeesküvéssel kapcsolatban feltett, de az egész 17. századra kiterjeszthető kérdésére, idézem: *„Mi az oka annak, hogy a nagyszabású tervek meghiúsultak vagy egyenesen az elgondolások ellenkezője valósult meg?"*[28] Úgy gondolom, hogy ez szükségszerű – és lényegében véve napjainkban sincs másként. A dolog ugyanis úgy áll, hogy minél nagyobb szeletére vonatkozik a valóságnak a probléma, megoldása annál jobban távolodik a rutintól, valamint a *homo oeconomicus* említett zárt döntési modelljétől. Ilyenkor „nyílt modellben" kell megoldani a problémát, melyben az információk még hiányosabbak és bizonytalanabbak, éppen mert a valóságnak egy sokkal nagyobb szeletéről van szó. És ilyenkor nem lehet ráhagyatkozni a rutinokra, mert a megoldás heurisztikákat és kreativitást kíván. Persze nemcsak az információk bizonytalanok ebben a bizonyos nyílt modellben, hanem több olyan távoli tényező is van benne, melyet befolyásolni csak nehezen vagy egyáltalán nem lehet. Erre példa Zrínyi téli vállalkozása és Kanizsának azt követő ostroma. Célja az volt, hogy vállalkozásával lehetetlenné tegye a béke megkötését, és hogy a háborút döntő győzelemre vigye, vagy áttéve a viselkedéstudományok terminológiájába: hogy a katonai zárt modell eszközeivel befolyásolja Bécsnek és a Portának, számára csak nyílt modellben megfogalmazható politikai döntését a háborút vagy a békét illetően. Mint ismeretes, terve a legjobb úton haladt a megvalósulás felé, amikor közbelépett a Kanizsa alatti balsiker. Ezért viszont nem ő volt a felelős, de ami ennél is fontosabb: legyen a katonai modell még oly zárt is, annyira zárt soha nem lehet, hogy kiküszöböljük belőle a véletlent, amivel senki nem volt annyira tisztában, mint éppen Zrínyi, aki annyit meditált a hadi szerencséről, szavait használva a „legnehezebb matériáról".[29]

Egyébként Péter Katalinnál és Várkonyi Ágnesnél egyaránt sok olyan gondolat és megállapítás van, melyekben kifejezett viselkedéstudományi problémaállítás rejlik. Amikor például Péter Katalin azon meditál, hogy Bethlen vállalkozásaiban melyek voltak az előre látható és előre nem látható körülmények, lényegében a zárt és nyílt modell problematikáját közelíti meg.

Egészen kitűnőek Várkonyi Ágnesnek az információbázist érintő megállapításai. Több, lényeges és még több, csak úgy mellékesen odavetett megjegyzéséből arra lehet következtetni, hogy tudatosan gyűjti az információk megszerzésé-

re, feldolgozására és elosztására vonatkozó adatokat s ezeknek a diplomáciai apparátusokban testet öltő organizációs kereteit, ami annál is fontosabb, mivel a viselkedéstudományok egyik legfontosabb megállapítása éppen az, hogy nincs racionális döntés organizációs keretek nélkül.

Befejezésül szeretném elmondani, hogy milyen tanulságokat vontam le a vitára bocsátott műből. Először is azt, s ezt mind a három szerző erőteljesen hangsúlyozza, hogy az erdélyi politika magyar politika volt. Másodszor, hogy Erdély története nemcsak a magyar politika megértését segíti elő, hanem Erdélynek a Portával való egészen különleges és szoros kapcsolatát tekintve szinte kutatólaboratóriumként kínálkozik a Porta diplomáciájának megismeréséhez, tehát általános oszmanológiai szempontból is figyelmet érdemel. A harmadik pedig, hogy Szulejmán koncepciója Magyarországhoz képest mekkora nyugalmat és békét biztosított ennek a kis országnak olyan időszakokban, amikor ügyeit a vezetői racionálisan, vagy a racionalitást megközelítő módon intézték.

Végül pedig engedjék meg, hogy az Erdély történetének olvasásából eredő szubjektív élményeimről is beszámoljak. Jó volt olvasni mindhárom szerző szövegét a bennük rejlő sok jó gondolat, azok áttekinthető elrendezése és a kifejezés világossága miatt. Nagyon sajnálom, hogy problémaállításom sajátosságai és a szűkre szabott idő miatt nem reflektálhattam érdemben a Barta Gábor szövegében fellelhető számos ilyen pozitívumra.

JEGYZETEK

1. *Jorga, N.:* Geschichte des osmanischen Reiches. I–IV. Gotha, 1908–1911; – *Inalcik, H.:* The Ottoman Empire. The Classical Age 1300–1600. London, 1973; – *Thury J.:* A török hódítás kezdetei. Századok, 1893; – *Fekete L.:* Budapest a török korban. Budapest, 1944; – *Káldy-Nagy Gy.:* Szulejmán. Budapest, 1974.
2. *Perjés G.:* Az országút szélére vetett ország. Budapest, 1975. – *Uő.* Mohács. Budapest, 1979.
3. A kutatók túlnyomó többsége ezen a véleményen van. Felfogásomat közvetlenül bírálta és elutasította: *Szakály F.:* A mohácsi csata. Budapest, 1975.; – *Kosáry D.:* Magyar külpolitika Mohács előtt. Budapest, 1978; – *Kubinyi A.:* A mohácsi csata előzményei. Századok, 1981/1.
4. Erdély története. I–III. Főszerk. *Köpeczi B.*, Szerk. *Makkai L., Mócsy A. és Szász Z.* 2. kiad. Budapest, 1987. II. 789.
5. *Szekfű Gy.:* A tizenhatodik század. Budapest, é. n. 343.
6. Erdély története. II. 620.
7. Említést tesz erről *Barta* is. Uo. I. 452.
8. *Forgách F.:* Emlékiratok Magyarország állapotáról. Ford. Borzsák I. Humanista történetírók. A válogatás, a szöveggondozás és a jegyzetek Kulcsár P. munkája. Budapest, 1977. 571; – *Istvánnfy M.:* A magyarok történetéből. Ford. Juhász L. Budapest, 1962. 176.; – *Thury J.:* Török történetírók. I–II. Budapest, 1896. II. 230.
9. Erdély története. I. 534.
10. Uo. II. 796.
11. Magyarország története 1526–1686. I–II. Főszerk. *Pach Zs., P.*, Szerk. *R. Várkonyi Á.* Budapest, 1985. I. 54.
12. Erdély története. II. 717.
13. Az ázsiai termelésmód és a török hódítás összefüggéséről *Hegyi Klári* írt legújabban. Magyarország története. I. 101. és köv.
14. Erre *Káldy-Nagy* mutatott rá. Id. mű 179.
15. Erdély története I. 428.
16. Uo. 439.

17. Uo. 440.
18. Uo.
19. Uo. 445.
20. Uo.
21. Uo. 453.
22. Uo. II. 678.
23. Uo. 717.
24. *Sombart, W.:* Der moderne Kapitalismus. Bd 1–3. 4. Aufl. Berlin, 1921.
25. *Weber, M.:* Wirtschaft und Gesellschaft. 3. Aufl. Tübingen, 1947.
26. *Kirsch, W.:* Einführung in die Theorie der Entscheidungsprozesse. 2. Aufl. Wiesbaden, 1977; – *Thomas, M.:* Militärisches Führen und Entscheiden. I–II. Heidelberg, 1978; – *Simon, H.:* Psychology and Economics. (The Handbook of Social Psychology. I–V. London, 1968–1969. Vol. V.); – *Gäfgen, G.:* Theorie der wirtschaftlichen Entscheidung. Untersuchung der Logik und Bedeutung des rationales Hondeln. Tübingen, 1974.
27. *Simon, H.:* Administrative Behavior. A Study of Decision-Making Processes in Administrativ Organization. 3. ed. New York, 1976. – *Uő.:* Korlátozott racionalitás. Válogatott tanulmányok. Ford. Csontos L. Budapest, 1982.
28. Erdély története, II. 850.
29. Minderről bővebben írok a Zrínyi Kiadónál megjelenő Zrínyi-sorozat következő, az Eszterházi Pál Mars Hungaricus-át tartalmazó kötetéhez írt tanulmányomban.

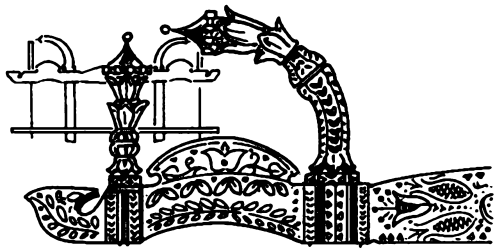

BITSKEY ISTVÁN

A reneszánsz és barokk kori művelődés Erdély történetében

A régi magyar irodalom és művelődés kutatásában a hatkötetes akadémiai irodalomtörténeti szintézis megjelenése óta egyértelműen elfogadott gyakorlat, hogy a középkor és a felvilágosodás között két nagy korszakról beszélünk: a reneszánszról és a barokkról. A magyarországi műveltség egészét szem előtt tartva vitathatatlan tény, hogy a 16–17. században mindkét korszak maradandó értékeket hozott létre, mindkét kultúra kitörölhetetlen nyomot hagyott a kezdetben egységes, majd három részre darabolt ország szellemi életében. Joggal merülhet fel azonban a kérdés: vajon a három országdarab mindegyikében, külön-külön is fellelhetők-e a reneszánsz és barokk kultúra fejlődési tendenciái, vajon a szétdaraboltság nem volt-e akadálya e nagy európai szellemi-művészi áramlatok érvényesülésének a Kárpát-medence különböző vidékein? Jelen esetben Erdélyre szűkítve a kérdést: megvoltak-e a feltételei a 16. század közepén önállósuló fejedelemségben a reneszánsz (majd később a barokk) műveltség kibontakozásának, kiteljesedésének? Lehet-e önálló erdélyi reneszánszról és barokkról beszélni? Mennyiben függött össze az erdélyi tudományosság, művészet, irodalom, könyvgyűjtés, iskolaügy és nyomdászat a királyi országrész és a hódoltság kulturális törekvéseivel, mennyiben járt önálló úton a János Zsigmond fejedelemségével induló és II. Rákóczi György halálával lezáródó időszakban a fejedelemség művelődése?

E kérdések evidens módon merülnek fel az erdélyi kulturális élet múltját pásztázó figyelem előtt, s egy reprezentatív történeti szintézistől méltán várhat rájuk feleletet az olvasó.

Időrendben haladva célszerű először a reneszánsz legkorábbi szakasza felé fordítani figyelmünket. Mint köztudott, a Hunyadi- és Jagelló-korszak a művelődéstörténetben egyfelől még középkornak számít, másfelől viszont ez Janus Pannonius kora, Mátyás budai udvarának, a korvináknak, Hess András tipográfiájának s a visegrádi királyi palotának is a kora. Kétségtelenül szűk körű volt Magyarországon a humanista műveltség, de talán mégsem annyira, hogy nyomait, csíráit ne kereshetnénk az ország más tájain, így többek között Erdélyben is. A Magyar Királyság e legkeletibb régiójának középkori kultúrájáról széles ívű körképet rajzol a monográfia: bemutatja a görög és a latin rítusú kereszténység találkozási pontján, Róma és Bizánc hatósugara között gyökeret eresztő sajátos szellemi atmoszférát, az Erdélyben is megtelepülő szerzetesrendeket, a többnyire külföldi iskolázottságú klerikusréteget, a román stílusú és gótikus

építészet helyi értékeit, s szól a görögkeleti egyházi berendezkedésről is. Reneszánszról viszont az 1526 előtti időszakban alig esik szó, mindössze a „gyulafehérvári Lázói-kápolna és a Klein János plébános által rendelt kolozsvári sekrestyeajtó" (I. 394.) említtetik meg, mint az új művészetet reprezentáló alkotások egy-egy példája. Egy későbbi (a 16. század második felét tárgyaló) fejezetben pedig ez áll: *„A távoli és elmaradott Erdélyben (s a hasonló helyzetben lévő Részekben) a korábban létezett humanista előzmények, a váradi és a gyulafehérvári körök elszigetelt kulturális mécsesek voltak egy tökéletesen középkori környezetben."* (I. 518.) E túl sommásnak tűnő megállapítás több kérdést is felvet. Először is azt, hogy Bihar vármegye (s benne Nagyvárad) beletartozik-e monográfiánk tárgyába vagy nem. Úgy tűnik, hogy a szerzők a Partiumot a fejedelemség megalakulása előtt nem tekintették témájukhoz tartozónak, azaz Erdélyt nem földrajzi tájként, hanem politikai egységként kezelték, s a Részeket csak az egyesítés után vették számításba. Így történik, hogy a Körös-parti város későbbi történetéről bőven olvashatunk az Erdély-történetben, korábbi (15. századi) művelődéséről viszont semmit, ami azért sajnálatos, mert a magyar humanizmus bölcsője itt ringott, Vitéz János itt alapította sokak által megcsodált könyvtárát, Janus Pannonius innen útra indulva írta híres búcsúversét. Váradon egyébként Vitéz Esztergomba távozása után sem szakadt meg a könyvtár fejlesztése, az őt követő püspökök (Filipec János, Farkas Bálint, Kálmáncsehi Domonkos, Szatmári György) mindegyike sokat tett azért, hogy a város – Klaniczay Tibor szavaival – *„a magyar humanizmus első tűzhelye lett"*.[1] Hozzátehetjük: nem egyetlen tűzhelye Erdélyen belül. Ha szórványosan is, de adataink vannak arról, hogy másutt is kialakultak olyan literátorcsoportok, amelyek tudatosan vállalták Janus Pannonius szellemi örökségét. Példa erre Adrianus Wolphardusnak, a Gyulafehérvárott és Kolozsvárott működő, filológiai érdeklődésű kanonoknak a Janus-hagyomány európai elismertetéséért folytatott tevékenysége. A Heltai Gáspár által Enyedi Adorjánnak nevezett költő egyik versében pontosan megfogalmazta nagy elődjének – s egyben a humanista költészetnek – a jelentőségét. *„Első példa vagy* – írta Janusról – *arra tanítasz, hogy nem lehetetlen zengni parasztlanton római énekeket..."*[2] A Kolozsváron és szellemi hatósugarában felvirágzó latin humanista poézis elsőrendű szerepét valóban ez adja: a nagy példakép tisztelete révén ébren maradt az írói alkotókedv, általa Magyarország is benne élhetett az európai szellemi élet vérkeringésében.

Úgy véljük, érdemes lett volna e korai humanista törekvéseket, Várad, Fehérvár és Kolozsvár humanista köreit részletesebben is számba venni, már csak azért is, mert az irodalomtörténet-írás beillesztette Vitéz Jánosnak és társainak törekvéseit az európai korai humanista akadémiaalapító kísérletek láncolatába,[3] így aligha helyes őket *„elszigetelt mécseseknek"* tekinteni.

Ha most a továbbiakban figyelmünket a Mohács előtti – tehát a késő középkoron belül jelentkező – reneszánsz jelenségekről az Erdélyi Fejedelemség első korszakának (1526–1606) művelődésére fordítjuk, akkor az Erdély-történet idevágó, *Társadalom és művelődés* című fejezetét elismerésre méltó összegzésként említhetjük. Olyan összegzésnek azonban, amely számos gondolatot éb-

reszt, s további kérdéseket is felvet; ezek közül néhánynak szeretnénk hangot adni az alábbiakban.

„A reformáció természetesen végigsöpört az egész egykori Magyarországon – írja Barta Gábor –, *de azt a sokszínű virágzást, amelyet a különböző felekezetek egymás mellett élése, vetélkedése a fejedelemségben megvalósított, hiába keressük a királyi megyékben. Egyáltalában: egész Európában nem volt rá példa, hogy a keresztény hit ennyiféle változata legyen egyenjogúként jelen egyszerre, egy országban."*

Ezzel az alaptétellel teljes mértékben egyetérthetünk, s úgy véljük, az itt említett *sokszínűség* – mint jelenség – kulcsszó kell legyen Erdély művelődéstörténetében. A vallási megosztottságon túlmenően is igaz, hogy nincs még egy olyan régiója Európának, amelyben ideológiai, politikai, nyelvi, etnikai, mentalitásbeli tarkaság és egybefonódottság annyira jellemző lenne, mint Erdélyben. Ez teszi különösen nehéz feladattá e táj kulturális múltjának bemutatását. Valóban szembetűnő, hogy a hitújítás hullámai mily gyorsasággal követték itt egymást, s a recepció mily magas szinten történt meg. Ezt mi sem bizonyítja jobban, mint a tanok nem ritka továbbfejlesztésének ténye, az innováció állandósulása, amit végül is fejedelmi rendeleteknek kellett betiltaniok. Kellett pedig azért, mert a szerte Európából elüldözött, eretneknek nyilvánított szabadgondolkodók végül is a keresztény tanok alapjait feszegették.[4] Jacobus Palaeologus, Johann Sommer, Christian Francken és Matthias Vehe-Glirius Biblia-értelmezése azt a bázist támadta meg, amelyen a kor világképe (végső soron államberendezkedése és társadalmi hierarchiája is) nyugodott, ennek az alapnak a szétrobbantására viszont sem Erdélyben, sem másutt Európában nem volt érett a helyzet.

Noha a hitújítás politikai vetületeiről már a kötet korábbi alfejezetei bővebben is szóltak, a művelődés helyzetének bemutatását indokolt mégis a felekezeti sokarcúság megemlítésével kezdeni (igaz, így némi átfedés, ismétlés nem volt elkerülhető), hiszen enélkül a reneszánsz erdélyi megjelenési formája sem magyarázható kielégítően. Aligha szorul bizonyításra, hogy a reneszánsz másképp alakul a katolikus, másképp a református vagy evangélikus, s megint másképp a sokfelekezetű országokban. Esetünkben az utóbbiról van szó, s itt a fejezet szerzője erősen hangsúlyozza reneszánsz és reformáció szembenállását. Szerinte a fejedelemség társadalmának egésze a 16. század második felében még nem vette át a reneszánsz életmódot és kultúrát, a reformáció morálisan is szemben állt a világi pompával, az uralkodó osztály egy része pedig ezen túl is ellenszenvvel figyelte a *„talián módit"*, az itáliai *„udvaroncok nyüzsgését"*. A reneszánsz mentalitást egyrészt külföldiek (pl. Gian Michele Bruto, Ottavio Baldigara, Giambattista Mosto), másrészt külföldön tanult magyarok (pl. Gyulay Pál, Szamosközy István, Kovacsóczy Farkas) képviselték, így az csak „a gazdagabb polgárokat, a nemesség világlátottabb vezető rétegét" hódíthatta meg, a „köznépi kultúrában" viszont „a középkor majd csak a 17. században fog véget érni".

Noha e felfogás alapvető érvényét nincs okunk kétségbe vonni, mégis fel kell tennünk a kérdést: vajon miért maradnak említetlenül a kolozsvári nyomdában nagy mennyiségben megjelenő széphistóriák, színes szerelmi történetek, versbe

szedett kalandos mesék, Boccaccio-átdolgozások? Azok, amelyeknek főhősei híres szerelmes párok (Gisquardus és Gismunda, Titus és Gisippus, Leucippe és Clitophon), népszerű hősök (Vitéz Franciskó, Apollonius királyfi) vagy mesebeli alakok, mint Árgirus királyfi? A róluk szóló történetek általában több kiadást is megértek a 16. század utolsó évtizedein belül, de ha ilyen nem maradt is fenn, ronggyá olvasott kézirat tanúskodik arról, hogy – Stoll Béla szavaival – *„a szó szoros értelmében elnyűtték, szétolvasták"*[5] szövegét (pl. az Árgirus Tatrosy György-féle kéziratát, amely a Székelyföldön keletkezett).

Ezeket pedig – lévén magyar nyelvűek – nem a fejedelmi udvar talján léhűtői, s nem is a teológiai részletkérdéseken késhegyig menő vitákat folytató „tudós doktorok" olvasták, hanem a vásári ponyvák alatt ilyesmit kereső polgárok, „áros népek", diákok. Mindazok, akik magyar nyelven szórakoztató könyvet kerestek, s találtak is, hála a kolozsvári, protestáns kézben lévő nyomda aktivitásának. Tudjuk persze, hogy a népszerű széphistóriák is gyakran etikai intelmek, jobbulásra serkentő előszavak kíséretében jelentek meg, de a prédikátorkiadók morális szűrőjén áteresztett szövegek sem váltak – kevés kivételtől eltekintve – középkori szelleművé, a Boccaccio-sztorik szövege némi toldás-foldás után is még többnyire a reneszánsz életörömet, az érzelmek jogát, a humánum új felfogását közvetítette.[6]

Ha mindezt figyelembe vennénk, talán nem kellene oly szigorúan ítélnünk reneszánsz és reformáció kapcsolatáról, hanem valahogy így fogalmazhatnánk: a reneszánsznak Erdélyben a 16. század végére egy sajátos, a *reformáció által módosított* változata alakult ki, amely persze különbözik az itáliai prototípustól, a „Hochrenaissance"-tól, nem oly mély gyökerű, egyes vonatkozásokban perifer ikusabb, „kelet-európaiasabb" annál, de mégiscsak ennek egy oldalhajtása, elágazása, variánsa. Ez nem jelenti azt, hogy az erdélyi társadalomban az egyes rétegek közötti különbözőségeket a kulturális színvonalban ne kellene figyelembe vennünk, hiszen nyilvánvaló, hogy a széphistóriák olvasóközönsége nem a jobbágyok soraiból került ki, s a polgárságot is csak részben érinthette meg az új szellem értékrendje. Összességében mégis némileg tágabban értelmezhetőnek véljük a reneszánsz művelődés körét Erdélyben, mint a jelen szintézisben ez megfogalmazódott, legalábbis a Kolozsvárott kiadott és mindenfelé másolt verses szerelmi történetek ebbe az irányba mutatnak.

S még valamit, még mindig a széphistóriákról. Az Erdély-történet következő nagy korszakának, a fejedelemség virágkorának művelődési körképét kitűnően bemutató alfejezetben (Tanulás, műveltség, II. 763–783) hallunk azért valamit e műfajról. „A két klasszikus 16. századi műfaj, a széphistória és a históriás ének újrafelfedezéséről" esik szó az 1620-as évekkel kapcsolatban, majd pedig ezt olvassuk: *„Az 1630–40-es években bekövetkezett művelődésbeli előrelépés másik tünete az, hogy az aránylag kisebb mennyiségű világi könyv tematikus összetétele megváltozik. Eltűnnek a széphistóriák és a históriás énekek."* (II. 775.)

Ez így igaz is, de ha a verses históriákról azoknak virágkorában, a 16. század utolsó harmadában nem esett szó, akkor a műfaj funkciójának – s vele az irodalmi ízlésnek – változása nem követhető nyomon, nem érzékelhető. Ezen a téren a különböző fejezetek különböző szerzői között az erősebb összhang rajzolhatta volna ki még markánsabban a fejlődés kontúrjait.

De mindezzel máris a 17. század művelődési viszonyairól ejtettünk szót. Teljes joggal beszél e fejezet legelőször is az iskolák megnövekedett szerepéről, a tudás *„felette szükséges"* voltának erdélyi felismeréséről, a jobbágyfiúk tanulmányi lehetőségeinek megvalósulásáról, a leányiskolák újdonságként történő megszervezéséről s a gyulafehérvári akadémia alapításáról. Az értelmiség Bethlen Gábor uralkodása idején megnövekedett szerephez jutott, ezt írók, tudósok, költők egész sora példázza, akik társadalmi rangemelkedésük, erkölcsi és anyagi megbecsülésük fejében azután a korlátlan fejedelmi hatalom támaszai lettek, teoretikusaivá váltak. A nevek ismertebbek annál, mintsem hogy itt fel kellene sorolnunk őket, legfeljebb arra érdemes utalnunk, hogy az egykori Bethlen-alumnusokon kívül a fejedelem minden kiemelkedő személyiséget igyekezett táborába vonni, legyen az külföldről hazatért magyar (mint Szenczi Molnár Albert) vagy külföldön hírnévre szert tett tudós (mint Alsted, Piscator, Bisterfeld). Bethlen Gábor és I. Rákóczi György a román nyelvű művelődésért is sokat tett, e téren kifejtett tevékenységük értékét a román szakirodalom is elismerte.[7]

A 17. század első felének erdélyi könyvkiadása egyébként több vonatkozásban a magyarországiéhoz hasonló szellemi áramkörben mozgott. Az első évtizedekben a neosztoicizmus jegyében fogant műveké a vezető szerep. Ennek a tipikusan kései reneszánsz filozófiának sikerült megfogalmazása Petki János certamene, amely *Az Virtusnak és Voluptasnak egymással való vetekedések* címmel 1610-ben jelent meg Kolozsvárott. A moralizáló, sztoikus szellemben intő-tanító, rezignációt és állhatatosságot sugalmazó költemény a létbizonytalanságnak, kiábrándultságnak, csalódottságnak és kiútkeresésnek ugyanazon hullámhosszain mozog, mint a királyi országrész poézise, a Rimay Jánosé, az Illésházy Istváné vagy helyenként a Bocatius Jánosé.

De a fentebb már említett, az 1630-as évek végétől regisztrált művelődésbeli változás is mutat párhuzamokat a magyarországival. Mindkét területen a világi könyvekről ismét visszahelyeződik a súlypont a vallásos témájúakra, csakhogy ez Erdélyben a református, a királyságban a katolikus (és bizonyos mértékig az evangélikus) könyvkiadás előretörését jelentette. De még további párhuzamok is akadnak. Medgyesi Pál és Pázmány Péter fordítási elveinek egyezésére utal az erdélyi szellemi műveltséget tárgyaló fejezet, de említhetnénk a nőnevelés, az anyanyelv ápolása, a grammatika és a természettudományok fontosságának hangoztatása terén jelentkező elvi azonosságokat is, vagy éppen az egyházi ortodoxia egyidejű megerősödését az erdélyi kálvinizmusban s a királyságbeli katolicizmusban egyaránt. Miként a református egyházban a puritanizmus, úgy a katolicizmuson belül a janzenizmus körül lángolt fel az a belső harc, amelyben régi és új, tradíció és modernség megütközött. További részletek sorakoztatása nélkül is kínálkozik a konklúzió: a két országrész magyar nyelvű művelődése – mely legegzaktabb módon a könyvkiadásban testesül meg – sok szállal fonódott össze, olykor pedig párhuzamos vágányokon futott. A különbségek sokkal erősebbeknek tűnnek az erdélyi román és szász kultúra, vallás és mentalitás irányában, ezért indokoltabbnak látszik a szellemi élet választóvonalait Erdélyen belül keresni, nem pedig az erdélyi és a magyarországi művelődés fejlődési tendenciái között.[8] Az irodalomtörténész számára – egyebek mellett – ez a

tanulság adódik a fejedelemség virágkorának művelődését elemző, igen színvonalasan megírt fejezet tanulmányozása során.

Erdély történetében fél évszázad adatott arra, hogy a műveltség viszonylagos békében fejlődhessen, iskolák épülhessenek, nyomdák szerveződhessenek. A szépen ívelő fejlődést derékba törte az 1658-as török támadás, amelynek közismert következménye volt falvak és városok tucatjainak feldúlása, emberek ezreinek rabszíjra fűzése, Gyulafehérvár felégetése, majd végül Várad eleste. Az ókori mondás azt tartja: Inter arma silent Musae.

Vajon érvényes-e ez az erdélyi művelődés történetének erre a szakaszára?

Úgy véljük, nem. S most, miután az önálló fejedelemség utolsó évtizedeinek művelődéséről szóló, bőséges anyagot felvonultató fejezetet olvastuk, még inkább erősödhet tagadó válaszunk. *Romon virág:* ezzel a címmel jelent meg nemrég egy könyv[9] a Mohács utáni magyar kultúráról. Vajon nem ilyesmiről van-e itt is szó? Vajon nem a töröktől végigdúlt fejedelemség romjain nőtt virágok-e az Apafi-kor építészetének indadíszes ablakai, faragott orsófás tornácai, reneszánsz mintázatú díszoszlopai, a székelyföldi kőfaragók vésett ajtófélfái, a templomok toronysisakjai, haranglábai, növény- és állatfigurás famennyezetei, a legyeződíszes könyvtáblák, fülkagylós ornamentikájú díszládák, támlásszékek, a gyöngyházberakású, rézgombokkal kivert bútorok, sokfiókos írószekrények, a habán fajanszedények, barokk ékszerek? Visszás helyzet, mégis úgy látszik, a történelmi sorsfordulók, a csapások és megpróbáltatások sajátos fellendülést idéznek elő az irodalomban is. Ahogyan Mohács után megindult az oknyomozó, egyre szubjektívebb hangvételű történeti emlékírás, úgy Erdélyben is sorakoznak a „siralmas krónikák", apologetikus önéletírások, a töprengő visszaemlékezések, a pusztuláson jajongó prédikációk. Mindezeket itt és most csak emlékezetbe idézhetjük, rendszerező számbavételüket élvezetes olvasmányként nyújtja át minden érdeklődőnek az Erdély-történet idevágó fejezete. Legfeljebb azon tűnődhetünk el, mi okozza, hogy a kedvezőtlen politikai fordulat után is eleven az erdélyi kultúra, az 1660-as nagy vérveszteség után is él az alkotókedv építészetben, díszítőművészetben, festészetben, irodalomban egyaránt.

Vajon a félszázados békeidőszak által megalapozott fejlődés gyümölcsei érnek be mostanra, a viharos idők ellenére is? Vagy az egyre erősödő külső nyomás sajtolt ki újabb és újabb teljesítményeket az önállóságát mindinkább elvesztő fejedelemségből? Valószínűleg mindkét tényező hozzájárult ahhoz, hogy a 17. század végi erdélyi szellemi életben nem kell pangásról, hanyatlásról beszélnünk, sőt a kor művelődéséről félszáz lapos, gazdag adatanyagra támaszkodó fejezetet kaptunk kézhez. Az innen kirajzolódó összkép azt az Erdélyt mutatja be, amelyik régi tradícióit híven őrzi, de többnyire az újra is fogékony s amelyben – ezt nagy egyetértéssel idézhetjük – *„most formálódnak évszázados érvényességűvé az erdélyi kultúra egyéni vonásai"*.

Ha a fentiekben egyes pontokon hiányérzetünknek adtunk is kifejezést, ha néhol az erdélyi művelődés jellemzésében hangsúlyáthelyezések lehetőségét vetettük is fel, összességében messzemenő elismeréssel nyugtázhatjuk a háromkötetes monográfia létrehozását. Nem csupán a térség szűkebb értelemben vett története ismerhető meg belőle minden eddigi lehetőségnél alaposabban, de a

fejedelemség kultúrája, iskolaügye, irodalma, egyháztörténete és művészettörténete is. Az a szellemi élet, amely nélkül a magyar művelődés története soha nem lehet teljes, az a szellemi élet, amelynek múltját feltárni és feldolgozni a magyar historiográfiának nem csupán izgalmas feladata, de önmagával szembeni kötelessége is.

JEGYZETEK

1. Janus Pannonius, magyarországi humanisták (Magyar remekírók). Sajtó alá rend. *Klaniczay Tibor.* Bp. 1982. 1356. – Filipecz János váradi püspökről újabban igen gazdag anyagot felölelő monográfia *Grieger Rudolf:* Filipecz Johann, Bischof von Wardein, Diplomat der Könige Matthias und Wladislaw. München 1982. (Studia Hungarica. Schriften des Ungarischen Instituts München 20.). – A többi váradi püspökről vö. *Jakó Zsigmond:* Írás, könyv, értelmiség. Bukarest 1976. 159–162 skk.
2. *Tóth István:* Alkinoosz kertje. Kolozsvár 1970. – Adrianus Wolphardusról vö. még *Tóth István:* Múzsák fellegvára (A kolozsvári latin nyelvű humanista költészet antológiája) Bukarest 1977. 12–15.
3. *Klaniczay Tibor:* Pallas magyar ivadékai. Bp. 1985. 23–24. – *Fraknói Vilmos:* Miklós modrusi püspök élete, munkája és könyvtára, Magyar Könyvszemle 1897. 1–23.
4. *Pirnát Antal:* Die Ideologie der Siebenbürger Antitrinitarier in den 1570-er Jahren. Bp. 1961. – *Lech Szczucki:* Két 16. századi eretnek gondolkodó (Jacobus Palaeologus és Christian Francken) Bp. 1980. (Humanizmus és reformáció 9.). – *Balázs Mihály:* Die osteuropäische Rezeption der Restitutio Christianismi von Servet. In: Antitrinitarianism in the second half of the 16th century. Ed. by R. Dán and A. Pirnát (Studia humanitatis 5.) Bp. 1982. 13–23.
5. Árgirus históriája. Bev. Nagy Péter. A szöveget gondozta és a jegyzetet írta Stoll Béla. Bp. 1986. 115.
6. *Király György:* Két Boccaccio-novella 16. századi irodalmunkban. Irodalomtörténet 1918. 311–314. – *Mály Ferenc:* Istvánffy Pál széphistóriája és Boccaccio századik novellája. A szegedi leánylíceum értesítője 1930–31. 3–9. – *Horváth János:* A reformáció jegyében. Bp. 1953. 104, 231. 485.
7. Istoria literaturii romîne I. Red. resp. *Alexandru Rosetti.* Ed. Acad. Bucuresti 1964. 345. – *Ivascu, George:* Istoria literaturii române I. Bucuresti 1969. 137, 156.
8. A román nyelvű Újtestamentum (1648) több mint egy évszázaddal a magyar után jelent meg, a 16. századi próbálkozások nem vezettek eredményre (vö. *Aleksandru Piru:* Istoria literaturii române I. Perioada veche. Bucureşti 1970.), ebből következik, hogy a román irodalom fejlődése nem lehetett szinkronban a magyar nyelvűével.
9. *Barlay Ö. Szabolcs:* Romon virág (Fejezetek a Mohács utáni reneszánszról) Bp. 1986.

BARCZA JÓZSEF

Peregrináció, vallási türelem

Referátumom első része még hiányzó alapkutatások s egy majdani szintézis iránt szeretné a figyelmet fokozni. Második része pedig problémája horderejének megfelelő bővítéseket javasol.

I

A peregrinációkutatás Erdélyben lokálpatriótább és intenzívebb jellegű a megfelelő magyarországi munkálatokénál – már a múlt század dereka óta. Számos olyan névsor jelent meg, amely kifejezetten csak a szász, vagy legföljebb az erdélyi „bujdosó deákok" nevét tartalmazza, míg id. Révész Imre (1826–1881)[1] s a nyomába lépők sora a történelmi Magyarország egésze peregrinusainak regisztrálására törekszik esetenként.

Három vonalon is elmaradtunk az erdélyi történészek eredményeitől. 1. Néhány külföldi egyetemmel kapcsolatban – Erlangen, Köln, Königsberg, Rostock, Strassburg – csak az erdélyi tanulók ismertek. 2. Odaát összesített névsorok is elkészültek. 3. Készítőik – Tonk Sándor, Szabó Miklós – a modern történetírás követelményeinek megfelelő monografisztikus szinten mutatták be az erdélyiek egyetemjárását a középkorban, ill. a XVI–XVIII. században.[2] Mi hasonló, sőt még nagyobb horderejű teljesítményekre várunk, Szegedről, Keserű Bálint csoportjától.[3] *„Az akadémikus értelmiség adatbankját"* építő tevékenységének eredményei ugyan máris közelesen – folyamatosan – közkinccsé fognak válni, de jelenleg még nincs lehetőség megfelelő összehasonlítások elvégzésére.

A háromkötetes Erdély történetében Makkai László és Péter Katalin festett átfogó képet a peregrinációról, érdemben a nevezett két erdélyi szakember publikációi alapján. Az elvárásoknak ennyiben eleget tettek, és ne marasztaljuk el a szerkesztést sem azért, mert a peregrináció nem képezi korszakról korszakra az egységes vizsgálódás tárgyát.

Két kérdést szeretnék – nem megoldani! – csupán illusztráltan felvetni, amelyekre az adandó feleletek a továbblépést elősegíthetik. Továbblépést abban az irányban, hogy az erdélyi peregrinációt a magyarországitól ne izoláltan, hanem annak perspektívájában szemléljük. A létszámokkal és tudományos teljesítményekkel kapcsolatosak.

1. Az 1. kötet 380. lapjáról idézem: *„A középkor folyamán, pontosabban 1520-ig 2026 erdélyi diák külföldi peregrinációjáról van tudomásunk."* – Igen, de

ez sok, vagy kevés? A korabeli Magyarország becsült össznépességéhez viszonyítva, az erdélyi vajdaságból aránylag többen látogatták-e a külföldi egyetemet, mint az ország többi részéből, vagy nem? – A hiányzó válaszhoz egy pusztán részleges adalék Kubinyi András 1972-ben közölt Adattára[4] nyomán. Eszerint 1440–1514 között 138 helységünkből legalább nyolcan-nyolcan iratkoztak be a bécsi és a krakkói egyetemre, együttesen 3798-an. Térképre vetítve helységnévsorát, kiderül, hogy közülük 923 származott Erdélyből – szűk egynegyed részük! – 24,3%-uk. – Ezt az eredményt nem merném abszolutizálni, (véleményem szerint a teljes anyag feldolgozása ennél kevesebbet fog kimutatni[5]) csak továbbkérdezek: az erdélyi fejedelemség idején változott-e peregrinusainak aránya? Jelentett-e valamit az erdélyi fejedelemség ebben a tekintetben a Partium, majd a hét vármegye számára? És ténylegesen hogyan alakult a kép a XVIII. században?

Ötletszerűen végzett számítgatások zavarba hozó eredményekre vezettek, majd azt a benyomást keltették, hogy nem volt mindig azonos az erdélyi és a magyarországi peregrinusok útjainak iránya, sem létszámának aránya. Például: Oderafrankfurt, 1540–1600. Az ott tanult 92 diákunkból 67 az erdélyi: 72,8%. A XVII. században viszont ez az arány (304-ből 78 az erdélyi) 25,7%-ra esik le. Nagyjából ennyi (314-ből 75, azaz 23,9%) a Jénában tanult erdélyiek aránya a XVII. században, míg ugyanekkor a Vittenbergben megfordult 1205 magyarországi ifjú közül 580 származott Transsylvaniából: bő 48%. Wittenberg azonban súlyát veszti ilyen tekintetben a XVIII. században: 829 diákunk közül kereken csak 26% jött Erdélyből: 218. Ennél többen, 278-an iratkoztak be az onnan valók Halléba 1703–1780 között, ami az 545 peregrinusunk 51%-át teszi ki.[6]

Kanyarodjunk vissza az időben. Heidelberg, 1595–1621. Heltai János mintaszerű tanulmányából tudjuk: David Pareus tanársága idején a mieink közül 173-an immatrikuláltak ott. Az azonosítható 128 peregrinus közül korábban 48 a debreceni: 37,5%, 25 valamelyik erdélyi vagy partiumbeli iskola növendéke volt[7]: csupán csak 19,5%. – Königsberg, 1641–1650. Közzé nem tett adat: 102 beiratkozóból 52 az erdélyi: 51%.[8] – Hollandia, 1648–1660. A négy nagy egyetemre beiratkozott 333 peregrinusunkból 200 volt az erdélyi származású: 60%.[9] – Ennek kapcsán: Szabó Miklós éber vizsgálódásra, még inkább azonban tudományos alázatra serkentő kimutatása szerint[10] a legtöbb erdélyi diák – 304 – nem Bethlen Gábor, sem I. Rákóczi György uralkodására eső évtizedben, hanem 1651–1660 között tanult külföldön.

2. Ami a tudományos teljesítményeket illeti: a középkorban 521 erdélyi ifjú nyerte el a három fokozat valamelyikét. – Itt megint nincs összehasonlítási alapunk. – A további századokhoz két adalék. A XVII–XVIII. században 110-en lettek magisterek Wittenbergben. Közülük 14 származott Erdélyből: 12,7%. Ugyane két évszázad folyamán 84-en doktoráltak Hollandiában. Belőlük 38 volt az erdélyi: 45,2%.

A külföldön eltöltött tanulmányidő, a *„kiktől mit tanulás"* szempontjából is igen fontosnak tűnik az RMK III. alaposan megtetézhető anyagának, közelebbről a disputációknak a kiegészítése. – Ha befejeződnek az alapkutatások s megszülethet egy, a származástól kezdve a mecénásokon át a társadalomban

elfoglalt helyig minden kapcsolódó szempontra figyelő monográfia, művelődéstörténetünkről alkotott képünk ebben a vonatkozásban árnyaltabbá, teljesebbé válik.

II

A vallási türelemmel kapcsolatban jelzett bővítési javaslatom a végrehajtott országgyűlési határozatok, törvények szövegének idézésére, illetve korabeli jelentőségüknek a jelenleginél részletezőbb elemzésére vonatkozik – az erdélyi fejedelemség első és második korszakáról Barta Gábor és Péter Katalin által írt fejezetekben.

1. Ne hallgassuk el, sőt domborítsuk ki, hogy az ún. uralkodó vallásokra jellemző erőszakos térítésekkel, templomfoglalásokkal, de még kifejezetten a földesúri joggal szemben is (!) születtek országgyűlési határozatok. Például Tordán, 1568 júniusában: *„...minden helyökön az prédikátorok az evangéliumot prédikálják, hirdessék, kiki az ő értelme szerént, és az község ha venni akarja jó, ha nem penig senki kénszerítéssel ne kénszerítse az ű lelke azon meg nem nyugodván, de oly prédikátort tarthasson, az kinek tanítása ő nekie tetszik. Ezért penig senki az superintendensek közül, se egyebek az prédikátorokat meg ne bánthassa, ne szidalmaztassék senki az religióért senkitől... és nem engedtetik ez senkinek, hogy senkit fogsággal, avagy helyéről való priválással fenyögessön az tanításért, mert az hit Istennek ajándéka..."*[11] – Az 1615. szeptember 27.–október 13. között tartott kolozsvári országgyűlés négy templomot adott át a római katolikusoknak, mivel egy korábbi végzés szerint *„ahol melyik fél többen vagyon, az olyané legyen az templum, megengedtük, hogy Somlyón és Udvarhelyt is, ha többen vadnak azon az hütön valók, az templomok az ő számokra légyenek ; de addig bele ne szállhassanak, hanem elsőben egyenlőképpen és egy költséggel az két religión valók építsenek Somlyón és Udvarhelyen auditoriumokat... azután restituáltassék mind az két helyen mind az két parochiához való házzal és quartával együtt a maior parsnak. A kolozsmonostori és tövisi templomokat is... megengedtük, de úgy, hogy más hütön valót senkit fenyíték alatt az dominus terrestisek sehul praedicatiojukra menni ne cogaljanak."*[12] Az Approbatae Constitutiones szavaival: *„Végeztetett, hogy senki az alatta lévő kösséget, jobbágyokat, házoknépét, se semminemű rendeket, erőszak, avagy akarminémű büntetésnek is fenyítékje alatt maga religiojára ne kénszerítse, se penig a földes Úr, más religión lévő papokat reájok ne vigyen, se imponallyon, maga vallásán lévő papokkal semminémű alkalmatosságokban való egyházi szolgálatot ne celebraltasson."*[13] – A XVIII. század Magyarországáról ismert, oly sok egyéni tragédiához vezetett apostasiaperek az önálló erdélyi fejedelemség területén nem fordulhattak elő, hiszen bárkinek törvényadta jogában állott a vallásváltoztatás lehetősége.[14]

2. Mindez tudatosan, vitathatatlanul a belpolitikai stabilitást, Erdély nemzetiségei politikai uniójának az érdekeit szolgálta, elvi alapvetésének szerves elemét képezte. (Ámbár a XVII. század magyar református teológiatörténetében már olyan elvi alapok rakódtak le, amelyeket korunk ökumenikus törekvései és különböző párbeszédei is hasznosítanak.) – Az időtállónak remélt unió ugyanis nem az uniformizmust, hanem a *„hazánk megmaradására való szent egyességet"*, a közjó érdekében sajátos színeikkel egyesült egyházi-ideológiai,

nemzeti-nemzetiségi erők felelősen kölcsönös, kölcsönösen felelős együttműködését célozta. Az Approbatae Constitutiones első helyen 1613-ra utalva szövegezte meg a fejedelemség alattvalóinak az unióra tett esküszövegét.[15] Így kezdődik: *„Esküszöm az élő Istenre... hogy a négy recepta religiónak ez hazában való megtartására igyekszem teljes tehetségemmel, és soha annak oppressiojaval a magam vallását promovealni nem akarom... senki személye ellen hitért, vallásért gyűlölséget, ellenkezést nem viselek, hanem kinek-kinek szabad megtartására igyekszem..."* – Figyelemre méltó a fejedelmi kondíciók szövegösszefüggése is. Előbb arra kellett esküt tenni, hogy minden rendeket megtartanak religiójukban, ezt követően pedig: mindhárom nemzetből választanak tanácsosokat maguk mellé.

3. Nyilván nem kereshetjük Bethlen Gábor környezetében a felvilágosodás korának elvi toleranciáját. Arról azonban annál nyomatékosabban kell beszélnünk, hogy mennyire más volt „Erdély aranykorában" a felekezetközi helyzet ott, mint Európa többi országában. Egyedülálló jellegére mennyire nem illik Szekfű Gyulának a XVI–XVII. századra egyébként általánosságban érvényes összegzése: *„a tolerancia és vallásszabadság gyakran említtetik... de mindenkor az elnyomást szenvedő kisebbség részéről, amely kisebbség azután, ha hatalomra jutott, ugyanolyan elnyomást érvényesített másokkal szemben."*[16] És mennyire nem valósult meg a korabeli államelméleti teoretikusok – legyenek azok katolikusok, vagy protestánsok – közös kívánalma, amit Lipsius így fogalmazott meg: *„Óh kábák! egyességnek szerzője az egy vallás... egy országban egy vallást kell tartani."*[17]

*

A háromkötetes *Erdély története* égető szükségletnek tett eleget. Szerzői – személyiségüknek megfelelő módon – magas szellemi teljesítményt nyújtottak. Ők a vallási türelem XVI–XVII. századi forrásait nálam jobban ismerhetik, nem vitatkozom. Olvasóként azonban az a benyomásom, hogy a 2. kötet első két főrészében a tolerancia problémája a maga idői, politikai és elvi összefüggéseinek megfelelő teret nem kapott. Annál örvendetesebb azonban benne az R. Várkonyi Ágnes által festett I. Apafi Mihály-portré ebben a vonatkozásban is.

Befejezésként egy szaggatott idézet Bethlen Gábor végrendeletéből,

- aki nemcsak az üldözött anabaptistákat fogadta be, hanem a gazdasági érdekből behívott zsidóknak szabad vallásgyakorlatot biztosító oklevelében az emberi méltóság védelme érdekéből előírta: *„Engedtessék meg nekik, hogy a keresztyének ruházatával éljenek... nehogy sérelmekkel illettessenek, vagy bármiféle illetlen megjelöléssel"*;[18]
- aki szilárd hittudattal ragaszkodott ugyan saját egyházához, de becsületben tartotta és fejedelmi hatalmával önlétükben segítette a többieket is.

Végrendeletében ezt hagyta meg: *„Annak okáért... minden hazájokat igazán szerető rendeknek consideratioban venni igen szükséges... a veszedelmes állapotokat... így kerülhetik el. Ha magokban egyesek lesznek, az Istent igazán félik... a religio felett egymással nem veszekednek, hanem annak megítélését ama nagy papra bízzák, aki lakik mennyben, és hol kinek-kinek, amint érdemlette, megfizet. Ne legyenek papokká, ne idvezítsenek erővel senkit..."*

1. Magyar tanulók Wittenbergben Melanchton haláláig. Magyar Történelmi Tár 1859. VI. 205–230. A jénai egyetemen tanult magyarok s erdélyiek névsora 1550–1850. Uo. 1861. IX. 219–238. A bázeli egyetemen tanult magyarok névsora 1660–1852. Uo. 239–242.
2. *Tonk Sándor:* Erdélyiek egyetemjárása a középkorban. Bukarest 1979. – *Szabó Miklós:* Erdélyi diákok külföldi egyetemjárása a XVI–XVIII. században. Művelődéstörténeti Tanulmányok. Szerk. *Csetri Elek, Jakó Zsigmond* stb. Bukarest 1980. 152–168.
3. Innen is köszönöm Keserű Bálintnak és Monok Istvánnak, hogy e csoport munkájáról tájékoztattak és készülésemben segítettek.
4. A középkori magyarországi városhálózat hierarchikus térbeli rendjének kérdéséhez. Településtudományi közlemények. 23. Bp. 1971. 58–78.
5. Véleményemet arra alapozom, hogy az alacsonyabb szinten levő városok tekintetében a városok és diákjai arányszáma csökken. Az alábbi táblázat első számai a magyarországi, második az erdélyi adatokat mutatják, a százalék pedig a diákok arányát.

Város	Diáklétszám	%
I–II. szint 9,2	821, 357	30,3
III. szint 10,3	486, 207	29,9
IV. szint 23,7	539, 175	24,5
V. szint 46,7	638, 108	14,5
VI. szint 50,8	391, 76	16,3

6. *Zoványi Jenő* (A magyarországi ifjak az Odera melletti frankfurti egyetemen. Protestáns Szemle 1889. 178–202.), *Mokos Gyula* (Magyarországi tanulók a jénai egyetemen. Bp. 1890), *Asztalos Miklós* (A wittenbergi egyetem magyarországi hallgatóinak névsora 1601–1812. Magyar Protestáns Egyháztörténeti Adattár 1930. 111–174.), *Tóth Lajos* (A hallei egyetem magyar diákjai alapításától napjainkig. Kézirat a Sárospataki Tudományos Gyűjteményekben Kt. 4041. jelzet alatt) adatai alapján végzett számítások.
7. Adattár a heidelbergi egyetemen 1595–1621 között tanult magyarországi diákokról és pártfogóikról. Klny. az Országos Széchényi Könyvtár 1980. évi évkönyvéből. (Bp. 1983.) 246.
8. Az egyetem nyomtatott matrikulája alapján. (*Erler, Georg:* Die Matrikel der Universität Königsberg in Preussen. Bp. I. Leipzig 1908.)
9. *Szabó Miklós:* i. m. 159. és saját kutatásaim alapján
10. Uo. 154.
11. Erdélyi Országgyűlési Emlékek. (Szerk. *Szilágyi Sándor*) 2. köt. Bp. 1876. 374.
12. Uo. 7. köt. 286.
13. Pars I. Titulus I. Articulus VIII.
14. Approbatae Constitutiones. Pars I. Titulus I. Articulus IV.
15. Uo. Pars III. Titulus I. Articulus I.
16. Magyar történet. A tizenhetedik század. (Bp.) é. n. 266–267.
17. Justus Lipsiusnak a polgári társaságnak tudományáról írt hat könyvei. Ford. *Laskai János.* Bártfa 1641. 141, 148.
18. Erdélyi Országgyűlési Emlékek. 8. köt. Bp. 1882. 143–145.

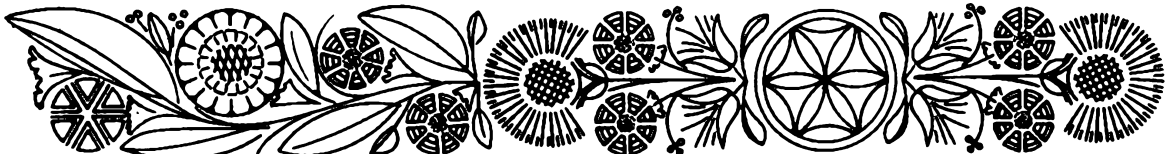

Erdély története a XVIII. század elejétől 1918-ig

WELLMANN IMRE

Erdély népessége és agrárfejlődése 1660–1830

Erdély története-nek II. kötete pompás képanyaggal kísért közel 400 oldalon osztja meg a történeti fejlődés élményét az olvasóval, az önálló fejedelemség utolsó évtizedeitől fogva a reformkorba való átváltásig. Valamivel nagyobb terjedelmet juttat az első fél évszázadnak, mint a rákövetkező 120 esztendőnek, ha durván években számolunk. Bizonyos mértékig megokoltan, hiszen az 1660 körüli évek valóságos csapásokat zúdítottak Erdély népére, s tovább 1711-ig még legalább két nyomasztó politikai-hadi fordulat sújtotta kemény megpróbáltatásokkal – a szatmári békét követő tizenkét évtized során viszont puszta létét fenyegető hasonló erőszaktételektől nagyjából mentesen, a Habsburg-birodalom szélső délkeleti tartományába tagoltan viszonylag csöndesebben élte életét. Mégsem fölösleges szóvá tenni a terjedelem ilyen jelentősen aránytalan megoszlását, annál kevésbé, mert, nyilván ezzel összefüggésben, a felvilágosodást s a ferenci reakciót tárgyaló fejezet szövegéből már alig futja többre a javaslatok szűkszavú, valamennyire zárójeles közbeiktatásokkal mérlegelt előszámlálásánál; a kulturális rész ismertetése meg, ha nem várható is tőle, hogy a XVII. század második felének hasonló tárgyú gazdag fejtegetéseivel versenyre keljen, ugyancsak szűk hellyel kénytelen beérni.

Népesség és mezőgazdaság, az agrártársadalmat is beleértve, többnyire kevéssé előtérben álló összetevője a történeti fejlődésnek. Az olvasó érdeklődését kisebb mértékben ragadják meg, mint a politika sok sajátos egyéni vonást mutató, fordulatokban bővelkedő alakulása. De maga a történetíró is sok nehézséggel küzd itt források dolgában, csupán hosszas kutató és feldolgozó munka árán jut kivált számszerű, akkor is csak hozzávetőleges eredményekre, s ezek is rendszerint hosszútávú fejlődés kísérői, amely ismételgetés nélkül bajosan tördelhető szét rövidebb időszakok jellemzésére – csupa olyan tényező, mely útjában áll a szöveget élénkítő, láttató, hatásos történeti ábrázolásnak. Hangsúlyozni kell, hogy Erdély története szóban forgó részének két szerzőjét: R. Várkonyi Ágnest és Trócsányi Zsoltot sem a történeti helyzetföltárás nehézségei, sem az összképbe illesztés gondjai nem tartották vissza attól, hogy kettős tárgykörünknek teljes figyelmet szenteljenek. Tanújele ez a történés egészét átfogó mély históriai érzéküknek, bizonysága sokoldalúságuknak, mely még szűkebb körön belül is megnyilatkozik, például amikor annak etnikai vonatkozásait is rendre föltárják. Teljes elfogulatlanságra, szubjektivitás és részrehajlás nélküli megállapításokra való eredményes törekvés teszi Erdély háromkötetes

történetét e részben is olyan szigorúan tudományos alapokra épült, ugyanakkor a históriai fejlődést megragadóan megjelenítő alkotássá, mely széles körű tudásanyag birtokában modern módszeres fölkészültséggel már régtől fogva eleven igénynek kitűnően tesz eleget. A népesség számának megállapításában visszavisszatérő nehézséget támaszt, hogy forrásanyag dolgában döntően kisebb-nagyobb területeket, a családfők kisebb-nagyobb együttesét átfogó összeírásokra vagyunk utalva, melyek adatai általában a valóság alatt maradnak, többnyire annál inkább, minél jobban távolodunk időben visszafelé; így a rájuk épülő számszerű megállapítások gyakran alig mondhatók másnak többé-kevésbé megközelítő becsléseknél. Az 1711 előtti korszak ránk maradt összeírásai közül még az olyan is párját ritkítja, amilyet Domokos Pál Péter tett közzé a Székelyföld egy részének adófizető családfőiről a XVIII. század elejéről (teljesebb közlésére az Agrártörténeti Szemlében került sor). Megokoltan elégedett meg tehát R. Várkonyi Ágnes bevezetőül azzal az általános megállapítással, hogy a lakosság, mint a pusztán maradt jobbágytelkek, sőt falvak nagy száma tanúsította, súlyosan megfogyatkozott 1660 táján. E ponton külön rá kell mutatni arra a veszteségre, melyet a fejedelemség népessége Erdély nyugati részeinek török hatalom alá jutása következtében szenvedett; ez csak részben pótlódott helyre a Várad visszafoglalása körüli években. Ekkorra azonban a császári katonaság megjelenése már szárnyát szegte főképp nagyobb birtokosok kezdeti igyekezetének, hogy megmaradt jobbágyaik megtartásán túl gyarapítsák is alattvalóik számát a puszta helyek által vonzott jövevények örökös jobbágyságra kötelezésével. Az idegen hadak beszállásolásának addig nem tapasztalt, szinte elviselhetetlen terhe, párosulva a bécsi kormány által kivetett rendkívül súlyos adó könyörtelen behajtásával, ismét a nép jelentős részét tette földönfutóvá, sodorta nemegyszer bujdosásba. S anélkül hogy mindennek vége szakadt volna, Erdély csakhamar újra hadszíntérré változott. Külön hangsúlyt érdemel, hogy a Rákóczi-szabadságharc idején a császári csapatok és segítőtársaik kíméletlen hadviselésének, melyet Erdély ellenségnek tekintett népe ellen folytattak, nemcsak azok közül, kik kardot kötöttek a kurucok oldalán, hanem a védtelen polgári lakosságból is nagy számmal estek áldozatul.

Mekkorára csökkent Erdély népessége a háborús idők végeztével, melyek veszteségeit súlyos pestisjárvány tetézte, arra néhány évvel a szatmári békekötés után készült összeírások engednek valamelyes visszakövetkeztetést. Trócsányi Zsolt nem támaszkodik e részben a „Magyarország népessége a Pragmatica sanctio korában, 1720–21." c. kiadvány adataira. Kétségtelen, az Acsády Ignác által létrehozott kötetet, főképp módszer és pontosság tekintetében, komoly bírálatok érték, ám ezek nem a benne közölt erdélyi összeírásokra összpontosultak. De ezekkel kapcsolatban is adódnak gondok, két vonatkozásban is. Egyfelől csak kisebb részük ered az 1721. esztendőből, a többi különféle évekből való – pedig még a kiadvány megjelenése előtt, anélkül azonban, hogy Acsády erre akárcsak utalt volna, Erdély egységesen 1721. évi összeírásának eredményeit tette közzé Kőszeghy Sándor, amire hadd hívjam föl ezúttal a figyelmet. Másfelől nyilvánvaló, hogy annak idején helytelen próbálkozás volt, Magyarország országos összeírását Erdély területi adóösszeírásaival közös nevezőre hozni. Ha ugyanis az összeírt adóköteles családfők számát a megfelelő területhez viszo-

nyítjuk, arra az eredményre jutunk, hogy belőlük Erdélyben sokkal több jutott egy-egy négyzetkilométerre, mint Magyarországon, holott kettejük népsűrűségében semmiképp sem állt fenn ilyen irányú jelentős különbség. A dolog magyarázatához az országos összeírás és a megyei, kerületi adóösszeírások eltérő jellege ad kulcsot a kezünkbe: az előbbiben kétségtelenül jóval több személy rejtőzött egy-egy családfő mögött, mint az utóbbiakban.

Mindez rávilágít annak fontosságára, hogy a lakosság számának s ezen belül a népsűrűségnek alakulását területileg is nyomon kövessük. S ennek fokozott hangsúlyt ad egyfelől történeti földrajzunk meglehetősen mostoha helyzete, másfelől az a sajnálatos tény, hogy kivált az olvasók fiatalabb nemzedéke vajmi kevés ismeret birtokába jutott Erdély területi összetételéről és megoszlásáról. Kívánatos lenne ezért részletes kimutatásban világossá tenni a következőket. A Magyarok földje 8: északról dél felé s tovább nyugatról kelet felé haladva Belső-Szolnok, Doboka, Kolozs, Torda, Alsó-Fehér, Küküllő, Hunyad s a több részre tagolt Felső-Fehér vármegyéből, továbbá 1 kerületből: Fogaras földéből állt. Székelyföld 5 (eredetileg 7) székből, 5 fiúszékkel: Aranyos-, Maros-, Udvarhelyszékből (ez Keresztúr- és Bardóc fiúszékekkel), Csíkszékből (Gyergyó- és Kászon- fiúszékekkel) s Háromszékből, mely Kézdi-, Sepsi- és Orbai-székből állt, s hozzájuk még Miklósvár-szék csatlakozott. A Szászok földje (Királyföld) 9 székből: Szászváros-, Szászsebes-, Szerdahely-, Szebenszék (Szelistyével, Talmáccsal és a Hét bíró földjével), Medgyes-, Újegyház-, Nagysink, Segesvár és Kőhalom székből, valamint 2 kerületből: Brassó vidéke vagy Barcaság s távolabb északkeletre Beszterce vidéke (szász nevük ebben a sorrendben: Brosser, Mühlbächer, Reussmärkter, Hermannstädter, Mediascher, Leschkircher, Grossschenker, Schässburger és Repser Stuhl; Kronstädter Distrikt vagy Burzenland és Bistritzer Distrikt vagy Nösnerland). A Részek (Partium) nyugat felől szomszédos volt magyar megyékkel, miért is velük együtt gyakran mint Magyarföldet tartották nyilván; északnyugaton 2 vármegyéből: Közép-Szolnok és Kraszna, meg 1 kerületből: Kővár-vidék, távolabb délnyugaton 1 vármegyéből: Zaránd állt. Erdély területi és – Benkő József kitűnő „Transsilvaniá"-ja alapján – helységek közti megoszlását az 1770-ig terjedő korszak végén a következő összeállítás szemlélteti:

	Terület km²	%	Sz. kir. város szám	Mező-város szám	Falu szám	Helység szám	Együtt %
Magyarföld	32 095	52,88	2	37	1431	1470	57,65
Székelyföld	11 863	19,54	1	11	406	418	16,39
Királyföld	10 990	18,11	6	14	241	261	10,23
Partium	5 751	9,47	–	7	394	401	15,73
Összesen	60 699	100,00	9	69	2472	2550	100,00

Erdély területének térbeli megoszlását a fenti vármegyék, székek és területek között, ezek székhelyének és más fontosabb helységeinek föltüntetésével, jól áttekinthetően egy kétoldalas színes térkép tárná az olvasók elé. Valamelyes tájékozódást e részben az „Erdély története" II. kötetének szóban forgó részé-

ben – nem térve ki a hadjáratok irányát bemutató vázlatokra – három feketefehér térkép nyújthat. Az első: „Erdély gazdasága a 17. század második felében" címmel, nem hivatott a lakosságról bármilyen vonatkozásban is számot adni, s már itt megjegyezhetjük, hogy a mezőgazdaság helyzetét pedig csupán a kivitel és a behozatal szempontjából érinti. A harmadik arra mutat rá: mit eredményezett II. József rövid életű kísérlete, midőn Erdély régtől fogva meggyökerezett közigazgatási rendszerét fölborítva szomszédos vármegyéket, székeket, kerületeket, a történeti és természeti adottságokra tekintet nélkül, kisebb számú, kiegyenlítettebb nagyságú megyékbe fogta össze. Valamelyes eligazítást a tovább élő hagyományos területi beosztásról a 47. térkép nyújt, egyben a határőrök lakta helységekre is rámutatva; mértékaránya azonban korlátokat állít teljesebb áttekintés elé, a két székely és két román (határőr-) ezred nevének föltüntetése pedig olyan látszatot kelthet, mintha ezek elkülönülő területi egységeket alkottak volna.

Visszatérve a szatmári béke idejebeli lakosságra, ennek számát Trócsányi újabb becslések alapján 865 000-re teszi; a valósághoz valószínűleg a 800 000-es érték állt közelebb, mely a családfők egy évtizeddel később, a pestis további pusztításai után összeírt, Kőszeghy által közzétett létszáma jó nyolcszorosának felel meg. Megokoltan nem tér ki a szerző a természetes szaporodás mértékének nehezen megválaszolható kérdésére; ez egyébként sem mutatott az egyes népek körében teljesen azonos értékeket. Annál többoldalúan veszi etnikai vonatkozásban is szemügyre az Erdély népességének növekedésében illetőleg csökkenésében közreható külső tényezőket. Nem bizonyult jelentősnek a számbelileg nagyjából körülhatárolható szervezett betelepítés, melyet a bécsi kormány erőszakkal hajtott végre, hogy ausztriai s egyes délnémet területeket megszabadítson a protestánsoktól s más nemkívánatos elemektől; az előbbiek Erdélyben meg nem szüntethető jelenlétét ugyanis kénytelen volt tudomásul venni, s a szászok közé telepítéstől az erdélyi németség erősítését lehetett remélni. (E betelepítések kérdését egyébként már Konrad Schünemann gondosan megvizsgálta.) Az önkéntes be- és kivándorlás lakosságnövelő, illetőleg -fogyasztó hatását viszont alig lehet megnyugtató módon számszerűen fölmérni. Trócsányi nagy figyelmet fordít arra a szívó hatásra, melyet Erdély nyugati részeinek súlyos terhek alatt görnyedő, elsősorban magyar jobbágynépére a török és háborús világban legtöbbet szenvedett Alföld népességének megritkulása, szélesen táruló pusztái új, kedvezőbb életlehetőségeket ígérve gyakoroltak; s e csábításnak engedve, addigi berendezkedése a helyére igyekvő jövevényeknek jutott osztályrészül. Ismeretes, ugyanakkor milyen nagy szerepet játszott Magyarországon az ország középső és délebbre fekvő részei felé irányuló paraszti vándormozgalom. Amennyire megokolt Erdély történetének sajátosságaira rámutatni, föltéve hogy gyakori említésükhöz annak tisztázása járul, hogy miben is állt e külön sajátosság – úgy szükség van az erdélyi és a magyarországi fejlődés ilyen egyező vonásainak kiemelésére is. A szerző lényegében az érintett vármegyék panaszos és visszakövetelő beadványaira építi a lakosság elvándorlásának hangsúlyos ábrázolását; nem látszik fölöslegesnek e részben a „Corpus statutorum" egyébként is alapvető forrásanyagára is utalni, mely még közelebbről ismertet meg azzal, hogy a paraszti vándormozgalom lendületének súlyos fenyegetések, drá-

kói rendszabályok sem tudták szárnyát szegni. Kétségtelenül kihatott az erdélyi, döntően magyar népet megmozgató elvándorlás az etnikai összetételre, a románság arányának növelésére is; erős túlzás azonban, midőn Trócsányi azt állítja, hogy százezren költöztek át Magyarországba, sőt tudni véli, hogy százezres nagyságrendű volt, amennyit többek között az Alföld pusztái nyomtalanul magukba fogadtak; ilyenre Erdély 1711-i teljes 800, de akár 865 ezer főnyi népessége semmiképp sem adhatott lehetőséget. Gondosan rávilágít a szerző a többi lakosságfogyasztó tényezőre, a járványoktól a madéfalvi vérengzésen és következményein át a Horea-fölkelésig. Már a század közepén sok kérdésre adhatna választ mind a népesség, mind a mezőgazdaság vonatkozásában az éppen szerzőnk által ismertetett 1750-i összeírás, mely kiindulópontul szolgált a Bethlen s továbbmenőleg Buccow, majd Bruckenthal nevéhez fűződő adórendszer kialakításához; sokkal vinné előre a XVIII. századi Erdély teljesebb megismerését e nagy jelentőségű forrás munkaközösség által történő feldolgozása. Az 1767-tel kezdődő időre vonatkozólag Erdély családfőinek társadalmi megoszlását illetően is hasznosítható Csetri Elek és Imreh István „Erdély változó társadalma" c. munkája. Itt említhető, hogy valószínűleg a helyes számok alatt marad, midőn Trócsányi négy és fél főt számít egy-egy családra; a II. József kori népszámlálásból átlagosan közel 5 tagú családra derül fény. Ez összeírás számadataiból kiindulva nyilvánvalóan nem dönthető el minden vitát kizáró módon: hogyan oszlott meg a lakosság Erdély egyes népei között. Az egyes vallásokat követők többé-kevésbé ismert száma mindenesetre adhat ehhez bizonyos fogódzót. A római katolikusok nagy többsége ugyanis magyar volt (a székelyeket természetesen mindig közéjük értve), kevesen közülük a németekhez, továbbá az örményekhez tartoztak. Az unitus hit híveinek legnagyobb hányadát románok, kis részét görögök tették. Az ortodoxok tábora legnagyobbrészt ugyancsak románokból tevődött össze, de görögök, örmények, bolgárok, szerbek sem hiányoztak soraiból. Kevés magyar kivételével az evangélikusok szászok voltak. A reformátusokat és az unitáriusokat gyakorlatilag mind a magyarokhoz lehetett számítani. A morva eredetű újrakeresztelő habánokat többnyire szétszórták a katolikus térítő akciók, de éltek még Erdélyben zsidók s náluk nagyobb számban cigányok is. Egészben véve Erdély népességét az ott állomásozó katonaság nélkül a II. József kori népszámlálásból kiindulva 1790-ben legalább 1 650 000 főre tehetjük, ami négyzetkilométerenként 27,23 főnyi népsűrűségnek s az 1711-i lélekszámhoz képest 106,25%-os növekedésnek felelt meg. A negatív vonások mellett nem árt Erdély XVIII. századi fejlődésének e bécsi intézkedésektől legnagyobbrészt független pozitív összetevőjét is hangsúlyozni.

A népesség gyarapodása természetesen akkor volt hosszabb távon zavartalan, akkor haladt megfelelő ütemben előre, amikor a mezőgazdaság vele párhuzamos fejlődésének szilárd alapjára épülhetett: ha kellő munkaerő állt az agrártermelés rendelkezésére, ez viszont el tudta látni a növekvő lakosságot a legszükségesebbekkel.

Az 1660-as esztendőkben mind a két vonatkozásban súlyos nehézségeken kellett fölülkerekedni. Erdély nyugati része évtizedekre odaveszett, a megmaradt területet pedig dúlás-pusztítás tűzfolyama járta át. A veszteség és a pusztu-

lás kiterjedésének és mélységének megbízható megállapítása, az újjáépítésnek irányt szabó adottságok teljes föltárása még részletkutatásokra vár. Amennyire a rendelkezésre álló források megengedik, az agrártermelés egyes ágainak folytatására alkalmas erdélyi tájak kiterjedésének és termőképességének tisztázása adhat rá konkrét választ: mennyiben járultak ezek addig is a lakosság ellátásához, s milyen mértékben tudtak a növekvő népesség kielégítésén túl arra is átállni, hogy lehetőleg helyrepótolják, ami a mezőgazdasági területtel együtt annak terméséből is veszendőbe ment. Ezek alapján kaphatnának kellő tartalmat és igazolást az ilyen általánosságban mozgó megállapítások: *„A [!] gabonatermő területeit elvesztett ... erdélyi gazdaság szükségszerűen rákényszerül, hogy maga termelje meg kenyerét, de ennek is vannak a gazdasági élet más területein szembetűnő hátrányos következményei."*

Annyi mindenesetre nyilvánvaló, hogy az újjáépítő munka dandárja a jobbágynépre hárult, a maga faluközösségi szervezeteire támaszkodva ő gyürkőzött neki a hiányok betöltéséhez. Erdély történetének II. kötete e részben örvendetesen utal arra az ismeretanyagra, mit székelyföldi falvak sokágú tevékenységének újabb föltárása nyújtott. A magyar mezőgazdaság történeti kutatásának, amint ismeretes, az 1930-as évek Domanovszky Sándor irányította feldolgozásai adtak új lendületet. Megokoltan került akkor a nagybirtokok gazdálkodásának feltárása a középpontba: ezek működése nyomán jött létre s maradt fenn a feudális kori mezőgazdálkodás legbővebb forrásanyaga. Élénk világot vetett ez a jobbágyság helyzetére is, hiszen az uradalmak termelőtevékenysége legnagyobbrészt a paraszt munkájára épült, s az ő terményszolgáltatásai ugyancsak nagy szerepet játszottak a földesúr jövedelmeiben. Nem maradhatott azonban rejtve a kutatók előtt, hogy a birtokosok iratai egyoldalú, elfogultsággal teljes képet festenek a lenézett jobbágynépről, sőt nemegyszer torzított tükörben mutatják őt. Ennek megszívlelése során kerültek a történeti kutatás hatókörébe az olyan írások, amelyek tartalma a nép köréből eredt, de a bemondására épülő írásba foglalásukat már mások végezték: bírósági emberek, a vármegye vagy az uraság tisztjei, az egyház megbízottai, legjobb esetben pedig maga a parasztközösség által időről időre fölkért írástudók vagy éppen általa felfogadott jegyzők. Így sorakoztak a földesúri irathagyatékok mellé az országos és vármegyei összeírások, a dézsmajegyzékek, az urbáriumok, velük együtt az úrbéri kilenc kérdőpontra adott válaszok, melyeket Mária Terézia úrbérrendezése során jegyeztek föl s olvastak el jóváhagyás végett a parasztközösség előtt, nemkülönben a panaszos jobbágylevelek. Nem kíván továbbá külön megokolást maguk a parasztok írta följegyzések, visszaemlékezések alapul vétele. Rendkívül fontos előrelépést jelentett azután a népi mezőgazdasági munka helyi színtereivel való közvetlen, esetenként megmaradt falutérképekkel támogatott alapos megismerkedés: a faluhatár képe, ennek az idő során végbement átalakulása, a dűlőnevek egyedülálló módon tükrözik a földnek a természeti adottságokhoz igazodó sokágú hasznosítására irányuló paraszti erőfeszítések eredményeit. A községek régi iratanyagából, sajnos, nagyon kevés maradt meg korunkra, de azért itt-ott előbukkant már egy-egy falu- vagy szőlőbeli rendtartás, a helyi közösség alkotta falutörvény, mely irányt szabott tagjai gazdálkodásának, sőt egész mindennapi életének. Kedvezőbb helyzetnek ör-

vend e tekintetben a Székelyföld, ahol a részben sokáig őrzött szabadság s a korán gyakorlatba jött írásbeliség a falutörvények és -jegyzőkönyvek egész sorát mentette meg a mai kutatás számára. Feltárásukkal az erdélyi Imreh István „Székely falutörvények", „A rendtartó székely falu", „A törvényhozó székely falu" c. műveiben valósággal új utat nyitott az agrártörténeti kutatás számára; Erdély története is tovább gazdagodhat belőlük. A faluhatár alakulásában, összetevői szerepében való elmélyedés ahhoz is hozzásegíthet, hogy a parasztközség hagyományos gazdálkodásáról kellően sokoldalú képet kapjon az olvasó. Világosan meg tudja különböztetni a „közösöket" – az eredetileg szomszédos falvak által is közösen használt havasokat, erdőt, rétet, legelőt, legtöbbször azonban az egy-egy faluközösségen belül, az ő, illetőleg idővel a birtokos rendelkezése alatt közösen élt erdőt, legelőt, nádast, vizeket, megműveletlen részeket – az időnként újra felosztásra s ennek révén az év egy részében a faluközösség tagjainak együttes birtokába kerülő réttől, szántóföldtől, külső kertektől. Ahány dűlőre oszlott a szántóföldet és a kaszálót magába foglaló nyílföld, annyi darabban, mégpedig időnkénti újraosztás esetén a dűlőknek más-más helyén, széttagoltan, a többieké közé ékelve terült el minden egyes gazda eke alá való földje és kaszálója. Ebből fakadó kölcsönös egymásrautaltságuk elengedhetetlenné tette, hogy vetésben, megművelésben mindegyikük a faluközösség által irányított kötött gazdálkodáshoz igazodjék, s szénakaszálás és aratás, illetőleg a széna és a gabona betakarítása után a neki osztott földdarabokat legelésre a közös nyájaknak engedje át, azok együttesen nyomássá alakuljanak át, tehát a művelési kényszerhez legelőkényszer csatlakozzék. A szántóföldön általában kétnyomású gazdálkodás folyt: a dűlők egyik fele őszi és tavaszi gabonát hordozott, a másik ugaron pihent, s a kettőt általában esztendőnként váltogatták. Szükség volt a faluközösség tagjainak egymáshoz igazodására a gyakran kender- vagy len-, káposzta-, kukoricaföldet magába foglaló külső kert művelésében is. A szőlő„hegyen" nemegyszer önálló hegyközség törvényének előírásaiba és intézkedéseibe ágyazódott egy-egy szőlőbirtokos bortermelő munkája. Teljesen egyéni gazdálkodásra nyílt mód viszont a belső telekhez tartozó zöldséges és gyümölcsöskertben, továbbá a faluközösség, idővel inkább a földesúr jóváhagyásával egy-egy falubeli által létrehozott irtásföldön.

A nemesség nagy része kisbirtokos volt, földjei gyakorta szétszórtan, másokkal együtt bírt különböző helységek határában, egy-egy falun belül pedig a paraszti dűlőkben terültek el, ahol is jobbágyai a maguk földjei között egy egész telekhez tartozóknál általában jóval kiterjedtebb szántó- és rétdarabokat műveltek számára, rajtuk tehát a termelés a községre irányadó nyomásos rendszer előírásainak volt alávetve. Az egy-egy udvarháztól függő ilyen kisnemesi birtokokon majorkodás folytatására alig nyílt lehetőség. A nagybirtokos földjei, melyek körülbelül egy-egy bene possessionatus magyarországi köznemes birtokával értek föl, rendszerint szintén több helység határára széttagoltan feküdtek, tulajdonképpeni majorsági gazdálkodás azonban létrejöhetett rajtuk, ha a földesúrnak egyik-másik falu határából sikerült olyan külön urasági táblákat magának kiszakítania, amelyek középpontjául kialakított majorból a paraszti művelési és legelőkényszertől függetlenül irányíthatta saját gazdaságát. Kezdeti

formájában az uradalmi major az igazgatáshoz szükséges s a nagyrészt jobbágyszolgáltatásokból befolyt termés befogadására szolgáló épületekből állt. Többre egyelőre alig volt szükség, hiszen a majorsági föld művelése robotban, a jobbágyok saját munkaerejével, igásállataival és szerszámaival ment végbe. Csak akkor jött teljes értékű major létre, midőn a paraszt ingyen munkáján túl fizikai munka kiegészítő végzése céljából bérmunka igénybevételére is vállalkozott az uradalom. Ilyenkor az udvarbíró, az ispán, a jobbágyokat munkára ösztökélő s tőlük a többi szolgáltatásokat behajtó hajdúk lakása meg a csűr, a magtár, a szénapajta, a pince mellett majoros, gyakran a fejős és növendék jószágot ellátó majorosnő és szolgálók, azután béresek s pásztorok lakóhelye, istállók, szerszámos kamra, itatóhely is létesültek. Már a piacra termelés irányába mutatott előre, midőn bérért dolgozó cselédekkel egészült ki a hagyományos munkaszervezet.

Világosan kitűnik nagybirtokosoknak R. Várkonyi Ágnes által idézett utasításaiból – hozzájuk még, bár elsősorban magyarországi birtokokra vonatkozott, a hagyományos gazdálkodás magas szintjét képviselő s a jobbágyokkal való bánásmódban példamutató szociális érzékről tanúskodó Thökölyé társítható –, hogy az 1660 körüli pusztító évek után a nagyobb földesurak gondoskodása egyelőre a majorkodás alapjainak megteremtésére irányult. A jobbágyaik megtartására és számuk gyarapítására irányuló törekvés a termény- és munkajáradék biztosítását szolgálta. Elsősorban a tized értékesítéséből származó jövedelem szaporítása érdekében szorgalmazták gabona vásárlását, mikor olcsó az ára, hogy nyereséggel adhassanak túl rajta, mire megszűkül és többet fizetnek érte. (Cserei Mihály is hasonlóra biztatta fiait.) Az ilyen üzletek éppoly kevéssé mutattak fejlett majorkodásra, a saját gazdaság kifejlesztésére, mint az a gond, melyet a kocsmáltatásból befolyó pénzbevételre fordítottak; e jövedelmeket nem a gazdálkodás intenzívebbé formálására, hanem birtokszerzésre, kastélyépítésre, restaurálásra fordították. Nyilvánvalóan nem kedveztek a gazdálkodás előbbrevitelének sem a birtokharácsolások, melyekre főképp Apafi Mihály fejedelem adott rossz példát, sem azután a német katonaság hatalmaskodásai, majd a Rákóczi-kor hadjáratai.

Egyet kell érteni Trócsányi Zsolt megállapításával, hogy a szatmári békét követően szerény kezdetekből kellett a majorsági fejlődésnek újra megindulnia. Fölfelé törekvő urak kezén nagyobb összetett birtokállomány jött ugyan létre, de birtokadomány nem járult hozzá, Rákóczi hívei közül egyedül Mikes Kelemen szerényebb birtoka kerülvén elkobzásra; a bécsi udvar immár birtok nélkül osztogatott bőven címeket-rangokat. A székelyföldi helyzet, ahol a jobbágyföldek kiterjedését az uraságiak kétszeresére becsülték, nem mondható általánosan jellemzőnek; a paraszti gazdaságokhoz tartozó földeket nagyságban különben is azokkal helyes egybevetni, melyek a majorsági üzem állandó, szerves összetevőit alkották. A már említett közös földek e tekintetben alig jöhettek számításba, bár a bécsi kormány a faluközösségi birtoklással szemben a földesúr tulajdonjogát ismerte el rajtuk. A természetes legelőn, a tarlón, az ugaron ugyanis, ha nem került sor a majorsági föld külön kihasítására, a földesúr jószága s a falu közös nyájai együtt legelt, s az erdőből, hol a legeltetésnek is fontos szerep jutott, ugyancsak nem lehetett kizárni, legföljebb benne korlátozni a paraszti

használatot. Valójában csak akkor vált az urasági erdőhasználat a majorsági üzem szerves összetevőjévé, ha az a fa eladása céljára vagy ipari létesítmény (üvegcsűr, ércolvasztó) táplálására rendszeres fakitermelésbe torkollott. Egyébként, akárcsak a paraszti gazdaságban, az első helyen álló állattartás mellett a gabonatermesztés alkotta a fő művelési ágat. Bornemissza Anna – olvassuk – általában az elvetett mag háromszorosára becsülte a gabona termését; itt azonban nem feledkezhetünk meg róla, hogy a paraszti szokás szerint, amikor arról kellett vallani, hogy hányszorosa a magnak a termés, a vetőmagnak szánt mennyiséget nem számította bele – a háromszoros termés eszerint valójában négyszeresnek felelt meg. Ennek növelésére, általában a gabonatermesztés fejlesztésére a piaci helyzet kevés ösztönzést adott. Nagyobb távolságra bajos volt a szemtermést elszállítani, belföldön viszont tartósan nem mutatkozott iránta nagyobb kereslet, leginkább még az ott állomásozó katonaság számított jelentős fogyasztónak (amikor 1734-ben kivonták az országból, egyszerre fölugrott a piacokon a kínálat). Éhínségről ugyan gyakorta szállongtak hírek, abban azonban az élelem odajuttatásának nehézségei is közrejátszottak, ha nehezebben hozzáférhető tájékokat érintettek; kivált a hegyvidéki román népet fenyegette ínség, ha korai fagy akasztotta meg csak későre fogyasztható kukoricatermésének beérését. Nagyobb birtokokon az 1770. utáni korszakban már számottevően bontakozott tovább a majorkodás tetemesebb pénzjövedelem elérése irányában, döntően a jobbágyrobot nagymértékű igénybevételére támaszkodva, s ennek megfelelően nem az intenzívebb gazdálkodás útján haladva előre. Kisebb birtokú nemes pedig piacoktól távolabb beérte azzal, hogy jobbágyainak szolgáltatásai bőséges megélhetést, kényelmes életmódot biztosítanak számára; a pénzt kevésre becsülte. Tétlenségben, a hajdani nemesi hadi dicsőségen való merengés közben teltek lassan múló napjai. Faluja határán alig terjedt túl látóköre, mégsem vette magára a fáradságot, hogy a gazdálkodással, e parasztnak való alantas dologgal törődjék. Páratlanul megjelenítő képet festenek erről, már egy nyitottabb szemmel járó nemzedék szemszögéből, Újfalvy Sándor pompás visszaemlékezései. S amikor Mária Terézia, hogy a földesurakat a mezőgazdaság helyzetének fölmérésére s fejlesztését célzó tervek kidolgozására ösztönözze, gazdasági egyesületek létrehozására hívta fel a törvényhatóságokat, ez vajmi kevés visszhangra talált; ha éppen az Erdélyben alakított egyesület adta jelét leginkább figyelemreméltó és tartós ilyen tevékenységnek, döntően a Felvidékről jött Fridvaldszky Jánosnak volt köszönhető. (Közelebbről foglalkoznak ezzel Csetri A. és C. Engel s külön Csetri Elek tanulmányai.)

A paraszti gazdálkodás fejlődését sanyarú sorsa, roppant földesúri igénybevétele verte béklyóba; Hadik joggal jegyezte meg, hogy emiatt csak későn jut saját földdarabjainak megműveléséhez, ami természetesen rovására ment a termés-eredménynek. Hogy mekkora szántóföldet és kaszálót művelhetett magának, területileg rendkívül változatosan alakult, de igen csekély értékek körül mozgva. Erdély vezető emberei, amikor kitartóan akadályt tettek a Mária Terézia által szorgalmazott úrbérrendezés útjába, nem minden ok nélkül hivatkoztak rá, hogy bajos a jobbágyterheket teleknagysággal arányosítani, midőn a paraszti birtoklás szinte áttekinthetetlen változatosságot mutat. Mikor aztán a királynő, a korábbi törvényekből kiindulva, 1769-ben, egyelőre ideiglenes jelleggel,

„Bizonyos punctumok" kiadására határozta el magát, nem is jutott tovább annál, hogy a földesúr „okosságára" bízza: mennyi lakóhelyet, szántóföldet és rétet ad [!] jobbágyainak, „úgy mindazonáltal, hogy a szegény Község meg-ne szűküljön". Mit eredményezett a földesurak okossága, utóbb az 1819–1820-i országos összeírás eredményében így tükröződött. Egész jobbágytelekre a következő nagyságú szántóföld, illetőleg kaszáló jutott: Erdély 2344 helységéből 1122-ben (47,87%) 4–10, illetőleg 2–4, 822-ben (35,07%) 6–12, illetőleg 3–5, 400-ban (17,06%) 7–14, illetőleg 4–6 hold. S e csekély termőföld művelőjére sok helyt szükség szerint teljesítendő, azaz mértéket nem ismerő robotteher nehezedett, sokszor a kapott kölcsön kamata fejében kívánt napszámmal tetézve. Még az enyhítés szellemében fogant „Bizonyos punctumok" szerint is tartozott minden jobbágy (függetlenül attól, hogy mekkora telket bírt) heti 4 napi kézi, ha elég járomba fogható ökre volt, hetenként 3 napi fogatos, a földdel és elég ökörrel rendelkező zsellér heti 2 kézi vagy 2 fogatos napi, a csak belső telekkel vagy azzal sem rendelkező zsellér pedig heti 1 napi kézi szolgálattal. Ezenfölül követelhetett magának a földesúr tizedet, ahol szokásban volt: kilencedet is a jobbágy és a zsellér terméséből, s ugyancsak a helyi szokás szerint pénz- és további terményszolgáltatásokat. Ám okkal kellett a „Bizonyos punctumok"-ban arra is kitérni: mit tehetnek a jobbágyok, ha földesuraik megvonják tőlük a fentebb nagyon bizonytalanul körülírt földet, a legeltetés s a faizás lehetőségét, vagy „ellenek felette és rend kívül keménykednének"? Folyamodhattak orvoslásért a felállított „Szüntelen folyó táblók"-hoz, s tették is ezt eleinte, míg rá nem kellett ébredniük, hogy ha elismerték is igazukat, nemigen tudnak annak érvényt szerezni. II. József elvben nagy jelentőségű jobbágyrendelete érvényesülésének is az szabott a gyakorlatban korlátokat, hogy a végrehajtás a vármegye, a szék, a kerület, végső soron a földesúr kezében volt.

Ilyen helyzetében nem lehetett várni a lakosság közel kilenctizedét tevő parasztságtól, melynek munkáján az egész agrártermelés nyugodott, hogy elmélyülő gonddal, fokozott munkabefektetéssel fejlessze a mezőgazdaságot. Még arra is kevéssé lehetett rábírni, hogy a szántóföld területét a termesztésbe harmadával nagyobb mértékben bevonó háromnyomású rendszerre térjen át a kétnyomású gazdálkodásról. Ez ugyanis azzal járt együtt, hogy lemondjon az ugarlegelő harmadrészéről – márpedig leginkább a legeltető állattartás tudta kisegíteni terhei törlesztésének bajaiból –, s hogy továbbterhelje amúgy is túlontúl igénybe vett munkaerejét. A gyarapodó népesség növekvő szükségleteit inkább a hagyományos extenzív módon, földje lehető kiterjesztésével próbálta kielégíteni: pusztán maradt részek, legelő feltörésével, erdőirtással, bár ez is rovására ment a jószág eltartásának. 1767-i fölmérés alapján Trócsányi még döbbenten állapítja meg: a gabona egész vetésterülete 3%-át sem tette Erdély egész kiterjedésének. Valójában nyilván csak a parasztság saját vetéséről volt szó, s ez kétnyomású gazdálkodást föltéve az országterület 5,77%-ának felelt meg. Célszerűbb azonban a megművelt föld nagyságát a hasznosítható területéhez viszonyítani, mely akkor az egésznek mintegy 80%-át alkotta. Az adózó földek 1772-i és 1828-i összeírása ezenfölül – igaz, a külső kertek s így a kukorica- és a mind fontosabbá váló burgonyaföldek híjával – más művelési ágakat is felölel, méghozzá igazgatási egységek szerint részletezve. Ennek alap-

ján a szántóföldek, a kaszálók s a szőlők kiterjedése a két időpontban – az urasági földek kivételével – a megművelhető föld százalékában így alakult (I = 1772-ben, II = 1828-ban; M = Magyar vármegyék. Sz = Székelyföld, K = Királyföld, P = Partium):

	Szántóföld		Rét		Szőlő		Együtt	
	I	II	I	II	I	II	I	II
M	5,95	6,99	2,74	3,73	0,14	0,17	8,83	10,89
Sz	4,42	4,93	1,77	1,33	0,04	0,05	6,23	6,31
K	11,19	15,68	3,30	7,67	0,44	0,55	14,93	23,90
P	5,03	6,57	2,85	3,55	0,20	0,22	8,08	10,34
Összesen	6,51	8,12	2,66	3,96	0,18	0,22	9,35	12,30

Feltűnik egyfelől a Szászok földjének kedvező, 1828-ban kiugróan előnyös, a Székelyföldnek viszont, nyilván 20%-nál kiterjedtebb hasznavehetetlen földjével is összefüggően, hátrányos helyzete, másfelől az igen jelentős előrehaladás 56 év alatt, amiben esetleg közrejátszhatott (a Partium kivételével), hogy a határőrfalvakat először nem vették számításba, másodszor azonban igen. E számok mindenesetre nem terelhetik el a figyelmet arról, hogy Erdély mezőgazdasága teljesen nem tudta ellátni lakosságát élelemmel és nyersanyaggal, s külkereskedelmi mérlege – nem kis részben a bécsi gazdaságpolitikának felróhatóan (erről Konrad Müller „Siebenbürgische Wirtschaftspolitik unter Maria Theresia" c. könyvében is olvashatunk). Mária Terézia utolsó éveiben Erdély Magyarországról behozatalra szorult borból, gabonából, dohányból, bőrből, s a Kárpátokon túlról is importált szarvasmarhát, juhot, sertést, lovat, gabonát, bort, gyapjat; ám ugyanakkor marha-, juh-, ló-, viaszkivitele aktívvá tette mezőgazdasági áruforgalmát Magyarország irányában. Bár a mezőgazdaság immár korszerűvé váló megújulásának egyes összetevői még csak jelesebb nagybirtokokon kezdtek föltünedezni, a kitartó erőfeszítés, amit a parasztnép súlyos helyzetében sem habozott a termőre fogott föld kiterjesztéséért kifejteni, hogy a népesség szaporodásával együtt növekvő szükségletekkel munkájának eredménye valamennyire lépést tarthasson, alkalmasnak látszik arra, „hogy a Habsburg-birodalom egy kicsiny – és egyik legelmaradottabb" országáról „Erdély történeté"-ben kitűnően festett képet kissé árnyaltabbá tegye.

IFJ. BARTA JÁNOS

A felvilágosult abszolutizmus fogadtatása Erdélyben

Erdélyben 1770/71-ben nem következett be látványos esemény. A monográfia erre az időpontra mégis új korszak kezdetét teszi. A fejezetcím – Felvilágosodás és ferenci reakció – egyértelműen utal a döntés okára: a szerző – Trócsányi Zsolt – az 1770-es években véli felfedezni a felvilágosult eszmék lassú térhódításának kezdeteit a fejedelemségben. S az egyes alfejezetek azután tovább sorolják azokat a jelenségeket, amelyek a „korszakfordulót" jelzik: a 18. századi nagy népességvándorlás befejeződését (1770-ben érkezik az utolsó német telepescsoport, ugyanekkor tizedeli meg a lakosságot az utolsó pestisjárvány), a mezőgazdaságban a földművelés túlsúlyba kerülését az állattenyésztéssel szemben (1771-ben a kormányzat a háromnyomás elterjesztésére tesz lépéseket, természetesen említésre méltó eredmény nélkül), az iparban a kapitalizmusra való átváltás kezdetét (1770-ben alapítják az ovláti papírmalmot, az első manufaktúra jellegű, vagy legalábbis hamarosan azzá fejlődő üzemet), a városokban az erőteljesebb urbanizációt, s végül a Habsburg kormányzat belső reformjait (1769: a Bruckenthal-féle adórendszer bevezetése, 1771: az ügyintézés Auersperg gubernátor nevével jelzett reformja). A korábbi újjáépítést, stabilizálódást immár az erőteljesebb beavatkozás, az átalakulás zaklatottsága váltja fel. Kénytelen észrevenni a változásokat a kortárs is, de reagálása inkább kiábrándultságot fejez ki, mint reményeket. Ezt olvashatjuk ki Rettegi György emlékiratainak soraiból is: *„Igen-igen rossz állapotban vagyon mindenféle status. Nagy dolog ha a mostani facies meg nem fordul valamikor-akkor, mert minden dolgok bizonytalanul folynak. Nem is tudhatni, mihez tartsuk magunkat, mert ha ma egyképpen foly a dolog, holnap másképpen változik."* Kijut a bírálatból Mária Teréziának is, aki szabad teret engedett a káros próbálkozásoknak: *„Semmiféle emberben nem gyönyörködik a királynő inkább, mint a projektátorokban... S mind efféléket projektálnak még akiknek hazánk törvényeit oltalmazni kéne is, hogy nemesi szabadságunk s törvényünk füstbe menjen. Mi lészen a vége, a jó Isten tudja."*

Az elkeseredettség, ami Rettegi soraiból árad, tulajdonképpen mégsem új jelenség, hanem végigkíséri az erdélyi nemesség egész 18. századi történetét. A függetlenség elvesztése, a Habsburg monarchiába való beilleszkedés súrlódásai hamar ráébresztették a kis tartomány rendjeit tehetetlenségükre. A változások súlya ennek ellenére csak lassan tudatosulhatott bennük. Hiszen a századfordulón sem a korábbinál magasabb adókat, sem a császári seregek sarcolásait nem ítélték elegendőnek ahhoz, hogy egyértelműen elkötelezzék magukat a

Rákóczi szabadságharc mellett, vagy megpróbálják kihasználni a századelő két török háborújával kínálkozó elszakadási lehetőséget. Apor Péter ekkoriban papírra vetett nosztalgikus vágyaiban – amelyekkel a fejedelemség korát állította példaképül – politikailag semmiféle fenyegetést nem találunk. A 18. század közepéig ugyanis a monarchia különböző tartományait eltérő elvek alapján kormányzó bécsi udvar Erdélyt megkülönböztetetten, bizonyos engedmények árán kormányozta.

A török kiűzése után Bécs közismerten nem állította vissza Magyarország politikai egységét. Erdély különválasztása így arra adott volna lehetőséget, hogy a Habsburgok a tartományt az örökös tartományokkal azonos elbánásban részesítsék. Erre azonban a század közepéig nem került sor. A nemesség megőrizte kiváltságait, látszatra érintetlenül maradtak az államigazgatás korábbi szervei, a szász és székely nemzet megtarthatta sajátos, archaikus szervezetét. Még a Habsburg valláspolitika másutt oly szilárd frontján is megnyíltak a kiskapuk. A katolikus egyház ugyan visszakapta a reformáció során elvesztett templomait és iskoláit, a főhivatalokba többnyire a kisebbségben lévő katolikusok jutottak, az erőszakos rekatolizáció számos egyéni sorsot fordíthatott tragédiába, az a tény azonban, hogy az örökös tartományokból Erdélybe igyekeztek áttelepíteni a protestánsokat, arról tanúskodik, hogy az udvar itt a reformált egyházak híveinek további létével számolt. A szászok esetében pedig Bécs egyenesen feledni látszott protestáns voltukat.

Nem az örökös tartományok, hanem a magyar nemesség mércéjét alkalmazta Mária Terézia akkor is, amikor 1749-ben Erdélyben eltekintett a Haugwitz reform nemesi adózásának bevezetésétől. Pedig, a magyarországihoz képest szegény, politikailag gyenge, az egységes szervezetet nélkülöző erdélyi nemesség aligha tudta volna kivédeni az udvar ilyen irányú próbálkozását. Fokozta sebezhetőségét növekvő megosztottsága: a bőkezűen adományozott bárói, grófi rang, a kamarási és tanácsosi címek egy szűk, de erősen udvarhű arisztokráciát teremtettek. Kicsúszott az erdélyi nemesség kezéből a hajdan tekintélyt, sőt hatalmat biztosító katonai pálya is. Míg a kuruc háborúk utáni évtizedekben az erdélyiekből toborzott ezredek tisztikarában a helyi nemesek fiait is szívesen látták (s egyesek magas ranghoz jutottak), addig a harmincas évektől a tiszti pálya fokozatosan bezárult a zömében protestáns erdélyi nemes fiatalok előtt. Az erdélyi nemesség helyzete gyengítéseként értékelte a határőrség felállítását is – nem egészen alaptalanul. A határőrséget szervező Buccow generálisnak állítólag tudtára is adták, hogy eddig *„örökké szedték a fegyvert a parasztságtól, mit gondol, hogy most fel akarja fegyvereztetni"*. A fejedelemség korában még országosan politizáló nemesi tömegek menthetetlenül megrekedtek a megyei élet szűk keretei között. Az erdélyi vármegye pedig nem alakulhatott a kiváltságok olyan mentsvárává, mint magyarországi megfelelője.

A bécsi udvar mégis csak a század közepétől használta ki az erdélyi nemesség gyengeségét. Ekkor fogott hozzá a megyei önkormányzat maradékainak felszámolásához, s ezáltal fokozta a rendek megosztottságát. Mindez olyan intézkedések révén történt, amelyek az erdélyi nemességet eltávolították magyarországi osztályos társaitól. 1751-től a vidéki önkormányzatok (megyék, székek) választott tisztségviselői csak úgy foglalhatták el hivatalukat, ha az udvar megerősítet-

te őket. A megye választási joga csakhamar jelölési joggá korlátozódott. Az 1754-i Bethlen-féle adóreform következtében az adószedés joga a vármegyei tisztviselőktől átkerült a királyi adótárnokok kezébe. Megszűnt a megye házipénztára, önálló költségvetése. 1761-től nem hívják össze többé az erdélyi országgyűlést. 1763/64-ben pedig felállítják az ún. Állandó Táblákat, amelyek a megyék igazságszolgáltatási- s részben közigazgatási hatáskörét korlátozzák. Ezekben az években jegyzi meg Benkő József, az erdélyi felvilágosodás kiemelkedő alakja, hogy a megyék és a székek csak *„a gubernium lábai és kezei"*.

„Igen csudálatosan kezd változni a világ, úgyhogy majd észre sem veheti az ember, mi formában lészen faciese nemsokára" – jegyzi meg a már idézett Rettegi György 1761-ben, majd 1765-ben papírra veti a referátumunkat bevezető sorokat is: *„Igen-igen rossz állapotban vagyon mindenféle status..."* Pedig az igazi változások csak ezután kezdődnek. Az 1764/65-i magyarországi országgyűlésen végleg elfogy a királynő türelme. A rendeleti kormányzás kezdete pedig nagyjából egybeesik a Lotharingiai Ferenc halála után társuralkodóvá emelt József befolyásának kezdetével, s így Mária Terézia uralkodásának felvilágosult szakaszával.

A felvilágosult abszolutizmus a birodalom egységesítésének elve alapján nagyjából hasonló irányvonalat próbált követni mindenütt. A helyi sajátosságok lebecsülése, az eltérő körülmények folytán azonban az azonos intézkedések is eltérő következményekkel járhattak, s a különböző tartományok közelítése helyett csak növelték távolságukat. Az a gazdaságpolitika, amely – meglehetősen racionális érveléssel – minden tartományban a már meglévő gazdasági ágak felkarolására törekedett, az erdélyi iparnak nem sok jót ígérhetett. A tartományra – Magyarország többi részéhez hasonlóan – a mezőgazdasági termelés maradt. Az ipart az udvari kereskedelmi tanács 1770-i tervezete a céhszervezet szintjén kívánta tartani, a hagyományos erdélyi kereskedőelemeket – örményeket, görögöket – vissza akarta szorítani. A monarchia más országaiban-tartományaiban korszakos jelentőségű türelmi rendelettel kapcsolatban a protestánsok joggal kifogásolták, hogy nem állítja vissza az egykori vallási egyenlőséget s nem biztosítja vallásszabadságukat. A nyelvrendelet a lakosság 12–15%-át kitevő németajkú szászokat juttatta előnyhöz a többiekkel szemben.

A helyi politika hangadói – a monarchia más tartományaihoz hasonlóan – mégsem a tényleges fejlődésre kedvezőtlen intézkedéseket kifogásolták leginkább, hanem azokat, amelyek csoport- vagy osztályérdekeiket sértették. Hiába folytatódott Mária Terézia életében a rekatolizáció, a katolikus egyház sérelmesnek találta kirekesztését a politikai ügyekből s az állami ellenőrzést saját ügyeiben. Valamennyi egyház nehezményezte az Erdélyre is kiterjesztett Ratio Educationisban a vallási és ezen belül a felekezeti szempontok mellőzését. József korában a három nemzetet egyaránt sértette a közigazgatás területi átszervezése. A császár 1783-ban eltüntette Erdély térképéről a székely és szász székeket, az egymástól néha többnapi járóföldre szétaprózott részekből álló vármegyéket, hogy új, egységes megyeszerkezettel váltsa fel őket. (Erdélyt ekkor 11 vármegyére osztották.) A székelyek és szászok elveszítették a hagyományos autonómiájuk alapjait biztosító politikai beosztást, de a régi típusú megyei igazgatásból kiszorult nemesség is elégedetlenkedett. Az 1786-ban elhunyt Rettegi György

még megérte az általános földadó rendezésének tervét. Naivitásba hajló sorain ezúttal az elégedetlenségen túl a fenyegetés is átüt. *„A nemességre azt akarta vetni* – írja –, *hogy minden száz forint jövedelméből 40 az ő cassájába menjen... Közönségesen beszélik, hogy conscribáltatik mind mágnás, mind nemesség (melyet Magyarországon el is kezdettek – amint mondják)... Ha az Úristen másképpen nem fordítja az mi állapotunkat, félő, hogy jövendőben az ivóvizünket is pénzen vesszük... Én azt gondolom, hogy a királynak olyannak kéne lennie, mint a jó paterfamiliasnak, aki a maga cselédjét nem hogy holmijoktól spoliálni kívánná, hanem őket naponként táplálni és conserválni igyekszik...*"

A helyi tiltakozások azonban többnyire nem vezettek eredményre, s nem tudták megakadályozni az udvar politikájának érvényesülését. A kormányzat Erdélyben azon a területen szenvedte el első s lényegében egyetlen kudarcát, ahol a helyi viszonyokhoz való alkalmazás ürügyén kikérte a helyi hatóságok véleményét. Igaz, ezen a területen – a jobbágyi szolgáltatások kérdésében, tehát egy, a feudalizmus alapvető viszonyához kapcsolódó ügyben – nem akart nyíltan szembekerülni a birtokos nemességgel. Az Erdélyi Udvari Kancellária (amelynek érdemi vezetője ekkor a szász Samuel Bruckenthal) azonban olyan szűkkeblű, a jobbágyokra kedvezőtlen javaslatot terjesztett elő, amelyet az államtanács nem fogadhatott el. Hiába vállalta József még trónörökös korában személyesen az úrbérrendezés sürgetését, hiába figyelmeztette a birtokosokat a jobbágyi szolgáltatás-megtagadások hulláma, az erdélyi hivatalok hajthatatlanok maradtak. Nem sikerült megnyugtatóan rendeznie Józsefnek az úrbéri kérdést egyeduralkodó korában sem. Az 1784-i Horea-felkelés, amely Magyarországon meggyorsította a jobbágyrendelet bevezetését, Erdélyben nem tudott döntő befolyást gyakorolni a dolgok menetére. A császárnak legfeljebb olyan részletintézkedéseket sikerült hoznia, mint a röghözkötés megszüntetése, a tized- és a kilencedszedés megkönnyítése, a jobbágyok korcsmáltatási jogának kiterjesztése. Jellemző módon Erdélyben a császár alakja éppen a lesújtott parasztnép körében maradt rokonszenves: alakját népmesei ízű anekdoták őrizték meg, halála hírét nem akarták elhinni.

Samuel Bruckenthal és mögötte a szász polgárság elsősorban azért lépett fel az úrbérrendezés ellen, hogy megtarthassa a magyar birtokos nemesség támogatását. Velük szemben az udvar nem tudott érdemleges társadalmi erőre támaszkodni, még annyira sem, mint a magyarországi jozefinisták esetében. Pedig a felvilágosodás a szokott csatornákon eljutott Erdélybe is: külföldet járt utazók, idegen egyetemeken tanuló diákok, könyvek és sajtótermékek, vagy a szabadkőművesek hozták el nézeteit nagyjából az 1770-es években. Csakhogy ez a felvilágosodás, mivel Európa más országaihoz hasonlóan szorosan összefonódott a nemzeti eszméléssel, kapocs helyett inkább éket vert az erdélyi nemzetiségek közé. A szászok készen kapták a német kultúra elemeit: a németországi szépirodalom, a filozófiai és történeti munkák szabadon áramolhatnak Erdélybe, ahol német színház, közkönyvtárak, olvasótársaságok, hírlapok juttatják el eszméiket a polgárokhoz. Magyarok a szellemi élet friss áramlataival elsősorban Bécsben találkozhatnak. Erdélyi a testőrírók irodalmi értékben másodikja: Barcsay Ábrahám, akit Habsburg-lojalitása sem akadályozott meg abban, hogy a magyar nyelv serkentője legyen, de erdélyi a testőrírók közül Báróczi Sándor

vagy Naláczi József is. Számos erdélyi kapcsolódik be aktívan a születő magyarországi sajtótermékek szerzői gárdájába. Erdélyben ezekben az években mégsem sikerül magyar nyelvű lap alapítása. A felvilágosodás otthon maradt képviselői pedig – polihisztorkodó tanárok, eldugott falvakban tevékenykedő falusi lelkészek – rendszerint elszigetelten, környezetük által mellőzötten tevékenykednek. Az egyszerre botanikus és társadalomtudós, barlangkutató és történész Benkő József élettörténete szinte balladai fordulatokat idéz. A haarlemi tudós társaság tagja itthon különféle falusi parókiák között vergődik, rövidke tanári pályájának kicsinyes intrikák vetnek véget, hogy végül az ital mámorába menekülve, elhagyatva érje a halál. Míg a református kollégiumok a természettudományoknak műhelyévé váltak, addig a társadalomtudományok művelőivel szemben sokkal tartózkodóbbak voltak. A szűk korlátok között csordogáló erdélyi felvilágosodás végül nem vállalt politikai elkötelezettséget sem József uralma mellett, sem ellene.

A jozefinus évtized végeredményben Erdélyben is az államhatalom és a rendek kényszerű együttélését hozta. A nyolcvanas évek második fele természetesen itt is növekvő feszültségekkel járt, a három nemzet panaszai azonban nem eredményeztek közös fellépést. Jeles személyiségeik 1787-ben közös tervezgetés után sem jutottak el az együttes fellépésig: a három nemzet – sérelmeit összefoglalva – végül három független memorandumot nyújtott be az udvarnak. Az ellenzék mérete s határozottsága így messze elmaradt az anyaországi elégedetlenekétől. A megyék nem ostromolták fenyegető leveleikkel az udvart, az elszakadás gondolata, ami Magyarországon 1789-ben felvillant, itt fel sem merült.

Annál meglepőbb azután, hogy II. József híres-hírhedt rendeletének – amivel Magyarországon visszavonta korábbi politikáját – érvényét Erdélyre is kiterjesztette. Hiszen monarchiájában voltak olyan országok-országrészek (Csehország, Alsó-Ausztria, Tirol), ahol a korábbi erőteljes tiltakozás ellenére a rendeletek érvényben maradtak. Az erdélyi helyzet aligha kényszerítette az uralkodót erre a lépésre. A döntést könnyebben megmagyarázhatjuk a magyarországi körülményekből: az 1780 előtti állapotba nem tartozott bele az Erdéllyel való közösség legcsekélyebb jele sem. Erdély új különválasztása azonban nem feltétlenül kellett volna, hogy együtt járjon az 1780-i állapot visszaállításával. Az uralkodó rendeleteinek itteni visszavonása meghiúsította az erdélyi és magyarországi rendek érdekközelítését, elejét vette bármiféle komoly egyesítési tervnek.

Az Erdély-monográfia 18. századi fejezeteiben sajnálatosan kevés figyelmet kap az unió kérdése. Mivel a magyar országgyűlések több törvényt hoztak, amelyben a két országrész egyesítését sürgetik (1741/18. tc., 1792/11. tc.), könnyű a Habsburgokra hárítani a felelősséget ennek elmaradásáért. A végső szót persze az udvar mondta ki, a hagyományos történelmi értelmezés azonban figyelmen kívül hagyja azt a tényt, hogy a 18. századi erdélyi rendek maguk sem álltak egyértelműen az unió pártjára. A politikai megfontolások mellett erre ösztönözte őket a gyengülő, de egyelőre nem szűnő transsylvanizmus eszmerendszere, amely a 18. században még nagyobb befolyást tudott gyakorolni a fejedelemség lakóira (de legalábbis a három nemzet vezető rétegeire), mint a felvilágosodás. A transsylvanizmus képviselői eredetileg Erdély magyar voltát az anyaországinál különbnek, kipróbáltabbnak vélve, magukat tekintették a

nemzeti hagyományok igaz őrzőinek. A század folyamán ez a magabiztosság eltűnt, a felsőbbség tudata a kisebbrendűség érzésébe ment át, az elkülönülés hangoztatása azonban a védekezésnek is fontos eleme maradt.

A század elején az önállóság elvesztése, a Habsburg uralomhoz való alkalmazkodás kényszere, az anyaországi politika valóságos vagy vélt önzése még keserű vádaskodásra bírta Cserei Mihályt (1667–1756). *„Tanulj édes hazám, Erdély, mint barátkozzál, mint szövetkezzél ezután a magyarországiakkal* – foglalja össze véleményét a sokat idézett mondatban –, *mert mindenkor Erdélynek romlása, pusztulása Magyarországból következék, mindenkor az erdélyi jó takarékos gazdák javaiból épültenek azok a here, gőgös, nagyravágyó, semmivel sem bíró, haszontalan, nyugtalan emberek."*

Az efféle vádaskodások mégis hamar elülnek. Erdély immáron az anyaországgal együtt kell, hogy haladjon, a gazdaság, a kultúra összefonódó szálai többé nem engedik meg a nyílt szembehelyezkedést. Különösen az erdélyi szellemi élet vezetőinek kell belátniok, hogy terveiket csak a magyarországiakkal együtt valósíthatják meg, problémáik megoldása csak együttesen sikerülhet. A nyílt ellenkezést a csendes nosztalgia váltja fel. Apor Péter (1676–1752) a „nájmódit" csavaros ésszel a császári uralommal azonosítja: *„Azért iránk, hogy az maradváink emlékezzenek meg régi alázatos együgyűségiben Erdélynek gazdagságáról, a nájmódi mellett való koldusságáról."* Az új szokások mellett Apor gunyoros szófacsarásokkal teszi nevetségessé a német vagy latin nyelvből átvett szavakat, nyelvi fordulatokat, ugyanakkor a köznyelv védelmére hivatkozva néhány „tisztességes" káromkodást is megörökít számunkra. Lehetetlen észre nem vennünk a hagyományok mélységes tiszteletét Bethlen Kata (1700–1759) szép emlékiratában. Németh László szerint az erdélyieknek a protestantizmusért folytatott harcában a régi Erdély emlékeihez, értékeihez való ragaszkodásuk fejeződik ki. A katolikus férjhez kényszerített református Bethlen Kata őszinte meggyőződéssel vágja az erdélyi püspököt képviselő pap szemébe, hogy: *„Eb kötelezze kegyelmednek semmire-is magát, mert ha Én igazabbnak ismerném a Pápista vallást, úgy nem az Én Férjemért, sem nem a kegyelmed jovallásáért, hanem az Igazságnak ismeretéért lennék Én Pápistává, de azt sem kegyelmed, sem más nem éri, hogy Én vallásomat elhagyjam."*

A főrangú Apor Péter és Bethlen Kata a nemesi társaság hagyományait, szokásvilágát őrzik, pártolják. Kiváltságaikat nem kell védelmezniök, hiszen azokat az adott pillanatban nem fenyegeti veszély. Az elszegényedett családból származó Bod Péter (1712–1769) magyarigeni református lelkész ezzel szemben úgy érzi, hogy nemesi mivoltával imponálhat önéletírása olvasóinak. *„Atyám nemesi családból származott és megvan az úgynevezett címeres levél, amelyet én, ...nehogy elpusztuljon, a Gyulafehérvári Tisztelendő Káptalannál tettem le..."* Amikor tanulmányútjára indulva Magyarországon – a pestisjárvány miatt – vesztegzárba kerül, elégedetten fogadja a helyi lakosság gondoskodását. Egy másik esetben mégis úgy tűnik, idegenkedik az anyaországtól. 1749-ben sáskák lepték el Erdélyt. A lakosok pusztították őket, *„azonfelül böjttel és könyörgéssel kérték az Istent, hogy a tartományt ettől a bajtól szabadítsa meg. Mint hogy meg is szabadította a könyörületes Isten, mert... különféle rajaik eltávoztak Magyarország felé."* Isten „könyörületessége" eszerint az anyaországra hárította a

csapást, ami ellen a szerző – úgy látszik – már nem emelt kifogást. Bod Péter később „irodalmi társaság" létrehozását, jó magyar nyelvtan szerkesztését, a nyelv tisztaságának védelmét tervezte, egyszóval olyan célokat táplált, amelyek ekkor még az anyaországban is megvalósulatlanok voltak.

A következő nemzedékben már feltűnik egy udvarhű arisztokrata réteg, amely protestáns vallása ellenére is bizalommal tud Bécsre tekinteni. Tagja Bethlen Kata unokaöccse, a magas állami (közte több anyaországi) tisztséget viselő Teleki József gróf (1738–1796), aki a hazaszeretet mércéjének egyenesen az udvarhűséget tekinti: *„Keressünk módot benne, hogy a trónushoz térhessünk... Hibázunk, ha a régi mód szerint törjük ma utunkat, új politikákkal kell élnünk..." „Hazáját soha se szerette, Királya hűségét a ki félre tette"* – írja ugyanő egyik versében.

A Teleki-féle álláspont mégsem általánosítható. A világot járt gazdag főúr ki tudott emelkedni Erdély mindennapjainak nyomasztó gondjai közül. Az elszegényedett, sokszor kenyérgondokkal küszködő nemesség azonban továbbra is ragaszkodik az éltető hagyományokhoz, nagy gonddal ápolgatja kiváltságait, hogy esetenként a külső tényezőket tegye felelőssé elnyomorodásáért. A már sokszor idézett Rettegi György (1718–1784) a korabeli Erdély erkölcsi visszásságainak leleplezésével, kritikájával akarta kortársait a romlatlan nemesi életvitelre nevelni. Az arisztokrácia „cifra világa" – szerinte – elárulta a nemesi életideálokat, a kisnemesek tömegeit szegénységük „aljasította el". Nem csoda, ha a fejedelemségnek rossz híre kelt: *„Úgy hallatik, hogy egész Erdélynek rebellis a neve. Tudod Isten, abban semmi nincs."* A testőríró Naláczi József (1748–1822) úgy érzi, hogy a hazai események leírását még a világrendítő fordulatok (pl. a francia forradalom) bekövetkezte sem teheti feleslegessé: *„Én nevezetesebben éltem alatt inkább csak a hazánkat illető olyan dolgokat vettem tárgyul, amit mások, mint csekélységeket meg sem látnak, elég foglalatosságot adván most Európában mindazok, amik folynak, amiknél nagyobbakat emberi nyom nem ért s emlékezetbe sem tett a világon."*

Hasonló öntudatot éreznek a szászok is, amikor kiváltságaikról, hagyományaikról esik szó. Amikor Lázár János gróf egy asztaltársaság előtt nyelvükre tesz becsmérlő megjegyzést *(„sohasem érdemesítette arra, hogy megtanulja")*, a medgyesi Michael Conrad Heydendorf – ugyancsak szorgos emlékiratíró – úgy véli, ezt nem hagyhatja válasz nélkül: *„Forrt a vérem. Azt mondtam a grófnak, a szász nyelv is német nyelv, csak egy külön tájszólás, melyet excellenciád fiatalkorában ugyancsak jól beszélt"* (ti. amikor szász leánynak udvarolt). *„Erre a gróf elhallgatott s lenyelte."* Az ilyen összetűzések egyébként gyakoriak lehettek, Heydendorfnak legalábbis sokat kellett szenvednie tőle magyar társaságban: *„Ahogy már itten Erdélyben az ilyen alkalmakkor ritkán maradhat el a szász nemzetről való gúnyolódás, itt is hallanom kellett egynéhányat."* De ő adja bizonyságát a könnyű megbékélésnek is: *„Mi fejedelemségbeliek, a katonákkal együtt, kik született magyarok és erdélyiek voltak, közös költségen együtt étkeztünk, ez alkalmat nyújtott érzelmeink összevetésére és egymásközti barátság kötésére"* – írja másutt.

A 18. századi erdélyi transsylvanizmus – korábbi magabiztosságával ellentétben – már inkább védekezést fejez ki a jobb gazdasági körülmények közé került

anyaországiak lekicsinylésével szemben, amellyel azok a kisebbik haza bércei közé szorult lakosságot nézik, parasztot és polgárt, elszegényedett kisnemest és magyarországi mércével mérve ugyancsak szegény mágnást egyaránt. Részben a transsylvanizmus következménye viszont az, hogy Erdély műveltsége a 18. században erősen magyar jellegű, sokkal erősebben, mint az anyaországé. Az unió, az egyesülés kérdését azonban egyelőre elodázza. Amikor a pozsonyi országgyűlés állásfoglalása után az 1790/91-i kolozsvári országgyűlés is napirendre tűzi az unió kérdését, az erdélyi nemességben két tábor alakul ki: Bánffy György gubernátor és hívei pártolják az uniót, Teleki Sámuel (a marosvásárhelyi híres téka alapítója) csoportjával – elsősorban protestáns nagybirtokosokkal – elutasítja. De ellenzik a szászok és a székelyek is. A protestáns magyarok vallásgyakorlatukat féltik tőle, a székelyek különleges jogaikat, a szászok mindkettőt. Az unió kérdése végül az uralkodó, II. Lipót ellenállásán bukik meg, aki még az országgyűlési végzés előtt visszaállítja a József alatt felszámolt erdélyi kancelláriát. De nem szabad felednünk azt sem, hogy az országgyűlés – még mielőtt az uralkodói döntés ismertté válhatott volna – eleve a két kancellária összevonására, a magyar–erdélyi vámhatár eltörlésére, valamint a gubernátornak a magyar országgyűlésen való megjelenésére korlátozta volna az uniót.

A hagyományokhoz való ragaszkodás, a múlt értékeinek felkarolása azonban végül a kor időszerű problémáit szorították háttérbe a három nemzet képviselőinek gondolkodásában. Nem jutott el tudatukig az etnikai arányok megváltozásának jelentősége. Pedig a románság száma Erdélyben a 18. században több mint megháromszorozódott, aránya a szintén növekvő lakosságban közel kétszeresére emelkedett (az 1710-es évek 34%-áról az 1760 körüli 60%-ra). II. József uralma – a székely és szász kiváltságok megnyirbálásával – bizonyos fokig utat nyitott a románok előtt. Rendeleteinek visszavonása azonban újra kirekesztette a legnépesebb etnikumot a politizálásból. A román jobbágyság 1784-i felkelésében – amely kihasználta az etnikai gyűlölködés minden lehetőségét – nem szabad nemzetiségi mozgalmat látnunk: résztvevői között magyar és szász jobbágyok is akadtak, míg a román értelmiség nem állt mellé. Pedig a kor a román nemzeti öntudat ébredése is. A Supplex Libellus Valachorum a románság negyedik nemzetként való elfogadását kérte az 1791-i erdélyi országgyűléstől, a feudális viszonyok között nem elképzelhetetlen módon, mégis eredménytelenül. A románság érvelése – a dák kontinuitásra való hivatkozás – téves ideológiát hirdetett, de nem kevésbé hamis a magyar és székely rendek válasza, amikor a kiváltságok birtoklásához köti a „nemzetbe" való szervezkedést. A privilégiumok örökérvényűségébe vetett hit egyelőre vissza tudja verni az új szellem szavát, ahogyan a transsylvanizmus el tudta odázni a Magyarországhoz való intézményes közeledést. Hiába magyarabb az erdélyi szellemi élet az anyaországiénál, ha magyarsága elmaradott, kultúrája elavult. Ha a korszerű erdélyi irodalom kiemelkedő darabjai a 18. században nem Kolozsvárott vagy Szebenben, hanem a századelőn Rodostóban, a század utolsó harmadában Bécsben születnek meg.

1770 környékét Erdély történetében elfogadhatjuk „korszakfordulónak". Mégsem szabad felednünk, hogy a gazdaságban és politikában bekövetkezett változások még alig tevődtek át a szellemi élet színterére. A felvilágosodás

néhány híve elszigetelten küszködik, tervezgetéseik rendre kudarcot vallanak. A homályba vesznek az erdélyi jakobinus szervezkedés szálai is, s nemcsak azért, mert a megtorlások idején eltagadták őket.

Passzivitásuk miatt éri váratlanul Erdély rendjeit a bécsi politika kíméletlensége. II. József Erdélyre vonatkozó rendeleteit is visszavonja, bár az erdélyiek ezért nem harcoltak meg, II. Lipót ezzel szemben velük is érezteti nehezteléséét, pedig ezt nem érdemelték volna meg. A király – az országgyűlés kedvező döntése ellenére – nem hagyja jóvá az Aranka György által javasolt „Erdélyi Magyar Nyelvmívelő Társaság" felállítását. A magyar jakobinus mozgalom durva letörése itt is érezteti hatását. Az új szellem erdélyi hívei számára csak a remény marad, amint azt Aranka György szép soraiban olvashatjuk:

„Szegény felvilágosodás, kevés ideig tarta a napod! Fekete ruhák indultak bevonni a te feldúlt egedet. Légy vigasztalással barátom, nem éjszaka ez, csak sötét fellegek, és majdan elmúlnak."

A LEGFONTOSABB FORRÁSKIADVÁNYOK ÉS FELDOLGOZÁSOK

Apor Péter: Metamorphosis Transylvaniae. Előszóval és jegyzetekkel ellátta *Kóczián László.* Bukarest 1978. – *Bethlen Kata:* Életének maga által való leírása. Kiadta *K. Papp Miklós.* Kolozsvár 1881. – *Cserei Mihály:* Erdély historiája (1661–1711). Sajtó alá rendezte *Bánkuti Imre.* Bp. 1983. – Egy erdélyi gróf a felvilágosult Európában. Teleki József utazásai 1759–1761. Sajtó alá rendezte, a bevezető tanulmányt írta *Tolnai Gábor.* Bp. 1987. – Erdély öröksége VIII. k. A másik magyar haza 1750–1790. Bevezette *Jancsó Elemér.* Bp. én. – Erdély öröksége X. k. Két ország ölelkezése 1791–1867. Bevezette *Bisztray Gyula.* Bp. én. – Mint az égő fáklya, mely setétben lángol. Szemelvények a felvilágosodás irodalmából. Szerkesztette és a bevezetőt írta *Jancsó Elemér.* Bukarest 1962. – *Rettegi György:* Emlékezetre méltó dolgok 1718–1784. Bevezető tanulmánnyal és magyarázó jegyzetekkel közzéteszi *Jakó Zsigmond.* Bukarest 1970.

Benkő Samu: Sorsformáló értelem. Művelődéstörténeti dolgozatok. Bukarest 1971. – Művelődéstörténeti tanulmányok. Szerk. *Csetri Elek, Jakó Zsigmond, Tonk Sándor.* Bukarest 1979. – Tanulmányok a romániai együttlakó nemzetiségek történetéből és testvéri együttműködéséről a román nemzettel. I. k. Bukarest 1976.

SZABAD GYÖRGY

Nézetek Magyarország és Erdély államjogi viszonyának rendezéséről a polgári átalakulás korában

Az *Erdély története* című, historiográfiai jelentőségű, minden eddiginél több ismeretet szakszerű feldolgozásban nyújtó összefoglalás természetesen sokoldalúan foglalkozik – Miskolczy Ambrus és Szász Zoltán szakavatott, kiváló előadásában – a polgári átalakulás korának az adott témakörben központi jelentőségűvé emelkedő politikai problémájával, Magyarország és Erdély államjogi viszonyának rendezésével.

Az uniós törekvések reformkori térhódításának bemutatása a kötetben a történeti összfolyamatba ágyazódik, és igen gazdagon dokumentált. Jórészt szerkezeti okokból azonban e térnyerés dinamikájának érzékeltetésére nincs kihasználva minden lehetőség. Túlságosan szűkszavú annak tárgyalása is, hogy a reformmozgalom kibontakozásával s ami ezzel egybeesett, Wesselényi Miklós magyarországi irányadó politikai szerephez jutásával, hogyan emelkedett ez a követelés a rendi országgyűlések „praeferentiális sérelmeinek" hagyományos sorából a polgári nemzettéválás formálódó programjának integráns elemévé.

Azt, hogy az Erdéllyel való újraegyesülés követelményét nemcsak a diéták tartották sérelemként számon, hadd példázzam elöjáróban egy kuriózummal. 1824/25-ben Spiro Ede, történeti festészetünknek ez a polgárosodó zsidóságból jött korai művelője Esterházy-megrendelésre több vázlatot, illetve képet készített Magyarország és Erdély Szent István király által történt egyesítéséről.[1] 1832-ben – mint ismeretes – az újraegyesítést indokló jogi, történeti érvek tanulmányba gyűjtve is megjelentek,[2] s természetesen nem hiányoztak az első reformországgyűlésen az ennek a sérelemnek az orvoslását is követelő reformellenzékiek szónoklataiból sem.[3]

Wesselényi azonban nem elégedett meg a hagyományos érveléssel, de még azzal sem érte be, amit természetesen éppen ő szorgalmazott leginkább, hogy „Erdélynek Magyarországhoz leendő kapcsolása" érdekében „mentől több" erdélyi megye, szék fordulna a pozsonyi országgyűléshez, hanem – alighanem elsőként politikai történetünkben – kívánatosnak nyilvánította, hogy *„angol petitio formában az egyesülés ohajtásának kijelentése egy mentől többek s mentől többféle személyek által aláírandó kérésben"* küldessék fel Pozsonyba.[4] Wesselényi a történelmi-jogi érvelést olyan politikai akaratnyilvánítással kívánta társítani tehát, ami nemcsak formailag mutatott túl a rendi kereteken, hanem azzal is, hogy – mint külön is jelezte – a szászokat is odaértve „polgárok s kereskedők", sőt egész községek állásfoglalására is igényt tartott.[5]

A rendi sérelmi ellenzék által hagyományosan hangoztatott történeti, jogi érvekhez a reformellenzék nemcsak az érdekeltek többé-kevésbé széles körének politikai akaratnyilvánítását társította, hanem Magyarország és Erdély összes nemzetinek minősített létérdekét is. Indokoltan érdemel kiemelést, hogy Kossuth volt az, aki – ismeretes módon – mindenkinél inkább hivatkozott arra, miszerint a megosztó, sőt hódítással fenyegető hatalmi törekvések ellensúlyozása érdekében a magyarság számára „középre vetve két roppant nemzetiség", azaz a német és az orosz közé, elkerülhetetlen követelmény a két ország egyesítése.[6] Kossuth azonban nem érte be annyival, hogy a korábbi érveket hatalompolitikaiakkal erősítse, hanem arra törekedett, hogy kortársai ismerjék fel az utóbbiak meghatározó voltát. Az unió mellett 1841 tavaszán szót emelő cikkeit alig fél év múltán annak hangsúlyozásával egészítette ki, hogy *„e kérdést azok közé számítjuk, mellyeket nem régi diplomák poros tartalmai, hanem csak az élet, a jelen szüksége és a jövendő kilátásai"* figyelembevételével lehet megoldani. *„Históriai fejtegetések annyiban segíthetik az egyesülést, a mennyiben ébren tartják a reminiscentiákat, mikben a nemzetegységi rokonszenv táplálékot nyer, de... ha a két testvérhonnak közös érdeke kívánja, hogy egyesüljön, egyesülnie tanácsos, egyesülnie kell, habár soha egyesülve nem volt volna is."*[7] Kossuth azzal, hogy az uniót az erdélyi magyarság számára mellőzhetetlennek ítélte, Magyarország számára pedig annak a független államisága biztosításáért folytatandó küzdelemnek nagy fontosságú tényezőjévé minősítette, amit azért kell folytatnia, hogy elháríthassa az „orosz tartomány vagy német gyarmat" végzetesnek tartott alternatíváját[8], nagy befolyást gyakorolt az unió politikai jelentőségének tudatosítására.[9]

Természetesen a másik oldalon is tisztában voltak az unió hatalompolitikai jelentőségével. Indokoltan idézi Miskolczy Ambrus 1846-ból Sedlnitzky rendőrminiszter figyelmeztetését, miszerint az unió megvalósulása esetén a „Monarchia súlypontja óhatatlanul Magyarországra tolódik át".[10] Tegyük hozzá, hogy Kolowrat gróf, aki már régóta aggodalmaskodott az egyesülési törekvések miatt – hírhedt, 1848. március 20-i felség-előterjesztésében[11] – a Batthyány-kormány megalakulása „veszedelmes következményeinek", mindenekelőtt a magyar államtömb túlsúlyra jutásának megakadályozása szempontjából Jelačić horvát bánná kinevezése mellett legfontosabbnak azt tartotta, miszerint *„Erdélybe királyi biztost kell küldeni a magyar unionisták működésének ellensúlyozása végett"*.[12] Miskolczy Ambrus és Szász Zoltán előadásában annak nyomon követését, mint érvényesítették 1848/49-ben, majd az önkényuralom időszakában a birodalmi centralizáció irányadó politikusai végső soron mindig a nyers hatalompolitikai szempontokat, hadd egészítsem ki már ebben az összefüggésben Schmerlingnek, a nemzetiségi érdekvédelemmel való cifrálkodás helyett az 1861. július 19-i minisztertanácsban ritka őszinteséggel kifejtett nézetei újraidézésével: *„Az erdélyi unió azért nem tekinthető kívánatosnak az összbirodalom érdeke szempontjából, mert általa a Lajtától a moldvai határig egy hatalmas közigazgatási egység teremtődne, amely kiterjedését és népességét tekintve egyaránt felülmúlna minden más koronaországot, még a legnagyobbakat is, s mert Erdély katonai vonatkozásban igen fontos pozíciót jelent, amely a Magyarországgal való összeolvadás esetén elveszne."*[13]

Az erdélyi konzervatívok a reformkorban és 1848 tavaszán – amint az erről tudottakat Miskolczy Ambrus sokban megerősítette – mindenekelőtt a magyarországi reformok átültetésétől féltve kiváltságaikat és feudális járadékaikat az államegység előmozdítása helyett nemzeti érdekké saját pozícióőrzésüket minősítették, és virtuálisan, majd valóságosan az unióellenes erők kezére játszottak. Szerepük volt emellett az unió kérdésében ingadozók aggályainak élesztésében is. Minthogy ezek az aggályok[14] végső soron abból a félelemből táplálkoztak, vajon az egyesítés nem jár-e a történelmileg kialakult különbözőségek semmibevételével, igen nagy jelentősége volt megnyugtatásuk (s természetesen az unió ellenfelei közül a potenciálisan szövetségre hajlóknak a megnyerése) szempontjából annak, hogy a reformellenzék világossá tette, az uniót nem az eltéréseket figyelmen kívül hagyó beolvasztásként és semmiképpen sem diktátumként képzeli el.

Wesselényi mindjárt 1833. február 15-én Pozsonyban, a főrendi táblán elmondott beszédében hangsúlyozta, hogy *„Erdély nem úgy kívántatik kapcsoltatni mintegy valamely vármegye... Erdélynek saját törvényei vannak, vannak kölcsönös viszonyai, mellyek előtte becsesek, mert hasznosak, s szentek, mivel törvényein alapulnak; hogy ezek miként olvadjanak belé jövő helyzetébe, mi maradjon mostani állásában, mi tétessék magyarországi lábra, ezt csak a két ország törvényhozása együtt s egyetértőleg határozhatja el."*[15] Kölcsey Ferenc az unióval foglalkozó, halála évében publikált tanulmányában klasszikus tömörséggel jelentette ki, miszerint *„nem lehet tagadni: azon hosszú idő alatt, mely a két ország elszakadása óta lefolyt, Erdélyben a magyarországitól különböző tartományi érdekek fejlének ki".*[16] Tegyük hozzá azt is, amit Kossuth mindjárt 1841 tavaszán írott cikkében szembefordított minden könnyelmű rögtönzéssel, hogy az *„erdélyiek közül a magyarhoni jogállapotot elméleti s gyakorlati összefüggésben olly kevesen ismerik, mi magyarok viszont az erdélyieket olly kevéssé ismerjük!"*[17]

Ennek a helyzetnek és ezeknek a részben csak később megfogalmazott felismeréseknek politikai konzekvenciájaként Wesselényi már az unió érdekében kibontakozó agitáció kezdetén arra figyelmeztetett, miszerint *„mindenfelé meg kell az emberekkel értetni, hogy az egyesülés mellett nevezetesebb municipalis rendszabásaink megmaradhatnak, úgy a vallás dolgába[n] – a só árába[n] stb. változás nem történne, azaz például a magyarországinál szélesebb körű erdélyi vallási jogegyenlőség, az ottani alacsonyabb sóár megmaradna".*[18] A pályakezdő Teleki László 1838. március 1-jén fogarasi következként elmondott beszédében ugyanezen az úton haladt tovább mind az általánosítás, mind a konkretizálás tekintetében. Kívánatos lenne *„az egész dolgot a legczélarányosabban úgy intézni el, hogy az egyesülés által mindkét haza azon jogokban és szabadságokban, mellyeket a korok sanyarúságain keresztül meg tudott tartani, egymást kölcsönösen részesítse. Így Erdély p. o. vallásbeli egyformasággal ajándékozná meg Magyarországot, Magyarország pedig tökéletesb municipális alkotmánnyal, függetlenebb diaetával, s az adóróli szabad rendelkezéssel sat. Erdélyt".*[19] Kossuth, aki – mint ismeretes –[20] a központosított francia államberendezkedés modelljénél sokkal inkább Angliáét és az USA-ét tekintette a vonzó példának, az államegység megteremtésével és a polgárosítással összhangba hozhatónak tartotta a helyi és a történelmileg kialakult területi önkormányzatokat. Már 1841 tavaszán az

unióval foglalkozó második cikkében emlékeztetve arra, hogy „alkotmányunk nem centralisatión alapszik", sőt „polgárzatunk alakja" éppenséggel „önállású helyhatósági rendszer", kijelentette, „ha nekünk... van nádorunk, Horvátországnak meg van bánja, Erdélynek... lehet kormányzója s a kormányzónak kormányszéke is lehet, a nélkül, hogy az egygyéolvadásunkat akadályozná".[21]

S ha 1848-ban végül Kossuth is a gubernium felszámolása mellett foglalt állást, arra hivatkozva, de ennél feltehetőbben messzebbre is tekintve, hogy „collegialis politicai testületet a ministeri felelősség nem tűrhet",[22] indokolt emlékeztetni arra, hogy nem sokkal az unió realizálásának megkezdését lehetővé tevő erdélyi törvény szentesítése után, 1848. június 27-én Batthyány miniszterelnök körkérdésére, egyetlenként minisztertársai közül, aki ekkor írásban legalábbis állást foglalt Erdélynek az állami élet felső szintjén való képviseltetését illetően, ezt felelte: *„Külön erdélyi ministerium mellett nem vagyok – az egység elvével ellenkezik. – De kívánnék rendezett álladalmi tanácsot,*[23] *s abba 2-3 erdélyit; – és kívánnék egy ministert tárcza nélkül... s ezt [értsd: erre a tisztségre] erdélyit neveznék."*[24] Azonban – amint az Miskolczy Ambrus kitűnő előadásában nyomon követhető – a fejlődési különbségek, az eltérő viszonyok tényleges tekintetbevételére, a helyi önkormányzati törekvések lehető méltánylására irányuló szándékok érvényesítését nehezítették, sőt útjukat szegték az unió ellenfeleinek politikai akciói, majd fegyverhez nyúlásuk.[25]

Az unió helyreállítására irányuló magyar, illetve az erdélyi autonómia legitimizálását – eltérő tartalommal ugyan – de egyaránt célul tűző román és szász politikai törekvések 1849 utáni konfrontálódását kiválóan világítja meg Szász Zoltán. Előadásában dicséretes módon jut hely a bécsi megosztó és – az 1861. évi Schmerling-idézettel már példázott – öncélú birodalmi hatalompolitika által is kiváltott ellenhatás következményeként az önkényuralom korában újra és újra jelentkező magyar–román közeledési törekvések legfontosabb fejleményeinek. Külön is kiemelem, hogy Kossuth 1851. évi alkotmányjavaslatát, ha szűkszavúan is, de jelentőségéhez méltóan tárgyalja. Interpretációjának az az eleme azonban felülvizsgálatot érdemel, miszerint Kossuth a nemzetiségek politikai érvényesülését más módon biztosítva „az államéletet... nagyjából meghagyta a magyar birtokosság-értelmiség kezén",[26] hiszen a javaslat minden szinten az általános választójog következetes érvényesítésére alapozott demokratikus képviseleti rendszer működését kívánta biztosítani, s ha netán reménykedett is volna abban, hogy a kisebbségek jogainak sérelme nélkül a magyarság relatív többsége folytán esetleg számarányát meghaladó mértékű reprezentációhoz jut, az egyértelmű, hogy a kiváltságőrzéstől (mind rendi, mind nemzeti szempontból) teljesen és maradéktalanul mentesíteni kívánta Magyarország államéletét.

A magyar és a román emigráció, illetve az emigráns kormány funkcióit betöltő Magyar Nemzeti Igazgatóság és a román fejedelemség egyezkedéséről az összefoglalás szabatosan tudósít, s ez nem lebecsülendő tény: ismerve történetírásunk jelentős részének hagyományosan fitymáló ítéletét ezekkel az erőfeszítésekkel kapcsolatban. Az előadás korrektsége egyes esetekben azonban szűkszavúsággal párosul. A tömörítés kényszere sem indokolhatja, hogy a Dunai Szövetség 1862-ben nyilvánosságra került tervezetének ismertetéséből teljes egészében kimaradt minden hivatkozás Erdélynek, az államszövetségbe

tervezett beillesztésére vonatkozóan. Messzemenően indokolt a további kiadásokban legalább ennek a passzusnak a közlése: *„Az új... rend alapja a dunai tartományokban az egyes népek szabad beleegyezése volna, akár egy törvényalkotó gyűlés, akár az általános szavazat alakjában. Így például Erdély lakói általános szavazattal fognák eldönthetni, vajon hazájuk egy legyen-e Magyarországgal, vagy legyen politikailag egyesülve Magyarországgal, közigazgatásilag pedig különválva attól, vagy végre csak szövetségben legyen Magyarországgal és a többi szövetséges állammal, mint maga is autonóm állam teljes egyenlőségi alapon? Részemről csak egy föltételt kötnék ahhoz, ha Erdély autonóm állam s a szövetségnek, mint ilyen kívánna tagja lenni, azt tudniillik, hogy Erdély és Magyarország közt personális unió létezzék a közös fő személyében."*[27] Ez természetesen jól ismert szövegrész, de az összefoglalás jellegét tekintve úgy vélem, mellőzhetetlen.

Történetírásunkban eddig figyelembe nem vett véleményt adott 1870 tavaszán Kossuth az unió megújításának és Erdély reinkorporációjának az adott körülmények között általa politikailag kívánatosnak ítélt módjáról. Másutt[28] részletezésre kerülő körülmények között fordult hozzá általános nemzetiségpolitikai irányadásért Irányi Dániel külön is jelezve, hogy „az erdélyi kérdést illetően is szabadjon tanácsát kikérnem". Kérését egyfelől azzal indokolta, hogy „mi" (értsd: a nemzetiségi politikusokkal tanácskozás-sorozatba bocsátkozó „negyvennyolcasok") „ezt a tulajdonképi nemzetiségi kérdéstől elválasztottuk" ugyan, de tudják, miszerint „enélkül a nemzetiségi kérdés megoldva nem volna". Másfelől a Királyhágón inneni románok egyik képviselője úgy tájékoztatta őket, hogy „az erdélyi románok csak úgy lesznek hajlandók ide Pestre megbízottakat küldeni, ha Erdélynek autonómiáját legalább előre elvileg kimondjuk".[29]

A kiegyezést követően – ismereteink szerint – Kossuth ez alkalommal[30] nyilatkozott először átfogóan az erdélyi kérdésben úgy, hogy megvilágította koncepciójának mind a konstans, mind a változó körülményekhez való alkalmazkodást tanúsító, sőt arra ösztönző elemeit. *„Erdélyt illetőleg* – írta – *a kérdés nézetem szerint nem absolut rideg elméletek körébe, hanem a conjunctúrák óvatos számbavételéhez tartozik. – Erdélyt meg kell tartani minden áron a Magyar Koronának. Ezért – ha kell – küzdünk mindhalálig. – Tehát akár mit mondana is a theoria, semmit sem tenni, ami ezt koczkáztathatná."*

„Irányt adó" szempontját leszögezve tért át Kossuth a „practicumra": *„Máskint nézném a dolgot, ha Magyarország önálló, független állam volna, s máskint nézem az osztrák uralom mellett. Első esetben, ha látnám, hogy az erdélyi nép nagy többsége határozottan ellene van az uniónak, még attól sem irtóznám, hogy a kérdés suffrage universellel*[31] *döntessék el, mert au pis aller*[32] *Erdély birtokát még oly kapocs mellett is biztosíthatónak vélném a magyar kormány irányában, mint amilyenben állott 48 előtt Bécs irányában. – De míg osztrák császár uralkodik Magyarországon, az uniót kérdésbe hozni nem engedném semmi áron."*

Majd fényes tanúságát téve antidogmatizmusának így folytatta: *„Hanem más az unió, más az unificatio. Amazt védem körömszakadtáig, emerre nézve nem volnék idegen oly autonómiai concessióktól, melyek az uniót nem veszélyeztetik. Tehát: egy törvény, egy törvényhozás. Ebben van az unió. De adnék külön főbíróságokat, mint van Scócziának, adnék – ha épen kell – még kormányzót is, a*

ministeriumtól függőt, mint Irlandnak van alkirálya, s ha egyszer a törvényhatóságok rendezésével el lesz döntve, hogy vannak Erdélyben oláh megyék is, magyar megyék is, a tényálláshoz képest megfontolnám, ne adjak-e az oláh megyéknek, a magyar megyéknek s a székely székeknek is oly forma universitási szervezetet, minővel a szászok bírnak." S mintegy elébe vágva a feudális, privilegiális partikularizmus előtti meghátrálás vádjának Kossuth, aki a szerves előzményű önkormányzatok demokratizálásának egyébként is fontos szerepet szánt az államberendezkedés polgárosításában, így folytatta: *„Tudom, hogy az alkotmánytan jelen állásával ezen eszme nincs összhangzásban, de hát az alkotmánytan nemzetiségi kérdést sem ismer, hanem csak egyenjogúságot faj, nyelv különbség nélkül – s az élet kineveti a doctrinát, mert hát a nemzetiségi kérdés még is megvan – s a politica az exigentiák tudománya. Nem lehet felejtenünk, hogy Erdély egy anomáliát képezett Európában 3 nemzetre és 4 vallásra alapított alkotmányával, melyből az oláh, a legszámosabb nemzetileg is, vallásilag is kivolt zárva.*[33] *Innen aspiratiók keletkeztek nálla s nem hiszi magát szabadnak, ... ha csak arra az avult régi mintára ruhát nem kap.*

Ezért teszek különbséget az unió és az unificatio között, s valami oly helyi autonómiának nem volnék ellene, mely nyugtathatna, a nélkül, hogy az uniót veszélyeztetné. – A dolog megérdemli a gondolkozást."

Így adott tanácsot Kossuth 1870 tavaszán az erdélyi kérdésben a magyarság és a nemzetiségiek összefogásának előmozdítása érdekében a dualista rendszer keretein túlmutató elgondolásai fenntartásával. Az már a hazai politikai viszonyokon múlt, hogy tanácsa és tanácsai sem tudták elősegíteni egykorúan egy – az erdélyi megbékélést is célzó – magyar ellenzéki nemzetiségpolitikai alternatíva kidolgozását.

JEGYZETEK

1. Vö. *Meller Simon:* Az Esterházy képtár története. Bp. 1915. 155., 157., 158.
2. *Kemény József gr.:* Erdélynek Magyarországhoz való függéséről. *Nemzeti Társalkodó,* 1832. II. 401–413. – Vö. *Asztalos Miklós:* Kossuth Lajos kora és az erdélyi kérdés. Bp. 1928. 32.
3. Vö. *Kossuth Lajos:* Országgyűlési Tudósítások. Kossuth Lajos Összes Művei. (A továbbiakban: KÖM.) (S. a. r. *Barta István.*) Bp. 1948–1961. I. 82., 123., 129–130., 167–169.
4. *Wesselényi Miklós* (Pozsony, 1833. jan. 3.) – Weér Farkasnak. Közli: *Kardos Samu:* Báró Wesselényi Miklós élete és munkái. Bp. 1905. I. 174.
5. Vö. *Trócsányi Zsolt:* Wesselényi Miklós. Bp. 1965. 171.
6. *Pesti Hírlap* (a továbbiakban: PH) 1841. 30. sz.; Kossuth Lajos iratai. (S. a. r. *Kossuth Ferencz.*) XII. Bp. 1906. 55.
7. PH. 1841. 79. sz. Idézi: *Asztalos Miklós* i. m. 61–62.
8. PH. 1842. 179. sz. Kossuth Lajos iratai i. m. XII. 396–398.
9. Vö. *Varga János:* Helyét kereső Magyarország. Bp. 1982. – *Tóth Árpád:* Magyarország és Erdély uniójának ideológiája a reformkori sajtóban 1841–1844. (Bölcsészdoktori értekezés kézirata.) Bp. 1985.
10. *Miskolczy Ambrus:* Az Erdélyi Nagyfejedelemség „birodalompolitikai" jelentősége az 1848. májusi válságban. In: A magyar polgári átalakulás kérdései. (Szerk. *Dénes Iván Zoltán, Gergely András, Pajkossy Gábor.*) Bp. 1984. 288. Helyet kapott a hivatkozás erre az *Erdély története* c. vitatott mű III. 1335. lapján is.
11. Már az 1840-es évek elején „az osztrák császári kormány" hatalmának „aláásásával" fenyegetőnek minősítette az uniót. Vö. *Asztalos Miklós* i. m. 63.
12. *Károlyi Árpád:* Németújvári gróf Batthyány Lajos első magyar miniszterelnök főbenjáró pöre.

Bp. 1932. II. 610. – *Károlyi Árpád:* Az 1848-diki pozsonyi törvénycikkek az udvar előtt. Bp. 1936. 168–172.

13. *Szabad György:* Forradalom és kiegyezés válaszútján (1860–61). Bp. 1967. 395.
14. Vö. *Asztalos Miklós, Trócsányi Zsolt* és *Tóth Árpád* idézett műveinek idevágó adataival.
15. Közli: *Kardos Samu* i. m. I. 177.
16. *Kölcsey Ferenc:* Históriai vázlatok a két magyar haza egyesülése s Magyarországnak a Részekhez való joga felett. *Athenaeum, 1838.* I.-ből idézi: *Asztalos Miklós* i. m. 54.
17. L. a 6. jegyzetet.
18. *Wesselényi Miklós* (Pozsony, 1833. jan. 8.) – Wass Györgynek. Közli: *Asztalos Miklós* i. m. 33.
19. Teleki László válogatott munkái. (Szerk. *Kemény G. Gábor.*) Bp. 1961. I. 334.
20. Vö. *Szabad György:* Kossuth politikai pályája... Bp. 1977. 74–79., 121–127.
21. PH. 1841. 31. sz. – Kossuth Lajos iratai i. m. XII. 57–58.
22. KÖM. XII. (S. a. r. *Sinkovics István.*) Bp. 1957. 754–755.
23. Erről rendelkezett ugyan az 1848. 3. tc. 19. paragrafusa, felállítására azonban nem került sor.
24. KÖM. XII. 315–316. – Vö. *Szabad György, 1977.* i. m. 127. – *F. Kiss Erzsébet:* Az 1848–1849-es magyar minisztériumok. Bp. 1987. 173–174.
25. Vö. *Márki Sándor:* Az erdélyi unió bizottság. *Budapesti Szemle,* 1898. XCV. 320–358. – Az 1848/49. évi népképviseleti országgyűlés. (Szerk. *Beér János.*) Bp. 1954. 576–591. – *F. Kiss Erzsébet* i. m. 164–182.
26. Erdély története III. 1452.
27. Kossuth Lajos iratai VII. (S. a. r. *Kossuth Ferencz.*) Bp. 1898. 9.
28. *Szabad György:* Kossuth nemzetiségpolitikai irányadása a kiegyezés után. *Levéltári Közlemények,* 1987. 1–2. sz. (Sajtó alatt.)
29. *Irányi Dániel* (Pest, 1870. március 21.) – Kossuthnak. Magyar Országos Levéltár. R. 90. I. 5266.
30. *Kossuth Lajos* (Torino, 1870. március 25.) – Irányinak. OL. R. 75. Nro. 81.
31. Itt: népszavazással.
32. Értsd: a legrosszabb esetben.
33. Ezzel is egyértelmű bizonyságát adta Kossuth készségét az indokolt nemzeti önkritikára.

TAKÁCS PÉTER

Az erdélyi társadalom jellemzői a XIX. században

Mielőtt elkezdeném töprengéseimet a XIX. századi erdélyi társadalomról, engedjék meg, hogy kölcsönkérve Szontagh Gusztáv legendás hírű kalapját, tisztelettel emeljem meg az *Erdély története* munkatársai előtt. Megilleti őket ez az archaikus zamatú dicséret, mert – az előttem szólók is bizonyították – nemcsak jeles történeti munkát dajkáltak életre, hanem immár egy félszázada halmozódó társadalmi hiányt enyhítettek; és szemléletben, magyarságlátásban, az írástudói felelősség vállalásában, a tények és történelmi, társadalmi igazságok számbavételében, csoportosításában, felmutatásában; a múltunk iránt követelődzően megújuló társadalmi érdeklődésre reagálva, olyan indulatoktól mentes, elfogulatlan igazságot kereső alkotással gazdagították kultúránkat, amellyel bátran állhatnak ki a nemzeti és nemzetközi megmérettetés bírói széke elé.

Vonatkoznak ezek a dicsérő szavak azokra a fejezetekre is, amelyeknek a mérlegelését, töprengő megítélését, ízlelgetését magamra vállaltam. Hadd hangsúlyosítsam a megvalósult teljesítmény iránti tiszteletemet azzal, hogy felhívom az olvasók figyelmét a harmadik kötet végén található történelmi bibliográfia áttekintésére. A XIX. századi Erdélyről szóló korszerű szakmonográfiák, részkérdéseket elemző tanulmányok végzetes hiányával találkozhatunk e lapokon. Mintha 1902–1905 körül – Trianont előkészítendő – megszűnt volna Erdély újkori története iránt a szakemberek, történészek érdeklődése. Ezt a végzetes közönyt nem mentheti az a tény, hogy 1848-ban, majd 1867-ben ismételten, életbe lépett az „unió törvénye", és Erdély szerves része lett a dualista Magyarországnak. Amint ugyanis a történész szakma „feladta Erdélyt", azonnal átengedte ott a terepet a politikai nacionalizmusoknak, a szószátyár kóklerkedésnek, az indulatok vezérelte pártösztönök gátlástalan uralmának; és Európának azon a pontján, ahol a társadalmi lét- és mozgástörvények fokozatosan mélyülő elemzése nyomán megszülethetett volna a legkülönbözőbb nyelvek, kultúrák és ideológiák sajátos történelmi gyökerű együttéléséből a türelem és egymásrautaltság békéje, rendje és tanúsága, kivirágzott a dantei pokolnál is szörnyűbb borzalom. Ezért sajnálatos, hogy a XIX–XX. század fordulóján még a helytörténeti munkák fölött is tarlót kaszált a halál. Ha értékelni kellene az említett időpontok óta íródott történelmi tanulmányokat, monográfiákat, csak hiányokról, fel nem tárt forrásokról, meg nem írt dolgozatokról számolhatna be a szemlélő.[1]

Ez a végzetes önmagunkról való lemondás nemcsak a tudományban, a társa-

dalomban is „kitermelte" a nemzeti öngyilkosság tüneteit. Ezeknek a fájó felemlegetése helyett – a számunkra kiparcellázott idő rövidsége okán – tereljük inkább figyelmünket a most megvalósult teljesítményre.

A XIX. századi erdélyi társadalom jellemzőinek a feltárása, a paletta ezernyi színét, százezernyi árnyalatát felmutató valóság közepette érvényesülő társadalmi mozgástörvények kihámozása – az esetlegességek és a tudományos szemléletet is nyűgöző évszázados elfogultságok gordiuszi csomójából – az előmunkálatok hiányában nem volt könnyen megoldható feladat. Miskolczy Ambrus és Szász Zoltán – a lehetőségek és adottságok határain belül – mégis sikerrel birkóztak meg feladatukkal.[2] Ez annál inkább becsülendő, mert Erdélyben hosszú századokon keresztül az etnikumokhoz is szorosan kötődő rendi privilégiumokkal és jognélküliségekkel építkező transsylván társadalom a polgári átrendeződés kezdetéig megőrizte közigazgatási és területi különállását, ezen belül jellegzetes belső tagoltságát. Beligazgatásának autonómiája és jellegzetes tagoltsága mellett etnikailag és vallásilag is karakterisztikusan tagolt volt Erdély népessége. A rendi, nyelvi-etnikai és vallási tagoltság nemcsak fedte és erősítette egymást, hanem tájilag, regionálisan is többé-kevésbé éles elhatárolódással párosult, ami kiegészült egy – az etnikai érintkezést, a létezésbeli egymásrautaltságot ugyan elősegítő, de a többszörösen elkülönülő népcsoportok társadalmi értékrendjét, mentalitását és törekvéseit minőségileg megkülönböztető – foglalkozásbeli tagoltsággal, ami etnikailag szintén jellemezhetően meghatározott volt.

A rendi korszaknak ezt az állapotát kimerítően tárja fel Miskolczy Ambrus, és az évszázadokon át építkező és erősödő hagyományoknak a polgári korszakba átívelő, nyűgöző hatását felvillantja Szász Zoltán is. Előmunkálatok hiányában azonban hallgatásra, vagy csak sejtések felvillantására kényszerülnek mindketten akkor, amikor ennek a „sok tömbű" társadalomnak az „anyaetnikumokkal", később az anyaországokkal, azoknak egyházi és világi intézményhálózataival való kapcsolatrendszerét, az e kapcsolatrendszerek nyomán átöröklődő ideológiai, erkölcsi, eszmei motívumokat kellene felfejteni, életmódbeli szokásokat, érintkezésbeli tényeket kellene boncolgatni. Ugyanígy homályban maradnak – a gazdasági okokkal magyarázható térbeli migráción kívül – az erdélyi társadalom egyes tömbjeinek a román fejedelemségekhez, majd királysághoz, a Német Szövetség tagállamaihoz, majd a német birodalomhoz, a XVIII–XIX. századi török birodalomhoz, a cári Oroszország egyházszervezetéhez és világi hatalmához, diplomáciai törekvéseihez, de a magyar királysághoz és a Habsburg-dinasztiához, az örökös tartományokhoz való ellentétes előjelű és indulatú viszonyulásai is. Pedig ezek az egymást tagadó, olykor-olykor egymás ellen munkáló viszonyulások jelentős mértékben befolyásolták az erdélyi társadalom egyes tömbjeinek nemcsak a politikai magatartását, hanem a polgárosodásuk folyamatát is.[3] Nem Miskolczy Ambrusnak és nem Szász Zoltánnak a mulasztása, hogy ezekről a társadalmi magatartásformát jelentősen befolyásoló tényezőkről ma még alig mondhatunk érdemlegeset.

Az egyetemes történelem példázza a legszebben, hogy geográfiailag szerencsésebb helyzetű, gazdaságilag sokkal fejlettebb, homogén etnikumú és vallású országok társadalmai számára sem volt szenvedés és megrázkódtatás nélküli

folyamat – a történelmi idő egyetlen periódusában sem – a rendiségből életre vajúdni a polgári társadalom osztály- és rétegtagozódású struktúráját. Hatványozottan nehéz és vontatott folyamat volt ez a metamorfózis Erdély társadalma számára. Nemcsak azért, mert itt a rendi korszak jogfosztottainak – az úrbérrendezés elmaradása miatt – körvonalazatlanabb volt a társadalmi státusa, mint a királyi Magyarországon, s ez több zenebonára, nyugtalanságra és indulathalmozódásra adott okot. Nem is kizárólagosan azért, mert a Királyhágón túlra később érkeztek meg a vasutak és az árut, embert, munkaerőt tovaröpítő vonatok, később épültek meg a gyárak, vontatottabban modernizálódtak a bányák, gyérebben települtek a gőzgépek, hanem sok más, objektív számsorokkal olykor nehezen vagy egyáltalán nem jellemezhető okok miatt is.

Ezen okok között ott szerepelt a rendi korszak vélt és valós sérelmeiből táplálkozó, az 1848/49-es társadalmi kataklizma nyomán felfakadó bizalmatlanság, olykor társadalmi méretű káröröm, a rendiesített és tömbösített népesség Habsburg-udvarhoz, központi hatalomhoz, abszolutizmushoz való viszonyának „mássága", a magyarországi polgárosodás és liberalizálódás kiváltotta rokon- vagy ellenszenv, a vallási tagoltság és hovatartozás jellegéből fakadó értékrend- és társadalmi mentalitásbéli minőségi különbség; az új gazdasági és társadalmi folyamatok térhódítása által kitermelt polgárság, ezen belül az értelmiség etnikailag és vallásilag is tagozódó viselkedési normarendszere, mint széles társadalmi rétegek számára követésre ösztönző példa. A transszylván rendi társadalom mély gyökerű hagyományai mind az erdélyi románok, mind a szászok, mind a székelyek és magyarok számára külön-külön utakat és célokat rajzoltak fel a szabad rendelkezésű magántulajdonra és az állampolgári jogi egyenlőségre felépülő társadalomszerkezet megteremtéséig. Ezek az utak nemcsak az etnikai tömbökre jellemző állapot- és fejlődésbeli különbségek okán tolódtak el időben és regionálisan is, hanem céljaikban is viszályt keltően keresztezték egymást. Ez az összevissza zűrzavar Erdély és a magyar királyság uniójával nem rendeződött mindenki által vágyott vagy elfogadott harmóniává, bár a dualizmus fél százada felgyorsította a gazdasági és kulturális fejlődést, sok ellentmondást feloldott, számos regionális különbséget megszüntetett, de sok olyan új konfliktust is „kitermelt", melyek antagonisztikusaknak bizonyultak, és a külhatalmi pozíciók változásával beláthatatlan időre kitolták a térségben élő népek és ideológiák megbékélésének lehetőségét.

Erdély XVIII–XIX. századi társadalomfejlődésére, a társadalomban meghonosodó értékrendre a feudális, majd kapitalizálódó gazdaság kényszerítő törvényei mellett – melyek hatásait majdnem hiánytalanul felvillantották a szerzők – feltűnően rányomta bélyegét a természeti viszonyok kikényszerítette és megdermesztette települési szerkezet. Ennek sejthető társadalmi hatására, az archaizmust és patriarchális viszonyokat konzerváló erejére, számsorokat idézve, utalt is Szász Zoltán. Társadalomszociológiai, életmódbeli, közösségszerveződési, hagyományokat, beidegződéseket, társadalmi szokásokat feltáró tanulmányok, helytörténeti munkák százait kell azonban elkészíteni a jövőben ahhoz, hogy feltárhassa valaha a magyar történetírás Erdély településszerkezetének a társadalmi mozgásokra, a társadalom fejlődésére gyakorolt komplex hatását. Feltétlenül meg kell vizsgálni az egyes települések, a történelmi mikro-régiók

kapcsolatrendszerét és egymásrautaltságát. Hogy érthetőbb legyen óhajom, Szász Zoltán társadalomtörténeti fejezetben idézett példájához[4] hadd csatlakozzam egy újabb adaléksorral:

1910-ben a Királyhágón túli terület 2350 településéből kettő volt törvényhatósági jogú város – Kolozsvár 60 808 lakossal és Marosvásárhely 25 517 lakossal. Rendezett tanácsú város 27 volt, de ezek közül nyolcnak – közöttük Brassónak (41 056) és Nagyszebennek (33 489) – volt 10 ezernél több lakója. Nyolcnak a lélekszáma nem érte el az ötezret. A 2321 községből mindössze 195-ben éltek kétezernél többen, míg 1517 településen ezernél kevesebben.[5] Kies völgyekben, aprócska patakok mentén összeszoruló vagy éppen szórtan elterülő 70–80, legfeljebb 100–150 háztartásból, családból vagy lakóközösségből szerveződött falvakban, a határ jelentős részének közbirtokossági vagy faluközösségi használata mellett, az intenzívebb gazdálkodást lehetetlenítő természeti körülmények között tőkét kicsikarni az erdőélésből, a két- vagy háromnyomásos földművelésből, ezeknek a közlekedési nehézségekkel terhelt apró közösségeknek a mentalitását a polgári értékrendhez és szemlélethez, életmódhoz és felfogáshoz igazítani még a legkegyetlenebb gazdasági törvények sem voltak képesek néhány évtized alatt.

Az erdélyi társadalom polgárosodási lehetőségeinek és korlátainak jellemzői, belső ellentmondásai plasztikusabban tárulnak majd fel, ha jövendő történészek az eddig vallatóra fogott adatok mellett alapos elemzés tárgyává teszik a dualizmus kori társadalom két kulcsfontosságú forrástípusát: a virilista jegyzékeket és a népképviseleti választásra jogosultak összeírásait. Ez a két, személyekig leásó – a vagyoni állapotot is tükröző – forrás Magyarországon is hozzáférhető,[6] s belőlük megragadható az önálló egzisztencia megteremtésére képes családok, illetve személyek mindegyike, mint ahogyan a tőkés felhalmozásra képes adózók mindegyike is. A belőlük kihámozható mozgástörvények a kapitalizálódó Erdély társadalmának nagy titkait őrzik még érintetlenül.

A kötet társadalomtörténeti fejezete is szól róla, de további mélyreható és több szempontú elemzést kíván annak feltárása, hogy a havaselvei, moldvai, majd román fejedelemség, később királyság, vagy a magyarországi tájak felé irányuló, az év meghatározott periódusaira korlátozódó munkaalkalmak felkeresése ösztönözhette-é a Királyhágón túli lakosság polgárosodását. A jövő történészének kell még eltöprengenie azon is, hogy az erdélyi lakosság regionális és külföld felé irányuló migrációjának volt-e, és milyen mértékben társadalmi értékrendváltást és társadalmi mobilitást ösztönző vagy fékező hatása.

Ezt követően kell majd feltenni a kérdést, és a mainál karakterisztikusabban megválaszolni, hogy a Magyarországgal létrejött uniónak mi volt a hozadéka a transszylván társadalom számára. Hosszas és nagyon aprólékos kutatómunka eredményeként dönthető majd csak el, hogy „a kisebb-nagyobb tömbök" etnikai-nyelvi érintetlenségének, beolvasztásuk és asszimilációjuk elmaradásának „az állami mindenhatóság egykori alacsony szintjé"-ben[7] kell-e keresnünk az okát, vagy inkább a liberális államiság természetrajzában, politikai berendezésének jellegében, amely biztosította a legszűkebb közösségek számára is a védelmet nyújtó önszerveződést – gazdasági, kulturális, vallási, egyleti és felsorolhatatlanul sok formában.

A jövőben szervezett kutatás hivatott kitölteni azt az űrt is, ami jelenleg éktelenkedik a jól megírt rendi tagoltság és a társadalom pontosan körvonalazott polgári rétegezettsége között. Az átmenet lassú folyamatának, a polgári értékrend fokozatos térhódításának a bemutatására, a társadalmi mobilitás megélénkülésének, irányainak és jellemzőinek a feltárására az előtanulmányok hiánya miatt ma még kísérlet sem történhetett, legfeljebb itt-ott ragadhatott meg néhány jelenséget a fejezet írója.

Hiteles, a gazdasági folyamatok bemutatásával alátámasztott, szemléletében kikezdhetetlen az erdélyi társadalom XIX. századi osztály- és rétegtagozódásáról szóló fejezet. Arányaiban és mélységében azonban ez a fejezet is visszatükrözi történelemkutatásunknak e régióra vonatkozó eredményeit. A parasztság tagozódásáról, vagyoni helyzetének alakulásáról, belső mobilitásának jellemzőiről, életmódjáról, a munka- és itt-ott a lakáskörülményeiről szóló részek is eléggé kidolgozottak.[8] Keveset tudunk meg azonban a paraszti társadalomban meghonosodó új értékrendről, a tapasztalati úton szerzett termelési és szellemi kultúra háttérbe szorulásának folyamatáról, a polgári, többnyire iskolában megszerezhető műveltség előretöréséről. Alig valamit arról, hogy ebből az etnikailag továbbra is legtagoltabb társadalmi képződményből milyen utak és lehetőségek nyíltak a polgári társadalom egyéb képződményei felé.

Eléggé plasztikus az arisztokráciáról felvázolt kép is.[9] Korántsem mondható már el ez a politikai és közéleti pozícióinak őrzésére erején felül áldozó volt középnemességre, polgári szóhasználattal a középbirtokosnak nevezett társadalmi rétegre.[10]

Előmunkálatok hiányában a fejezet írója a domináns tendenciák következetes megrajzolása helyett gyakorta kénytelen egyedi vagy kivételes példák felvillantásával, kortársi „ráérzések", publicisztikai jellemzések idézésével alátámasztani mértéktartó mondanivalóját.

Még a középnemesség, most már középbirtokosság társadalmi jellemzőinél is kevesebbet tudhatunk meg a klasszikus értelemben vett polgárságról, annak vagyoni, etnikai, regionális tagozódásáról, társadalmi értékrendjéről, eszmei, ideológiai törekvéseiről, életmódjáról.[11] Általánosságokon kívül alig valamit az értelmiségről.[12]

Részletes és majdnem a parasztság bemutatásához hasonlóan árnyalt a munkásosztály rajza.[13] Bár itt is a jövőkutatásnak kell majd tisztáznia, hogy a kisipari, kézműipari alkalmazottak számban viszonylag jelentős tábora olyan döntő mértékben sodródott-e a proletárság osztályába, mint azt a dolgozat sugallja, vagy esetleg jelentős rétegei küzdhették fel magukat az önálló egzisztencia megteremtésének lépcsőfokain, ahol kis műhelyük birtokában – még ha szerényen is – megmenekülhettek az Erdélyben sem rózsás bérmunkássorstól.

Az elvégzendő munkák legsűrűbbje azonban a polgárság köré halmozódik. Számra ugyan a parasztság és a proletárság volt a legsúlyosabb polgári társadalmi képződmény Erdélyben is, de a térség jövőjének formálásában, a társadalom karakterének a meghatározásában aligha mellőzhetjük a tőkés nagy- és középpolgárság, az értelmiség jellemzőinek a most lehetségesnél finomabb árnyalását. A polgárosodásnak abban a folyamatában, melyet a XIX. század során „megszenvedett" és „megfutott" az erdélyi társadalom, bizonyára jelentősebb szerep

hárult a tőkés rétegekre – gyárosokra, bankárokra, kereskedőkre, vállalkozókra, az általuk életre dajkált intézményhálózatra és szervezetekre –, mint jelenleg lehetséges bemutatásuk alapján elképzelhető.

Külön is hangsúlyoznám itt a múlt századi erdélyi értelmiség, és az általuk életre dajkált és irányított szervezetek, egyletek, egyesületek, pártok szerepét. Annak a két-háromezernyi papnak, plébánosnak, pópának, prédikátornak, másfél-kétezernyi tanítónak, tanárnak, ezernyi jegyzőnek, akik hétköznapi létük minden percében együtt éltek Erdély kétezer-néhányszáz településének lakóival, talán – életmódja, értékrendje, társadalmi szolgálata révén – volt olyan hatása az újkori transsylván társadalom formálódására, metamorfózisára, mint az ugyancsak rétegeződött erdélyi cigányságnak. Sajnos – a kutatás jelenlegi állapotában – az erdélyi polgári társadalom megrajzolója ez utóbbiakról többet, igazabbat és lényegesebbet mondhatott el, mint az előbbiekről.[14]

Hogy történészeinknek – vizsgálva a Királyhágón túli régió XIX. századi társadalmát – mi mindent kellene még feltárniuk, sorolhatnám napestig. Mégis abbahagyom most a felsorolást, mert tudom, hogy ehhez a munkához nem mindig a tiszta szándék és őszinte akarat hiányzott és hiányzik. Tudom azt is, hogy a finom porréteg alatt romladozó-ernyedő forrásokat írástudói felelősséggel, történészi kíváncsisággal, a múlt igazságait kutató szándékkal, népet, nemzetet szolgálni vágyó akarattal, szigorúan zárt lakatok és merev politikai akaratok mögül előbányászni nem mindig lehetséges, de sejtem azt is, hogy négy évtizedes némaságok sem múlatják el ezeket a tilalmakat, csak mérgesítik a sebeket.

Kimért időm utolsó pillanataiban – megemelve még egyszer Szontagh Gusztáv kalapját a szerzők és szerkesztők előtt – legyen szabad szubjektív megjegyzéssel zárni mondanivalómat.

Lett légyen bárkié az elgondolás és akarat, hogy ezt a három kötetet olvashatóvá tegye a magyar történettudomány; lett légyen megalkotásával bárminő a szándék; legyen itthon és külföldön bárminő a fogadtatása Erdély történetének, tiszta meggyőződésem, hogy történelmi, társadalmi igazságot kevés tudományos munka szolgált nélkülözhetetlenebbül Magyarországon az elmúlt négy évtizedben, mint teszi ezt napjainkban a háromkötetes Erdély története.

JEGYZETEK

1. Az általam vizsgált fejezetek bibliográfiai hivatkozásait a II. k. 1178–1185. és a III. k. 1782–1822. oldalakon találja az olvasó. Bár e fejezetekben többször történik utalás a 10 kötetes Magyarország története már megjelent köteteinek bibliográfiai függelékére, még gyakrabban azonban eddig fel nem dolgozott levéltári fondokra. Ez utóbbit a szerzők külön érdemeként kell megemlítenünk, mert magukra vállalták azt a hallatlanul időigényes munkát, hogy szintézisük igazságtartalma érdekében oly mértékig bonyolódtak levéltári forrásfeltárásba, amilyet csak részkérdések monografikus feldolgozóitól követel meg a szaktudomány.
2. Az általam értékelendő fejezetek szerzői: *Miskolczy Ambrus* és *Szász Zoltán* történészek. Lásd: *Erdély története*, III. k. 1193–1700., de társadalomtörténeti következtetéseim és észrevételeim megtételéhez alaposan áttanulmányoztam a *Trócsányi Zsolt* által írott *Felvilágosodás és ferenci reakció (1771–1830)* című fejezetet (II. k. 1039–1140) is.
3. Véletlenül sem szeretném elfelejteni és megkérdőjelezni, hogy a polgárosodás és kapitalizálódás

alapja a gazdasági átrendeződés, gazdasági fejlődés és az ezzel összefüggő tulajdonviszonyok változása. Azt azonban külön is szeretném hangsúlyozni, hogy ehhez a nagy történelmi kihíváshoz nemcsak időben és térben viszonyulnak másként-másként bizonyos társadalmi „tömbök", hanem ugyanazon időben és ugyanazon térségben is, minőségileg más a viszonya a legkülönbözőbb „hagyományos ideológiákon" nevelkedett társadalmi képződményeknek. Értem itt ezen az evangélikus szászokat; az ortodox görögkeleti vallású románokat; a református, katolikus és unitárius magyarokat és székelyeket.

4. *Szász Zoltán* településszerkezetre vonatkozó megállapításai: III. k. 1568–1571.
5. Lásd: A magyar szent korona országainak 1910. évi népszámlálása. Bp. 1912. MSK. Új sorozat 42., 372–458.
6. A virilista jegyzékeket 1872-től évenként kellett felküldeni a belügyminisztériumba, a választási névjegyzékeket a népképviseleti választások alkalmával. Ezek a források ott vagy a Központi Statisztikai Hivatal Levéltárában elvileg megtalálhatók. Ezek feltárása és feldolgozása azonban nem történhetett meg e szintézis keretében. Történetírásunk nagy adóssága még ezeknek a forrástípusoknak a tüzetesebb vallatása nemcsak Erdély, de az egész dualizmus kori Magyarország területére vonatkozóan.
7. III. k. 1576.
8. A parasztságról tüzetesebben: III. k. 1212–1223., 1578–1582., 1592–1604.
9. Az arisztokráciáról: III. k. 1225–1231., 1582–1586.
10. A középnemességről: III. k. 1225–1231., 1586–1591.
11. A polgárságról: III. k. 1231–1248., 1606–1615.
12. Az értelmiségről: III. k. 1257–1263.
13. A munkásosztályról: III. k. 1248–1257., 1615–1623.
14. A cigányságról: III. k. 1600–1601.

Erdély története 1918 után

FEHÉR ANDRÁS

Erdély és az 1918–19-es magyar politika kérdéséhez

A magyarországi nemzeti-nemzetiségi kérdés 1918–19 korabeli történetének problémakörével, ezen belül a forradalmak teoretikusainak, politikusainak gondolkodásával, a forradalmi kormányok törekvéseivel a korábbi és újabb, magyar és nemzetközi, marxista és más irányultságú politikai és szaktörténeti munkák széles skálája foglalkozik. E gazdag irodalomban a nemzetiségi területek (ezen belül az Erdély) elszakításával szembekerült magyar politikáról egymásnak ellentmondóak, olykor végletesek mind a szorosabb értelemben vett szaktörténeti, még inkább a politikai aspektusoktól vezérelt megítélések. Hogy csak a hazai marxista történeti irodalomban leggyakrabban jelentkező álláspontokat említsük: az egyik a történeti Magyarország összetartását (az integritás megvédését) célzó, október 31-e után jelentkező kísérleteket – egyfelől az antant részéről a nemzetiségeknek tett területi ígéretekre (megállapodásokra), másfelől a nemzetiségi tömegek úgymond elemi erővel megnyilvánuló elszakadási törekvéseire hivatkozva – hiábavalónak, hibásnak s teljesen elvetendőnek ítéli különösen azért, mert Károlyi – Jászi integritáspolitikája esetében a volt uralkodó körök nacionalizmusának csaknem érintetlen képviseletéről, továbbéltetéséről beszél. A másik az 1918 előtti kormányok nemzetiségpolitikájából az elnyomásnak még a szándékát is szinte kizárva, a győztesek háború utáni érdekkülönbségeit fölnagyítva, ebből következően a magyarországi nemzetiségi többségű területek hovatartozásának szinte nyílt jellegét, továbbá az erdélyi novemberi parasztmozgalmakban a nemzeti jegyek csaknem teljes hiányát, illetve a szociális tendenciák egyértelmű dominanciáját s az elszakadást kinyilvánító deklarációk tömegtámogatásának elhanyagolhatóságát hangsúlyozva; nem utolsósorban a romániai és magyarországi gazdasági, társadalmi, politikai fejlettség közötti szintkülönbségeket végletesnek ítélve, ugyanakkor az október 31-e után Magyarországon elindult demokratikus átépülést, pontosabban: a demokratikus viszonyok erdélyi románságra gyakorolt vonzerejét, végül a Károlyi-kormány részéről a román nemzetiség számára felajánlott nemzetiségi jogokat előtérbe helyezve, mintegy azt a fölfogást képviseli: ha már a Monarchia felbomlott is, még volt lehetőség a magyarországi román és a szlovák nemzetiségekkel valamiféle megegyezésre, kompromisszumra. Úgy vélem: a tudomány nevében mindkét álláspont ellen protestálnunk kell. Az első ellen azért, mert figyelmen kívül hagyja azt a cezúrát, melyet 1918. október 31-e a társadalompolitikai és nemzetiségpolitikai elvekben és célokban jelentett, a másikat pedig

azért nem tehetjük magunkévá, mert nacionalizmust sugall, s irrealitások, illúziók között mozog.

A most napirenden forgó *Erdély története* c. munka fő érdemének éppen azt tekintem, hogy nem teszi magáévá egyik fölfogást sem. A rendelkezésre álló valamennyi lényeges történeti forrásanyagra támaszkodva, annak fő mondanivalóit elfogultságoktól mentesen szaktudományos módszerekkel kiszűrve, mindenekelőtt a történeti tények fölsorakoztatására törekedvén, higgadt s tárgyilagos hangvételben megalapozott, realisztikus (a tényleges lehetőségeket figyelembe vevő), politikai elfogultságoktól, konjunkturális szempontoktól tartózkodó, tehát valósághű képet igyekszik rajzolni Erdély 1918–19-es történetéről.

Mindez azt eredményezte, hogy a fejezet szerzőjének – megítélésem szerint – sikerült elkerülnie a történeti Magyarország szétszaggatása (Erdély története legkritikusabb) időszakának hazai s nemzetközi vonatkozású legirritálóbb, a szomszéd országokkal való kapcsolatainkat ma már fölöslegesen rontó legkényesebb politikai aspektusait. (Jó volna, ha e reményeink valósággá válnának.) Más szóval: a kötet egy igen logikus koncepció és a modern marxista történetszemlélet alapjain maradva, mindvégig elvszerűen tárgyalja Erdély történetének 1918–19-es eseményeit.

Engedtessék meg azonban, hogy a 18–19-es fejezet két vonatkozásához: az Erdéllyel kapcsolatos politika kérdésköréhez (a nemzetiségeknek adandó jogokkal összefüggő magyar magatartásformához, az integritásfogalom korabeli értelmezéséhez és magához az integritáspolitikához) s ezzel összefüggésben a Károlyi-féle demokratikus rendszer kérdéséhez néhány gondolatot hozzáfűzzek. Mindenekelőtt a novemberi magyar–román tárgyalásokkal kapcsolatban. Úgy vélem: talán egyértelműbben kellene látnunk, hogy a magyar kormányküldöttség Aradon valóságosan milyen nemzetiségi jogokat is ajánlott föl az erdélyi románságnak. A Magyar Nemzeti Tanács október 26-i, a „Magyar Néphez" intézett kiáltványa szerint a „népek önrendelkező jogát késedelem nélkül biztosítani kell országunk nem magyar ajkú népei számára", önrendelkezésen azonban, idézem a kiáltványból: „a nemzetiségek kulturális és helyhatósági önkormányzatának" kiépítését értette.[1] Jászinak az aradi tárgyalásokon tett javaslatában lényegében véve ugyanerről, vagyis a magyar állam határain belül a románság számára meghatározott keretben biztosított autonómiáról volt szó saját ügyei szabályozására, intézésére. Megítélésem szerint Jásziék újabb, úgynevezett átmeneti javaslata is csupán belső s nem teljes önrendelkezésként értelmezhető. De úgy látom, a belső önrendelkezési jog teljessége is megkérdőjelezhető, hiszen nem helyezte kilátásba a román kormányzati terület önálló jogi státusát, pl. törvényalkotási jogát, nem szólva arról, hogy a régi tisztviselők itt is megfelelő védelemben részesültek volna, rendes fegyelmi eljárás nélkül senki sem volt elmozdítható.[2] Az átmenetinek tekintett javaslat természetesen magában rejthette a román kormányzati terület belső önrendelkezésének teljessé tételét is. Félreértés ne essék: nem kívánjuk kisebbíteni Károlyiék javaslatait, sőt méltányolnunk kell az erdélyi románsággal való megbékélésre tett erőfeszítéseiket. Ez, az autonómián messze túlmutató belső önrendelkezési jog az 1868. 44. tc.-hez képest óriási előrelépést jelentett, különösen ha figyelembe vesszük azt, hogy a román kormányzati területen is biztosítani kívánta a Károlyi-kormány-

zat a demokratikus rendszer kiépítését. A románoknak ígért belső önrendelkezés – úgy véljük –, valóban lépés lehetett volna egy demokratikus, föderatív átrendeződés felé. A Károlyi-kormányzat kétségkívül az aradi tárgyalásokon ment el a legmesszebb a nemzetiségeknek adandó jogokban. A fentieket csupán a pontosabb fogalmazás célzatával vetettük fel.

A továbbiakat tekintve megfontolandó lenne az az általánosítás érvényességével tett megállapítás is, miszerint a magyar politika október 31-ét követően a nemzetiségi kérdés méltányos rendezésére törekedett. Ugyanis Károlyi miniszterelnök az aradi tárgyalásokat követően, november 23-án „A Népköztársaság minden nem magyarul beszélő népéhez..." – szövegszerűen a románokhoz is – intézett kiáltványában minden nép számára földreformot és legszélesebb választójogot ígért, valamint azt, hogy valamennyi nemzetiség számára biztosítani kívánja: „A maga területén, megyéjében, járásában, falujában maga határozzon afelett, hogy milyen nyelven akar tanulni, bírájával, jegyzőjével beszélni, ki mennyi adót fizessen, hová kell vasút, meg kocsiút és híd."[3] Vagyis itt már a román többségű területek esetében is csak közigazgatási és kulturális autonómia ígéretéről van szó.

Közbevetőleg jegyezném meg: úgy tűnik, hogy a Nemzeti Tanács és személy szerint Károlyi Mihály még mielőtt kormányra került volna, hajlott a teljes önrendelkezés elismerésére. Ezzel kapcsolatban hivatkozni kívánok Károlyinak a Magyar Nemzeti Tanács nevében október 30-án (valószínűleg azt megelőzően, hogy Turócszentmártonban a szlovák nemzet a csehszlovák nemzet részének nyilvánította magát), a Szlovák Nemzeti Tanácshoz intézett táviratára, melyben azt írja: *„Mi azon az álláspontón vagyunk, hogy minden népet megillet az önrendelkezés szent joga. A tót nemzeti tanács úgy fog határozni, amint a tót nép érdekében a legjobbnak látja."* Károlyi természetesen hitét és meggyőződését fejezte ki a tekintetben, hogy *„a szlovák és a magyar nép, mivel egymásra van utalva, békés megegyezésben és testvéri együttműködésben keresik a szebb jövő és jobb élet feltételeit és biztosítékait".*[4] A Károlyi-kormányzat azonban a szlovákok esetében is visszalépett. Az aradi tárgyalások kudarcát követően sem maga, sem a Magyar Nemzeti Tanács a novembert követő hónapokban nem tért le a nemzetiségi autonómia elvi alapjairól, melyet egyértelműen tükröztek a kárpátukrán, a német és szlovák autonómiáról szóló törvények is. A törvények ugyan az illető nép önrendelkezéséről beszéltek, de ezen tulajdonképpen a közigazgatási és kulturális autonómiát értették. Az autonómia – úgy tűnik – a nemzetiségek egy része számára jogaik valóban méltányos rendezését jelenthette, de nem így volt ez az erdélyi románság és a felvidéki szlovákság esetében. Polgári vezetőiket sem a közigazgatási, kulturális autonómia, de még egy belső önrendelkezés sem elégítette ki. A megegyezés elmaradásának nem Károlyi és Jászi voltak az okai, ők ezért nem ítélhetők el.

Az 1918-as magyar demokrácia kérdéséről szólva mindenekelőtt hangsúlyoznunk kell, hogy a szociáldemokrata párt, a radikális párt, valamint Károlyi Mihály pártjának demokratikus szárnya, a Magyar Nemzeti Tanácsnak ez a meghatározó többsége, valóban egy radikális demokrácia eszményét hordozta, és mentes volt más népek elnyomásának gondolatától. Egy ilyen demokrácia igénye részükről egyelőre azonban – az általános összeomlás közepette – csak

célként szerepelhetett, hiszen az új hatalom demokratikus kiépültségének szintje még alacsonynak tekinthető, alkotásainak üteme szükségképpen lassú volt. Ezt azért tartjuk szükségesnek megjegyezni, mert az 1918–19-es nemzetiségi kérdés történetét érintő utóbb megjelent munkákban találhatók olyan utalások, sőt megfogalmazások, melyek mintha ezt a rendszert kezdettől fogva valamiféle megvalósult demokráciának ítélnék, ezért mintegy természetes és szükségszerű vonzerőként kívánják feltüntetni a kiszakadni készülő vagy már elszakadt nemzetiségek, főleg az erdélyi románság előtt, szemben a román királyságbeli állapotokkal. Félreértés ne essék, távol áll tőlünk, mintha az előbbi relációban a ténylegesen meglévő, jelentős fejlődési szintkülönbségeket megkérdőjeleznénk, inkább arra kívánunk utalni, hogy Magyarországon 1918. október 31-e után egyelőre csak az új rendszer keretei: a kormányzat politikai, személyi összetétele, a kormányt vezérlő politikai elvek, a közjogi státus, majd az államforma változott meg, tehát a hatalom csúcsainak demokratizálása következett be, valamint a polgári politikai jogok deklarálása és ezek tényleges biztosítása tekintetében történtek kétségkívül nagy előrelépések. De a Károlyi-féle széles nemzeti összefogás jegyében az új hatalom olyan politikai csoportosulásra épült fel, amelyben szocialista, haladó, közép- és kispolgári erők mellett a régi feudális konzervatív úri politika képviselői is jelen voltak, s a Nemzeti Tanácsba behívták a konzervatív klerikalizmus volt keresztényszocialista képviselőit is. De hivatkozhatunk arra is, hogy a közigazgatásban (ha a nép, a hazatért katonák egyeseket el nem űztek) ott maradt a hivatali apparátus régi személyi állománya, az antidemokratikus törvényhatóságok és képviselőtestületek helyére csak 1919 februárjában léptek a valóban demokratikus néptanácsok, a tőkés termelési viszonyok demokratizálása felé egyelőre nem történt lépés, és a nagybirtokrendszer lebontásáról is csak 1919 februárjában látott napvilágot intézkedés. A gazdasági, társadalmi viszonyok demokratizálásával nemcsak a munkásság, hanem a polgár Jászi Oszkár is mintegy elégedetlenségét fejezte ki azt írva december 10-én Károlyinak, hogy *„a törvények lassan készülnek el, komoly keresztülvitelükre pedig semmi kilátás, mert a hatalmi apparátus szelleme a régi maradt. Semmi jele a népies erők szervezkedésének, egy új demokratikus közélet kialakításának"*.[5]

De éppen Jászi e véleményével kapcsolatban hivatkozhatunk arra is, hogy a Nemzeti Tanács pártjai ugyan nem tették magukévá hagyományos formában a magyar állameszmét, de már nem volt ilyen egység sem a pártok között, sem egyes polgári pártokon belül a nemzetiségi kérdés megoldását illetően. A nemzetiségi területek közül, súlyánál és jelentőségénél fogva különösen Erdély kérdése foglalkoztatta a népköztársaság időszakának magyar politikai közvéleményét, hiszen Erdély elvesztése jelentette a legérzékenyebb pontot. Erdély kérdése nagymértékben alakította a magyar politikát, a politikai közvéleményt, a politika viszont igyekezett befolyásolni Erdély sorsát.

A Károlyi-párt konzervatív nagybirtokos csoportjai (a régi politikai iskola rabjai) az ezeréves földrajzi határok, az egységes állami szuverenitás csorbítatlan fenntartásának adtak hangot, s ők, sőt a Radikális Párt egyes csoportjai sem jutottak túl, az 1868. 44. tc.-ben körvonalazott nemzetiségpolitikai elveken.[6] Lovászy Márton Magyarország közép-európai elhivatottságáról, a magyarság

államalkotó és rendfenntartó képessége megőrzésének szükségességéről szónokolt;[7] a Budapesti Hírlap (Rákosi Jenő lapja) pedig cikkeiben sorozatosan éles románellenes soviniszta hangokat ütött meg. Maga Rákosi Jenő a magyar nemzet hagyományos eszméi s amaz irányok képviselete mellett tett hitet, „amelyeket elődeink szabtak meg", s a Budapesti Hírlap a dualizmus időszakára vonatkoztatva tagadta a nemzeti elnyomás tényét.[8] A Népszava és a Világ c. lapok természetesen támadták, nacionalizmussal és – jogosan – ellenforradalmisággal vádolták az effajta megnyilatkozásokat, de azokat meg nem történtté nem tehették. Ugyanakkor elfogultak lennénk, ha szem elől tévesztenénk, hogy csakis a nacionalizmus táplálhatta az 1916-os titkos bukaresti szerződést, mely a Román Királyságnak ígért területek határát Debrecen alatt néhány kilométerrel kívánta megvonni, s azok a további területrabló elképzelések, melyek a Tiszántúl egészét a Román Királyság részének kívánták tekinteni.

Az 1918–19-es magyar demokráciával kapcsolatban nem azért említettük a fentieket, mintha az ezt az időszakot ismerők mindezekkel nem lennének tisztában, csupán utalni kívántunk arra: a demokrácia félig kiépült rendszere, a múlt szellemének számos területen való továbbélése, képviselőiknek az új rendszerben való szerepvállalása (negatív közreműködésük), mindez letagadhatatlan részét képezte az akkori viszonyoknak. Ugyanakkor nem téveszthetjük szem elől – s erre éppen a most tárgyalt munka mutat rá –, hogy a helyzetet bonyolítva, demokratikus reformokat és ideiglenes autonómiát a másik oldalon, a Román Királyság részéről is ígértek az erdélyieknek. Az most más kérdés, hogy ezek nem valósultak meg, de azt is látnunk kell, hogy a Károlyi-kormányzat által a nemzetiségi autonómiákról hozott néptörvények is csak nagyon vontatottan születtek meg: az elsőt december végén, az utolsót márciusban adták ki. Arról is szó van tehát, hogy a reformok tekintetében a Magyar Népköztársaság kormányzata az elszakadt nemzetiségek felé táplált remények arányához viszonyítva késésben, lépéshátrányban volt. (Természetesen azzal is tisztában vagyunk, hogy ennek megvoltak az objektív okai.)

Az előbbiekkel összefüggésben néhány ponton érinteni kívánjuk az integritáspolitika egy-két vonatkozását annak tudatában is, hogy nemzetközi összefüggéseit Hajdú Tibor, legújabban Ormos Mária nagyszabású munkájában részletesen föltárta, az Erdéllyel kapcsolatos belső vonatkozásaira pedig Raffay Ernő könyve mutat rá.[9]

Elsősorban is arra utalnánk, hogy Károlyi és köre, a Magyar Nemzeti Tanácsot létrehozó politikusoknak valószínűleg többsége már 1918 októberében tudatában volt nemcsak a nemzetiségek végleges elszakadásának, hanem az integritás megvédhetőségének vagy részleges fenntarthatóságának a csaknem teljes lehetetlenségével. Hiszen Jásziék éppen ennek tudatában bocsátkoztak tárgyalásokba már október 18-án a román komitéval, ezért írta Károlyi 1919. március 16-án Andrássy Gyulának – aki Károlyi miniszterelnökké kinevezése után, az ő egyetértésével Svájcba ment, hogy angol és amerikai köröknél valamiféle kedvező békeajánlatot eszközöljön ki az új rendszer számára –, hogy *„azt hiszem: ma Te is úgy érzed, hogy a legjobb békeajánlatok is ránk nézve elfogadhatatlanok lettek volna, mert hiszen akkor, a belgrádi tárgyalások idején a franciák már teljesen a csehek és románok oldalán álltak. De különben úgysem tartották*

volna be a francia parancsot."[10] Vagyis ebből az következik: Károlyi Mihály már 1918 novemberében tisztában volt azzal, hogy Franciaországnak döntő szerepe lesz a cseh és román területi igények érvényesítésében, annál inkább, mivel a forradalom utáni első két hétben a franciák háta mögött sem sikerült kedvezőbb békeajánlatot kieszközölnie, csak a belgrádi megállapodást.

Károlyiék tulajdonképpen ebben a helyzetben kapaszkodtak bele a wilsoni elvekre felépített demokratikus integritás politikájába, bár tulajdonképpen maguk sem hittek annak sikerében. A lehetetlenséggel próbálkoztak meg.

Ezen túlmenően látnunk kell, hogy a wilsonizmussal összekapcsolt integritáspolitika képviselete, hirdetése volt a Magyar Nemzeti Tanács kormányvállalásának az egyik fontos tartóoszlopa, hiszen egy olyan kormányzat, mely az integritás védelméről eleve lemond, demokratikus programja ellenére sem kaphatott volna tömegtámogatást, beleértve az ipari munkásságot is, alapvetően azért, mert utóbbinak a de jure még meglévő államszerkezet felbontása életlehetőségeit szűkítette volna le. Az integritáspolitika követése esetében tehát nem egyszerűen csak a bukott rendszer csődtömegének indokolatlan átvállalásáról volt szó, hanem kényszerítő erőről is.

A demokratikus integritás gondolata kétségkívül, egyrészt a Nemzeti Tanács politikusai részéről is meggyőződésből (a történeti Magyarországhoz való tényleges ragaszkodásukból) fakadt, s nem utolsósorban széles társadalmi közvéleményt is kifejezett, illetve egy akkor gyorsan szélesedő demokratikus nemzeti azonosságtudatot is képviselt. A demokratikus integritás gondolata tehát Károlyiék részéről akarva-akaratlanul konkrét és időszerű funkciókat is kapott az új hatalom megszerveződése és stabilizálódása szempontjából.

Károlyi és közvetlen környezetének integritásfölfogása esetében azonban nemcsak erről, többről volt szó. Az integritáshoz való ragaszkodásuk döntően a nemzetek elkülönülésével való elvi szembenállásukból, illetve a nemzetek szövetsége, testvérisége eszméinek képviseletéből, tehát demokratikus és pacifista elveikből fakadt. Károlyiék nem ringatták magukat illúziókba. Nem a számukra is kilátástalan integritás érdekében vallottak pacifista és demokrata elveket, hanem fordítva: ezekből az elveikből csakis a nagyobb állami, vagy legalábbis a gazdasági egység védelme következhetett.

Károlyi a függetlenségi pártkörben tartott újévi beszédében a pacifizmusról vallott fölfogásáról a következőket mondotta: *„A pacifizmus nem üres jelszó, ennek mély tartalma van. Megvalósítása csak úgy lehetséges, ha a világ minden nemzetét valóban demokratikus és szociális tartalommal telített levegő fogja áthatni. A nemzetek szövetségét csak úgy lehet elképzelni, ha az egész világ letöri azokat a mesterséges határokat, amelyeket csak azért állítottak fel, hogy visszavonást szítsanak."* Szerinte határok lesznek ezután is, azonban ezek *„lelki és faji különbségek határai lesznek, a faji különbségeket össze kell egyeztetni egy nagy internacionális gondolattal, egy nagy nemzetközi akarással"*, hogy *„egyetlen nép se váljék a kapitalisták, a diplomaták vak eszközévé"*. Károlyi tehát lényegében arról beszélt, hogy le kell mondani a területi integritás gondolatáról s a szomszéd népekkel való együttműködésre kell törekedni. Majd kifejtette: *„Én a területi integritást gazdasági értelemben képzelem el, hogy a nem magyar ajkú polgárok gazdasági alapon olvadjanak össze velünk. Ez a becsületes, megegyezé-*

ses alapon felépített Magyarország erősebb lesz, mint valaha... mert megteremthetjük Magyarország gazdasági egységét, amely nélkül sem a magyarok, sem az itt élő más nemzetek nem boldogulhatnak."[11] Károlyi tehát 1918 legvégén a területi integritást már a gazdasági egység megtartása formájában értelmezte. Az integritás problémájánál azért időztünk kissé, mert ezzel is alátámasztani kívántuk az Erdély története 3. kötetében előforduló „demokratikus integritás" fogalma használatának indokoltságát. Persze a „demokratikus integritás" képviseletét szerintem elsősorban Károlyira, az őt következetesen követők s a nép esetében szabad értelmeznünk, mert az integritást sokan demokrácia nélkül vagy éppen a demokratikus rendszer visszafordításával kívánták megvédeni. Ebben az összefüggésben tehát indokoltnak, találónak tartom a fogalom használatát, mert differenciál és előre mutat. Károlyi újévi beszédében, híveinek felrázása érdekében reményét fejezte ki az esedékes angol választásokon Lloyd George győzelmében, a francia nemzet zászlaján lobogó jelszavak érvényesülésében a békekötés során. Ezekben azonban maga már nem bízott, csak a nyilvánosság előtt nem merte bevallani.[12]

Mégis, miért ragaszkodtak Károlyi és hívei eszméikhez, a gazdasági egység értelmében fölfogott integritáshoz? Ez egyrészt – mint mondottuk – a nemzetek elkülönülésével való szembeállásukból, illetve a nemzetek szövetsége, testvérisége elveinek képviseletéből, valamint a történeti Magyarország gazdasági egységéhez való tényleges ragaszkodásukból fakadt. De Károlyi azt is hangsúlyozta, hogy Magyarországon belül a nemzetek nemcsak gazdasági érvényesülésüket, hanem jogi, politikai, társadalmi érvényesülésüket is meg fogják találni. Károlyiék Magyarországot Közép-Délkelet-Európában egy békés, megértéses, szociális tartalommal telített demokratikus berendezkedés előhírnökének, példamutatójának kívánták tekinteni, melynek révén fölzárkózhat a művelt nyugati világhoz, s ezzel a békekötésnél legalább egy népszavazás erejéig a győztesek támogatását is elnyerheti. (Ez utóbbi miatt kerülték az erőszak alkalmazását, a fegyveres fellépést a megszállás ellen, ezért ragaszkodtak a pacifizmushoz.) Károlyi tehát – aki a széles nemzeti egység, valamint a se jobbra, se balra való le nem térés útján kívánt haladni – az integritás, a gazdasági egység jelszavával a konzervatív és nacionalista tábor demokratikus és szocialisztikus haladással szembeni lázongását arra hivatkozva igyekezett lecsendesíteni, hogy egy következetesen demokratikus Magyarországnak Párizsban nagyobb esélyei lehetnek; ugyanakkor az integritás jelszavával nacionalista érzelmeiket is kielégíthette. A demokrácia és a gazdasági integritás gondolata másrészt széles néptömegek és haladni vágyó polgári, kispolgári rétegek igényeit is tükrözte, demokratikus nemzeti vágyaikat és szociális törekvéseiket is kielégíthette. Károlyi és hívei gondolkodásában a demokratikus integritás képviselete széles nemzeti programként szerepelt. A demokratikus és szociális haladás a jobboldal számára azonban túl gyorsnak és messzemenőnek, a szocialisták és népi tömegek számára viszont lassúnak és kevésnek bizonyult. A pacifizmushoz való következetes ragaszkodás pedig elsősorban a nacionalista jobboldalt, de a demokratikus nemzeti gondolat hordozóit is szembefordította a kormányzattal, mert ez a politika csődöt mondott. A demokratikus integritás politikája így 1919 első hónapjaiban nemzetközileg és belsőleg a bukás szélére került. A nemzeti egység

felbomlani készült, a Károlyi-kormányzat a radikális baloldal és tömegmozgalmak, valamint az ellenforradalom támadásainak kereszttüzébe került. Károlyinak, ha rendszerének idő előtti belső bukását el akarta kerülni, ezért mind a demokratizálás ütemében, mind az integritás védelmében nem vissza, hanem előre, új, újnak tűnő utakra kellett lépnie. Károlyiék előre is léptek. Az elmondottakkal az Erdély története 3. kötete 18–19-es fejezetének koncepcióját mintegy alátámasztva és kiegészítve arra kívántam utalni, hogy az 1918–19-es népköztársaságot, ill. a Károlyit követő vezetőit történelmietlen lenne a demokratikus nemzeti gondolat esetleg nem mindig következetes képviseletéért s a demokratikus integritás követéséért elmarasztalni. Sőt, ez volt a korszerű, ez volt az előremutató politikai koncepció. Másrészt az objektivitást nélkülöző lenne azzal vádolni őket: nem voltak eléggé demokraták, illetve, hogy nem léptek gyorsan előre a demokrácia útján. A Károlyi-kormányzat sajnos későn jött ahhoz, hogy mind a nemzetiségi kérdéssel, mind a szociális tartalommal telített demokratikus Magyarországgal kapcsolatos előremutató és útkereső terveit gyorsan és eredményesen megvalósíthassa. Erőfeszítéseik sikere nem rajtuk múlott, ezért csak csodálnunk lehet heroikus küzdelmüket.

JEGYZETEK

1. Világ, 1918. okt. 26. és Népszava 1918. okt. 26.
2. *Kővágó László:* A magyarországi Tanácsköztársaság és a nemzetiségi kérdés. Bp. 1979. 18.
3. *Károlyi Mihály:* Az új Magyarországért. Bp. 1968. 262–265.
4. Uo. 245.
5. *Károlyi Mihály levelezése.* I. 1905–1920. Szerk.: *Litván György.* Bp. 1978. 320.
6. *Mérei Gyula:* A magyar októberi forradalom és a polgári pártok. Bp. 1969. 13.
7. Magyarország c. lap. 1919. január 7.
8. Budapesti Hírlap, 1918. nov. 19., dec. 3., 6., 18.
9. *Hajdú Tibor:* Az 1918-as magyarországi polgári demokratikus forradalom. Bp. 1968.; *Ugyanő:* Károlyi Mihály. Politikai életrajz. Bp. 1978.; *Ormos Mária:* Padovától Trianonig. 1918–1920. Bp. 1983.; *Raffay Ernő:* Erdély 1918–1919-ben. Bp. 1987.
10. *Károlyi Mihály levelezése,* i. m. 442–446.
11. *Károlyi Mihály:* Az új Magyarországért. i. m. 276–281.
12. Uo.

L. NAGY ZSUZSA

A magyarországi és erdélyi szabadkőművesség kapcsolatai a két világháború között

A magyarországi és erdélyi polgári demokratikus, radikális, náci-németellenes körök kapcsolatainak két fő csatornája volt 1940-ig: az irodalmi, tudományos élet, valamint a szabadkőművesség. Az anyaország 1919-től működő liberális-demokratikus ellenzéki pártjai – mint olyanok – nem, tagjaik azonban e két közvetítő közeg révén megteremthették és meg is teremtették a közvetlen érintkezés, az együttműködés kereteit. Bizonyos értelemben Jászi is szerepet játszott a kapcsolatteremtésben. Az Egyesült Államokban történt letelepedése előtt két alkalommal járt Erdélyben, illetve Romániában, magyarországi hívei részben ott találkoztak vele.

A Duna-medencében kialakult új helyzetet Jászi 1920-ban így jellemezte: „Ma de facto megszűnt minden normális gazdasági és kulturális forgalom az utódállamok és Magyarország között, ehelyett mindenütt katonai kordonok emelkednek, mindenütt útlevél és rendőri zaklatások, mindenütt végtelenül kiélezett nemzeti és szociális gyűlölködés..."[1]

Az új államhatárok közé került magyarság magatartását illetően Jászi álláspontja *„a nemzeti identitás öntudatos megőrzése melletti lojális és aktív beilleszkedés volt az új államkeretekbe s kezdettől fogva erre buzdította régi és új – igen nagyszámú – erdélyi híveit is"*, állapítja meg Litván.[2] Erdélyben azonban meg kellett tapasztalnia, mint naplójában lejegyezte, „a románok esztelen politikájá"-t, a „kényszerasszimiláció őrjöngésé"-t, ami lehetetlenné tette tanácsai követését, s így azok az ellene irányuló „gyűlölet és támadások" forrásává váltak.[3]

A Monarchia és a történeti Magyarország széttörése a szabadkőművesség történetében is új fejezetet nyitott. 1867 és 1918 között a magyarországi szabadkőművesség volt a szervezője, legerősebb intézménye a Birodalom szabadkőművességének, mivel a Lajtán túli területeken mindvégig érvényben volt az 1795. évi császári rendelet, a betiltás, amelyet Ferenc József is megerősített. Ennek következtében „fél évszázadon át a Magyarországi Symbolikus Nagypáholy volt az egyetlen állandó, számbelileg is erős szabadkőműves szervezet Közép- és Kelet-Európában és a Balkánon (kivéve Görögországot). Tevékenysége nemcsak Magyarországra terjedt ki, segítséget nyújtott ahhoz is, hogy a szomszédos országokban szintén létrehozzanak szabadkőműves szervezeteket."[4] A magyarországi ún. határszéli páholyok adtak otthont az osztrák testvéreknek.

1918 után fordult a helyzet: míg a szomszédos országokban csaknem mindenütt zavartalan virágzásnak indult a páholyélet, Magyarországon az ellenforra-

dalmi rendszer megújította és megerősítette a Tanácsköztársaság betiltó rendelkezését, sőt azon messze túlmenve hozott intézkedéseket a páholytagok egy része ellen (elbocsátás, nyugdíjazás), ideológiájában, propagandájában a szabadkőművességet is felelőssé tette a forradalmakért, az összeomlásért. 1918 után a magyarországi testvérek szorultak rá a szomszédos országok páholyainak támogatására. Ezt a támogatást azonban nem mindenhonnan kapták meg.

A szomszédos országok szabadkőművességének megerősödését több körülmény segítette. A területváltozások következtében az egykori magyarországi páholyok és tagjaik önmagukban is tekintélyesebbé tették a szervezetet. Emellett Ausztriában, Csehszlovákiában, Jugoszláviában államférfiak, vezető politikusok is páholytagok, magas tisztségek viselői voltak, mint E. Benes vagy Sándor, jugoszláv király. Ez természetszerűleg nagyban növelte a páholyok vonzerejét. Ezekben az országokban a kormányzat a szabadkőművességet is az egységesítés egyik eszközeként kezelte. Létrehozták tehát egy-egy ország nagypáholyát, amely valamennyi páholyt egyesítette, ezeket immár nemzetinek nevezték, ami azt megelőzően nem volt szokás az egyetemes szabadkőművességben. Ugyanakkor azonban tiszteletben tartották azt az alapelvet, miszerint a páholymunka mindig s mindenütt a tagok anyanyelvén folyt, a páholyokat e téren nem korlátozták, holott a Csehszlovák Köztársaságban is erélyes eszközökkel szorították vissza a magyar nyelv használatát mind az oktatásban, mind a közéletben.

A hazai szabadkőművesek, akik szabályos páholyéletet páholyházak hiányában már nem folytathattak, kezdettől rendszeresen jártak az osztrák és a szlovákiai páholyokba, csoportosan is. Ezt sem a hazai, sem az ottani hatóságok nem akadályozták, s jó kapcsolatban álltak a jugoszláviai magyar és horvát páholyokkal is.

Egészen másként alakult a helyzet az 1918 utáni Romániában. Románia szabadkőművessége ugyan azonos időben, a XVIII. században indult fejlődésnek, mégis két önálló állam keretében bontakozott ki és nagyon is eltérő szerepet játszott. A román (regáti) páholyok megteremtői azok a bojár fiatalok voltak, akik Franciaországban folytatták tanulmányaikat, vagy üzleti ügyekben időztek ott, s hazatérve magukkal hozták a megismert új eszméket, szervezeteket, mint azt a román Gérard Serbanesco írja le háromkötetes művében. A román szabadkőművességben kezdettől rendkívül erős volt a nemzeti töltés, a nemzeti célokkal való azonosulás. Kezdetben az orosz protektorátus megszüntetésének, majd a „román egység" megteremtésének szolgálatát tették magukévá. Serbanesco nem titkolja, hanem hangsúlyozottan emeli ki, hogy a román szabadkőművesség utóbb minden lehetséges eszközt, így szoros francia kapcsolatait is felhasználta *„a nagy nemzeti cél"*, *„a három fejedelemség egyesítése"*, Erdély integrálása érdekében.[5]

Az első román nagypáholy 1880. szeptember 8-án alakult, s Román Nemzeti Nagypáholynak nevezték: ez akkor, ti. a nemzeti jelző használata a páholy nevében, egészen szokatlan volt.

Az erdélyi szabadkőművesség a történeti Magyarország keretében bontakozott a XVIII. századtól, s annak egyik legerősebb oszlopává vált. Szorosan összefonódott a felvilágosodás eszméivel és törekvéseivel, a magyar nyelv és

kultúra, a tudományok fejlesztésével. Mindezt egymagában Aranka György szerepének és tevékenységének felidézése is kifejezi.

A XIX. század első felének visszaesését követően – ahogyan az egész országban, úgy Erdélyben is a kiegyezés utáni kedvező viszonyok hozták meg egy új felvirágzás korszakát. 1867 után Marosvásárhelyen, Máramarosszigeten, Nagybányán, Nagyváradon, Kolozsváron, Szatmárnémetiben és másutt működtek páholyok. Különösen jelentős volt az 1880-ban alakult kolozsvári Unió, az 1886-os alapítású nagyváradi Szent László király páholy. Nagyváradon 1914-ben Bihar néven főleg polgári radikálisok hoztak létre új páholyt, amelynek főmestere Ágoston Péter lett. E páholyok tradicionális feladatuknak tekintették a magyar kultúra fejlesztését és terjesztését. Ezért alakították meg az Erdélyi Magyar Közművelődési Egyesületet (EMKE), a Magyar Népművelő és Kéziratkiadó Társaságot. A kolozsvári Unió páholy történetét fennállásának 50. évfordulójára, 1936-ban, Jancsó Elemér írta meg.

E kettős ágon futó történet, mint előzmény, továbbá az a körülmény, hogy az 1918 utáni Románia politikai vezetése gyökeresen másként ítélte meg a szabadkőművesség lehetséges szerepét, mint az Ausztriában, Csehszlovákiában vagy Jugoszláviában történt, hosszú éveken át húzódó súlyos problémák forrásává vált. Erdélynek Romániához csatolása a szabadkőművesség szempontjából igen nehéz időszakot hozott magával, ami a nemzetközi szabadkőműves szervezeteket is tartósan foglalkoztatta.

Az új impérium az erdélyi szabadkőműveseket és páholyaikat mind nemzeti, mind politikai szempontból gyanús és veszedelmes személyeknek, illetve szervezeteknek tekintette. Szemben a többi, Magyarországgal szomszédos országgal, a szabadkőművességet úgy kívánta felhasználni az egységesítés érdekében, hogy annak révén is az erőszakos asszimilációt, az állami egységet erőszakos módon nemzeti egységgé változtatva szolgálja.

Erdélyben már 1918 őszétől-telétől, részben az általános gyűléstilalom miatt, majd azután 1919-től lehetetlenné vált a magyar páholyok élete. A kolozsvári Unió páholy iratainak egy részét elpusztította a román rendőrség, a nagyváradi Szent László király páholy legfontosabb iratait viszont – mint utóbb arról Gnész Menyhért főmester Balassa Józsefnek beszámolt –, maguk égették el, hogy névsorok, a páholytagok ellen felhasználható iratok ne kerüljenek illetéktelen kezekbe. Hiszen a magyar páholyok vezető tisztségviselőit és aktív tagjait egyébként is szüntelenül zaklatták, kommunistasággal s más bűnökkel vádolták. Az épületet, melyben a nagyváradi páholy működött, elkobozták s félő volt, hogy minden vagyonuk ilyen sorsra jut, holott ebből fedezték karitatív munkájukat, a könyvkiadás támogatását. A páholy vezetősége tehát – egyetértésben a tagsággal – elhatározta, hogy ingatlanukat eladják, a pénzt a református egyháznak adják át kifejezetten kulturális célokra, akárcsak az egyik páholytag korábban létesített alapítványát.

Mindezeknél nagyobb bajt jelentett, hogy a román nagypáholy – követve az államvezetés irányvonalát – az erdélyi páholyokat úgy akarta a maga fennhatósága alá vonni, hogy a magyar nyelvű páholymunkát megszüntesse és a román nyelvhasználatot tegye kötelezővé. Érthető, ha ez ellen az erdélyi magyar szabadkőművesek két ok miatt is hevesen tiltakoztak. Az eljárás teljes mértékben

ellentétes volt a szabadkőművesség egyetemes alapelveivel, a többi utódállam gyakorlatával. Megsértette azt a szerződést, amelyet a román kormány 1919-ben – igaz, vonakodva –, aláírt, s amely a nemzeti kisebbségek jogait, köztük a nyelvhasználatét is, biztosította.

Az 1919. nyár végére kialakult helyzet olyan súlyossá vált, hogy a kolozsvári Unió páholy szeptember 10-én memorandumot szerkesztett „Vészkiáltás Erdély szívéből" címmel, s azt védelmet kérve eljuttatta a berlini, párizsi, londoni, római és New York-i nagypáholyokhoz. Természetesen értesítette az anyaországi testvéreket és Balassa József nagymestert, a nemzetközileg ismert nyelvészt, a Magyar Nyelvőr c. folyóirat 1920–1940 közötti szerkesztőjét, aki 1945 kora tavaszán bekövetkezett haláláig „a sivatagi vándorlás idején", vagyis a két háború között vezette a magyarországi szabadkőműveseket.

A szabadkőművesség két nemzetközi szervezete, a francia irányítás alatt állt Association Maçonnique International valamint az osztrák–német jellegű Allgemeine Freimaurer Liga addig a bécsi nagypáholy kezdeményezésére csak a magyarországi páholyok helyzetével, betiltásával foglalkozott. Az, hogy az antant egykori kis szövetségeseinek valamelyik országában is súlyos problémák merülnek fel, egészen új és meghökkentő jelenség volt számukra. Azért, hogy ezt hordereje szerint ismerte fel az egyetemes szabadkőművesség, az osztrák nagypáholy mellett Balassáé az érdem, aki mindkét nemzetközi szervezet munkájában részt vett, és a magyarországi sérelmekkel együtt rendszeresen adott hangot az erdélyieknek is.

Az ezt követő eseményeket nemcsak a hazai szabadkőművesség töredékesen fennmaradt irataiból, visszaemlékezésekből, a szabadkőművesség különböző külföldi folyóirataiból, történeti feldolgozásaiból ismerjük, hanem annak az amerikai szabadkőműves vezetőnek a könyvecskéjéből is, akinek igen jelentős szerep jutott a romániai magyar páholyok helyzetének normalizálásában.

Kétségtelen, hogy a kolozsvári „vészkiáltás", Balassa és az osztrákok jelentései, felhívásai viszonylag lassan mozgatták meg a nemzetközi szervezeteket. A francia szabadkőművesek, akik egyébként rendkívüli fogékonyságot mutattak minden olyan probléma iránt, amely a demokráciával, az emberi jogokkal összefüggésben a szabadkőművességet is érintette, a magyar ügyben némileg késlekedtek, végül azonban mégis közbeléptek.

Ez a közbelépés taktikus is, diplomatikus is volt, amennyiben Bethlen külföldi útjait, a népszövetségi tagfelvétellel és a népszövetségi kölcsön szerzésével kapcsolatos tárgyalásait használták fel kapcsolatteremtésre. Bethlennel nem francia, hanem svájci és amerikai szabadkőműves vezetők folytattak megbeszélést, Reverchon a svájci Alpina, és Ossian Lang a New York-i nagypáholy két vezető személyisége. Ezek eredményeként Bethlen mindkettőjüket meghívta Budapestre. 1922 szeptemberében került sor látogatásukra, amikor is vezető politikusokkal, valamint a magyarországi szabadkőművesekkel találkoztak és tárgyaltak. Ezek során nemcsak az 1920. évi betiltott rendelet visszavonásának lehetősége merült fel, hanem természetesen az erdélyi magyar páholyok ügye is. Lang megbízatása nemcsak budapesti, hanem romániai utazásra és tárgyalásra is kiterjedt, így ő Budapestről Bukarestbe, illetve Erdélybe ment tovább. Ezt az 1922. évi romániai látogatását később még továbbiak követték.

Lang tárgyalásai az erdélyi magyar szabadkőművesekkel, valamint a román nagypáholy vezetőivel, beszámolói, amelyeket a nemzetközi szervezetek elé terjesztett, azért bírtak rendkívüli fontossággal, mivel reális, tényszerű információi kizárták azt a feltételezést, hogy csupán és kizárólag magyar nemzetiségi sérelmekről lenne szó, vagy hogy azokat Balassáék, az erdélyiek felnagyítják.

Az amerikai Lang szerepének és közvetítésének az adott különös érdekességet, hogy a román nagypáholy, kihasználva a román olaj iránti amerikai érdeklődést s azt a gyakorlatot, hogy a kisantant országok diplomatáinak szabadkőműves tagjai párizsi, de más páholyok tagjai lettek, Bukarestben maga hozott létre közös, vagyis román–amerikai páholyt. Ennek a bukaresti amerikai követség munkatársai közül többen tagjai voltak, az erdélyi helyzetet és problémát azonban közvetlen tapasztalásból nem ismerték, vagy csak egyoldalú információik voltak.

Ossian Lang tárgyalásai, a nemzetközi szervezetek közbeavatkozása eredményes volt, amennyiben 1922-ben Kolozsváron megalakulhatott az erdélyi és bánáti magyar páholyokat összefogó Romániai Symbolikus Nagypáholy, s a páholymunka magyar nyelven folyhatott. E kedvező változás ellenére sem látszott véglegesnek és teljesnek a romániai szabadkőművességen belüli ellentétek felszámolása, a román nagypáholy tulajdonképpen csak prolongálta, de nem adta fel eredeti elképzelését. Balassa ezért 1926-ban megpróbálta elérni, hogy az Association Maçonnique International konzultatív tanácsa előtt személyesen, élőszóban adhassa elő az erdélyi páholyok problémáit. Ehhez azonban a tanács nem járult hozzá, arra hivatkozva, hogy munkarendje szerint csak írásos előterjesztéseket tárgyal. Viszont e nemzetközi szervezet felismerve a győztes és legyőzött országok szabadkőműves mozgalmai között még fennálló feszültségeket, ellentéteket, első nagyszabású kongresszusát 1926-ban Belgrádba hívta össze, a helyszín kiválasztásával is jelezve a Duna-medence térségének fontosságát. Az első világháború kitörése óta először ez alkalommal ültek egy asztalnál a német, csehszlovák, magyar, román, osztrák, francia és más nemzetiségű szabadkőművesek.

E tanácskozás haszna és eredménye széles körben mutatkozott és úgy tűnt, az erdélyi szabadkőművesség helyzete is nyugvópontra jut, noha az 1927. évi erdélyi magyarellenes nacionalista, szélsőjobboldali atrocitások nem segítették elő ezt a folyamatot. 1929-ben azonban Romániában is megalakult az Allgemeine Freimaurer Liga csoportja, amit az erdélyiek szorgalmaztak elsősorban, s aminek révén megerősödtek nemzetközi kapcsolataik.

Erre az időre gyümölcsöző és rendszeresnek mondható együttműködés alakult ki az erdélyi és a magyarországi testvérek között. Kölcsönösen látogatták egymást, s ez a magyarországiak számára azért is jelentős volt, mert az erdélyi páholyokban részt vehettek szabályos páholymunkában. A kapcsolattartásban jelentős szerep jutott az erdélyi Ady Társaságnak, amely irodalmi, művészeti esteket rendezve olyan írókat, újságírókat látott vendégül, mint Fehér Artúr Hunyady Sándor, Karinthy Frigyes, Hatvany Lajos, Zsolt Béla és mások. A meghívásoknak keretet adott az Országos Magyar Kereskedelmi Egyesület, az OMKE, amelynek vezetői a liberális polgári ellenzék pártjaihoz tartoztak és nagyobb részükben régi szabadkőművesek voltak. Elsősorban Jancsó Elemér,

Servatius Lajos, Balassa, Benedek Marcell, Sándor Pál neve kíván említést e találkozások szervezői közül.

Benedek Marcell visszaemlékezéseiben elmondja, hogy gyakorta látogatta a kolozsvári Unió páholyt, hogy a hazai és az erdélyi szabadkőművesek közös anyagi vállalkozásaként jelentették meg apja, Benedek Elek gyermekeknek írt képes abc-jét.

Nyilvánvaló volt azonban, hogy az erdélyi és bánáti magyar szabadkőművesség helyzete csak úgy és csak akkor válhat valóban rendezetté, működése biztonságossá, ha rendeződik a magyar és román páholyok viszonya. Nem lehetett kétséges az sem, hogy ennek útja-módja csak az lehet, amit általában a kisantant államok szabadkőművessége járt, hogy ti. egyetlen, az ország valamennyi páholyát összefogó nagypáholyban egyesülnek, olyan módon azonban, hogy a páholymunka nyelvét nem uniformizálják. Ehhez elsősorban a román nagypáholy engedékenységére volt szükség, mert a magyar páholyok készek voltak az együttműködésre a szabadkőművesség alapelvei alapján.

1930-ban így a Romániai Symbolikus Nagypáholy, mely az erdélyi és bánáti magyar páholyokat fogta össze, egyesült a brassói román nagypáhollyal. Ezt követően 1931-től a kolozsvári Unió páholy folyóiratot indíthatott Testvériség címmel, bár utóbb, hatósági utasításra az elnevezést latinosra (Humanitas) kellett változtatni.

1934-ben azután létrejött az egységes romániai nagypáholy, mivel az egyesült erdélyi-brassói, valamint a regáti román nagypáholy egyetlen szervezetbe tömörült. Ennek nagymestere Mihail Sadoveanu lett. Ez az egyesülés további enyhülést hozott, aminek jeleként 1934-ben Nagybányán új magyar páholy alakulhatott Humanitas néven. Az ilyen új alakulás azonban tulajdonképpen csak azokat a veszteségeket igyekezett pótolni, amelyeket a megelőző, zaklatott években szenvedett el az erdélyi magyar szabadkőművesség (pl. a Szatmárnémetiben működött Kölcsey-páholy elaltatása, vagyis működésének felfüggesztése.)

Különleges és a szabadkőművességen belül is egészen ritka volta miatt érdemel említést, hogy Romániában 1918 után is maradt egy-két páholy, amelynek kizárólag zsidó testvérek voltak a tagjai. E páholyokkal kapcsolatban tudni kell, hogy a XVIII. században lefektetett andersoni alkotmány értelmében páholytag csak az lehetett, aki teljes polgári szabadság- és döntésjoggal rendelkezett. A régi Romániában, mint ez az 1919. évi párizsi békekonferencia ún. kisebbségvédelmi szerződésének tárgyalása során különös élességgel került felszínre, a zsidók nem voltak teljes állampolgári és döntési jog birtokában. Következésképpen ők, mint szabadkőművesek is kénytelenek voltak elkülönülten páholyokba szerveződni. Erdélyben a polgári korban a zsidóság állampolgári jogaiban, döntéshozatali képességében jogilag sem volt korlátozva.

Az erdélyi magyar szabadkőművesség helyzete lényegében véve akkorra rendeződött, magyarországi kapcsolatai akkorra váltak rendszeresekké és állandókká, amikorra Romániában már az egész szabadkőművesség működése lehetetlenné vált.

A szabadkőművesség működési szabadsága minden országban az ott uralkodó politikai szabadság, politikai demokrácia függvénye volt. Így azoknak a változásoknak a következtében, amelyek Hitler hatalomra jutása után indultak

meg a Duna-medencében, a 30-as évek folyamán az addig szabad páholyélet korlátozottá, vagy egészen lehetetlenné vált.

Magyarország szomszédai közül először Romániában, mégpedig 1934-ben Octavian Goga miniszterelnök rendeletével tiltották be a páholyokat. E rendelet kiadását követő hamaros bukását szélsőjobboldali körök egyenesen a szabadkőművesek machinációjának tulajdonították. Tény, hogy e betiltó rendelet ellenére még nem bénult meg a romániai, az erdélyi páholyélet. Olyannyira nem, hogy amikor a spanyol polgárháború idején 1936 karácsonyán a Grande Loge de France kezdeményezésére 16 ország szabadkőművesei üzenetet intéztek Roosevelt amerikai elnökhöz, kérve őt a béke előmozdítására és a köztársaság céljainak támogatására, azt a romániai és így a magyar szabadkőművesek is aláírták, akárcsak Balassa a betiltott magyarországi páholyok nevében.

1937-ben azonban a királyi diktatúra bevezetése, valamint Károly király dekrétuma és annak végrehajtása a romániai szabadkőművesség működésének végét jelentette. Ez Erdélyben 14 páholy bezárását vonta maga után, amihez a páholyházak lefoglalása, a tagok zaklatása, üldözése járult.

Ekkor már előre vetítette árnyékát Ausztria német bekebelezése, s ez arra indította az Association Maçonnique International-t, hogy jórészt francia tagokból álló küldöttséget indítson a Duna-medencébe a helyzet tanulmányozására, s az addig a térségben központi szerepet játszó osztrák szabadkőművesség feladatait – funkcióját átvállaló másik nagypáholy megkeresésére. A delegáció útja során Budapestre is ellátogatott s abból a levelezésből, amelyet Balassa a delegáció egyik francia tagjával, R. Raymonddal folytatott, kiderül, hogy Balassa nemcsak a magyarországi helyzetről szolgált információkkal, hanem a romániai-erdélyiről is. Ez utóbbira vonatkozóan olyan dokumentumokat adott át a delegációnak, amelyeket az szeretett volna felhasználni a romániai helyzet kedvezőbbé változtatása érdekében. Erre azonban már nem kerülhetett sor.

A második bécsi döntést követően, amikor Észak-Erdély és a Székelyföld átmenetileg magyar fennhatóság alá került, az erdélyi szabadkőművesség helyzete nem javult. A páholyélet 1940-et követően is tiltott és üldözött maradt, elsősorban azért, mert kétségtelenül összekapcsolódott – akárcsak az anyaországban – a függetlenségi, német-náciellenes mozgalommal. Súlyos csapást jelentett az erdélyi szabadkőművességre az is, hogy a Magyarországon 1938-tól életbe léptetett zsidóellenes törvényeket a visszacsatolt területekre s így Erdélyre is kiterjesztették. A szabadkőműveseket és szervezetüket a magyar politikai és közigazgatási vezetés ugyanolyan minősítés alapján ítélte el és üldözte, mint az 1937-es román királyi diktatúra, egyedül magyar nemzetiségüket nem írták rovásukra.

A szabadkőművesség azonban a betiltó rendeletek és üldöztetések ellenére sehol sem szűnt meg létezni, a források még a náci koncentrációs táborokban is összetartó testvérekről szólnak. Olyan módon és olyan keretek között, amelyek lehetségesek voltak, fenntartották kapcsolataikat, és igyekeztek szolgálni meggyőződésüket. Ilyen lehetőséget kínált a Magyarországon 1929-től, a polgári radikális és szabadkőműves Supka Géza kezdeményezésére megindított „könyvnapok" átplántálása 1940 után Erdélybe. Benedek Marcell, aki a második világháború után az utolsó magyarországi nagymester volt, valamint a

kolozsvári Dobó Ferenc könyvkereskedő, az Unió páholy tagja voltak azok, akik a visszacsatolt Erdélyben az első könyvnapot megszervezték, és ezzel lehetőséget adtak a szabadkőművesek olyan mozgásának és találkozásának, ami másként nem lett volna lehetséges.

A rendőri és csendőri nyomozószervek széles körre kiterjedő nyomozást indítottak az erdélyi szabadkőművesek ellen, mint akik szemben állnak az államrenddel, a rendszerrel, liberálisok, demokraták, netán szocialisták és az antifasiszta szövetségesek hívei. 1941-ben sorozatosan érkeztek a belügyminisztérium irattárában ma is fellelhető bizalmas jelentések, amelyek tételesen felsorolták a szabadkőművesek nevét, vallását, foglalkozását, a szervezeten belül elfoglalt helyét, tisztségét. Ilyen jelentések természetesen nemcsak Erdélyre vonatkozóan készültek, hanem a korábban visszacsatolt területekről is. Ezeket az információkat „tartalékolták" később, alkalmas felhasználásra, de átadták annak a szélsőjobboldali Palatinus Józsefnek, aki azokat sorozatosan megjelent köteteiben publikálta és így a legszélesebb nyilvánosság előtt „kompromittálta" a páholytagokat.

1942-ben a Kállay-kormány sokoldalú akciót indított az antifasiszta mozgalom letörésére, s ez elsőrendűen érintette Erdélyt, illetve az erdélyi szabadkőművességet. *„A szellemi megfélemlítés jegyében* – írja Csatári Dániel – *két nagy politikai ügy nyilvános bírósági tárgyalása kezdődik el 1943 januárjában: az Erdély-szerte nagy port felverő szabadkőműves per és az észak-erdélyi kommunisták pere."*[6]

A perben, amelyet két helyszínen, Budapesten és Kolozsváron folytattak, illetve tárgyaltak, az Unió páholy tagjait állították a vádlottak padjára. Az ügyészségi iratok szerint – többek között – Jancsó Elemért, Mikó Imrét és Lőrincet, Asztalos Sándort a vásárhelyi találkozó alelnökét, valamint Tamási Áront, a találkozó elnökét vádolták.

A monstre per, amelyet minden polgári ellenzéki csoport és irányzat megfélemlítésére szántak az akkori országban, végül kezdeményezőinek fiaskójával végződött. A vádlottak bizonyítani tudták, hogy a perbe fogottak listáját nem a páholyiratok alapján, tehát nem kétséget kizáró tényekre építve állították össze; hogy a listán szerepeltek neveit a pillanatnyi politikai érdekek szerint cserélték. S mivel a névsort Palatinus József a pert megelőzően sajtó útján közismertté tette, a vádlottak Palatinus József ellen 19 rendbeli rágalmazás miatt eljárást indítottak.

Mire az események idáig jutottak, elérkezett a voronyezsi katasztrófa, ami alapjaiban változtatta meg az uralkodó körök politikáját. Ez a körülmény egyfelől, a magyar polgári jogrend maradékának hatóereje másfelől azt eredményezte, hogy az erdélyi szabadkőművesek ellen emelt vádat a bíróság elejtette, viszont Palatinust három hónapi fogházbüntetésre ítélte.

A hadiesemények ezt követő gyors változása, Románia kilépése a háborúból és szakítása a német szövetséggel, az erdélyi és az anyaországi szabadkőművesek érintkezését lehetetlenné tette.

A háború után új szakasz kezdődött mind Magyarország, mind Románia szabadkőművességének életében, s ez szabaddá tett páholymunkát jelentett.

A közép-kelet-európai országokban végbement politikai-hatalmi változások azonban e szakaszt igen rövidre szabták, s hamarosan azonos sorsra jutott mind a magyarországi, mind a romániai szabadkőművesség.

JEGYZETEK

E helyen csak az idézetek lelőhelyeit adom meg.

1. *Litván György:* Jászi Oszkár romániai naplójegyzeteiből. Századok 1985. 5–6. sz. 1236. o.
2. *Uo.* 1239. o.
3. *Uo.* 1240. o.
4. *Ludwik Hass:* The Socio-Professional Composition of Hungarian Freemasonry (1868–1920). Acta Poloniae Historica 1974. 30. sz. 71. o.
5. *Gérard Serbanesco:* Histoire de la Franc-Maconnerie Universelle 1–3. k. Paris 1966. – A 3. kötetben a román szabadkőművesség történetét igen szélesen értelmezve, a román nemzeti törekvéseket központba állítva, a magyarországi 1918. évi és különösen az 1919. évi forradalmat hevesen bírálva fejti ki mondanivalóját.
6. *Csatári Dániel:* Forgószélben. Bp. 1968. 255. s. köv. lel.

FORRÁSOK – IRODALOM

Források

Az 1918 előtti magyarországi szabadkőművességre: Országos Levéltár P 1083.
Az 1918 utáni magyarországi és részben erdélyi szabadkőművességre: Új Magyar Központi Levéltár M 626

Irodalom

Abafi Lajos: A szabadkőművesség története Magyarországon. Budapest 1900.
Balassa József: A szabadkőművesség története. Budapest, év nélkül. Mindent tudok könyvtár 6. sz.
Benedek Marcell: Naplómat olvasom. Budapest 1963.
H. Balázs Éva: Bécs és Pest-Buda a régi századvégen. Budapest 1987.
Jancsó Elemér: Az erdélyi szabadkőművesség kulturális és irodalomtörténeti jelentősége a XVIII. században. Cluj 1934.
Lang, Ossian: Freemasonry Under Fire in Continental Europe. New York 1927.
Lenhoff, Eugen: Die Freimaurer. Zürich – Leipzig – Wien 1929.
A Magyarországi Symbolikus Nagypáholy főhatósága alatt dolgozó szabadkőműves páholyok tagjainak névsora. A Belügyminisztérium hivatalos kiadványa. Budapest 1920.
L. Nagy Zsuzsa: Szabadkőművesség a XX. században. Budapest 1977.
L. Nagy Zsuzsa: Szabadkőművesek. Budapest 1987.
Palatinus József: A szabadkőművesség bűnei. A magyarországi szabadkőművesek mozgalma és külföldi kapcsolatai. I–III. Budapest 1920–1939.
Palatinus József: Szabadkőművesek Magyarországon. Budapest – Pécs. 1944.

SZŐKE DOMONKOS

A Magyar Szemle és az Erdély-kérdés

1935 augusztusának egyik hideg hajnalán a Duna-gőzhajózási társaság gőzösének fedélzetén négy vállalkozó kedvű magyar utazó elindul Románia felé.[1] Az indulók csak az utazás előtti napokban ismerkedtek össze, s hogy biztos legyen az összemelegedés és az egyetértés, Gömbösről kezdtek vitatkozni. S hogy még barátibb legyen az egyetértés, Hitler is terítékre került, s így a „Duna-terület németfélelmünkben természetes határt kap nyugat felé." – írja Németh László abban az útirajzban, amelyben beszámol a kirándulásról.[2] „A keleti határok, lévén két Magyar Szemle munkatárs köztünk, egy pillanatig sem vitásak." – folytatja Németh egy mondattal lentebb, ami talán igazabb lehet a két munkatársra, mint magára a Szemlére. A sok vitát kiváltott útirajz, természetesen nem maradt visszhang nélkül a Magyar Szemle részéről sem. Egyenesen a Magyar Szemle Társaság alelnöki tisztségét betöltő Ravasz László püspök bírálta a Németh László-i útirajz által elkiáltott „keserű jajszót", amelyben Ravasz szerint: „a magyarság és halál egyet jelent."[3]

Talán ezennel sem kell különösebben hangsúlyozni, Erdély hovatartozásának kérdése nemcsak a két világháború közötti magyar politika egyik kényes kérdése volt, hanem sok vonatkozásban a magyar szellemi életnek is. A Magyar Szemlét útjára bocsátó bethleni politika külső törekvéseinek egyik mozgatóelemét az alkalomhoz és a körülményekhez reálisabban igazított revíziós politikának a kimunkálása jelentette, s így a Szemlének, ebből a szerepkörből adódóan – ugyan nem mindig szívesen vállalt – feladatoknak is meg kellett felelnie.

A Magyar Szemlét gyakran nevezték olyan folyóiratnak, amely a Nyugat irodalmi radikalizmusát kívánta ellensúlyozni, ami természetesen éppen olyan igaztalan leegyszerűsítés, mintha a Szemlét kizárólag konzervatív, kormánypárti és jobboldali szellemű lapnak tartanánk. Szekfű Gyula a Bethlen által kiszemelt szerkesztő, már az induló folyóirat első lapjain világosan megfogalmazta azt az igényt, hogy a folyóirat cikkeinek nem a teljesség megadására kell törekednie, hanem a legtanulságosabbnak mutatkozó kérdéseket kell kiragadni, s „közönségünket a reális valóság megértésére és józan, önálló ítélkezésre szoktatni."[4] Külön hangsúlyozza a szerkesztői bevezető annak fontosságát, hogy a folyóiratnak megkülönböztetett figyelmet kell fordítani annak a lelki kapcsolatnak az ápolására és megszilárdítására, „mely a trianoni határok közé szorult magyarságot köti össze leszakított testvéreivel."[5]

A Magyar Szemle Erdély-képét többféle szempont motiválta. Elsődlegesen

annak a revíziós politikának a nyílt és egyértelmű felvállalása, amelyhez az európai hatalmi viszonyoknak Bethlen által reálisabban felismert külpolitika törekvéseinek kiszolgálása is hozzátartozott. Másodsorban, Erdély történetének egy sajátos szempontú figyelemmel kísérése, amely vonatkozik annak a történeti múltnak az ábrázolására, amelyet Erdély a magyar történelemben és a magyar kultúrtörténetben évszázadok folyamán betöltött. S harmadsorban, ezt a képet jelentékenyen befolyásolta az a körülmény, hogy a rendszer egyik reprezentánsa – mely az 1931-es kormányváltás utáni időszakra is érvényes –, az a Bethlen István, aki maga is erdélyi illetőségű politikus. S a fentiekben érintett kérdésköröket át- meg átszövi annak a kérdésnek a történeti vizsgálata, hogy a kisebbségi kérdés nemzetiségi vonatkozásaihoz a magyar történetírásnak hogyan kell (kellene) viszonyulnia.

Teljesen véletlen, hogy a Szemle revíziós és kisebbségi politikáját elméleti vonatkozásokban is megalapozó cikk, Szekfű Gyula tollából, *éppen 1931 augusztusában* látott napvilágot, a Bethlen-kormány lemondásának napjaiban. Szekfű szorongatóan aktuális kérdést feszeget: mi lehet a feladata a történetírásnak Trianon revíziójának ürügyén? „A történetkutatás, bármennyire hajlamos volna is bezárkózni a tiszta tudomány korlátjai közé, mindenkor kénytelen volt egyúttal állami, nemzeti célok szolgálatában is dolgozni."[6] – írja Szekfű, de azért tárgyilagosan hozzáteszi, idézve Szász Zsombor véleményét, akit a Szemle Erdély-ügyben mindig is autentikus szerzőként kezelt, hogy „a háború előtti magyar nemzetiségi politika a történetírás és nem a napipolitika dolga"[7]. Szekfű elméleti alapú közelítésének hivatkozásait a liberális nemzetállamok létrejöttének 18–19. századi tapasztalatai adják, ahol a törvényhozásokat mindenütt alárendelték a hegemóniát birtokló többségi nemzetek politikai-uralmi akaratának. Szekfű a 19. századi magyar nemzetiségi politika sajátosságait éppen nem az asszimilációs törekvések érvényesítésében láttatja, noha ennek általános tendenciái még a demokratikusabb hagyományokkal rendelkező nyugati demokráciákat is jellemezték, hanem annak a gyakorlatnak a kiemelésében, hogy a liberális korszak magyar politikusai, „Széchenyi, Deák és Eötvös, egyenesen ellenségei voltak" a beolvasztásnak.[8] Szekfű világos különbséget kíván tenni a revíziós propaganda feladata és a történetírás elvégzendő teendői között. Ennek az új szemléletű történetírásnak modern történeti módszerek alkalmazásával fel kell tárnia kisebbségi kérdések valóságos történetét. A politikai és gazdasági tények mögött fel kell tárnia azokat az életformákat, amelyek megmutatják, hogy a középkor hosszú századaiban, főleg a 16–18. század közötti periódusban, a magyarság vezető elemei milyen pozitív munkát végeztek a nem magyar kisebbségek kulturális felemelése terén.

Szekfű, talán nem véletlenül éppen az erdélyi magyar nemzetiségi politika rövid elemzésével kívánja igazolni, hogy az erdélyi fejedelmek több olyan rendelkezést hoztak, amelyek végső soron a román etnikum fennmaradását segítették elő. I. Rákóczi György okleveleiben kötelességévé teszi a püspöknek, hogy a „szegény oláhságnak a maguk született nyelvén prédikáljon", s Apaffi Mihály pedig 1686-ban a kinevezett püspöknek egyenesen utasításba adja, hogy székhelyén, Gyulafehérvárott, Hunyad és Máramaros megyékben olyan iskolákat állítson fel, ahol mindenki a román nyelven részesüljön az írás és olvasás

tudományában. Az első román nyelvű könyvek a 16. század közepén éppen Szebenben és Brassóban, szász polgárok költségén jelentek meg, s az első román bibliafordítást, még 1581-ben, Geszti Ferenc dévai főkapitány rendeletére adja ki Tordai Mihály román református püspök. Szekfű témafelvetésének szándékát nem csupán a reálisabb történetszemlélet kialakításának az igénye vezérli, hanem annak tisztázási igénye, hogy szaktudomány és politika kapcsolatában, s ennek a kényes kérdésnek a szempontjából rendkívüli jelentősége van, a szaktudományt illeti a prioritás, különben *„az ellenséges propaganda akadály nélkül beleveri az európai és világközvélemény fejébe nemzetiségeink százados elnyomásának meséjét"...*[9]

A Magyar Szemle Erdéllyel kapcsolatos történeti értékelését elvi vonatkozásokban is megalapozza az a biografikus igénnyel megírt monográfia, amely a nagysikerű Szemle könyvek első köteteként látott napvilágot Szekfű Gyula tollából. A Szekfű által felvázolt Bethlen Gábor-portré elemzésére természetesen nem térhetünk ki, de annak nyilvánvaló szándékát nem hallgathatjuk el, hogy az ábrázolással és a témaválasztással a Monarchia felbomlása utáni kelet-európai és a 17. századi Erdély helyzete között rokon vonásokat fedezzünk fel. Szekfű Bethlen Gáborban egy céltudatosan törekvő, abszolút jellegű fejedelmi hatalmat kiépítő, a rendi anarchiát tudatosan visszaszorító, merkantilista elveket alkalmazó fejedelem alakját rajzolja meg, aki fogékonyan reagál az európai hatalmi viszonyokra, s Erdélyből kiindulva kívánja megteremteni az egységet a királyi Magyarországgal. Szekfű Bethlen Gáborral azt kívánja bizonyítani, hogy egy történelmi személyiség bekapcsolódva a nagy európai áramlatokba, új, reális történeti szituációt teremtve, egy nyugati szövetségi rendszer részeként megteremtheti a nemzet egységét. Szekfű Bethlen Gábora egy olyan történeti irányt képviselt, amelyben a kettéosztott nemzet helyesen kiválasztott szövetségesi útkereséseit akár úgy is felfoghatjuk, mint a húszas éveknek szánt analóg figyelmeztetést.

Erdély szerepének történetpolitikai értékelésére a Szemle több alkalommal is visszatér. Ezekben a közelítésekben Erdély története, mint a magyar nemzeti gondolat nagy hordozója fogalmazódik meg, de úgy, hogy Erdély politikai önállósága, a középkori Erdély története folyamán mindvégig, mind a politikában, mind a társadalomban és gazdaságban csupán integráns függvényét képezze a magyarságnak.[10] A történeti Erdély helyzetének azonosítása a trianoni Magyarországgal azt a téves képzetet eredményezné, hogy a kis ország önálló politikát nyugati szövetséges nélkül sikeresen nem folytathatna. Az erdélyi politikai törekvések helyességét ábrázoló történeti értékeléseknek azt kell bizonyítania, hogy „az erdélyi politika célkitűzése az maradt, amit helyzete diktált: elhárítani a magyarságról a végveszedelmet, mely két oldalról is fenyegette ... Erdély feladatának azt tekintette, hogy politikai erejét az anyaországnak bocsássa rendelkezésre."[11] Ez a történeti értékelés vitathatatlanul azt kívánja érvényesíteni, hogy Bethlen István politikája mögé – erdélyi példázattal – olyan célkitűzést vázoljon fel, amely az ország függetlenségének visszaállításához és revíziós törekvéseinek megvalósításához, a Nyugattal kapcsolatos szövetség tartóssá tételének szükségességét hangsúlyozza.

A Szemle Erdély-képének alakításában döntően két szerzőre kell utalnunk,

akik meghatározó szerepkörrel formálták és alakították a folyóirat véleményét. Jancsó Benedek és Szász Zsombor, az előbbi a Szemle szerkesztő bizottságának is tagja, aki külön Bethlen István felkérésére vállalta el kényes feladatát. Jancsó, mint a Szemle kisebbségi szakértője, cikkek egész sorát írja, melyekben teoretikusi megokolását kívánja adni annak, hogy a magyar politika revíziós törekvéseit milyen történeti hivatkozásokkal kell és lehet alátámasztani. „Területi integritásunkat – írja Jancsó – egy ránk nézve kedvezőtlen kimenetelű világtörténeti változás következtében veszítettük el, és egészen bizonyosnak vehetjük, hogy csakis egy hasonló, de ránk nézve kedvező kimenetelű újabb világtörténeti változás következtében nyerhetjük vissza."[12] Egy olyan revíziós törekvést kívánt a Szemle is képviselni, mely történeti argumentációjának érvrendszerébe beépíti a kisebbségi sorskérdéseknek a vizsgálatát, másrészt, a revíziós törekvések jogosságát olyan nemzeti érdeknek tüntette fel, melynek reánk nézve igazságtalan voltát nemcsak a Párizs környéki békék okozták, hanem az a cserbenhagyásos nyugati politika is, amely sohasem tanúsított kellő megértést a magyarság sorskérdései iránt.

1929 nyarán egy svájci, francia nemzetiségű író, *„La Hongrie de Demain"* címmel megírt kötete nagyobb terjedelemben foglalkozott a magyar revíziós igények jogosságával. A könyv valóságosan sokkolta a magyar közvéleményt. A könyv szerint nem az a baj, hogy Magyarországot feldarabolták, hanem az, hogy azt rosszul hajtották végre. A feldarabolást akként kellett volna véghezvinni, hogy a megfelelő igazságosság követelményeinek figyelembevételével a megcsonkított magyar nemzet elkeseredése, az államnak súlyos földrajzi és gazdasági helyzetéből eredeztetett irredentizmus ne legyen állandó veszélyeztetője Európa békéjének.[13] A könyv, Jancsó által recenzíven ismertetett, legmeghökkentőbb megállapítását mégsem a fenti gondolatok váltották ki, hanem annak a magyar ügy iránt mégiscsak nagyobb megértést feltételező francia álláspontnak a nyílt bevallása, hogy a Monarchia, sőt Magyarország feldarabolását, nem a párizsi szerződések hajtották végre, hanem az „magától is szétesett volna."[14] Abban a pillanatban látott napvilágot a kötet, amikor a magyar külpolitikai aktivitás is erősebben fokozódott, s a bethleni rendszer revíziós törekvéseinek megvalósításához remélt nagyobb nyugati támogatást. Az 1927-ben induló Rothermere-akció politikai sikertelenségét és a vállalkozás komolytalanságát Jancsó már az indulás pillanatában is biztosan látta, s így a revízió sikerre viteléhez nélkülözhetetlen propaganda irányítását politikai oldalról át kívánta terelni a tudományos igényű politikai publicisztika területére. A Magyar Szemle első éveiben ezt a taktikai módosítást, mindenképpen Szekfű Gyula és részben Bethlen István intencióinak megfelelően, Jancsó Benedek végezte el. Ennek a taktikai irányváltásnak a lényegét nem a revíziós igények jogosságának az új érvekkel történő alátámasztásának a kiformálása jelentette, hanem annak a kimunkálása, hogy a magyar társadalom sikeresen felkészíthető-e arra, a *„szellemi hadviselésre"* amit a revízió sikerre vitele föltétlenül megkövetelne. A revízió jogosságának hivatkozási alapjává nem a trianoni döntés Magyarország számára végzetes voltát kell tenni, hanem annak bizonyítását, hogy ez a béke, *„jelentékeny magyar többség által lakott területeket szakított el a saját államában élő magyar nemzettől. Ha egy pár évtized múlva nem lesznek idegen*

uralom alatt jelentékeny magyar többség által lakott területek, akkor lehetetlen lesz mindenféle revízió."[15]

A Magyar Szemle Erdély-képének sommázott összegzését tartalmazza az a tisztelgő emlékszám, melyet a Szemle legexponáltabb munkatársai állítottak össze Bethlen István hatvanadik születésnapjára.[16] Ennek az Erdély-képnek a kimunkálását egy retrospektív nemzetiségi politikának a felvázolási igénye, valamint annak történeti bizonyítási kísérlete adta, hogy sem a „történeti jog" sem a „kisebbségi eredet" nem lehet döntő kritériuma területi hovatartozásának, hanem csupán a politika által jól, vagy rosszul érvényesített „államraison" eszméje. Semmi célt nem szolgálhat a jelen időre annak *sikeres, vagy kevésbé sikeres* bizonyítása, hogy a magyar állam háború előtti nemzetiségi politikája és a háború utáni utódállamok kisebbségi politikája melyik fél számára „dönti" el a jogvitát. A magyar állam elhibázott nemzetiségi politikájának „korrigálására" válaszul kidolgozott cseh és román kisebbségi politika értékelveit inkább a bosszúállás vezeti.

Bethlen István 1933 novemberében tett angliai előadókörútja során külön előadást szentelt az erdélyi kérdésnek. A kérdés megoldását két előfeltétel teljesülésétől tette függővé: az egyik „a kis népek kollaborációjának organizálása", s a másik, mintegy az elsőnek az előfeltétele, „a népek kibékülése után, a revízió révén érhető el."[17] A história-jog, a történelmi tradíció és az államalkotó erő érvrendszerére felépített koncepció az angol közvélemény és politika olyan szándékú befolyásolására fogalmazódott meg, hogy a revízió jogosságának alátámasztásával szemben elsődlegesen a Párizs környéki békék apolitikus és igazságtalan voltát hangsúlyozza.

Szász Zsombor, Gratz Gusztáv és Keresztury Dezső mellékszámbeli cikkei nagyon plasztikus képet festenek Erdélyről. Mindhármójuk más és más aspektusból közelít a kérdéshez. Szász ábrázolása és érzelmileg leginkább telített cikke annak megsejtését tartalmazza, mi lesz ha a kisebbségi kérdés orvoslására hivatott Népszövetség kezéből kicsúszik a rendezés lehetősége. Mondandójának lényegeként Bethlen István londoni kijelentéseit idézi, mely a magyar kisebbségi politikának irányadó vonalát a harmincas évek közepére is megszabja: „hajlandók vagyunk kiegyezésre, messzemenő feltételek mellett, de jogfeladásra sohasem."[18] Talán a legharmonizáltabb írás Keresztury Dezsőé, aki a politikai motívumokat feltűnően kerüli, s inkább annak a gazdag élményvilágnak az összegzésére koncentrál, ami a magyarságot Erdélyhez fűzheti.[19] Erdély a magyarság számára csak literátus lélekkel érthető, véli Keresztury, de az összeomlás és a forradalmak felszámolása után bekövetkező konzervatív szellemű restauráció nem tudott Erdéllyel mit kezdeni. Keresztury azt igyekszik megkeresni, mi legyen az a szellemi vezérgondolat, amelyre a modern erdélyi eszme ráépülhet. A fennmaradás lehetséges alternatíváit nem lehet kizárólag a politikától várni, „A kisebbségi sors kényszerében a közös népiségre, a közös történelmi sorsban kialakult kulturális szolidaritásra" kell támaszkodnia az új erdélyi gondolatnak.[20] A magyarság jelen idejű Erdély-képének felvázolásához sokkal fontosabb „önmagunk revíziója" s annak a régi történetszemléletből örökölt nemzeti illúziónak az átvizsgálása, melynek a liberális nemzetállami gondolat és a nemzetiségi politika újraértékelését is tartalmaznia kell. Erdély sorsának

olyan gondolatokat kellene a magyarságban tudatosítani, *„hogy a Duna-medence újjáépítése nem képzelhető el a nyugati államcsmék jegyében"*.[21] S az is a Szemle-képhez tartozó megítélés, amely a hamisan értelmezett magyar liberális nemzetállami gondolatnak az illúzióját, a *„harmincmilliós magyarság"* megteremtésének programjánál fontosabbnak tartja a szerves, kulturális autonómiákon nyugvó kisebbségi gondolatnak az ápolását. „Erdély új küldetése bizonyára az – véli Keresztury –, hogy történelmi hagyományai, népi összetétele s természeti adottságai szerint előkészítse s megvalósítsa a többnyelvű s többnépű ország kelet-európai mintáját."[22]

Gratz Gusztáv az, aki a Bethlen emlékszámban talán a legkoncepciózusabb összegző tanulmányt írja.[23] Ezt a politikát akként jellemzi, hogy Bethlen a revíziót külpolitikai törekvéseiben nem politikai alkudozásokkal, hanem a megfelelő európai politikai konstelláció megteremtésével kívánta kikényszeríteni. Gratz világosan felismeri, hogy Bethlen megsejtette: egy olyan méretű közép-európai revíziót, amely kívánatos lenne Magyarország számára, a Duna menti államok egymás közti tárgyalásaival nem lehet elérni. Gratz a bethleni külpolitika reális vonalvezetését annak a helyes felismerésében látja, hogy a nyugati hatalmaknak, mindenekelőtt Franciaországnak és Angliának is érdeke lenne annak felismerése, hogy egy közép-európai rendezés a harmincas évek elején könnyebben véghezvihető lenne, mint később, *„mert ma sem Németország, sem Oroszország nem tudja ebben a kérdésben a maga külön érdekeit olyan erővel képviselni, mint amilyennel előreláthatólag később rendelkezni fognak"*.[24] Utólag világosan láthatjuk, ebben a megítélésben benne van a korszak minden reménye, teljesülhetetlen illúziói és a történelem megtévesztő csapdái.

Természetes, hogy egy elemzőbb és terjedelmi kötöttségekkel sem szorított tanulmánynak sokat lehetne ezen az Erdély-képen finomítani. A Szemle Erdély-képét is csak úgy értelmezhetjük helyesen, ha belehelyezzük egy általánosabb Szemle-koncepcióba. Aki a Magyar Szemlében csak a revíziós politikát alátámasztó folyóirat tényét kívánja konstatálni, erről akár egyetlen kötetbe fűzött példány alapján is bizonyosságot szerezhet. De aki egy szélesebb enciklopédikus igényű folyóirat felől kíván meggyőződni, annak kötetek egész sorát kell végigolvasnia. S ha egy kicsit igaza is van Németh Lászlónak abban, hogy *„A Magyar Szemlében, kevés kivétellel, a jobbak is a rosszabb felükkel írtak"*[25], a megjegyzés vitriolosan maró megállapítását nem tarthatjuk elég konzekvensnek.

A Szemle Erdély-képének kialakításával nemcsak arra törekedett, hogy a kormányzati politika revíziós törekvéseit történeti, históriai és jogi érvrendszerrel alátámassza, hanem annak a természetes igényből fakadó érdeklődésnek a kielégítésére is, amely a „kisebbségi sors" iránt egyébként is fogékony közvéleményt indokoltan foglalkoztatta. A Magyar Szemle története folyamán mindvégig, de főleg abban az időszakban, amelynek Szekfű Gyula volt a szerkesztője, erősen befolyásolta az intellektuális értelmiség álláspontját. Világosan látta a Szemle azt a buktatót is, amely a revíziós gondolat sikeres előrehaladásának talán legfőbb akadálya, az „ezeréves integer Magyarország mítosza". S ha világosan látta is a Szemle, hogy ebben a politikai miliőben nem lehet „objektíven" politizálni, de amellett mindvégig kiállt, hogy az egyén vágyaira és meggyőződésére támaszkodó kisebbségi politika olyan autochton törekvése az ember-

nek, amelyet a történeti múltra, a faji eredetre és a meghamisított népszámlálásra építő politika csak megzavarhat.

Az Erdély-köteteket tárgyaló tudományos konferencia több hozzászólása is érintette a XX. századi Erdély történetének egyes vitatott kérdéseit. Ez a hozzászólás csupán szerény adaléka kívánt lenni annak, hogy egy történeti és szellemi súlyát mindmáig fel nem ismerő, pontosabban el nem ismerő, két világháború közötti magyarországi – érdemben ugyan nem vitatható, de jelentőségéből adódóan súlyos és tanulságos mondandóval rendelkező – folyóiratnak mindenképpen helye van nemcsak a történeti emlékezet, hanem a források sorában is. Ezért egy későbbi, bővített kiadás alkalmával a Szemle állásfoglalásokat az Erdély-kutatások során mindenképpen figyelemre kell méltatni.

JEGYZETEK

1. Németh László, Keresztury Dezső, Boldizsár Iván, Szabó Zoltán
2. *Németh László:* Magyarok Romániában. Tanú, 1935., III–IV. 115. l.
3. *Ravasz László:* Németh László és az erdélyi magyarság. Magyar Szemle, 1936. ápr. 365. l.
4. *Szekfű Gyula:* A magyar folyóirat problémája. Magyar Szemle, 1927. szept. 3. l.
5. Uo. 4. l.
6. *Szekfű Gyula:* Trianon revíziója és a történetírás. Magyar Szemle, 1931. aug. 328. l.
7. Uo.
8. Uo. 332. l.
9. Uo. 337. l.
10. *Turi Béla:* A történeti értékelés. Magyar Szemle, 1927. dec.
11. Uo. 324. l.
12. *Jancsó Benedek:* A magyar társadalom és az idegen uralom alá került magyar kisebbségek. Magyar Szemle, 1927. szept. 52. l.
13. *Jancsó Benedek:* A Holnap Magyarországa. Magyar Szemle, 1929. júl.
14. Uo. 209. l.
15. Uo. 214. l.
16. Magyar Szemle, 1934. okt.
17. Bethlen István angliai előadásai. Génius Kiadó. én. 108. l.
18. idézi *Szász Zsombor* Magyar Szemle, 1934. okt. 148. l.
19. *Keresztury Dezső:* Az ifjúság Erdély-szemlélete. Magyar Szemle, 1934. okt.
20. Uo. 277. l.
21. Uo. 283. l.
22. Uo.
23. *Gratz Gusztáv:* Bethlen külpolitikája és kisebbségi politikája. Magyar Szemle, 1934. okt.
24. Uo. 112. l.
25. *Németh László:* Szekfű Gyula. Bolyai Kiadó. 1940. 91. l.

KOROM MIHÁLY

A második bécsi döntéstől a fegyverszünetig

Sok vonatkozásban teljesen érthető, hogy az *Erdély története* háromkötetes tudományos feldolgozás a legújabbkori időkre kevesebb figyelmet fordít, mint a korábbi századokra. Ezek az okok elsősorban a kérdés esetleges nagyfokú politikai kihatásával, vagy ilyen irányú magyarázhatóságával és a dokumentális anyagok hozzáférhetetlenségével, vélt aktuális politikai célok miatti titkosításukkal, elzárásukkal kapcsolatosak. Viszont, ha a tudományos vizsgálódás ilyen fokú engedményt tesz, vagy kénytelen tenni a politikai magyarázhatósággal szemben, akkor még jogosabb annak a marxista–leninista álláspontnak a szem előtt tartása a múltra és a régmúltra vonatkozóan, amely a századok előtti, vagy ezredévnél is régebbi, tudományosan még nagyon is vitatott települési sorrendnek és más történelmi kérdésnek *mai* politikai jelentőséggel történő felruházását, az úgynevezett *„történelmi jogokat"* egyértelműen elveti! Ezen az alapon, vagyis a vélt vagy valóságos *„történeti múlt jogán" sehol sem szabadna a marxizmus leple alatt mai birtoklási állapotot vagy igényt, és főleg nem nemzetiségi politikát indokolni.*

A kelet-közép- és délkelet-európai népek többségének az élete a nemzeti ébredésük időszakában sok-sok hasonlósággal rendelkezett. Az itt alakuló nemzeti közösségek – Nyugat-Európától eltérően – alig voltak azonosak az állami közösségekkel, s valamennyi itteni nép századokig harcolt a fennmaradása biztosításáért szinte minden égtáj irányába és nemzeti mibenléte, identitása megtalálásáért. Ezekhez valamennyi nép vagy néprész kimunkálta és felhasználta a romantikus eredet-mítoszok vélt vagy valóságos eszközeit és elemeit. Így a fennmaradásért, függetlenségük és szabadságuk kivívásáért folyó hosszú küzdelmük során szinte kivétel nélkül mindegyiknél jórészt legendákra épült, és a saját nemzet fontosságának indoklását valamilyen hősi múlttal igazolandó a lehető legrégibb időkig visszanyúlni törekvő eredet-mítoszok jöttek létre. Ezekhez hasonlóan azután irrealitással megtűzdelt nemzeti hivatástudatot is teremtettek maguknak, amelyek zömmel nélkülözték a nyugati nemzetekre jellemző reálisabb közgazdasági, politikai vagy jogi megalapozást. Mindezek azonban mindaddig, amíg alátámasztásukra saját (feudális maradványú vagy burzsoá) államgépezet létre nem jött, nem voltak más népekre túlzottan veszélyesek.

A szóban forgó kis népeknek azonban az adott időben az egész élete sivár volt és jövőjük s önálló életük is bizonytalan. Ezekből mindből következett, hogy reális, saját államszervezet és anyagi erőik híján ébredező tudatuk, közvetlen

feladataik és a jövőbeli nemzeti terveik megszabásakor is inkább a múlthoz és a romantikus fantáziához fordultak. Így a jövőt is a történelmi múltjukon, vagy vélt múltjukon keresztül láttatták! Így születtek a Nagy-Magyarország, Nagy-Lengyelország, Nagy-Morvaország, Nagy-Románia stb. stb. fellegekben járó tervei, amelyek már fokozatosan egymás közötti súlyos konfliktusokhoz is vezettek. Így a fennmaradásért való küzdelem, az önálló állami lét hiánya és a bizonytalan anyagi élet következtében a valós vagy vélt történeti múlt, a mítoszok és az irreális célok tették ki e kis népek nagy többségének gondolatvilága jelentős hányadát. Ez a szellemi töltés azután az egymás közötti konfliktusok ideológiai alátámasztását, a nacionalizmusok és sovinizmusok kifejlődését is szolgálta.

A szóban forgó térség kis népei azonban a XX. század elejétől felgyorsultan vívták ki önnállóságukat, s a szocialista forradalmak győzelmével és a szocialista építéssel pedig létük s kivívott függetlenségük biztosítva látszott. *Reális* nemzettudatuk kimunkálására, nemzeti érdekeik védelmére az előrevivő s a személyi kultusztól és következményeitől megszabaduló szocialista társadalom építése során a lehetőségek megsokszorozódtak, megsokszorozódnak. Így e népek fennmaradásukat és függetlenségüket biztosítottnak látva lemondhatnak (s mind jobban le is mond nagyobb részük) a hamis eredetmítoszokról, az irreális nemzettudati elemekről, a nemzeti romantika formarepertoárjáról. Ezen megindult változásokkal együtt – miután a lét, az állami önállóság stb. kérdéseire nem kell már energiát pocsékolni a legenda, a mitikum és irrealitások segítsége útján – megindult e népek, nemzetek történelmi múltjának a történeti igazsághoz, a valósághoz közelítő teljes feltárása s feldolgozása! Elsősorban ezzel, a történeti valóságra, az igaz tényekre támaszkodó kutatással és feldolgozással segítheti a történettudomány a népek közötti ellentmondások feloldását, a jelen politikára maradt megoldatlan kérdések kölcsönös érdekű elrendezését!

Ezeknek a megindult biztató folyamatoknak a kiteljesedését azonban a személyi kultusz, a dogmatizmus és a nacionalizmus egy időben szinte mindenhol súlyosan akadályozta, de azok maradványai itt-ott még ma is nagyon erősen gátolnak. Pedig erre, a marxizmus–leninizmus helyes nemzetiségi politikájának a valóságos kiteljesedésére éppen e térségben lenne igen nagy szükség, mert itt lengyelek, németek, magyarok, románok, bolgárok, makedónok, albánok, szerbek, törökök stb. stb. tíz- és százezrei, sőt milliói rekedtek kívül mindmáig nemzeti állami határaikon anélkül, hogy nemzetiségi létük megmaradása ugyanúgy biztosítva lenne, mint anyanemzetük, vagy kisebbségi jogaik minden kívánnivaló nélkül érvényesülnének.

A fenti helyes fejlődési tendencia, a marxizmus–leninizmus hegemóniája és a szocialista közösség hatásai ellenére a személyi kultuszhoz, a személyi hatalomhoz kapcsolódóan idealizált vagy vélt történelmi múltnak eszmei érvényesülése mellett annak a mai nemzetiségi politikában is döntő szerepet szánnak néhol még szocialista viszonyok között is! Ilyen elv és gyakorlat érvényesül a szomszédos Romániában, ahol a mai hivatalos nemzetiségi politika állami alapelvévé avatták a tudományosan még a román anyanyelvű tudósok között is vitatott *„történelmi elsőség"* elvét, azaz a románságnak Erdélyben való elsőnek gondolt letelepedését. És, ami még kirívóbb és súlyosabb eltávolodás a marxizmustól,

annak a mai nemzetiségi politikára való kihatását is vallják. Ennek folytán lettek napjainkban a nem román nemzetiségűek kirekesztve a romániai bennszülöttek közül és kapták meg az e politika propagandája által is elismert, minimum 7–800 évvel ezelőtt történt letelepedésük ellenére a megalázó „idegen" titulust az elfelejtésre ítélt őslakos szláv törzsek után az erdélyi magyarok, németek, majd a szerbek stb. stb. Ehhez kapcsolódik az anyanyelvi és nemzetiségi jogok természetes emberi jogkénti engedélyezése s megadása terén való egyenlőtlen elbánás apológiája is Romániában.

A fentieknek ma már csak nacionalista módú továbbfejlesztett sovén hajtásai azok a megfogalmazások, hogy a romániai kétmilliónyi magyar *nem magyar, hanem „magyar nemzetiségű román", vagy „magyar anyanyelvű román"*, de ugyanezt az elvet vonatkoztatják a németek, szerbek és más nemzetiségűekre is! Ugyancsak a nemzetiségek felszámolását, erőszakos asszimilálását szolgálja a Románia minden népét felölelő „egységes román nemzet" koncepciója is, amely egyébként vészesen hasonlít a száz évvel ezelőtti „magyar politikai nemzet" nacionalista megfogalmazáshoz.

De hagyjuk az aktuálpolitikára, nem a tudományra vonatkozó kérdések sorolását. Csak sajnálni lehet, hogy az elsősorban a mára vonatkozó politikai és elvi viták szinte mindkét oldalon, magyar részről is és román részről is, nem a mostani nemzetiségi állapotokról szólnak, ill. kiinduló apropójuk és az észrevételezések nem ezekre épülnek, hanem éppen egy színvonalas tudományos összegezéshez kapcsolódnak. E helyzetből parancsolóan következne, hogy a tudományosan vitatható történelmi múlt kérdéseinek és a mai helyzet politikailag és elvileg vitatottságának egyértelműen szét kellene válnia!

A magyar politikának a dákoromán kontinuitás kérdéséről *minden vonatkozásban* le kellene szállnia. Még közvetetten sem kellene kapcsolódnia ilyen vitához. Azt teljesen a tudományra kellene bízni. Viszont azzal kellene foglalkoznia, hogy a dákoromán elmélet és más vitás történeti kérdések mögött lévő motívumoknak *ne legyen mára lényegesen kiható következménye*, illetve azokat a mostani politikai és elvi visszásságokkal együtt, a marxizmus alapján, következetesen elvesse, akár van tudományos vita, akár nincs!

A tudományosan, kritikailag elemezhető legújabbkori történeti kérdések esetében is *szükséges lenne – ha az sokszorosan nehezebb is, mint a korábbi korokban – a tudományos és az aktuális politikai viták szétválasztása.* A tudománynak nemcsak az a feladata, hogy az aktuális hatalmi konstrukciót, vagy a történések ideje győzelmi vagy vesztett konstrukcióját alátámassza, hanem objektív vizsgálati teendői, a haladás és az emberiesség elveit érvényesítő feladatai is vannak. A haladás mellett elkötelezetteknek, a marxistáknak e téren egész addig kellene elmenniük, amit Lenin 1916 júliusában így fejezett ki: „Amikor a proletariátus a kapitalizmus helyén felépíti a szocializmust, ezzel megteremti a nemzeti elnyomás teljes megszüntetésének *a lehetőségét*, ez a lehetőség »csak – csak«! – akkor lesz *valósággá*, amikor már minden téren teljesen megvalósult a demokrácia, beleértve az államhatároknak a lakosság „rokonszenvét" figyelembe vevő megállapítását és a különválás teljes szabadságát is." (Lenin összes művei. 1978. Kossuth. 30. köt. 21. old.)

A tudománynak ilyen teendői vannak mindenekelőtt a népek sorsát hosszabb

vagy rövidebb időre lényegesen befolyásoló nagyobb, államok közötti szerződéseknek a vizsgálatánál. Ilyennek tekinthetjük a békeszerződéseken túl az államok közötti más formájú, de kimagasló jelentőségű és hatású megállapodásokat, az *általunk szemügyre veendő második bécsi döntést* is, és az *1944–45-ös román és magyar fegyverszüneti szerződések vonatkozó részeit is.*

Minden fenti jellegű szerződés, megállapodás szükségképpen a történelmi pillanat erőviszonyainak és hangulatainak a bélyegét viseli magán. Emellett azonban – egyetértve Bibó Istvánnal (Kritika, 1984. 9. sz. 23. old.) – olyannak is kellene lennie minden hasonló szerződésnek, miszerint tartalmaznia kellene annyi pozitív elvi alapot is és annyi belső, objektív tárgyi igazságot, hogy az alakuláskori erőviszony és hangulat megváltozása után legyen még miért elfogadni, tiszteletben tartani azt, s hogy föl tudja kelteni a mélyebben fekvő s erővel, fegyverrel ki nem kényszeríthető realista, belső, népi lojalitást is valamennyi oldalról, amelyet csupán a korrektsége és a tárgyi adottságoknak megfelelése tud adni, kiváltani! Ilyen jellegű vizsgálat a tudománynak nemcsak joga, hanem kötelessége is!

*

Mint ismeretes, 1940. augusztus 30-án német és olasz döntőbíráskodás határozata alapján a volt magyar királyság északkeleti részét és a történeti Erdély északi részét visszacsatolták Magyarországhoz. Ez a terület, az 1920-ban Romániához került 103 093 négyzetkilométerből visszajuttatott Magyarországnak a végleges megállapítás szerint 43 104 négyzetkilométert, azaz annak kereken 42%-át. Ez a történeti Erdély 47,6%-át, 27 507 négyzetkilométert, a volt Kelet-Magyarországból pedig valamivel több mint 15 500 négyzetkilométert foglalt magába. Nézzük meg a viták tükrében, hogy a „részleteiben sem a nemzeti önrendelkezési jognak, sem az etnikai elvnek" (Erdély története. III. köt. 1729. old.) meg nem felelt trianoni magyar–román határ vonalán történt eme 1940-es változtatás hogyan jött létre, és megfelelt-e a fent felállított s általunk is vallott követelményeknek.

A második bécsi döntőbírósági határozat létrejöttében a legvitatottabb kérdés az, hogy ki kérte fel, vagy egyáltalán felkérte-e valaki a német és olasz fasiszta nagyhatalmakat a döntőbíráskodásra? Ismeretes, hogy a döntőbíráskodás előtt 1940. augusztus közepén elsősorban német és olasz nyomásra, de pozitív, egyetértő szovjet álláspont alapján is, magyar–román közvetlen tárgyalások folytak Turnu-Severinben. Ezeken a tárgyalásokon mindkét fél olyan álláspontot foglalt el, amelyek nem vezethettek kompromisszumra!

Az 1920-ban Romániához került egész terület anyanyelvi összetétele az 1910-es népszámlálás szerint a következő volt: *a lakosság 53,8%-a volt román, 31,6%-a magyar, 10,8%-a német, és 3,8%-a egyéb anyanyelvű.* Másként megközelítve: a szóban forgó terület 23 volt megyéjéből és megyerészéből *12-ben román és 6 megyében* (Szatmár, Bihar, Maros-Torda, Udvarhely, Csík és Háromszék vármegyékben) *magyar abszolút többség volt.* Ezeken kívül *2 megyében még román és ugyancsak 2-ben* (Brassó és Ugocsa vármegyékben) *pedig magyar, s egy megyében* (Nagyküküllőben) *német viszonylagos többség* állt fenn.

Viszont a fenti megyékben a megadott többségi arányok mellett a *jelentékeny*

(25% feletti) román kisebbség – volt még *5 vármegyében. Hasonló arányú jelentékeny magyar kisebbség volt szintén 5 megyében* (Arad, Szilágy, Nagyküküllő, Kolozs és Torda-Aranyos vármegyékben) és *ugyanilyen jelentékeny német kisebbség három megyében.* A magyarok és a németek fenti aránya azonban az impériumváltozás, majd a román burzsoá-földesúri rendszer üldözéseinek a hatására bekövetkezett nagyarányú elmenekülés miatt számottevően csökkent. 1918–1920 utáni években a Romániához csatolt területekről mintegy 200 000 (Dávid Zoltán: A magyar nemzetiségi statisztika múltja, jelene. Valóság. 1980. 8. sz. 91. old.) de más becslések szerint 260–280 000 magyar menekült el a trianoni területekre, és mintegy 100 000 a tengerentúlra ment, akiknek nagy többségük az *őslakosság* köréből került ki. (Lásd például: A Wilhelmstrasse és Magyarország. Kossuth. 1968. 346. dokumentum, 519. old és Hory András: „Még egy barázdát sem." Wien, 1967. 39. old.)

A fenti adatok – elismerve a román lakosság 53,8%-os többségi arányát s mintegy legkevesebb hasonló igényét a területre is – *azt* mutatják, hogy a nagyszámú, mintegy harmadarányú magyar és egytizednyi német lakosság szempontjából az önrendelkezés alapján nem nacionalista és revizionista, ill. nem fasiszta- vagy szocialistaellenes vizsgálni e területek sorsának, igazságosabb, emberibb és internacionalistább elrendezését, mint amilyent a trianoni imperialista szerződésben a győztes hatalmak diktáltak Magyarországnak is. *Tehát nem az volt és nem az ma sem a probléma a tudományos vizsgálat számára, hogy e kérdés a két világháború között felmerült, hiszen a marxizmus alapján a Szovjetunió és a Komintern is valamennyi érdekelt – köztük a Román Kommunista Párt is – pártjával s más, a győztesek status quójában nem érdekelt ország is támogatólag többször felvetették és programjukba vették azt, hanem az, hogy a megoldás milyen tartalmú és milyen belső és nemzetközi célokat szolgáló lesz!*

A közvetlen magyar–román tárgyalásokon 1940. augusztus közepén a magyar fél, a Teleki-kormány olyan irreális, területszerző követelménnyel lépett fel, amely a vitatott egész terület csaknem kettőharmadára, 66–69 000 körüli négyzetkilométerre terjedt ki, s amelynek a vonala nyugaton általában a Maros lenne, de Aradnál délre, majd Balázsfalvától és Segesvártól északra, s azután délre fordulva Brassótól nyugatra érje el a Kárpátokat. E vonaltól északra és keletre fekvő területeket követelte a Teleki-kormány. (Lásd: Előre, Bukarest, 1986. febr. 9. 2. old. illetve Contemporanul, 1986. 6. – 2047. – számát. Tartalmilag megegyező a tárgyalások volt magyar vezetőjének, Hory Andrásnak a területre vonatkozóan megadott körülírása is. Hory András: „Még egy barázdát sem." Az erdélyi kérdés. – A magyar kormány által 1940-ben Romániának tett kiegyezési ajánlat. – A turnu-severini magyar–román tárgyalások. [A szerző kiadása, Wien.] 1967. 36. o.)

A román álláspont hasonlóan irreális volt azzal, hogy csak 12–14 000 négyzetkilométert, azaz a területnek mindössze 11,5–13,5%-át volt hajlandó – de azt is csak közvetett formában, konkrétan és személyesen csak Hitlernek kifejtve – szóba hozni (Előre és Contemporanul ugyanott és A Wilhelmstrasse és Magyarország. Id. mű 527. o.) s a nemzetiségi arány nagyobb részét elsősorban kitelepítéssel, lakosságcserével óhajtotta megoldani. A magyar fél azonban tudomást szerzett a román álláspontról, habár azt hivatalosan a turnu-severini

tárgyalások során nem vitatták meg! Az akkori külügyminiszter, Csáky István gróf, 1940. augusztus 16-án Turnu-Severinbe, a magyar küldöttség vezetőjének a következő számjeltáviratot küldte: *„Berlini katonai attasénk betekintést nyert a román minimális engedményt tartalmazó javaslatba. E szerint határvonal Bükk hegységen, majd Szilágysomlyótól nyugatra Borosjenőig, onnan Fehér-Körös mentén trianoni határig menne. Délen Aradról és Maros határról, északon Nagybányárdi és Radnai hegységről megvolna a hajlandóság tárgyalásra."* (Idézi: Hory András: Bukaresttől–Varsóig c. kötet szerkesztője, Pritz Pál, Gondolat, Budapest, 1987. 477. old.)

A fenti, egymáshoz viszonyított, igen távoli álláspontok összeegyeztethetetlennek bizonyultak és rövid időn belül a tárgyalások megszakadásához vezettek!

Új és jelentős eleme a kutatásoknak az is, hogy a szovjet kormány ezekben az években Erdély vonatkozásában is ugyanúgy támogatott egy reális magyar területi igényt, mint korábban, és mint Bulgária vonatkozásában egyebek mellett a Dél-Dobrudzsára szólót is. Tehát nem teljes az adatsor, hogy csak Németország és Olaszország támogatták ezeket. 1940. június 26-án Molotov, szovjet külügyminiszter Rosso, olasz nagykövetnek többek között a következőket közölte: *„Magyarországgal jó kapcsolataink vannak, Magyarország bizonyos igényét a kormányunk megalapozottnak tartja."* „A bolgár igényeket Dobrudzsára" szintén jogosnak tartotta, és nem volt ellenvetése azok megvalósításának. (Német–szovjet kapcsolatok, 1939–1941. München. 1949. 142. dokumentum.) *Hasonló* tájékoztatást adott a magyar minisztertanács 1940. június 5-i jegyzőkönyve szerint a moszkvai magyar követnek is. *„Molotov közölte Kristóffy magyar követtel, Oroszországnak nincsenek területi igényei. Magyarország követeléseit hajlandó egy esetleges békekonferencián is jogilag támogatni."* Ezek mellett a hivatkozott hely szerint a szovjet kormány, mielőtt Romániát késztette a moldáv és a bukovinai területek kiürítésére s átadására, közös fellépésre invitálta a Teleki-kormányt a Romániával szembeni magyar igények kielégítése céljából. Teleki Pál miniszterelnök azonban elutasította a Szovjetunióval történő fenti formájú és célú együttműködést!

A fentieket más források is egyértelműen bizonyítják. Otto Erdmansdorff, magyarországi német követ 1940. július 5-én jelentette Berlinbe, hogy a magyar külügyminiszter közlése szerint V. M. Molotov Moszkvában az elmúlt napokban többször is fogadta az ottani magyar követet, és hozzájárulva a bukovinai magyarok visszatelepítésére vonatkozó magyar kéréshez, azt a szovjet álláspontot is aláhúzta ismételten, hogy a Szovjetuniónak csak barátságos szándékai vannak Magyarország iránt, és Magyarországnak Romániával szembeni követeléseit nagyon méltányosnak tartja. (Idézi: Hory András: „Még egy barázdát sem..." i. m. 41. o.) Továbbá: *„Az előzményekkel kapcsolatban* – ismerteti Hory Csáky külügyminiszter szavait, amelyeket a turnu-severini tárgyalásra indulván adott – *egy diplomáciai pikantériára külön is fel akarom hívni a figyelmed. A tárgyalások folyamán ez is jó ütőkártyául szolgálhat. Amikor a helyzet köztünk és a románok között kiélesedni látszott, az oroszok felajánlották nekünk katonai közreműködésüket egy Románia elleni háborúban. Az orosz ajánlkozásra termé-*

szetesen nem reflektáltunk, de azt Ciano közvetítésével a románok tudomására hoztuk..." *(Ugyanott, 35–36. old.)*

A Teleki-kormány tehát a Magyarország számára kedvező, azt segítendő szovjet álláspontot és készséget nem vette figyelembe. Ehelyett Budapesten inkább a fegyveres megoldás mellett törtek lándzsát, amit azonban Hitlerék ekkor már mindenképpen el akartak kerülni. Hitlerék esetleges katonai támogatását Romániával szemben Horthyék csak addig élvezték 1940 tavaszán, amíg a román térség, de elsősorban az olajmezők termelése nem volt biztosítva Németország számára. 1940 májusára még egy, 3 hadtestből álló támadó haderőt tervezett a német főparancsnokság összevonni a Tiszántúl déli részén, Békéscsaba, Hódmezővásárhely és Szarvas térségében a fenti romániai érdekei esetleg katonailag történő biztosítására. A német hadsereg szárnyaihoz az érdekelt vezérkarok megállapodása szerint magyar erők is csatlakoztak, sőt utóbbiak fel is vonultak a tervezett időben és helyeken. (Kéri Kálmán, a szóban forgó tárgyalásokon részt vett magyar vezérkari tiszt írásbeli visszaemlékezése, a szerző birtokában.)

A tervezett hadmozdulatra azonban nem került sor, mert a katonapolitikai helyzet 1940 nyarára lényegesen megváltozott Románia körül. A Szovjetunió az 1939-es német–szovjet megnemtámadási szerződésre is támaszkodva 1940. június 28-a és július 1-je között megkapta Romániától a moldáv és bukovinai területeket, Románia korábbi szövetségesei nyugaton – a francia ellenállás összeomlott, és az angol európai szárazföldi expedíciós hadsereg pedig vereséget szenvedett – ideiglenesen kilátástalan helyzetbe kerültek. Mindezek a körülmények, vagyis a Szovjetuniótól való félelem is, a nyugatról várható segítség lehetőségének a megszűnte a román burzsoá-földesúri vezetőket arra késztették 1940. június–július fordulóján, hogy az ország sorsát egyedül a hitlerista orientációban, a Németországra történő támaszkodásban lássák biztosítva. Ennek eredményeként július 4-én Ion Gigurtu vezetésével megalakult a Hitler-barát kormány romániában, amely azonnal kijelentette: „A Berlin–Róma tengely kialakította rendszerbe való őszinte beilleszkedés politikáját" kívánja folytatni. (Előre, Bukarest, 1986. február 2. 2. old., ill. Contemporanul, 1986. 5. [2046] számában).

Ebben a megváltozott helyzetben már egyáltalán nem volt Hitleréknek érdeke egy német–magyar s esetleg bolgár katonai lépés Románia ellen. Ellenkezőleg, a román olaj a bukaresti irányváltással a kezükbe hullott és szolgálta a német célokat. A Szovjetunió sem volt érdekelt 1940. július elseje után további román vonatkozásokban. Mindezek következtében elsősorban Németországnak volt érdeke egy katonai konfliktus megakadályozása a Balkánon, s a magyar–román és bolgár–román ellentét nem katonai módszerű és formájú megoldása! Ezért a kutatónak az a szilárd következtetése, hogy *Hitlerék minden külön kérés nélkül* nagyhatalmi diktálás módján a kezükbe vették a magyar–román területi vita saját érdeküknek és céljaiknak megfelelő tartalmú és formájú rendezésének az ügyét. Bár, bizonyos német külügyminisztériumi dokumentumok, pl. egy a szovjet kormánynak szóló 1940. augusztus 30-i keletű is (Német–szovjet kapcsolatok, id. hely, 150. sz. dokumentum), és az úgynevezett döntőbírósági határozat jegyzőkönyve is úgy állítja be, mintha mind Románia, mind pedig Magyar-

ország kéréssel fordult volna Németországhoz és Olaszországhoz, hogy döntőbírói szerepkört töltsenek be a két ország vitájában.

Azonban a hazai dokumentumokból és a román történetírás feldolgozásaiból s a román történész kollégák hozzászólásaiból az derül ki egyértelműen, hogy *sem magyar részről nem kérték a döntőbíráskodást, sem pedig román részről nem történt ilyen irányú önkéntes, hivatalos kérés!* Ez ugyan nem zárja ki annak a lehetőségét, hogy a Bukarestben 1940. július elején teljesen tengelybaráttá átalakult új román kormány valamelyik funkcionáriusa nem vethette volna fel azt, mint esetleges lehetőséget az általa is kilátástalannak ítélt német, magyar és bolgár erőkkel szembeni román védekezés helyett. És esetleg ilyesmit értelmeztetett Ribbentropp 1940. augusztus 29-én román kérésnek M. Manoilescu külügyminiszter által vezetett román delegációval folytatott tárgyalása során. (Lásd: Előre, Bukarest, 1986. február 9. 2. old., és Contemporanul, 1986. 6. [2047.] számában.) Ilyen feltételezést azonban nemhogy hivatalos irat nem, de még visszaemlékezés sem támaszt sehol sem alá!

A fenti német külügyminiszteri dokumentumnak és a jegyzőkönyvnek teljesen ellentmondanak az események, az a tény is, hogy 1940. augusztus utolsó napjaiban mind a román, mind pedig a magyar kormányzatnak külön kellett a legnagyobb gyorsasággal döntést hoznia az 1940. augusztus 29-re Bécsbe hívatott külügyminiszteri küldöttségeik útján tudomásukra hozott és erős nyomással ajánlott német–olasz döntőbíróság elfogadásáról. Ha kérés történt volna, ilyenre nem kerül sor! Vagyis egyik fél sem kérte önként az arbitrázst, hanem a német és az olasz külügyminiszter erőltette azt mindkét országra külügyminisztereik vezette küldöttségükkel külön-külön történt augusztus 29-i megbeszélések során. A magyarokat elsősorban azzal kényszerítették a hitleristák által kezdeményezett döntőbíráskodás előzetes és feltételek nélküli elfogadására, miszerint egy magyar katonai kezdeményezést Románia ellen nemcsak hogy nem támogatnának, hanem nem is tűrnének meg egy felfordulást a Balkánon. Sőt, már a „szovjet rémmel" is ijesztgette Ribbentropp Horthy megbízottait, és nem is eredménytelenül! (A Wilhelmstrasse és Magyarország, id. mű, 520–524. old.)

A román külügyminiszteri küldöttséget mindenekelőtt azzal sokkolták, hogy román–magyar háború esetén Németország és Olaszország Magyarország mellé állna, ami katasztrofális lenne Romániára nézve. Tehát, ha nem fogadják el a német–olasz döntőbíráskodást, akkor ez Románia végét is jelentheti. (Lásd M. Manoilescu visszaemlékezéseinek vonatkozó részleteit: Előre, Bukarest, 1986. február 9. 2. old.)

A német és az olasz külügyminiszter ultimátumos jellegű fellépése a vitázó két kis ország képviselőivel szemben zavart idézett elő mindkét utóbbi ország küldöttségében. A magyar külügyminiszter utolsó kísérletként előbb még közvetlen magyar–román külügyminiszteri megbeszélést próbált elérni, de javaslatát Ribbentropp elutasította. Viszont a döntőbírósági jegyzőkönyvbe az félrevezetően, mint megtörtént esemény hamisan mégis belekerült! A magyar miniszterelnök, Teleki Pál, aki szintén Bécsben tartózkodott a magyar küldöttséggel, a döntőbíráskodás feltétel nélküli előre történő elfogadtatásához már a tárgyaláson magán óvatosan ugyan, de negatívan állt hozzá. Hiszen a csaknem szín-

tiszta magyar lakosságú székelyföld biztos visszakerülése nélkül nem támogathatott bizonytalan döntést. Ezért Teleki Pál nemcsak ellenezte a döntőbíráskodást, hanem a lemondás kérdését is felvetette ezzel összefüggésben! (Lásd: A Wilhelmstrasse és Magyarország, id. mű, 347. és 348. dokumentumok és Hory A.: „Még egy barázdát sem", id. hely, 77. és köv. oldalak.)

A román külügyminiszter az augusztus 29-i, Ribbentroppal és Cianóval folytatott tárgyalása során – visszaemlékezései szerint – szintén kétségeket vetett fel és tiltakozni próbált az ellen, hogy a döntőbíráskodást Románia kérte, de az ultimátumszerű fenyegetésekkel szemben kevés eredményt érhetett el. Viszont ígéretet kapott, hogy Románia új határait Magyarországgal szemben Németország garantálni fogja.

Jól jellemzi a fenti tárgyalások diktatórikus jellegét s egyben igazolja mind a román, mind pedig a magyar szereplők egy részének ez irányú kritikai megjegyzéseit s egyben a történészek hasonló eredményekre jutó részének álláspontját a magyar küldöttség egyik tagjának, az akkori román külügyminiszter visszaemlékezéséhez hasonló következtetésű megállapításai: A döntőbírósági *„jegyzőkönyv tartalmával ellentétben a magyar és a román államférfiak közt Bécsben sem aug. 29-én, sem 30-án nem voltak megbeszélések.* A másik fontos momentum pedig az, hogy *a döntőbíráskodást nem önként kértük, hanem Ribbentropp egy kétnapos ultimátumot állítva kierőszakolta,* hogy a két kormány képviselői azt formálisan kérelmezzék". (Hory A.: „Még egy barázdát sem", id. hely, 81. old.)

Végül is a német–olasz döntőbíráskodást mindkét kis ország a fenyegetések és nyomások alatt *elfogadta.* A magyar küldöttség a kapott rövid gondolkodási idő és belső vitát követően Csáky István gróf, külügyminiszter erőteljes közbenjárására Teleki Pál gróf passzív ellenzése mellett telefonon Bécsből Budapestre elérte, hogy a csonka kormány és az államfő még 1940. augusztus 29-én este magára nézve kötelezőnek ismerte el a szóban forgó döntőbíróságot. Romániában M. Manoilescu külügyminiszter Bécsből szintén telefonon Belgrádon keresztül történt előterjesztésére a koronatanács foglalkozott a döntőbíráskodás kérdésével. A németek által megadott határidő többszöri kitolásával Bukarestből augusztus 30-ra fordulva jóval éjfél után jött meg a válasz: „Végül hajnali négy órakor, húsz perccel az utolsó határidő után közölték velünk a helybenhagyó választ. Azonnal továbbítottuk Fabriciusnak, aki addig nem tágított mellőlünk." (Előre, Bukarest, 1986. február 19., 2. old., ill. Contemporanul, 1986. 7. [2048.] száma).

A román koronatanács a bécsi döntőbizottságot kétharmados többséggel fogadta el! Ezzel megnyílt az út a német és az olasz külügyminiszter által kikényszerített döntőbíráskodás meghozatala előtt, amelyet a következő napon, 1940. augusztus 30-án a kora délutáni órákban már ki is hirdettek az érdekelt előtt. Utóbbiak a döntőbíráskodási határozat elfogadását aláírásukkal hitelesítették. Így került Ribbentropp és Ciano neve mellé a román és a magyar külügyminiszter, M. Manoilescu és Csáky István aláírása is! Ezzel együtt Románia megkapta Németországtól az óhajtott garanciákat is a határaira vonatkozóan. Rövidesen, 1940. szeptember 7-én közvetlen tárgyalások eredménye-

ként Bulgária is visszakapta Dél-Dobrudzsát Romániától, amelyet még a második balkáni háború során foglalt el utóbbi.

*

A fent vázolt módon meghozott második bécsi döntés területén román adatok szerint az átadást megelőzően kereken 2 667 000 ember élt. Az 1941. január 31-i magyar népszámlálás azonban már csak 2 577 260 lelket számlált. Ezt az 1941-es népszámlálási eredményt tudományos feldolgozásban eddig nemigen használta a történetírás. Néhány értekezés a História folyóirat téves közlése folytán az 1910-es népszámlálási adatok e területre vonatkozó számait használta 1940-es adatként.

A román számítások és a magyar népszámlálási adatok közötti kereken 90 ezres különbség feltehetőleg abból adódik, hogy a visszaálló magyar uralom elől, a fasiszta jellegű horthysta rendszertől való félelem következtében ennyien menekültek el Dél-Erdélybe, illetve Románia más területeire főleg értelmiségiek, tisztviselők, ill. az 1918–1920 után betelepülők közül. A fenti népszámlálás szerint a második bécsi döntés területén a kereken 2577 ezer lakosból *1380 ezer, az egész lakosság 53,6%-a volt magyar nemzetiségű, 1029 ezer, az összlakosság 40%-a román nemzetiségű, 47 000, 1,8% zsidó, 35 000, 1,4%! német* és a többi egyéb kislétszámú ismeretlen nemzetiségű lakos volt.

Érdekes és fontos az anyanyelvi összetétel is 1941-ben, amelyet össze is vetünk az e területre vonatkozó 1910-es népszámlálási adatokkal. 1941. január 31-én az összlakosság *52,1%-a* mondta magát *magyar anyanyelvűnek*, 1910-ben pedig 51,4%. *Román anyanyelvűnek* vallotta magát *1941-ben 41,4%*, 1910-ben pedig 42,1%. *Zsidó anyanyelvű* volt 1941-ben a lakosság *1,9%-a*, 1910-ben pedig 1%-a, *német anyanyelvűt pedig 1,8*, ill. 4,1%-ot jegyeztek be.

Formailag ugyan a visszacsatolt észak-erdélyi és kelet-magyarországi területek lakosságának valamivel több mint a fele, vagyis *abszolút többsége magyar volt* és e területen éltek azok a szatmári és Kolozsvár s Szászrégen körüli németek is, akik 1918 decemberében Magyarország mellett tették le a szavazatukat. A zsidó származású lakosság jelentős hányada is magyar orientációt vallott. *Mindezek ellenére azt kell mondanunk, hogy a második bécsi döntés alig viselte magán a két nép vitájának legjobb kompromisszumos megoldása jegyeit. Részben* a visszacsatolt terület mértéke (42%) jelentősen túllépte az egész 1918–1920-ban Romániához került Kelet-Magyarország és Erdély magyar lakosságának mintegy egyharmados, és az önrendelkezés alapján esetleg most is Magyarország mellé álló itteni németek arányát. *Másrészt* a nagy magyar többségű vármegyék és megyerészek mellett az egészében, vagy részben érintett *12 megye között 4 is volt, amelyekben a román nemzetiségű lakosság abszolút többségben volt* nemcsak 1941-ben, hanem 1910-ben is. Így az 1941-es népszámlálás szerint *Beszterce-Naszódban kereken 70%-os román abszolút többség volt* 12%-nyi magyarral és 12,5%-nyi némettel szemben, *Máramarosban 54% román nemzetiségű* lakosság mellett 20%-nyi magyar, 12%-nyi ukrán és 10%-nyi zsidó nemzetiségű élt. *Szolnok-Dobokában 72% román* és 24% magyar nemzetiségű lakosság volt. *Szilágyban 59% román nemzetiség*re 36% magyar jutott. Ezzel szemben viszont a *Dél-Erdélyben* maradt több, mint félmilliónyi – e számot Teleki Pál miniszter-

elnök 700 000-re becsülte (A Wilhelmstrasse és Magyarország, id. mű, 531. old.) – magyarral együtt román fennhatóság alatt maradt az 1910-ben még *viszonylagos magyar többségű Brassó vármegye, valamint Torda-Aranyos, Kisküküllő, és Arad megye 3–4 magyar nemzetiségű többséggel bírt járása és városa! A többi megyében, ill. megyerészben – Ugocsa kivételével,* ahol *49%-kal csak viszonylagos magyar többség volt, mindenhol abszolút többségben voltak a magyar nemzetiségűek. Így az átkerült bihari részen 65%, Szatmárban 53, kolozsi részmegyében 55, Maros-Tordában 61, Udvarhely vármegyében 97, Csíkban 88 és Háromszékben 94%-os volt kereken a magyar nemzetiségűek aránya még 1941-ben is!*

A vitát oldandó és mindkét felet elfogadhatóbban kielégítő összesen 30–35%-nyi volt kelet-magyarországi és erdélyi, valóban magyar többségű terület átengedése – amely később, az 1946-os béketárgyalás kapcsán különböző formákban és méretekben többször is javaslatként megfogalmazódott – közelebb lett volna az elvi és emberiességi igényekhez, a realista kompromisszumhoz. Ehelyett azonban a „döntőbírók" katonai stratégiai és gazdasági indítékain túl politikai meggondolásaik és céljaik is rendkívül nagy szerepet játszottak a Románia és Magyarország közötti új határvonal fenti módú megvonásában. Hitlerék a magyar–román területi vita sajátos rendezésével még inkább, még jobban egymás ellen akarták uszítani a két szomszédos országot, hogy minden téren még teljesebben alárendelhessék őket a náci birodalom érdekeinek.

A hitleristák számítottak arra, hogy „elrendezésük" sem a horthystákat nem elégíti ki teljesen, sem pedig a közben szintén szövetségesükké vált román uralkodó köröket. Az előbbiek Dél-Erdélyből kívánva újabb területek megszerzése reményében, az utóbbiak pedig a második bécsi döntés számukra kedvező felülvizsgálata reményében fognak mind jelentősebb politikai, gazdasági és katonai engedményeket is tenni majd Németországnak. Ez volt a második bécsi döntés adott formájú kivitelezésének az alapja, a célja a hitlerista Németország számára. Kijátszani a két szomszédos országot egymás ellen a még nagyobb Németország iránti teljesítmények és engedmények érdekében. Ezzel mindkét ország nemcsak egy idegen hatalom érdekei szerinti megoldásra kényszerült, hanem egyben egy olyan szövetségi rendszerhez is kötődött még szorosabb százalékkal, amely egyben az emberi haladás legnagyobb ellenségét, a népirtó világhatalom megszerzési célját, a fasiszta barbarizmust testesítette meg.

*

A második bécsi döntés tehát politikailag azt eredményezte, hogy mind Magyarország, mind Románia Hitler – úgymond – játékszere lett. 1940 közepén még a nyugati hatalmak elleni akciók és tervezett hadmozdulatok függvényébe ágyazva, majd később a szovjetellenes háborúban való részvételük mértékétől tette függővé a német politika a vitásnak maradt erdélyi területek sorsát. Mindkét fasisztává fejlődött rendszer, a horthysta is és Antonescué is, a továbbiakban belpolitikai vonatkozásban is a nacionalista, soviniszta célokat követte és hajtotta végre. Észak-Erdélyben a háború alatt is tovább folytak a nemzetiségi üldözések. A magyar belügyi dokumentumok tanúsága szerint 1940 nyarától kezdődően 1943-ig, tehát mintegy három és fél év alatt összesen – benne a fentebb tárgyalt kb. 90 ezer ember is – 193 093 román nemzetiségű ember hagyta

el Magyarország területét és menekült át Romániába. Ez alatt az idő alatt a román nacionalizmus, sovinizmus is tomboló szakaszába érkezett Dél-Erdélyben. Antonescu fasisztái a magyar minisztertanács 1943. január 7-i jegyzőkönyve szerint Dél-Erdélyből eddig az időig *a jóval több, mint félmilliós magyar nemzetiségiből 150 ezret üldöztek el szülőföldjéről. Ez esetben az elmenekültek már teljes egészében az őslakosság köréből kerültek ki.*

Mindkét országban minimumra csökkentették a nemzetiségi nyelveken kiadott sajtót és folyóiratokat. *Észak-Erdélyben* csak *egy román nyelvű napilapot, egy hetilapot* és *egy havi folyóiratot engedélyeztek két időszaki egyházi kiadvány mellett. Dél-Erdélyben* a bécsi döntésig 24 magyar nyelvű lap és más sajtókiadvány látott napvilágot, de azt követően már *csak egy napilap, a Déli Hírlap Temesvárott* és *egy szakmai folyóirat, Erdélyi Gazda Nagyenyeden,* majd *1943-tól egy egyházi érdekeltségű irodalmi kiadvány jelenhetett meg Aradon.*

Tehát mind a Horthy-rendszer uralma alatti Észak-Erdélyben, mind pedig az Antonescu diktatúra alatti Dél-Erdélyben nemcsak a szabadságjogok fasizmusra jellemző hiánya nehezedett a népre, hanem e mellett még kölcsönösen a kíméletlen nemzetiségi elnyomás is: az anyanyelv használatának a végletekig való korlátozása, a nemzetiségi gyülekezési, kulturálódási és szervezkedési, stb. jogok teljes hiánya.

Ebben a nemzetiségi kérdésben és az egymáshoz való viszonyban különösen kiélezett állapotba jutott el mindkét ország a fasiszta koalíció bukása során ahhoz az időhöz, amikor nemzeti létük fennmaradásának biztosítása érdekében fegyverszünetért kellett fordulniuk a győztes antifasiszta nagyhatalmakhoz. A magyar–román területi vita elfogadható és megnyugtató megoldásának a hiánya miatt s miután Hitler kezében retrográd célok érdekében játszották ki – a kérdés valamilyen megoldása a háború utáni időszakra maradt. Ellentétben a bolgár–román vitával Dobrudzsa felett, amely a háború után is megtarthatta azt a megoldást, amelyet még 1940-ben, a második bécsi döntés után kapott. Vagyis az ekkor Bulgáriához csatolt terület véglegesen ott is maradt a háború után is.

Román történész kollégák egy része elsősorban ugyan a politika, de maradjunk a tudományos szakmai vitánál most utólag úgy szeretné beállítani a magyar–román határmódosító korábbi felvetéseket és a tárgyalásokat is, mintha azok eleve, minden körülmények között elvetendők lettek volna, mint maga a második bécsi döntés. Igazolásul többek között egy feldolgozásban megfogalmazott és Sztálinnak tulajdonított korai állásfoglalást használnak fel. Eszerint az angolok 1941 második felében megváltoztatták korábbi álláspontjukat, és ettől kezdve már nem kötelezték el magukat amellett, hogy Románia kapja vissza a teljes Erdélyt, viszont Sztálin mintha 1941 decemberében már eldöntötte volna, hogy az „egész Erdély Romániáé lesz". (A hét, Bukarest, 1986. január 30. 8. old.) Tudomásunk szerint Sztálin az angol külügyminiszterrel 1941. december 16-án folytatott megbeszélésen nem egészen ilyen értelemben nyilatkozott Erdélyről, hanem abban az értelemben, amely nem mondott gyökeresen ellent a szovjet kormány korábbi, az általa is jogosnak tartott magyar és bolgár néprajzi igények kielégítését támogató politikának. Vagyis Sztálin Románia

javára az ilyen értelemben történő módosítást hangoztatott. (Foreign Office, 371/32874. W.P. [42] 8., 1942. január 5.) Tehát, a szovjet vezetés Magyarország melletti korábban pozitív vonalának a megváltozása csak jóval később, tulajdonképpen csak a háború befejezése után történik meg.

A fenti történész álláspontot nemcsak az 1918–1920-ban Romániához került területeknek az igen nagyszámú, *a lakosság kereken egyharmadát kitevő magyar nemzetiségű és anyanyelvű népesség sorsával való szükségszerű törődés,* az akkori román burzsoá-földesúri nemzeti elnyomásuk alóli felszabadítási cél teszi elfogadhatatlanná a történész számára, hanem cáfolja azt a szovjet kormány, a Komintern és érdekelt kommunista pártjai álláspontján, programokban rögzített céljain és tettein túl maga, a román fegyverszüneti szerződés dokumentuma is és az azt létrehozó, megelőző viták, s a későbbi értelmezései is. Nemcsak az angol diplomácia és az amerikai kormányzat vélte lehetségesnek még 1944 nyarán is a magyar–román területi vita objektívebb és igazságosabb, az etnikai határokat jobban követő módosítását Magyarország javára, hanem ilyen lehetőséget a három győztes nagyhatalom, a Szovjetunió, az Egyesült Államok és Nagy-Britannia által kidolgozott és jóváhagyott, s Románia által alá is írt fegyverszüneti szerződés 19. pontja is tartalmazott. Az, miután érvénytelennek nyilvánította a bécsi döntést a következőket fogalmazta meg: *„A békeszerződésben történő jóváhagyástól függően Erdély (vagy annak nagyobb része) adassék vissza Romániának."* Az egész 19. pont hivatalos orosz nyelvű szövege a következő: „19. Szojuznüje Pravityelsztva szcsitajut resenyije Venszkovo Arbitrazsa nyeszuscsesztvujuscsim i szoglasznü na to, cstobü Transzilvanija (vszja ili bolsaja csaszty) büla vozvrascsena Rumünyii, csto podlezsit utverzsdenyiju primirnom uregulirovanyii, pricsom Szovjetszkoje Pravityelsztvo szoglaszno sz tyem, cstobü szovjetszkije vojszka v etyih celjah prinyali ucsasztyije v szovmesztnüh sz Rumünyijej vojennüh operacijah protyiv Germanyii i Vengrii." (Vnyesnyaja polityika Szovjetszkovo Szojuza v period Otyecsesztvonnoj Vojnü. II. köt. OGIZ, 1946. 210. old.)

Ebből világos, hogy a magyar–román határ végleges megvonása a békeszerződésre testálódott. Addig tehát nemcsak saját érdek és törekvés alapján, *hanem nemzetközi jogilag is megengedetten* jártak el az új Magyarország haladó erői is az igazságosabb kompromisszum, az etnikai, a nemzetiségi arányhoz közelítő keleti határért vívott küzdelmükben! Egyetértve teljesen Pach professzor tegnapi elnöki szavaival; nem törekszünk a határok megváltoztatására, de azt sem engedhetjük meg, hogy mások hamisan átírják a történelmünket!

A román fegyverszüneti szerződés tehát és a magyar fegyverszüneti tárgyalások még nyitva hagyták a kaput a magyar–román határ igazságosabb irányú megváltoztatásának a lehetősége előtt. Ez nem teljesen csak formalitást és politikai taktikát takart, hanem a nagyhatalmak közül nem is egy, szó szerint is így értelmezte azt. Erre alapozódtak nemcsak Anglia és az Egyesült Államok 1945. őszi ilyen irányú ismételt, de már egyre gyengülő felvetései, hanem a francia diplomácia vezetőjének az ugyanekkor történt javaslata is, hogy a Magyarország és Románia közötti vitatott területet úgy kellene megosztani, hogy az igazságosabb legyen, miszerint az előbbi ország kapja meg a volt

kelet-magyarországi területeket, és az utóbbi pedig az egész történeti erdélyi fennsíkot, amely után lakosságcserével és a *nemzeti kisebbségek védelmére hozott külön rendelkezésekkel* kellene a kérdést véglegesen lezárni. Ezen javaslat, illetőleg álláspontok sorsának és a kérdés 1946-os eldöntésének a vizsgálata azonban már nem ennek a hozzászólásnak a feladata.

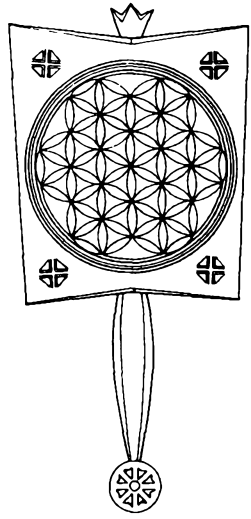

BALOGH SÁNDOR

A Groza-kormány nemzetiségi politikájának történetéből

(1945–1946)

Petru Groza 1945. március 6-án alakította meg koalíciós kormányát az Országos Demokrata Arcvonal[1] támogatásával. Két nappal később az új miniszterelnök táviratban kérte a szovjet kormány hozzájárulását Észak-Erdélynek a román állam keretébe történő újbóli beillesztéséhez.[2] *„Az 1944. augusztus 23-i megegyezés után, mely szerint Románia a közös ellenség ellen való hadviselés érdekében az Egyesült Nemzetek oldalára állt, a román népben élt a vágy* – hangzott a román miniszterelnök távirata –, *hogy ismét Erdély határai között érezhesse magát, amelynek egy részétől igazságtalanul megfosztották. Ez a tartomány a Vörös Hadsereg hősiessége folytán a román hadsereg szoros együttműködésével szabadíttatott fel és Észak-Erdély román népe lázasan várja a Románia határain belül való egyesülését."* J. V. Sztálin, a szovjet kormány feje már másnap, 9-én kedvező választ adott Petru Groza kérésére: *„Tekintettel arra, hogy az új román kormány, amely most vette át az ország kormányzását, felelősséget vállal Erdély illő rendjéért és nyugalmáért, és biztosítja a nemzetiségek jogait, valamint a front szükségleteit ellátó összes helyi intézmények szabályos működését, a szovjet kormány elhatározta, hogy eleget tesz a román kormány kérésének, és az 1944. szeptember 12-én aláírt fegyverszüneti egyezménynek megfelelően beleegyezik a román kormány adminisztrációjának Erdélybe való bevezetésébe".*[3] Sztálin válaszából világosan kitűnik, hogy az „adminisztráció bevezetéséről" volt csupán szó és nem a teljes állami jogok gyakorlásáról. Ennek is azonban az egyik alapvető feltétele volt: a nemzetiségek jogainak biztosítása.

Észak-Erdélynek Romániával való újbóli „egyesülését" az 1945. március 13-i kolozsvári, illetőleg a bukaresti ünnepségen pecsételték meg, ahol Visinszkij külügyminiszterhelyettes és Groza miniszterelnök egyaránt az erdélyi népek egyenjogúságát hangsúlyozták beszédeikben.[4] Két héttel később Petru Groza Réczei László miniszteri tanácsost és Tarnay István követségi titkárt, az Ideiglenes Nemzeti Kormány[5] első romániai kiküldötteit magánkihallgatáson fogadta és ott arról tájékoztatta a két magyar diplomatát, hogy „ő a maga részéről mindent megtesz a magyarellenes hangulat teljes kiirtására, annál is inkább, mert életcéljának látja a magyar és a román nép megbékélését."[6] Szalai Sándornak, az SZDP külügyi osztálya vezetőjének pedig azt mondta az 1945. májusi bukaresti találkozójukon, hogy *„Én a vámunió híve vagyok. Legyen szabad az áruk forgalma Románia és Magyarország között. Továbbmegyek: ne csak az áruk, a személyek is közlekedhessenek szabadon. Szüntessük meg tehát az útlevél-*

kényszert is. Hadd láthassa amikor akarja a budapesti vagy a miskolci szabómester a leányát, aki Désre vagy Sepsiszentgyörgyre ment férjhez egy román vasutashoz, s talán maga is Erdélyben született. Továbbmegyek: tegyük szabaddá a szellemi termékek forgalmát is. Hadd jöjjön be a Népszava, amelyet magam is szívesen olvasok, meg a többi demokratikus magyar újság és könyv Romániába. S jusson el minél több román hír, román mű eredetiben vagy fordításban Magyarországra".[7] A miniszterelnök még az ugyanebben a hónapban a Romániai Magyar Népi Szövetség I. kongresszusán elhangzott beszédében a román–magyar együttélés és a román–magyar barátság jelentőségét méltatta. Majd beszédének befejező részében megfogalmazta az Erdéllyel kapcsolatos „grozai koncepció" lényegét: *„Ha mi megszüntetjük Románia és Magyarország között a vámhatárt, hogy áruink, munkánk termékei szabadon cserélődjenek a két ország között, ha mi beszüntetjük az útlevélkényszert, csupán bizonyos határátkelési igazolvánnyal könnyítve meg a közlekedést, ha testvér a testvért és szülő a gyermekét látni akarván, szabadon utazhatik, akkor, testvéreim, nincs okunk rá, hogy lelkünk mélyén valahol még más vágyakat is támasszunk."*[8]

Groza miniszterelnök nyilatkozatai és beszédei kedvező visszhangot keltettek mind a magyar kormányban és közvéleményben, mind az erdélyi magyarság körében. Az erdélyi magyarság mindenekelőtt az Észak-Erdélyben a szovjet katonai közigazgatás idején kialakult román–magyar együttműködés elmélyítését, a dél-erdélyi magyarság hátrányos megkülönböztetésének megszüntetését és azoknak a sérelmeknek az orvoslását várta a Groza-kormánytól, amelyek az előző kormányok idején érték a magyarságot.

Petru Groza és kormánya hivatalba lépése után valóban lépéseket tett a román–magyar együttműködés megvalósítása és a magyar nemzetiségű lakosság helyzetének a megjavítása érdekében. Észak-Erdélyben jórészt érvényesült a nemzetiség szólás-, sajtó- és gyülekezési szabadsága. Az erdélyi magyar kommunisták és a demokratikus haladás más képviselői számottevő szerepet töltöttek be a politikai közéletben és részben a közigazgatásban. A nemzetiségi kultúra, ezen belül főleg az oktatásügy terén olyan fejlődés következett be, amely szinte egyedülálló volt a korabeli Közép- és Délkelet-Európában. Joggal állapíthatta meg tehát a Magyar Népi Szövetség 1946. októberi választási kiáltványában a következőket: *„Létrehoztuk hatalmas iskolai hálózatunkat. Az óvodától az egyetemig biztosítottuk a magyar anyanyelven való oktatást gyermekeink számára. A reakció minden szabotálása ellenére besoroltattuk tanulóinkat és tanárainkat. A hiányzó tanerők pótlására pedig megfelelő számú magyar állampolgárságú tanerőt sikerült szerződtetnünk. Felekezeti és állami magyar iskoláink felett egyaránt magyar tanfelügyelők, magyar tankerületi főfelügyelők és magyar államtitkár őrködik."*[9]

Más vonatkozásokban azonban már korántsem alakult ilyen kedvezően a magyar nemzetiség helyzete. Számos jogszabály ugyanis, amelyet 1945. március 6-a után alkottak Romániában konkrét sérelmeket tartalmazott a magyarságra nézve. Másfelől pedig ezek a jogszabályok azáltal teremtettek gyakran bizonytalanságot, hogy szövegükkel módot adtak a tág értelmezésre és a rendelkezések önkényes végrehajtására. De nem ritkán fordult elő az is, hogy az alsóbb állami

szervek, a közigazgatási hatóságok szabotálták a kormány rendelkezéseinek és utasításainak végrehajtását.

A fentebbiek jellemző módon jutottak kifejezésre a munka- és az internálótáborok felszámolásával kapcsolatosan is. 1944 őszén a szovjet hadsereg háta mögött Észak-Erdélyben megjelent román önkéntes rohamcsapatok, a Maniugárdák, amelyek gyilkoltak, raboltak, fosztogattak és tömegesen szedték össze a magyarokat, köztük kommunistákat, szocialistákat, demokratákat, öregeket és gyermekeket, s hajtották el őket az időközben felállított internálótáborokba. Kolozsvárott 5000 magyart tartóztattak le és internáltak.[10] Maros-Torda megye községeiből 4000 magyar nemzetiségű lakost hurcoltak el.[11] A román csendőrség és rendőrség ugyancsak ezrével gyűjtötte össze azokat a dél-erdélyi magyar férfiakat, akik a második világháború idején a háborús- és munkaszolgálat elől Észak-Erdélybe menekültek. Hasonló sors várt a horthysta hadseregben harcolni már nem akaró és erdélyi otthonaikba visszatért magyarokra is. Az előbbiekről a román szervek az érdeklődő szovjet katonai hatóságoknak általában azt a felvilágosítást adták, hogy ezek „veszedelmes fasiszták", „fehér gerillák" stb.[12] Egyedül a foksányi táborban 35 000 embert tartottak fogva hadifogolyként.[13] Az internáltak és elhurcoltak létszáma azonban hamarosan megközelítette a 100 000 főt.

Az internálótáborokba zárt magyarokat éheztették és rendszeresen verték, sőt még az orvosi ellátást is megtagadták tőlük.[14] Az embertelen bánásmód, a kiállott szenvedések következtében az üldözöttek és elhurcoltak közül igen sokan elpusztultak. Így a földvári és a többi táborokban – naponként és táboronként – 20–30 embert temettek el az éhínséggel és tífuszjárvánnyal összefüggésben.[15]

Gheorghiu Dej, a kommunista közlekedésügyi miniszter 1944 decemberében a Zsil-völgyi internálótábor meglátogatásakor felháborodással tapasztalta, hogy a munkaszolgálatos magyarokkal az elvakult soviniszta felügyelők milyen brutálisan bánnak, és hogy a munkaszolgálatosok valójában állati sorban élnek.[16] Nem volt jobb a sorsuk egyébként azoknak sem, akik a Bukarest környéki internálótáborokban sínylődtek, vagy Galac vidékén vasútépítésen dolgoztak.[17]

A Groza-kormány megalakulása után – annak ellenére, hogy még további önkényes internálásokra is sor került – ezen a téren is valamelyest javult a helyzet. 1945 áprilisában egyeseket már hazaengedtek. Júniusban feloszlatták a tirguzsiui tábort és tíz hónapos fogság után több antifasisztával és demokratával egyetemben Kacsó Sándor[18] is kiszabadult.[19] 1945. július 23-án a Groza-kormány kibocsátotta katonai közkegyelmi rendeletét, amely a Dél-Erdélyből elmenekült magyar nemzetiségű hadkötelesekre is egyaránt vonatkozott. Ennek ellenére több helyen, köztük Déván, nemcsak eljárást indítottak, hanem el is ítélték azokat a magyar nemzetiségű férfiakat, akik az Antonescu-rezsim elől Észak-Erdélybe menekültek, majd az amnesztia után hazatértek lakóhelyükre.[20] Kurkó Gyárfás, az MNSZ elnöke 1945. augusztus 23-án a brassói nagygyűlésen elmondott beszédében tiltakozott a szóban forgó közkegyelem kijátszása ellen: „Mikor a feloszlatási rendelet megjelent, az illetékes reakciósok ezeket a munkatáborokat átalakították különféle zászlóaljakká, hogy a rendelet ne vonatkoz-

zék rájuk. Egyik városból a másikba hurcolták őket."[21] Október 14-én az MNSZ elnöke drámai hangú táviratában Petru Groza közbelépését kérte a földvári tábor feloszlatása érdekében. *„A földvári hadifogolytáborban még ma is 120 magyar hadifogoly van legsiralmasabb állapotban, kétségbeejtő nyomorúságban. A vonatkozó törvény alapján a leghatározottabban kérem* – hangzott a távirat –, *tegyen lépéseket e tábor sürgős feloszlatása érdekében, egyszersmind a Romániában esetleg még létező magyar hadifogolytáborok feloszlatásáról is intézkedjék."*[22] Azt, hogy milyen lassan és vontatottan haladt előre a különböző táborok feloszlatása és az elhurcolt erdélyi magyarok hazaengedése, mi sem bizonyítja jobban, mint az, hogy az MNSZ elnöke 1946. március 9-i táviratában újabb törvénytelenségekre hívta fel Petru Groza figyelmét.[23] Az internálások és az erőszakos „toborzások" tekintetében 1946 nyarára-őszére oldódtak meg nagyjában a problémák.

A román hatóságok 1924-ben mindazokat a magyar nemzetiségű lakosokat kihagyták az állampolgársági névjegyzékből, akik nem tudták illetékességüket okiratszerűen igazolni, tekintet nélkül arra, hogy milyen régen éltek ők vagy elődeik Erdélyben, pontosabban a trianoni békeszerződésben Romániának juttatott területen.[24] Ennek következményeként 200 000 magyar vált hontalanná, ami rendkívül súlyos hátrányt jelentett, hiszen a korabeli Romániában még a munkavállalás joga is állampolgárság függvénye volt.[25]

Az 1945. április 2-án kelt 261. sz. törvény elvben azoknak az észak-erdélyi lakosoknak ismerte el a román állampolgárságát, akiknek a második bécsi döntés napján, vagyis 1940. augusztus 30-án Romániában állandó lakhelyük volt, és akik az akkor érvényben levő jogszabályok értelmében román állampolgárnak minősültek. A törvény azonban ténylegesen a fentebbiek közül sem ismerte el a román állampolgárságot azoknál, akik időközben optálás útján szereztek vagy kérelmeztek más állampolgárságot, illetőleg olyan állam hadseregében vállaltak önként katonai szolgálatot, csatlakoztak annak valamely katonai vagy félkatonai alakulatához, amellyel Románia hadiállapotban volt. A szóban forgó törvény végrehajtási utasítása tovább bővítette az állampolgárságtól való megfosztás eseteit. Így azok is elveszítették román állampolgárságukat, akik az ellenséges hadsereg, közelebbről a magyar vagy a német hadsereg visszavonulásakor elhagyták Észak-Erdély területét.

A fentebbiek alapján elveszítette román állampolgárságát 100 000 dél-erdélyi magyar, akik 1940. augusztus 30-a után menekültek vagy költöztek Észak-Erdélybe. A menekültek között szép számmal voltak olyanok, akik a fasiszta Antonescu-rezsim katonai behívó parancsát megtagadva hagyták el az akkori román állam területét. De hasonló sors várt arra a 200–300 000 magyar nemzetiségű lakosra is, aki a katonai kiürítéskor távozott el Észak-Erdélyből.[26] A törvény és a végrehajtási utasítás teljesen figyelmen kívül hagyta, hogy a félkatonai „Levente"-szervezetnek minden 12. évét betöltött fiúgyermek kötelezően tagja volt, akik az esetek többségében zárt alakulatban voltak kénytelenek elhagyni lakóhelyüket, azokkal a polgári személyekkel egyetemben, akiket szintén erőszakkal evakuáltak. Emellett kétségtelenül sokan a hadszíntértől és a velejáró eseményektől való félelmükben menekültek el. Az optálás kérdését illetően az volt a tényleges helyzet, hogy a magyar és a román kormány megbízottai, bár

több ízben is tárgyaltak erről 1940. augusztus 30-a után, de nem jutottak közös nevezőre egymással, vagyis optálási egyezmény egyáltalán nem jött létre.[27] A Dél-Erdélyből Észak-Erdélybe érkezettek részére a magyar hatóságok „hazatérési igazolványt" állítottak ki, de a román állampolgárságukról való lemondásukat nem fogadták el. Igaz, az érintettek esetenként a román hatóságoknál lemondtak az állampolgárságukról, amit azok készséggel elfogadtak, sőt plakátok útján is optálásra szólították fel a magyar nemzetiségű, de román állampolgárságú lakosságot. Ezt az egyoldalú román akciót természetesen nem lehetett optálásnak tekinteni. 1940. augusztus 30-a után a trianoni Magyarországról több tízezren költöznek, helyesebben költöztek vissza Észak-Erdélybe.[28] Az 1945. január 20-i magyar fegyverszüneti egyezmény kizárólag a fegyveres szervezetek és a közigazgatás visszahívására-visszavonására kötelezte az Ideiglenes Nemzeti Kormányt. Ennek ellenére a román hatóságok csak azoknak a személyeknek a jelenlétét kívánták volna tudomásul venni, akik nem mondtak le román állampolgárságukról és nem kérelmezték a magyar állampolgárságot.[29] Az észak-erdélyi magyar nemzetiségű lakosság többi részét a helyi román hatóságok – a Belügyminisztérium utasítására – 1946 márciusában felszólították, hogy a folyó hónap 31. napjáig szerezze be „utazási igazolványát" Svédország bukaresti követségén, amely akkor Romániában a magyar érdekeket képviselte.[30] Az állampolgárság körüli bizonytalanság a második világháború utáni években is azzal a következménnyel járt persze, hogy a nem román állampolgárságú magyarok nem juthattak álláshoz, a vagyonuk feletti rendelkezés jogát elveszítették és tulajdonképpen egyik napról a másikra kiutasíthatták őket Romániából.

Az állampolgárság rendezése szempontjából bizonyos előrelépést jelentett, legalábbis elméletileg az állampolgársági törvény 1945. december 15-én kelt, de a Monitorul Oficial-ban, a román hivatalos közlönyben csak 1946. február 12-én megjelent újabb végrehajtási utasítása, amely lehetővé tette, hogy az észak-erdélyi és a Dél-Erdélyből 1940. augusztus 30. után Észak-Erdélybe távozott magyarok – a helyi román hatóságoknál – kérhessék állampolgárságuk megállapítását.[31] Az állampolgárság igazolását azonban nagyon megnehezítette – eltekintve most a helyi hatóságok önkényeskedéseitől – az irattárakban őrzött dokumentumok rendezetlensége, az irattárak háború idejéni megsemmisülése. Ennek ellenére a Magyar Népi Szövetség 1946. március 18–20-i intézőbizottsági ülésén elhangzott beszámoló – kellő alapok nélkül is – optimizmust sugárzott ebben a kérdésben: „Az állampolgárság rendezése megtörtént."[32]

1946 tavaszán a bukaresti magyar misszió és a román kormány megbízottai hosszas tárgyalásokat folytattak a magyar nemzetiségű lakosság állampolgárságának a rendezése érdekében. De július elején a tárgyalások megszakadtak, mivel a román félnek valójában csak az volt a célja ezekkel, hogy tisztázza: a román kormány által magyar állampolgárnak minősített személyek mikor és milyen feltételek mellett településnek át Magyarországra.[33] Teohari Georgescu, a Groza-kormány kommunista belügyminisztere 1946. június 1-jén elrendelte – július 15. és augusztus 15. közötti hatállyal – azoknak az összeírását, akik idegenek, hontalanok stb., vagyis akik nem tudják igazolni román állampolgárságukat.[34] Lucreţiu Pătrăşcanu kommunista igazságügyminiszter 1946. június

11-i kolozsvári beszédében 300–400 000-re becsülték azoknak az Erdélyben élő magyaroknak a számát, akik szerinte „törvényellenesen" és „törvényen kívül" tartózkodnak Romániában, és „nem jogos, hogy ezek román állampolgárságot kapjanak."[35] Néhány hónappal később azonban a Magyar Népi Szövetség választási kiáltványában – részben a korábbi nyilatkozatainak is ellentmondva – azt állapította meg, hogy „A reakció többszörös kísérletét, hogy a rendezetlen állampolgárságú magyarokat kiüldözze, a román demokrácia segítségével sikerült meghiúsítani, s a napokban megjelenő állampolgársági törvénnyel teljesen tisztázzuk helyzetünket."[36] Mindenesetre az állampolgárság körüli tartós bizonytalanságnak is feltétlenül szerepe volt abban, hogy közvetlenül a második világháború után mintegy 150 000-rel csökkent az erdélyi magyarság létszáma.

A román fegyverszüneti egyezmény 8. cikkének értelmében *„A román kormány és főparancsnokság kötelezi magát, hogy nem engedélyezi Németország, Magyarország, vagy ezek állampolgárai, vagy az ezek területén, vagy az általuk elfoglalt területeken lakóhellyel bírók tulajdonát képező bármilyen természeti vagyonnak (beleértve az értéktárgyakat és a valutákat is) a Szövetséges (Szovjet) Főparancsnokság engedélye nélkül történő kivitelét vagy kisajátítását. A román kormány és főparancsnokság ezeket a vagyontárgyakat a Szövetséges (Szovjet) Főparancsnokság részéről megállapítandó feltételek mellett fogja megőrizni".*[37] A román kormány a fentebbiek végrehajtására – az 1945. február 9-én kelt 91. sz. törvénnyel – életre hívta a CASBI-t, vagyis az Ellenséges Vagyonokat Kezelő és Ellenőrző Intézetet. Ezzel mind a magyar állampolgárságú személyek, mind pedig a magyar érdekeltségű vállalatok teljes ingó és ingatlan vagyona a CASBI felügyelete alá került. A törvény gyakorlati alkalmazásáról az – 1945. április 3-án kelt és 25-én megjelent – 5822. sz. jogszabály intézkedett: „Utasítás az ellenséges javak megyei hivatalának létesítésére és működésére vonatkozólag."[38] E rendelet, illetőleg végrehajtási utasítás azonban jelentősen „továbbfejlesztette" a törvény előírásait azáltal, hogy felállította a „inamici rezunati", vagyis a „vélelmezett ellenség" fogalmát és kategóriáját. Ezzel a CASBI saját hatáskörébe vonta mindazon magyar nemzetiségű román állampolgárok dél-erdélyi és regátbeli ingó és ingatlan javait, akik 1944. szeptember 12-én a trianoni Magyarországon vagy Észak-Erdélyben tartózkodtak, valamint azokat az észak-erdélyi javakat, amelyeknek tulajdonosai az 1940. augusztus 30-i határokon kívül tartózkodtak, vagy az előbbiekben megjelölt időpont után a front elől távoztak el. A „vélelmezett ellenség"-nek minősített személy akkor sem szabadulhatott ettől a minősítéstől, ha időközben visszatért a lakóhelyére. Az 1945. május 3-án megjelent 6754. számú újabb CASBI-rendelet azonban annyi könnyítést mégis kilátásba helyezett, hogy az „értékelést" és „leltározást" végző városi vagy vármegyei bizottság előtt csak annak a személynek kellett jelentkeznie, aki 1945. március 13-a után tért haza.

A CASBI bizottságai 1945. június 1-jén kezdték meg a működésüket. Az azonossági megállapítás a hatóságoknál található adatok alapján, nyomozás, felhívás és a helyi sajtóban megjelenő közlemények útján, valamint bármely más eszköz felhasználásával történhetett. A leltárba vett ingó és ingatlan vagyont úgy kellett tekinteni, mintha azt a hatóság már ténylegesen lefoglalta volna. A CASBI-nak ugyanis nem voltak mindig szállítási, raktározási stb. eszközei

a végrehajtás érvényesítésére. De az érintettek (földművelők, iparosok, kereskedők stb.) gazdasági tevékenysége, a döntéssel mégis megszűnt, hiszen javaikkal többé nem ők, hanem a CASBI rendelkezett.[39] A „Világosság", a Magyar Népi Szövetség Kolozsváron megjelenő központi lapja 1945. július 13-án felhívással fordult az MNSZ szervezeteihez, amelyben felszólította őket, hogy vegyék jegyzőkönyvbe a lakosságnak a CASBI-val kapcsolatos sérelmeit. Válaszul a főispáni hivatal egy hétre betiltotta a lapot.[40] Kurkó Gyárfás – az előbbiekben már idézett – 1945. augusztus 26-i brassói beszédében éles szavakkal ítélte el a CASBI bizottságainak és tisztviselőinek működését, ugyanakkor változatlanul védelmébe vette a Groza-kormányt. „Ez nem a kormány műve volt – hangsúlyozta az MNSZ elnöke –, hanem az államgépezetben levő reakciósok romboló tevékenységének a rovására írható."[41]

Magyarországot és a magyar állampolgárokat érintően 20 bank, illetőleg filiáéik, valamint a hozzájuk tartozó vállalatok és a román vállalatoknál levő kisebb-nagyobb érdekeltségek, közelebbről mintegy 200 ipari és kereskedelmi vállalat, valamint 16 000 kisember tulajdona került a CASBI felügyelete alá.[42] Ezzel egyidejűleg döntően a „vélelmezett ellenség" címén mintegy 30 000 magyar nemzetiségű román állampolgárt fosztottak meg ingó és ingatlan vagyonától.[43] Ugyanakkor a hontalanok vagyonának sorsáról még megközelítő adatok sem állnak rendelkezésre.

A román fegyverszünet megkötésekor a szövetséges hatalmak még háborúban álltak Magyarországgal. Az 1945. január 20-i magyar fegyverszüneti egyezmény aláírása után azonban már teljesen indokolatlan volt, hogy Románia magyar állampolgárok, vagy magyar érdekeltségű vállalatok javaival szemben kényszerintézkedéseket foganatosítson. Ezt igazolja egyébként az is, hogy a magyar fegyverszüneti egyezmény semmi olyan előírást nem tartalmaz, miszerint a Szovjetunió igényt tartott volna akár magyar állampolgárságú, akár magyar nemzetiségű személyek vagyonára, még kevésbé olyanokéra, akik a román fegyverszüneti egyezmény aláírásának idején a magyar hadsereg mögöttes területén tartózkodtak. A szövetséges nagyhatalmak potsdami megállapodása kizárólag és kifejezetten a Magyarország területén levő német javakra és érdekeltségekre utal a Szovjetunió kártalanításával kapcsolatosan.[44]

A „vélelmezett ellenség" fogalmának, illetőleg kategóriájának felállítása nem csupán Románia nemzetközi kötelezettségeivel és a szövetséges nagyhatalmak állásfoglalásaival volt ellentétben, hanem a nemzetközi joggal is. A „vélelmezett ellenség"-gel kapcsolatos CASBI-gyakorlat tulajdonképpen a Groza-kormány nemzetiségi politikájának egyfajta „felülvizsgálását" jelenti, pontosabban jelentette. Arról már nem is szólva, hogy a CASBI az észak-erdélyi magyarokat már akkor menekültnek nyilvánította, amikor a szóban forgó terület jelentős részét a Vörös Hadsereg még fel sem szabadította.[45]

Groza miniszterelnök 1946. január 15-én ígéretet tett arra, hogy a magyar vagyonokat kivonják a CASBI felügyelete alól, ha ehhez Moszkvában is hozzájárulnak.[46] Kurkó Gyárfás 1946. május 5-i szatmárnémeti beszédében a CASBI körüli helyzet közeli kedvező kilátásairól szólt. Sőt május 18-án határozottan kijelentette, hogy a román állampolgárságú magyarokat kivonják a CASBI hatálya alól.[47] Ugyanakkor a Román Szociáldemokrata Párt Országos Magyar

Bizottsága az 1946. július 6–7-i kolozsvári országos értekezletén még mindig a CASBI-kérdés megoldását szorgalmazta.[48] Erre azonban még hónapokig várni kellett, sőt a tényleges „megoldás"-ig még további néhány esztendős türelemre volt szükség.[49]

1945. március 23-án jelent meg a Monitorul Oficial-ban a 187/1945. sz. törvény, amely a földreform végrehajtásáról intézkedett.[50] A törvény II/3. §-ának c) pontja elrendelte, hogy felszerelésükkel egyetemben elkobzandók a földbirtokai mindazoknak, akik Romániával hadiállapotban levő országokba távoztak, illetőleg 1944. augusztus 23-a után külföldre menekültek. A 3. § d) pontja a fentebbieknél is általánosabb kategóriát sújtott, mert a „távollevők", az ún. abszentisták mezőgazdasági ingatlanainak és ingóságainak az elkobzását írta elő. A törvény végrehajtási utasítása ezeket az előírásokat tovább szigorította. Így a szóban forgó 3. § a) pontját úgy értelmezte, hogy kollaboránsnak számít és kisajátítás alá esik minden olyan román állampolgárságú egyén birtoka, aki a német vagy a magyar hadsereggel eltávozott. Ezt azokkal a magyar nemzetiségű lakosokkal szemben is alkalmazták, akik kényszerből hagyták el lakóhelyüket, de már visszatértek oda. Hasonlóan a kollaborációra hivatkozva fosztották meg a székely határőrség azon tagjait is földjeiktől, akik rendes katonai behívó alapján teljesítettek szolgálatot. A nemzetiségi kivételezés jutott abban is kifejezésre, hogy a 3. § c) pontjában foglaltak nem vonatkoztak a honvédelmi munkaszolgálatra behívott, illetőleg a Németországba távozott román nemzetiségű személyekre.[51]

A konkrét végrehajtás azonban ezúttal is – az előírásoknál – hátrányosabban érintette a magyar nemzetiségű lakosságot. Egyes helyeken a 3. § b) pontjára hivatkozással háborús bűnösöknek minősítettek – és megfosztottak ingatlanaiktól – olyanokat is, akik ellen ilyen címen egyáltalán nem indult bűnvádi eljárás. Másutt menekülteket olyan személyekként kezeltek, mint akiknek külföldön állandó lakhelyük van. Jellemzően az unitárius egyházat azon a címen fosztották meg az ingatlanaitól és nyomták rá az „abszentista" bélyeget, mert a dél-erdélyi unitárius egyházközségek képviselői bár az állomáshelyükön maradtak, az egyház központja azonban 1940–1944 között Kolozsvárott volt.[52] Néhány Kolozs megyei példa is szemléletesen mutatja, hogyan érvényesült Romániában a nemzetiségek egyenjogúsága a földreform során.[53] Someseni községben 178 kat. hold földet sajátítottak ki – jogalap nélkül – magyar nemzetiségű lakosoktól. Ebből a község 34 teljesen földtelen magyar családja együttesen 3 kat. holdat kapott. A község lakóinak egyébként 30%-a volt magyar nemzetiségű. Bonchidán, ahol a magyar nemzetiség számaránya 55% volt, 386 kat. holdat vettek igénybe magyar birtokosoktól, ugyanakkor a 130 magyar igényjogosult közül mindössze 6-nak jutott föld. Válaszút községben olyan módon osztották fel a magyar tulajdonosoktól elvett 412 kat. hold földet, hogy abból az igényjogosultak 40%-át kitevő magyarok mindössze 20 holdat kaptak, vagyis a 4,3%-nak megfelelő mennyiséget. 27 olyan községben, ahol a lakosok abszolút többsége magyar volt, 6805 román és 820 magyar nemzetiségű paraszt kapott földet.[54]

Az 1945. augusztus 15-én kiadott 645/1945. sz. törvény azoknak a személyeknek kívánt igazságot és anyagi jóvátételt szolgáltatni, akiket a második bécsi

döntés után – nemzeti hovatartozásuk és demokratikus meggyőződésük miatt – üldöztek, a lakóhelyükről való eltávozásra kényszerítettek, és az illetők az előbbiekkel összefüggésben kénytelenek voltak javaiktól értéken alul megválni, hátrányos jogügyleteket kötni.[55] A törvény előírásait azonban úgy fogalmazták meg, hogy azok tulajdonképpen kivétel nélkül minden Észak-Erdélyből elköltözött román nemzetiségű személynek lehetőséget nyújtottak arra, hogy ingatlanát a vételár névértékén visszaperelje. A szóban forgó jogszabály alkalmazása a magyar nemzetiségű román állampolgárok több tízezres táborát érintette meglehetősen hátrányosan. A „Lei" háború idejéni és utáni inflálódása következtében ugyanis a régi tulajdonosok gyakran a szó szoros értelmében ingyen kapták vissza korábban áruba bocsátott ingatlanaikat.[56] Ez akkor volt különösen méltánytalan, sőt jogsértő, amikor valóságos csereügyletről, önkéntes elhatározásból származó és értéken realizált adásvételről volt szó. Számos esetben az Észak-Erdélyből Dél-Erdélybe távozó román nemzetiségű személy a Délről Északra költözni szándékozó magyarral cserélt házat, földet, üzletet, műhelyt stb.[57] A törvény nemzeti elfogultságot tükröző szemlélete kétségtelenül leginkább abban jutott kifejezésre, hogy az ún. visszaperlési jog kizárólag csak az Észak-Erdélyből eltávozott román nemzetiségű személyeket illette meg. Ez nem terjedt ki Dél-Erdélyre, s így az Antonescu-rezsim magyar nemzetiségű üldözöttei, akik valóban kényszeráron voltak kénytelenek ingóságaikat és ingatlanaikat eladni, nem támadhatták meg a kényszerkörülmények között létrejött jogügyleteket, vagyis nem részesültek sem anyagi, sem erkölcsi kártérítésben. A valóságban tehát a magyar nemzetiségű lakosság kétszeresen is vesztes volt: mind a dél-erdélyi, mind az észak-erdélyi javaitól „megszabadult".[58] *„Fájdalmas* – írta Kurkó Gyárfás –, *hogy a demokrácia szellemét legjobban megcsúfoló törvényt Pătrăşcanu igazságügyminiszter úr adta ki. Itt még csak tévedésre sem hivatkozhatik, mert még csak gondolatban találkozott vele, amikor a kolozsvári vármegyeházán általam vezetett küldöttségünk tiltakozott még a gondolat ellen is. A törvény mégis napvilágot látott, s a gyakorlatban így fest: A bécsi döntéskor Észak-Erdélybe menekült magyar éppen úgy, mint a Dél-Erdélybe menekült román száz-százezer lejjel házat vásárolt. Most a visszatérő román ugyanezért az összegért a házát visszaperli és azonnal kilakoltatják az áldozatot, akinek azonban dél-erdélyi volt házához semmi köze sincs. A perköltség azonban – hétszázezer lej. Ezzel a sérelmes üggyel közel két esztendeje ostromoljuk Pătrăşcanu minisztert urat és mindannyiszor azonnal intézkedést ígért, legutóbb pedig új törvény kiadását, de a törvény egyre késik.*[59] *A törvényszékek pedig egyáltalán nem halogatják a perek gyors menetelét. Színvallást várunk a miniszter úrtól, hogy ki köti meg a kezét?"*[60]

A 266/1946. sz. törvény – a 645/1945. sz. törvény analógiájára – semmisnek nyilvánította mindazokat az adás-vételi ügyleteket, melyeket Észak-Erdélyből 1940. augusztus 30. és 1944. augusztus 23. között „kiutasított vagy nem kiutasított román gyógyszerészek és bármilyen más személyek" gyógyszertárakra, gyógyszertári berendezésekre, gyógyszerekre stb. kötöttek.[61] Ez a jogszabály már nyíltan kimondta, hogy a „jóvátételi rendelkezések" kizárólag a román nemzetiségű gyógyszerészekre vonatkoznak.

1946 nyarán bonyolították le – miniszteri kinevezés alapján működő – keres-

kedelmi és iparkamarák az észak-erdélyi iparosok és kereskedők múltjának felülvizsgálását.[62] Ennek alapján mintegy 4000 magyar nemzetiségű iparos és kereskedő iparengedélyét semmisítették meg, vagyis nem csupán az üzlethelyiségüktől, illetőleg a műhelyüktől fosztották meg őket, hanem a kenyérkereseti lehetőségüktől is. Mégpedig arra való hivatkozással, hogy a Baross Szövetségnek – amely számukra egyébként kötelező volt – tagjai voltak, vagy 1940. augusztus 30-a után magyar állami kölcsönnel nyitották meg üzleteiket és műhelyeiket.[63] A fölülvizsgálat román nemzeti öncélúságát mi sem bizonyítja jobban, mint az a tény, hogy ez a felülvizsgálat szintén csak Észak-Erdélyre korlátozódott.

Mindenekelőtt a magyar nemzetiségű iparosok és kereskedők sérelme volt, amit azonban 1945 októberétől fokozatosan kiterjesztettek a gazdasági élet egész területére, a néhány kat. holdas mezőgazdasági kisbirtokokat is beleértve, az ún. adminisztrátori intézmény felújítása. A 478/1944. és a 405/1945. sz. jogszabály értelmében olyan vállalatokhoz lehetett adminisztrátorokat kinevezni, amelyeknek vezetői nemzetgazdasági szempontból kifogás alá eshettek, vagy a román állam politikai és gazdasági érdekeire káros tevékenységet folytattak. Ezeket az előírásokat azonban gyakran nem tartották be, hanem arra használták fel az adminisztrátorokat, hogy általuk a magyar nemzetiségű lakosság gazdasági tevékenységét ellenőrizzék és visszaszorítsák.[64] Az iparosok és kereskedők indokoltan sérelmezték azt is, hogy egyes pénzügy-igazgatóságok az adóbevallásnál az adózó nemzetiségének a bevallását is megkövetelték, a magyar nyelvű cégtáblákért pedig külön illetéket hajtottak be rajtuk.[65]

A román adókivetésnek eléggé sajátos „normái" és szempontjai voltak: az erdélyi adófizető többet adózott, mint a regátbeli, az erdélyi magyar nemzetiségű adófizető pedig – hasonló vagy megegyező körülmények és feltételek esetén – a kétszeresét, háromszorosát, esetenként a többszörösét fizette annak, amit az Erdélyben élő román nemzetiségűnek fizetnie kellett.[66] Az adókivetésnek ez a gyakorlata, legalábbis a magyar nemzetiségű lakosság vonatkozásában, lényegében a második világháború után is fennmaradt. Ennek következtében az „egy utcában", sőt esetleg az „egy házban" lakó románok és magyarok személyes közelségből tapasztalhatták ezeket az – enyhén szólva – anomáliákat.[67]

A romániai magyarságnak a két világháború között sikerült viszonylag széles és gazdaságilag erős szövetkezeti hálózatot kiépítenie. A háborút úgy-ahogy több mint 1200 szövetkezet vészelte át. Ezek a második világháború után két központban tömörültek: a kolozsvári „Szövetség"-ben és a marosvásárhelyi „Kaláká"-ban. Az előbbihez a hitel-, tej- és általában a gazdasági szövetkezetek, az utóbbihoz viszont a fogyasztási és értékesítő szövetkezetek tartoztak. A Szövetség és a Kaláka nevű központoknak Marosvásárhelyen, Székelykeresztúron, Csíkszentsimonon és másutt jelentős vaj és sajt, keményítő, konzerv és fafeldolgozó üzemei és gyárai voltak, amelyek több milliárd lej értéket képviseltek.[68] A romániai magyarság szövetkezetei azonban a második világháború után is valójában a létükért harcoltak. Hiszen a hitelellátás, az állam által elosztott áruk és az adózás tekintetében rendkívül hátrányos megkülönböztetésben volt részük. Előfordult, hogy évi 35 millió lej forgalmat lebonyolító szövetkezetre 70 millió adót vetettek ki.[69] Emellett a háború után is alkalmazták a magyar

szövetkezetekkel szemben azt a korábbi „bevett" módszert, hogy a szövetkezeti vezetők 40%-át a román Nemzeti Szövetkezeti Intézet, az INCOOP nevezte ki. Elsősorban a vegyes lakosságú községekben, nemegyszer a pópák kezdeményezésére és közreműködésével, erőszakosan feloszlatták a magyar szövetkezetet és javait az újonnan alakult román szövetkezet vette a birtokába.[70] Emellett az INCOOP 40 magyar falusi hitel- és tejszövetkezetet azon a címen oszlatott fel, hogy azok nem rendelkeztek a működéshez szükséges alaptőkével. A magyar szövetkezetek felszámolásának másik módja az volt, hogy amennyiben valamelyik megyében sikerült 15 román szövetkezetet alakítani, akkor nyomban létrehozták az INCOOP federáléját és likvidálták a Kalákához, illetőleg a Szövetséghez tartozó szövetkezeteket.[71] 1946 tavaszán-nyarán viszont már országosan is felmerült a magyar szövetkezeteknek a román szövetkezetekkel történő „egyesülése",[72] annak ellenére, hogy az 1946. áprilisi magyar szövetkezeti kongresszus Marosvásárhelyen egyhangúan a beolvasztás ellen foglalt állást.[73] *„A demokratizálódás nem ott kezdődik* – mutatott rá Kurkó Gyárfás kongresszusi beszédében –, *hogy olvadjunk bele a román szövetkezeti hálózatba; az irántunk való jóindulatnak meg kellett volna nyilvánulnia az első pillanattól, akkor, amikor a szövetkezeteket el kellett volna látni áruval, mivel ez a legelső feltétele mindenféle együttműködésnek. Meg kellett volna nyilvánulnia a jóindulatnak akkor is, amikor a moldvai és észak-erdélyi román szövetkezeteket adókedvezményben részesítették, de ezt a kedvezményt a magyar szövetkezeteknek nem adták meg. Mi a terhekből ki akarjuk venni a részünket, megköveteljük tehát, hogy ugyanilyen arányban biztosítsák számunkra a jogokat is!"*[74]

A „csináljunk közös román–magyar szövetkezeteket", hiszen most már úgyis testvérek vagyunk eszméje, önmagában kétségtelenül rokonszenves volt. Csakhogy ez gyakorlatilag azt a kilátást ígérte, hogy a magyar szövetkezetek vagyonára az INCOOP, illetőleg a megyei federálék teszik rá a kezüket, néhány tisztviselői állás fejében a román szövetkezeti központban és megyei szerveiben. Ugyanakkor ez a megoldás egyet jelentett volna természetesen azzal is, hogy a levelezésben és a könyvelésben a román hivatalos nyelvet használják, aminek következményeként, főleg a székelyföldi szövetkezetek tagsága teljesen kiszolgáltatott helyzetbe került volna.[75] A helyzet jellemzésére elég idézni a Világosság 1946. december 18-i számának következő sorait: „Eddig az volt a helyzet, hogy egy bizonyos bukaresti szövetkezet, amely korrupt elemekből állott, kijárta magának, hogy Erdély területén, de legfőképpen a Székelyföldön monopolisztikus módon gyűjtött élelmiszereket elhordja. A mi szövetkezeteink, amelyek ott találhatók minden faluban, csak az adót fizették, de arra nem volt joguk, hogy egy véka burgonyát vásároljanak. Ezek az elemek összeszedték a különböző élelmiszereket azzal, hogy ez a kormány utasítása, és szigorúan kötelezték a gazdákat, hogy adják be készleteiket, mert kell a bukaresti munkásságnak és a jóvátételnek. Ez egyáltalán nem volt igaz. A bukaresti munkásság éppen úgy nélkülöz, mint a csíki nép. A jóvátételi bizottság pedig nemhogy elvenne, de még ad." A magyar nemzetiséget igen fájdalmasan érintette szövetkezeteinek hátrányos helyzete és jogfosztottsága, valamint a kedvezőnek éppen nem nevezhető kilátások, minthogy a szövetkezetügyi tárca élén Romulus Zaroni, az Ekés Front egyik vezetője állott. 1946-ban a kedvezőtlen kilátásokról még el lehetett

mondani, hogy azok feltételezések. 1947-ben azonban már, sajnos a feltételezések valósággá váltak.[76]

Már a kortársak felfedezni vélték a Petru Groza nyilatkozatai és a romániai magyar nemzetiség tényleges helyzete között megnyilvánuló ellentmondásokat. De ez sem csökkentette igazán az ő népszerűségét a magyar közvéleményben, ami azzal magyarázható, hogy Petru Groza nemcsak őszintén törekedett az ellentmondások feloldására, de ezen a téren figyelemre méltó eredményeket is fel tudott mutatni. Petru Groza beszédeiben és nyilatkozataiban általában nem részletezte, hogy az erdélyi magyarság állampolgári, vagyis egyéni emberi és polgári szabadságjogainak a megvalósítását tekinti-e nemzetiségi politikája központi kérdésének, vagy ezen túlmenően a nemzetiségnek, mint kollektívumnak is maradéktalanul biztosítani kívánja a jogait. A magyar nemzetiség már miniszterelnökségének az első éveiben rendelkezett kollektív jogokkal, ugyanakkor az állampolgári jogok tekintetében is maradtak még komoly megoldásra váró feladatok. Sajátos módon ez a helyzet végigkísérte, illetőleg jellemezte miniszterelnökségének egész időszakát.

JEGYZETEK

1. Az ODA 1944. október 12-én alakult meg a kommunisták, a szociáldemokraták, a szakszervezetek, a Hazafiak Szövetsége és az Ekés Front részvételével. A Romániai Magyar Népi Szövetség október 16-án csatlakozott az ODA-hoz.
2. A romániai Szövetséges Ellenőrző Bizottság – a Maniu-gárdák garázdálkodásai és tömeggyilkosságai láttán – 1944. november 14-én arra az elhatározásra jutott, hogy a román közigazgatásnak el kell hagynia Észak-Erdélyt.
3. PI Arch. 274/10–24.
4. Scanteia, 1945. március 16.
5. A Debrecenben 1944. december 21-én ülésező Ideiglenes Nemzetgyűlés december 22-én választotta meg a magyar Ideiglenes Nemzeti Kormányt.
6. *Groza Péter emlékére.* A dokumentumokat *Lipcsey Ildikó* gyűjtötte. Válogatta és szerkesztette *Sipos Atilla.* Kossuth Könyvkiadó 1984. 76. old.
7. Népszava, 1945. május 20.
8. *Groza Péter emlékére.* 83. old.
9. *Kurkó Gyárfás emlékére.* Szemelvények beszédeiből, cikkeiből és róla szóló írásokból. A dokumentumokat gyűjtötte *Lipcsey Ildikó.* Kossuth Könyvkiadó 1987. 123. old.
10. PI Arch. 283/12–82.
11. *Csatári Dániel:* Román–magyar kapcsolatok. Kossuth Könyvkiadó 1958. 197. old.
12. PI Arch. 274/10–24.; Új Magyar Központi Levéltár (a továbbiakban: ÚMKL). XIX–J–1–a. IV/131–60.
13. *Kurkó Gyárfás emlékére.* 230. old.
14. PI Arch. 274/10–24. Scanteia, 1945. január 10.
15. *Kurkó Gyárfás emlékére.* 30. old.; *Balogh Edgár:* Férfimunka. Magvető Könyvkiadó 1986. 38. és 67. old.
16. Scânteia, 1944. december 13.; Világosság, 1944. december 19.
17. PI Arch. 274/10–24.
18. 1948. január 1-jével Kacsó Sándor lett az MNSZ elnöke.
19. *Balogh Edgár:* Férfimunka. 89. old.
20. ÚMKL. XIX–J–1–a. IV/131–60.
21. *Kurkó Gyárfás emlékére.* 33. old.
22. Világosság, 1945. október 14.

23. „Erdélyben sorozás és behívó nélkül magyar nemzetiségű emberek ezreit központosítják (concentrálják) a Galacon lévő CFR-műhely munkáscsapatába... Tiltakozunk a munkásosztagok visszaállítása és a jogtalan és megbélyegző összpontosítás ellen. Ezt a rendelkezést a magyar nép elleni jogtalanságnak minősítjük és szabotázsnak, éppen a tavaszi mezőgazdasági munkálatok idején." (Világosság, 1946. március 9.)
24. Az 1920. június 4-én aláírt trianoni békeszerződés értelmében Romániának ítélt 104 000 km² területből a történelmi Erdély 57 000 km², míg a többi terület a magyar Alföld, a Bánság és Máramaros része volt.
25. PI Arch. 283/12–82.
26. PI Arch. 274/10–24.
27. ÚMKL. XIX–J–1–a. IV/150–64.
28. A trianoni békeszerződés után 197 000 magyar nemzetiségű menekült érkezett Romániából Magyarországra.
29. PI Arch. 283/12–82.
30. PI Arch. 283/12–82.
31. PI Arch. 274/10–24.
32. *Kurkó Gyárfás emlékére.* 89. old.
33. PI Arch. 283/12–82.
34. ÚMKL. XIX–J–1–a. IV/131–60.
35. PI Arch. 274/10–24.
36. *Kurkó Gyárfás emlékére.* 123–124. old.
37. Orosz-román fegyverszüneti egyezmény. Józsa Béla Athenaeum-kiadása, Kolozsvár 1945. 5. old.
38. ÚMKL. XIX–J–1–a. IV/150–60. és IV/150–64.
39. ÚMKL. XIX.–J–1–a. IV/150–64.
40. *Balogh Edgár:* Férfimunka. 96. old.
41. *Kurkó Gyárfás emlékére.* 32. old.
42. PI Arch. 283/12–39.; MKP PB/584. Film.
43. PI Arch. 274/10–73.
44. *Halmosy Dénes:* Nemzetközi Szerződések 1918–1945. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó – Gondolat Könyvkiadó 1983. Második, átdolgozott és bővített kiadás. 654–656. old.
45. Észak-Erdély területe 1944. október végén szabadult fel. *Csatári Dániel:* Román–magyar kapcsolatok. 186–187. old.
46. ÚMKL. XIX–J–1–a. IV/131–60.
47. *Kurkó Gyárfás emlékére.* 90. old.
48. ÚMKL. XIX–J–1–a. IV/131–60.
49. PI Arch. MKP PB/567. Film.
50. A nemzetiségek egyenjogúsításának útján. A nemzetiségi jog fejlődése a népi demokratikus Romániában. Joó Rudolf beszélgetése Demeter Jánossal. Kossuth Könyvkiadó 1983. 51. old.
51. PI Arch. 274/10–24; ÚMKL XIX–J–1–a. IV/150–64.
52. ÚMKL. XIX–J–1–a. IV/131–60.
53. ÚMKL. XIX–J–1–a. IV/131–60.
54. PI Arch. 274/10–24.
55. ÚMKL. XIX–J–1–a. IV/131–60. és IV/150–64. A nemzetiségek egyenjogúsításának útján. 52–54. old.
56. PI Arch. 274/10–73.
57. ÚMKL. XIX–J–1–a. IV/131–60.
58. Az 1946. október 16-án megjelent 806. sz. törvény enyhítette a 645/1945. sz. törvény ellentmondásait.
59. A Világosság 1946. október 25-én tájékoztatta olvasóit a régi törvény módosításáról.
60. Világosság, 1946. április 1.
61. PI Arch. 274/10–24.
62. Monitorul Oficial, 1946. július 27.
63. PI Arch. 283/12–82.
64. ÚMKL. XIX–J–1–a. IV/131–60.; PI Arch. 274/10–73.
65. PI Arch. 274/10–24.

66. PI Arch. 274/10–73.; 283/12–82.
67. Kurkó Gyárfás, az MNSZ leköszönő elnöke 1947. november 21-én a III. kongresszuson elhangzott beszédében reményét fejezte ki, hogy az adózás terén is megszűnik a nemzetiség hátrányos megkülönböztetése.
68. ÚMKL. XIX–J–1–a. IV/131–60.
69. ÚMKL. XIX–J–1–a. IV/131–60.
70. ÚMKL. XIX–J–1–a. IV/131–60.
71. *Kurkó Gyárfás emlékére.* 198–199. old.
72. Világosság, 1946. július 7. és 14.
73. *Lipcsey Ildikó:* A romániai Magyar Népi Szövetség 1944–48. Történelmi Szemle, 1985. 1. 111–112. old.
74. Világosság, 1946. április 12.
75. PI Arch. 283/12–82.
76. *Lipcsey Ildikó:* A romániai Magyar Népi Szövetség 1944–48. 112. old.

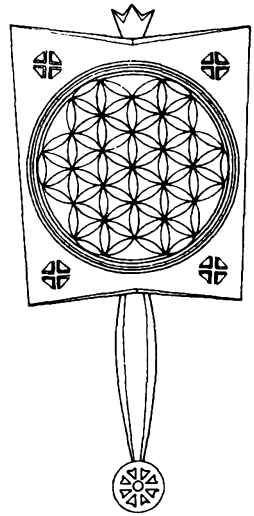

FÜLÖP MIHÁLY

A Sebestyén-misszió

(Petru Groza és a magyar–román határkérdés)

1946. április 23-án a kormány megvitatta a magyar békecélokat és elhatározta: megbízottként Bukarestbe küldi Sebestyén Pál[1] rendkívüli követet és meghatalmazott minisztert, hogy Groza kormányfőnek és helyettesének, Tătărescu külügyminiszternek a kapcsolatok javítására, a területi-kisebbségi kérdés rendezésére miniszterelnöki-külügyminiszteri tárgyalásokat javasoljon. Utasították a külügyminisztériumot a területi jegyzék kidolgozására. Az utolsó pillanatban felcsillant a remény, hogy – az első világháborút követő békeszerződéstől eltérően – az analóg helyzetű, két legyőzött állam a győztes nagyhatalmak ítélete helyett elfogadható megoldást keres – és talál – történelmi viszályára.

A magyar–román határkérdést az 1944. szeptember 12-én Moszkvában aláírt román fegyverszüneti egyezmény 19. cikkelye hagyta nyitva: „Erdélyt[2] (vagy annak nagyobb részét) vissza kell adni Romániának, feltéve, ha ezt a békeszerződés is megerősíti".[3] Potsdamban létrehozták a területi kérdéseket rendező, a békeszerződéseket kidolgozó Külügyminiszterek Tanácsát. A román–magyar határ ügyében három nagyhatalom, a Szovjetunió, az Egyesült Államok és Nagy-Britannia külügyminiszterei rendelkeztek döntési joggal.

A Groza-kormány és Észak-Erdély

1945. március 6-án, a több mint egy hete, Rădescu tábornok lemondatásával kirobbant román kormányválság megoldódott. Mihály király a politikai pártok vezetőivel és a Bukarestben tartózkodó A. J. Visinszkij szovjet külügyi népbiztos-helyettessel folytatott tárgyalások után végre beleegyezett, hogy dr. Petru Groza, az Ekésfront elnöke alakítson kormányt az Országos Demokrata Arcvonal (ODA) és Tătărescu liberális pártja képviselőiből. Iuliu Maniu és D. Brătianu nem fogadta el a Nemzeti Parasztpártnak és a Nemzeti Liberális Pártnak felajánlott tárcákat – a két világháború közötti „Nagy Romániát" kormányzó „történelmi pártok" ellenzékbe vonultak.

A Groza-kormány hatalomra jutása a szövetséges nagyhatalmak között 1945 végéig, a külügyminiszterek moszkvai értekezletéig tartó válságot idézett elő. A Szovjetunió támogatta a baloldali román kormányt. Groza miniszterelnök és Tătărescu külügyminiszter egyenesen a szovjet miniszterelnökhöz fordult, és 1945. március 8-i táviratában ígéretet tett arra, hogy a „román kormány és

közigazgatása Erdélyben gondoskodni fog az Erdélyben lakó nemzetiségek jogainak védelméről, és tevékenységét az egyenlőség, a demokrácia és az egész lakossággal való igazságos kapcsolatok elve alapján fogja irányítani."[4] Sztálin – miután az új román kormány felelősséget vállalt Erdély rendjéért és nyugalmáért, a nemzetiségek jogainak biztosításáért – hozzájárult a román közigazgatás észak-erdélyi bevezetéséhez.

A Groza-kormány a közigazgatás ügyének rendezését egyben a határkérdés lezárásának is tekintette.[5] L. Pătrăscanu igazságügy-miniszter 1945. június 13-i kolozsvári beszédében hangsúlyozta *„Észak-Erdély végleges betagozódását a román állam határai közé"*, és mint a moszkvai küldöttség tagja, illetve a román fegyverszüneti bizottság elnöke kijelentette, hogy *„a fegyverszüneti szerződés egyik vagy másik cikkelyével kapcsolatban forogtak is fenn viták, volt egy kérdés, amelyik az első perctől kezdve el volt döntve, a szovjet kormány határozott, nagylelkű akaratából, Észak-Erdély visszaadása Romániának"*.[6] Stettinius amerikai külügyminiszter korábban, 1945. március 12-i sajtónyilatkozatában ellentmondott ennek a felfogásnak – kijelentette, hogy a román közigazgatás helyreállítása Észak-Erdélyben a terület nemzetközi státusán nem változtatott. A szovjet kormány – a háromhatalmi döntéshozatal elvét lojálisan tiszteletben tartva – formailag nem zárta le a kérdést. Osukin, szovjet tanácsos, Puskin helyettese – utalva a román fegyverszünet 19. cikkelyére – Debrecenben kijelentette Gyöngyösi János külügyminiszternek, hogy *„a román közigazgatás bevezetése Észak-Erdélyben semmiképpen sem jelent kötelezettséget a békeszerződésre nézve."*[7]

A béketárgyalásokon a szovjet álláspont bizonyult perdöntőnek a magyar–román határ véglegesítésében. Márpedig a szovjet kormány nézetei a román fordulatot megelőzően, a román fegyverszüneti feltételek meghatározásával összefüggésben kialakultak. Molotov, a moszkvai brit nagykövethez intézett 1943. június 7-i levelében kormánya nevében kijelentette, hogy *„nem tekinti teljes mértékben igazolhatónak a Németország diktátumával 1940. augusztus 30-án Bécsben hozott úgynevezett döntőbírói ítéletet, amely Magyarországnak juttatta Észak-Erdélyt"*.[8] (Az én kiemelésem – F. M.) A Foreign Office tisztviselői ezt úgy értelmezték, hogy a fenti állásfoglalás „nyilvánvalóan Romániának juttatná Észak-Erdélyt, vagy annak egyes részeit", viszont a megszállt területek visszaadását előirányzó szovjet elv *„nem kötelezne minket arra, hogy Erdély teljes egészében visszatérjen Romániához."*[9] A szovjet kormány 1944. április 12-re kidolgozta a román fegyverszüneti feltételeket, amelyeket Kairóban átadtak Barbu Stirbey hercegnek, a román ellenzék képviselőjének. A dokumentum a bécsi döntőbíráskodást igazságtalannak minősítette, közös szovjet–román hadműveleteket irányzott elő a németek és magyarok ellen, „egész Erdély vagy annak nagyobb része" Romániának „visszaadása érdekében", ami azonban „a békeszerződésben történő megerősítéstől függ".[10] Az utóbbi megfogalmazás Churchill kívánságára került a szövegbe, az eredeti szovjet javaslat ugyanis „egész Erdély Romániának történő visszaadását" tartalmazta.

Molotov 1944. augusztus 26-án a szövetségesekkel közölte, hogy az augusztus 23-i fordulat után továbbra is érvényesnek tekinti az áprilisi fegyverszüneti feltételeket azzal a különbséggel, hogy az említett angol kiegészítést kihagyta a

szövegből, vagyis a trianoni határ helyreállítását javasolta. A Foreign Office a Romániának teendő engedményeket nem tartotta indokoltnak; augusztus 28-án újra az 1944. áprilisban javasolt angol módosítás elfogadását kérte. Az amerikai külügyminisztérium az általános békerendezésig, a háború utánra kívánta elhalasztani a területi kérdések eldöntését, ezért támogatta az angol álláspontot.[11] A szovjet kormány – szövetségesei nézeteit figyelembe véve – beleegyezett, hogy az 1944. szeptember 12-én Moszkvában aláírt román fegyverszüneti egyezmény 19. cikkelyébe a már ismertetett megfogalmazás kerüljön. Még egy további szempont vezérelte a szovjet külpolitikát a kérdés nyitva hagyásában: Magyarország háborúból történő kiválásának lehetősége. Erre – mint látni fogjuk – a szovjet külügyminiszter is utalt a későbbi, londoni béketárgyalásokon.

Petru Groza 1945 tavaszán úgy tartotta: *„mindenképpen közös érdekünk, hogy Románia és Magyarország már egymással megegyezve jelenjék meg a béketárgyalásokon"*. Elgondolását – a *„Lajtától a Fekete-tengerig terjedő egységes blokk"* létrehozására, *„amelynek a magját a magyar–román államszövetség képezné, ahol is eltűnnének a vámhatárok, egységes valuta s a legteljesebb politikai együttműködés alakulna ki"* – Tătărescu reálpolitikai megfontolásokból – szerinte a Szovjetunió a regionális paktumokban részvételt nem helyeselné – ellenezte. A román külügyminiszter nem értett egyet Groza magyarországi „magánlátogatásának" tervével – a román–magyar politikai kapcsolatok felvétele előfeltételének *„egy néhány függő kérdés"* tisztázását tekintette.[12] Míg a politikai kapcsolatok helyreállításáról különbözött, a román–magyar területi vitában viszont egyezett Groza és Tătărescu álláspontja. Mint ahogy a román külügyminisztérium egyik tisztviselője megfogalmazta: Groza *„magyarbarátsága is megáll azonban a határkérdésnél, a Groza-kormány létalapja ugyanis az, hogy ő szerezte és tartja meg Romániának Erdélyt. Groza ezt jól tudja és ezért mindenekfölött ragaszkodik Erdély nyugati határaihoz."*[13]

Gyöngyösi János külügyminiszter az új magyar külpolitika legfontosabb alaptételének azt tartotta, hogy az *„új demokratikus Magyarország semmiféle közösséget nem vállal a megelőző reakciós és háborús kormányokkal"*; *„a történelmi Magyarország gondolatát a fegyverszüneti egyezmény aláírásával kiküszöbölték"*.[14]

A Külügyminisztérium Béke-előkészítő Osztálya 1945. július 2-ra kidolgozta a béketárgyalások előkészítésének ideológiai alapjait, és az előterjesztést július 25-én a Minisztertanács jóváhagyta. A kiinduló tétel az volt, hogy a *„nemzetközi igazságosságnak, az emberi haladásnak és egyszersmind a demokrácia és szocializmus eszméinek, valamint a szövetségesek között létrejött egyezmények rendelkezéseinek kétségtelenül az felelne meg legjobban, ha a közép-európai határokat a wilsoni önrendelkezési elv és a lenini nemzetiségi elv alapján vonnák meg"*. Ez utóbbi elv érvényesítésére *„számos jel mutat"*, ezért *„alkalmazását nyugodtan kérhetjük magyar vonatkozásban."* Szükség esetén területi kompenzációval kombinált népcserét, az összefüggő tömbben lakó magyarságnál az állami hovatartozandóságról az önrendelkezési jog gyakorlásaként népszavazást, a szórvány nemzetiségeknél kölcsönös népcserét is elfogadhatónak tartottak. *„Ha azonban a trianoni, vagy azokhoz hasonló határok maradnának fenn, akkor*

mindenesetre kérnünk kellene az azokból folyó gazdasági, közlekedési, vízügyi és kulturális anomáliáknak nemzetközi megállapodások útján való megszüntetését." Ez *„nem kizárólag magyar érdek, hanem minden itt lakó népnek közös érdeke"... „az új rendezésnél a határok veszítsék el jelentőségüket, és ne elkeseredést váltsanak ki a népekben, hanem mozdítsák elő a lelkek pacifikálását."*

Az irányelvekben a szomszédos országokkal külön foglalkoztak. Megállapították, hogy *„Magyarország számos vonatkozásban Romániához hasonló politikai helyzetben van. Sőt, Románia priusza sok tekintetben rosszabb a mienknél (lényegesen nagyobb erővel vett részt az Oroszország elleni hadjáratban; a nyugati hatalmakkal szemben, akiknek mindent köszönhet, megbízhatatlannak bizonyult; a III. birodalmat százszázalékosan kiszolgálta és a legfontosabb bel- és külpolitikai kérdésekben még annyira sem állt ellen a német nyomásnak, mint Magyarország stb.), de viszont ez döntő tényezőnek nem tekinthető a két állam külpolitikai helyzetének megítélésénél. Már súlyosabban eshet latba az a körülmény, hogy Romániának reálpolitikai adottságokban gyökerező érdekellentétei vannak Oroszországgal, ami viszont magyar–orosz viszonylatban teljesen hiányzik. Mindazonáltal a román politika az elmúlt években újból annyi tanújelét adta csodálatos rugékonyságának és alkalmazkodóképességének, hogy valószínűleg e hátrányokat szintén ki tudja küszöbölni, legalábbis velünk szemben, akik merevségünkkel és lassúságunkkal rendszerint kedvező helyzetünk előnyeit sem tudjuk kihasználni. A szövetségesekhez való román átállás nem hasonlítható a mienkhez, és az azóta elért eredményeik is arra mutatnak, hogy a román politikai géniusz nem lebecsülendő ellenfél."* A Béke-előkészítő Osztály a területi kérdés megoldására, népcserére és az önálló, vagy legalábbis széles körű autonómiával felruházott Erdélyre, valamint a román területi igények esetére dolgozott ki tervezeteket: *„Kétségtelen, hogy legalábbis Észak-Erdély egy részének visszacsatolására bizonyos reményt nyújt a Romániával kötött fegyverszüneti egyezmény. Hogy ebbe a lehetőségbe kapaszkodva, mi mit, mikor és milyen beállításban kérjünk, az politikai célszerűségi kérdés, amit az adott pillanatban a két államnak Oroszországhoz és egymáshoz való viszonya fog döntőleg befolyásolni."* Végül a Béke-előkészítő Osztály megemlítette, hogy *„a Groza-kormány által Magyarország és általában a magyar nép felé hirdetett konciliáns politika tökéletes harmóniában van a román területi aspirációkkal. Valószínű, hogy Groza és kis tábora őszintén meg akarja valósítani a magyarokkal való baráti együttműködést. De egészen bizonyosra vehető az is, hogy a román külpolitikának nagy rutinnal bíró irányítói ezt a magatartást mint a jelenlegi helyzetben részükről folytatható legügyesebb taktikát támogatják. Valóban, ha Grozának sikerül a magyar–román viszonyt legalább látszólag megjavítani, akkor Románia kiállhat a világ elé azzal a tétellel, hogy magyar–román határkérdés nincs, mert a két nemzet között olyan viszony alakult ki, amelynél a határok nem játszanak többé lényeges szerepet. Ők maguk legalábbis mindent megtettek és megtesznek a magyar–román barátság elmélyítésére, s ha a magyarok ennek ellenére erőltetik a trianoni határ revízióját, akkor az nem tekinthető másnak, mint a revíziós ‚kilométer-betegség' felújulásának."*[15]

A potsdami értekezlet után, 1945. augusztus 14-én az irányelvek alapján a magyar kormány a béketárgyalásokkal kapcsolatos szempontjait a három nagyhatalom elé terjesztette. A jegyzék a dunavölgyi népek gazdasági és kultu-

rális együttműködését, az ENSZ kisebbségvédelmi szerepét, területi kérdésekben a „nemzetiségi elv minél teljesebb alkalmazását" szorgalmazta.[16]

A béketárgyalások 1945. szeptember 11-én a Külügyminiszterek Tanácsa első, londoni ülésszakán kezdődtek el. A szövetséges nagyhatalmak – teljesen függetlenül az embrionális állapotban levő magyar béke-előkészítés szándékaitól – kidolgozták a békeszerződés-tervezeteket. A román–magyar határ megvonásának kérdése egy nagyobb politikai összecsapás örvényébe került és alárendelődött a román politikai válság megoldásának.

A román politikai válság és a Külügyminiszterek Tanácsának londoni „Erdély-vitája"

Mihály király 1945. augusztus 19-én lemondásra szólította fel Grozát, arra hivatkozva, hogy az Egyesült Államok és Nagy-Britannia nem ismerik el kormányát, és ezért Groza nem képviselheti megfelelően Romániát a békeszerződéseket előkészítő konferenciákon. Groza visszautasította a király nyilatkozatát és kijelentette: „kormánya soha nem volt erősebb, mint most és teljes szovjet támogatást élvez" s hozzáfűzte: „kormánya amerikai elismerésének kérdése csekély jelentőségű és a Szovjetunió végső soron meg fogja szerezni az angol–amerikai beleegyezést a békeszerződéshez."[17] A király azonban amerikai támogatást remélve a három nagyhatalom képviselőihez fordult; kérte, mozdítsák elő olyan kormány megalakítását, amelyet az Egyesült Államok és Nagy-Britannia is elismerhet. Az amerikai külügyminiszter a Jaltai Felszabadított Európáról szóló Nyilatkozatra hivatkozva háromhatalmi konzultációt kért. A szovjet kormány ezt visszautasította.

A román külügyminiszter 1945. augusztus 31-én a szovjet kormánytól levélben kérte, hogy a román kormányküldöttséget szeptember 4-én, Moszkvában fogadják, még mielőtt Molotov Londonba utazna a békeszerződés-tervezetek megvitatására. Tătărescu azt akarta elérni, hogy a szovjet külügyminiszter a Külügyminiszterek Tanácsa londoni ülésszakán a „román érdekek szóvivőjeként", egyfajta „szovjet–román előzetes békekötés képviselőjeként lépjen fel.[18] Petru Groza miniszterelnök és Gheorghe Tătărescu külügyminiszter 1945. szeptember 4–13. között Moszkvában számos román–szovjet egyezményt írt alá, amelyek Románia gazdasági helyzetén könnyítettek. A szovjet kormány teljes támogatásáról biztosította a román kormányfőt, és ezzel politikai helyzetét megerősítették a londoni tárgyalások előtt.

A Külügyminiszterek Tanácsa londoni ülésszakán (1945. szeptember 11.–október 2.) a szovjet küldöttség azt javasolta, hogy a *„19. cikkely kiegészítésére megállapítandó, hogy egész Erdély visszatér Romániához"* és azt Románia „a Németország elleni háborúban a szövetséges ügynek" nyújtott támogatásával indokolta. Az amerikai küldöttség a két állam idevonatkozó követeléseinek megvizsgálását szorgalmazta. Az angol delegáció – válaszul a szovjet tervezetre – azt állította, hogy Erdély hovatartozását „nem lehet kizárólag Románia háborús teljesítménye alapján eldönteni"; és úgy vélte: *„nagyon fontos olyan román–magyar határt megállapítani, amely önmagában véve is igazságos".*

A francia külügyminisztérium – noha döntési joggal nem rendelkezett – *„az erdélyi fennsík Romániához csatolását és a Bánát román szuverenitás alatt tartását, a magyar Alföld keleti része Magyarországnak visszaadását"* tervezte, de hivatalosan végül is javaslatát nem terjesztette elő.[19]

A trianoni határok visszaállítását az 1945. szeptember 20-i ülésén Molotov érvekkel támasztotta alá: a román többség és magyar kisebbség keverednek, *„ezért lehetetlen olyan vonalat megvonni, amely ne hagyna sok románt Magyarországon és sok magyart Romániában"; „mindenki számára ismert, hogy 1919-ben Erdély átadása Romániának az Egyesült Államok, Nagy-Britannia és Franciaország kormányának jóváhagyásával történt"*, egyedül a Szovjetunió nem hagyta jóvá. Molotov közölte, hogy felhatalmazása alapján most egyetért Erdély Romániának ítélésével. *„Hitler nem értett egyet, és érvénytelenítette. A szövetségesek kötelessége Hitler döntését megváltoztatni és a sajátjukat helyreállítani."* A szovjet külügyminiszter utalva a magyar átállás elmaradására kifejtette: *„A román fegyverszüneti egyezmény 19. cikkelyének szövegét gondosan választották meg, hogy ne kössék meg saját kezüket abban az esetben, ha új körülmények merülnének fel. De senki sem állítja, hogy új körülmények merültek fel, és ezért javasolja, hogy a trianoni döntést hagyják jóvá."*

Bidault francia külügyminiszter a jugoszláv–olasz, (isztriai) határrendezésnél elfogadott etnikai elv alkalmazását és a kisebbségi jogok szavatolását szorgalmazta, az 1919–1920-as békeszerződésekből csak azt ajánlotta megerősíteni, „ami ésszerű bennük". Bevin angol külügyminiszter „mindössze igazságos és méltányos határt kívánt megállapítani". Byrnes amerikai külügyminiszter szerint *„az erdélyi határ kismértékű módosításával Magyarországnak vissza lehetne adni félmillió magyart"*. Erdély területének kevesebb mint egytizedére, 3000 négyzetmérföldnyi (7680 km²–F. M.) területre gondolt, javaslatához azonban nem ragaszkodott mereven: *„Ha a (határ-) módosítás lehetetlennek bizonyul, az amerikai küldöttség nem fogja erőltetni"*. Molotov nem zárkózott el az amerikai javaslat tanulmányozásától. A Külügyminiszterek Tanácsa úgy határozott, hogy: *„A határ Magyarországgal általában véve az 1938-ban létező határvonal lehet: ugyanakkor, ami Erdélyt illeti, tanulmányozni fogják az etnikai viszonyokat abból a szempontból, hogy egy kis rész Magyarországnak juttatása lényegesen csökkenti-e az idegen uralom alatt élő személyek számát"*.[20]

Mindezek alapján nem meglepő, hogy a kérdés érdemi mérlegelése helyett a legyőzött államok egymás közötti nézeteltéréseinek elbírálásában döntő kritériumnak az bizonyult, hogy milyen szerepet játszanak a nagyhatalmi politikában, milyen helyzetben vannak egymással szemben. Márpedig 1945 őszén a szövetséges nagyhatalmak a román és bolgár kérdést jóval fontosabbnak tartották, mint a magyart. Így történhetett, hogy később, a magyar békeszerződés-tervezet megszövegezésekor azokat az irányelveket vették alapul, amelyekben a három nagyhatalom 1945 szeptemberében Romániára és Bulgáriára nézve már megállapodott, holott Magyarország diplomáciai elismerése a Szovjetunió, Egyesült Államok és Nagy-Britannia által, valamint az 1945. november 4-i választások a magyar ügyet elválasztották a román, illetve a bolgár kormány elismerésének kérdésétől. Az érdemi tárgyalásokra viszont csak a román kormány reprezenta-

tív volta, illetve diplomáciai elismerése körüli küzdelem lezárása, vagyis több hónapos kitérő után lehetett visszatérni. A londoni ülésszakot 1945. október 2-án elnapolták: közös közleményt nem adtak ki.

A londoni értekezlet hatása Romániában és Magyarországon – A moszkvai értekezlet

A Szovjetunió a Külügyminiszterek Tanácsa Romániát érintő londoni vitáiról pontosan tájékoztatta a Groza-kormányt és a nagyhatalmak román–magyar határkérdésben vallott nézeteiről szóló hírek hamarosan elterjedtek a román politikai életben, 1945–1946 fordulóján közismertté váltak Romániában.[21] Tătărescu külügyminiszter minden várakozását felülmúlta az a „makacsság", amellyel Molotov Londonban a Groza-kormány demokratikus jellegét védte, és lehetővé tette, hogy a romániai politikai status quót fenntartsák. 1945. október 12-i galaţi-i beszédében nyíltan kifejezésre juttatta, hogy a Szovjetunió nemcsak a román kormány, hanem Románia érdekeit képviselte és védte a Külügyminiszterek Tanácsa londoni ülésszakán.[22]

Ezzel szemben a magyar kormány nem ismerte a Londonban előterjesztett békeszerződés-tervezeteket, amerikai (angol–francia) részről nem tájékoztatták a határvitáról. Az Egyesült Államok kormánya ugyanis inkább egy nagyobb politikai összecsapás motívumaként, semmint a magyarok irányába tett gesztusként kezelte a román–magyar területi vita megoldására tett javaslatukat, és az semmilyen összefüggésben nem állt a magyar kormány diplomáciai lépéseivel.[23]

1945 őszén a béketárgyalásokon elérendő magyar politikai célok megfogalmazását nemzetközi és belső körülmények egyaránt akadályozták. A béketárgyalások mindvégig a győztes hatalmak között folytak; 1946. január közepéig fel sem merült annak a lehetősége, hogy mind az öt legyőzött állam nézeteit meghallgatják. A pártokat teljes mértékben lekötötte a választási küzdelem, a magyar külpolitikának pedig szembe kellett néznie a háború utáni Magyarország egyik legsúlyosabb problémájával: a csehszlovákiai magyarok, illetve a magyarországi németek kitelepítésének kérdésével.

A Külügyminiszterek Tanácsa londoni vitája Grozában is bizonytalanságot keltett. Groza 1945. november 1-jén, a Bukarestbe érkező Magyar Bizottság előtt kifejtette, hogy a magyar–román viszony kialakulásánál a barátság fenntartása és kimélyítése legyen az első és nem a határkérdés, mert a határok kérdésének felvetése újra a soviniszta és revizionista szellemet fogja felébreszteni. A határoknak egy-két megyényi megváltoztatása semmit sem jelent. De *„egy húszméteres határkiigazítás résén keresztül beáramlik a sovinizmus és a revizionizmus és a lelkek megnyugvása helyett a két nép küzdelme fog újra feltámadni"*. Groza – utalva 1945. szeptemberi moszkvai tárgyalásaira – azt is elmondta, hogy a magyar–román határ légiesítése és a vámunió kérdése, valamint a diplomáciai kapcsolatok Magyarországgal való felvétele Sztálin részéről „a legnagyobb helyesléssel találkozott." Tisztában van, hogy bizonyos körök azt szeretnék, ha a román–magyar kérdést újra a nagyhatalmak döntenék el, és nem

az érdekelt két fél. *„Elég volt nekünk, amikor a két nagyhatalom döntött rólunk a bécsi döntés alkalmával. Nem kell nekünk most a három nagyhatalom döntése sem."* (Kiemelés az eredetiben – F. M.) Akik a nagyhatalmak döntését akarják kiprovokálni, azok fasiszták és soviniszták. Groza búcsúzásképpen a határkérdéssel kapcsolatban a következőket mondotta: Ha Magyarország határkiigazítási igénnyel lépne fel, akkor valószínűleg Románia, Jugoszlávia és Csehszlovákia is igényeket támasztana magyar területekre, és ezáltal a végleges megbékülés és megnyugvás sohasem következne be, sőt...[24]

Petru Groza 1945 őszén a nyilvánosság előtt is többször kifejtette a „magyar–román testvériségről" vallott felfogását: *„A határkérdés másodrangú kérdés, amelyet a két nép el fog egymással intézni. A cél: a demokrácia megerősödése a Duna-völgyi államok békés együttműködése. Mi már nagykorú népek vagyunk. Hagyjanak tehát magunkra és szilárd meggyőződésem, hogy a Duna völgyében sokkal hamarabb, mint gondoljuk – a világ egyik legboldogabb közösségét építjük fel. Az első lépés ezen az úton a vámunió..."* Groza azt is kijelentette, hogy *„határozott ellensége vagyok a népességcserének. A szívet nem lehet kiszakítani a testből. A népeket nem lehet gyökértelenné tenni. Bárhol a világon csak egy lehet az út, a népek egyenjogúsítása mindennemű faji és nemzetiségi üldöztetés megszüntetése, a testvériség, a béke."*[25]

A moszkvai külügyminiszteri tanácskozás (1945. december 15–27.) napirendjén első helyen a Külügyminiszterek Tanácsa új, a békeszerződéseket megvitató ülésszakának az összehívása szerepelt. A szovjet, angol és amerikai külügyminiszter megegyezett, hogy az olasz békefeltételeket négy, a románt, a bolgárt és a magyart három (Szovjetunió, Amerikai Egyesült Államok és Nagy-Britannia), a finnt két nagyhatalom állítja össze. A tanács első, londoni ülésszakának megállapodásai alapján a külügyminiszterek helyettesei azonnal megkezdik a munkájukat Londonban. A tervezetek elkészültekor – legkésőbb 1946. május 1-jéig – a tanács konferenciát hív össze az öt békeszerződés megvitatására, amelyen a tanács öt tagja s az európai háborúban aktívan és lényeges erőkkel harcoló 16 ENSZ-tagállam vesz részt. A vita figyelembevételével a fegyverszünetet aláíró államok véglegesítik a békeszerződések szövegét.

December 23-án a három nagyhatalom a konferencia megrendezésére Franciaországot kérte fel. Byrnes 1946. január 14-én a három kormány nevében ígéretet tett a francia külügyminiszternek, hogy a Külügyminiszterek Tanácsa lesz a békerendezés fóruma, de a konferencián – amely, mint ismeretes csak 1946. július 29-e és október 15-e között ült össze – a közvetlenül érdekelt szövetségesek részt vehetnek az alapos és széles körű vitában; az ajánlatokat, akárcsak azoknak az államoknak nézeteit, amelyekkel a békeszerződéseket kötik, figyelembe fogják venni. *„Ezeknek az államoknak alkalmat biztosítanak a békeszerződések megvitatására és véleményük kifejtésére mind a békeszerződés-tervezetek összeállításában, mind a májusi konferencián – ahogy ezt a korábbi, londoni üléseken is megengedték".*[26] Mindezek alapján a francia kormány 1946. január 17-én elfogadta a Moszkvában kialakított eljárásmódot. A nagyhatalmak 1946 tavaszán döntötték el a magyar–román határ kérdését. Ezekben a döntő hónapokban a magyar, illetve a román kormányt nem hallgatták meg.

Sztálin és Byrnes 1945. december 23-i moszkvai megbeszélése után a három

külügyminiszter abban is megegyezett, hogy a három nagyhatalom azt tanácsolja a román királynak: bővítse ki a kormányt a Nemzeti Parasztpárt és a Liberális Párt egy-egy, a kormánnyal lojálisan együttműködő képviselőjével. Miután ez megtörtént, az amerikai és angol kormány 1946 februárjában részleges diplomáciai elismerésben részesítette a román kormányt. Az 1945. őszi választások, a magyar kormány diplomáciai elismerése révén szerzett előny elenyészett. A mérleg nyelve újra Románia javára billent.

A londoni külügyminiszter-helyettesi értekezlet és a román béke-előkészítés

A londoni külügyminiszter-helyettesi értekezleten (1946. január 18.–április 20.) a szovjet küldöttség az 1946. március 11-én a román, március 27-én a magyar békeszerződésre benyújtott tervezetében a bécsi döntés semmissé és meg nem történtté nyilvánítását, „egész Erdély Romániához tartozását" javasolta. A szovjet álláspont tehát véglegesen kikristályosodott. A Foreign Office úgy vélte, hogy *„magyarok, románok és szovjetek egyre inkább az erdélyi kérdés autonómia alapján történő megoldása felé hajlanak, a kisebb határmódosítási tervek közlekedési nehézségeket okoznának, a nagyobb mértékűek pedig nem lennének igazolhatóak etnikai alapon"*. Az angolok szerint a Szovjetunió azzal, hogy 1945 márciusában „a közigazgatást *de jure* a román kormánynak adta, míg *de facto* nagyrészt a helyi magyar kommunisták kezében hagyta, megtalálta az erdélyi politikai kérdés legjobb, közvetlen megoldását". Egyébként is valószínűtlennek tartották, hogy a Szovjetunió régóta kialakított álláspontján változtatni tudnának. Az angol küldöttség ezért 1946. február 28-án közölte az amerikaiakkal: nem ellenzik a határmódosítás kérdésének felvetését, de a maguk részéről nincsenek meggyőződve arról, *„hogy a Románia és Magyarország között létező határ bármiféle megváltoztatása valójában kívánatos lenne"*;[27] hozzájárulását a trianoni határ helyreállításához attól tette függővé, hogy a békeszerződésben pontosan rögzítsék Románia valamennyi határának – így a szovjet–román határnak is – a vonalát. Bevin 1946. április 17-én utasította bukaresti képviselőjét: tájékoztassa a román királyt, hogy nem áll szándékukban a trianoni határ bármiféle módosítását javasolni, vagy támogatni, habár természetesen *„készek elismerni bármilyen határkiigazítást, amely Románia és Magyarország kölcsönös megegyezésével jön létre"*.[28] Ez az utóbbi megfogalmazás már az 1946. március közepére megváltozott amerikai álláspont hatására került az angol üzenet szövegébe. James Dunn, amerikai külügyminiszter-helyettes 1946. március 19-i londoni táviratában a szovjet álláspont ismeretében ugyanis már azt állította, hogy *„a határmódosítás ügye nem eléggé világos ahhoz, hogy indokoljon egy nagyobb vitát"*. Dunn arra a következtetésre jutott, hogy politikailag sem lehet kívánatos a határokat megváltoztatni, noha ugyanakkor ellenezte olyan rendelkezések előírását, amelyek későbbi, más eszközökkel történő határkiigazításokat kizárnának. Byrnes elfogadta James Dunn érvelését, ezért 1946. április 10-én az amerikai küldöttség a külügyminiszter-helyettesek értekezletén a Romániára vonatkozó szovjet békeszerződés-tervezet 7. cikkelyéhez módosító

javaslatot terjesztett elő, amely szerint *„az 1940. augusztus 30-i bécsi döntés semmisnek és meg nem történtnek nyilvánítandó, fenntartva a lehetőséget arra, hogy a román és a magyar kormány közvetlenül tárgyaljon egymással a határ olyan kiigazításáról, amely jelentősen csökkentené az idegen uralom alatt élő személyek számát".*[29]

A londoni külügyminiszter-helyettesi értekezlet 1946. április 16-i ülésén a három nagyhatalom képviselői úgy döntöttek, hogy a békeszerződés-tervezetbe az 1938. január 1-jei román–magyar határ visszaállítását előíró cikkely kerüljön be. Nem egyeztek meg viszont egy szovjet javaslat („s ezzel egész Erdély Románia területéhez csatoltatik") és egy amerikai módosító indítvány („ugyanakkor a szövetséges és társult hatalmak készek elismerni a román–magyar határ minden olyan kiigazítását, amelyben a közvetlenül érdekelt felek utólag kölcsönös megállapodásra juthatnak, és amely jelentős mértékben csökkentené az idegen uralom alatt élő személyek számát" Az én kiemelésem – F. M.)[30] beiktatásáról a békeszerződés-tervezet szövegébe. Mivel a szovjet javaslat más megfogalmazásban ugyan, de a közösen elfogadott cikkely tartalmát ismételte meg, ezért a Külügyminiszterek Tanácsa párizsi ülésszaka (1946. április 25.–május 16.) egyedül a kétoldalú megállapodás lehetőségét felvető amerikai módosításról dönthetett.

Petru Groza 1945 tavaszán és őszén Magyarországra kívánt látogatni. A magyar kormány viszont ez időben a nagyhatalmak béketárgyalását tartotta az erdélyi rendezés fórumának, a területi rendezést nem tekintette befejezettnek,[31] így Groza látogatására sem kerülhetett sor. A kétoldalú tárgyalásokat visszautasító magyar álláspontot a román kormányfő 1946 elején Budapestre eljuttatott üzenetei sem változtattak. Petru Groza 1946. január 15-én dr. Hirsch Dezső miniszteri tanácsos útján arra kérte Tildy Zoltán miniszterelnököt, hogy *„ne hagyja magát a reakció által befolyásolni és ne hagyja ezek által újból felvetni Erdély kérdését, mert ebből 'katasztrófa' származhat. Ő, – Groza – most 'élethalálharcot folytat, melyben Sztálin marsall teljesen mellette áll'. Ő a vámuniót komolyan óhajtja előkészíteni... és ily módon gazdaságilag egyenként életképtelen országok helyett létrehozható egy erőteljes gazdasági blokk, mely a Balti-tengertől a Fekete-tengerig terjed."*[32] A román miniszterelnök január végén egy régi erdélyi magyar ismerősének panaszolta el, hogy *„Magyarországon újra revizionista irányzat kerekedett felül és hozzátette, hogy bár az ő román–magyar barátságot hirdető politikája Magyarországon nem talált visszhangra, 'üzeni az illetékes budapesti köröknek, hogy ő egyedül is tovább küzd régi elképzeléséért'... s hozzátette: a revíziós politika csak a régi kisentent-t fogja ujjáéleszteni."*[33] Groza 1946 márciusában a külföldre küldendő román követeknek a határkérdésben vallott felfogását úgy összegezte, hogy *„a magyar kérdés tárgyalása során sose hivatkozzanak történelmi jogokra, mert hiszen ezek mindig vitásak és sohasem dönthető el, hogy a magyar álláspont a helyes-e, vagy pedig a dákoromán kontinuitás elmélete. Neki egy jogcíme van Erdélyhez, az, hogy az erdélyi magyarságot minden tekintetben egyenjogúsította, és hogy ezt az egyenjogúsítást a jövőben is megvédi úgy, hogy a határok jelentősége magától meg fog szűnni."*[34]

A román külügyminisztérium – a miniszterelnök szándékai ellenére – a román–magyar határ kérdésében 1945–1946 fordulójára legalább olyan terjedel-

mes dokumentációt állított össze, mint az 1919-es békekonferenciára. Groza tiltakozására Stoica, a külügyminisztérium „vezértitkára" azt válaszolta, hogy minden eshetőségre fel kell készülni, vagyis arra is, ha a román kormány a békekonferencián nem tudna közös frontot kialakítani Magyarországgal.[35]

Visinszkij, külügyi népbiztoshelyettes 1946. január közepén biztosította Tătărescut arról, hogy a Szovjetunió az 1938. január 1-jei román–magyar határ helyreállítását támogatja. Tătărescu 1946. február elején a bukaresti francia politikai képviselőt, Mihály király a hónap végén az amerikai és angol követet próbálta meggyőzni arról, hogy a nyugati nagyhatalmak Romániában politikai tekintélyüket csak a trianoni határ visszaállításával őrizhetik meg.[36]

Tătărescu külügyminiszter 1946 elején a román–magyar kérdésben öt emlékiratot nyújtott át a szovjet kormány képviselőjének: Románia katonai és gazdasági részvételéről a Németország és Magyarország elleni háborúban, az erdélyi kérdésről, a román–magyar határról, Románia jóvátételi követeléseiről Magyarországgal szemben, valamint a magyar békeszerződésbe felveendő rendelkezésekről. A román kormány kérte, hogy a békeszerződésekben erősítsék meg a trianoni határvonalat, mivel Románia a fegyverszüneti egyezmény megkötését követően a szövetségesekkel együtt harcolt; az 1945. január 20-án aláírt moszkvai magyar fegyverszüneti egyezmény 19. cikkelye a két bécsi döntés semmissé nyilvánításán kívül a magyar csapatok és közigazgatás 1937. december 31-i határok mögé való visszavonását írta elő; a román közigazgatást helyreállították Észak-Erdélyben; a trianoni „döntést" alapos mérlegelés után hozták, amelyben részt vett az Amerikai Egyesült Államok és Nagy-Britannia kormánya; a „döntés" helyességét „teljes mértékben igazolta a két világháború között Erdély jelentős fejlődése minden területen, valamint a román nép átfogó és türelmes politikája más nemzetiségekkel szemben. Észak-Erdély visszatérése után ezt a politikát még jobban elmélyítették."[37]

A román jegyzék angol fordítását a „Transylvania" hajón Londonba küldték, de nem adták át az angol és amerikai külügyminiszter-helyettesnek. Tătărescu ugyanis el akarta kerülni, hogy a *román* kormány kezdeményezze a területi kérdés felvetését; a Külügyminiszterek Tanácsa londoni vitáiról különben is csak Moszkvából kapott jelentésből értesült. A román külügyminiszter tartani kívánta magát azokhoz a szovjet ígéretekhez, amelyeket a Szövetséges Ellenőrző Bizottság elnökétől kapott. A román jegyzék szétküldését ezért a londoni külügyminiszter-helyettesi értekezlet alakulásától tette függővé. Tătărescu a londoni román képviselő sürgetése ellenére is vonakodott magyar–román diplomáciai „ellenségeskedést" kezdeményezni, mivel úgy vélte, hogy „Groza magyarbarát politikájának ismételt kudarcai ellenére Moszkva ezt a politikát jobban támogatja, mint valaha."[38]

A magyar kormányküldöttség moszkvai útja és Sebestyén Pál bukaresti küldetése

A magyar Külügyminisztériumban 1946. március 6-án pártközi értekezlet vitatta meg a Béke-előkészítő Osztály területi újjárendezésre vonatkozó jegyzékét.[39] Gyöngyösi János kijelentette, hogy *„román viszonylatban a magyar–román köz-*

vetlen tárgyalások felvételére felhívás a nagyhatalmak részéről hozzánk nem érkezett". A nagyhatalmak magyar területi jegyzékre várható reagálásáról megjegyezte, hogy ő *„felszólítást kapott álláspontja kifejtésére, tehát ezt meg kell tennie. A Szovjetunió, amely tulajdonképpen ezen a területen döntő tényező, és majdnem valamennyi érdekelt állammal szomszéd, egy a románokkal szembeni területi igénnyel szemben minden valószínűség szerint közömbös marad. Legalábbis 2 hónappal ezelőtt, mikor a kérdést felvetette a Szovjetunió budapesti képviselőjénél, ott nem keltett megütközést. Azóta ez a kérdés köztük többé nem vetődött fel és így lehetséges, hogy a szovjet–magyar viszony romlása következtében ebben a kérdésben szovjet részről változás állott be."* Gyöngyösi utalt arra, hogy a *„Szovjetunió részéről is felhívtak bennünket álláspontunk leszögezésére"* és *„igen furcsa lenne, ha a magyar kormány nem fejtené ki álláspontját a felszólítás ellenére... Szomszédaink már mind közölték álláspontjukat, hogy a trianoni határt óhajtják fenntartani. Lehetetlen így a külföldi követeink helyzete is, akik a magyar hivatalos álláspont híján nem tudják, hogy mit képviseljenek. Tehát határozott és világos célkitűzést kell a világ elé tárnunk."*[40] Gyöngyösi kívánsága azonban nem teljesült: március 23-án a koalíciós pártok vitái miatt a területi jegyzék kidolgozását egyelőre felfüggesztették. Groza aggodalmai tehát nélkülözték az alapot: a nyugati nagyhatalmak – éppen ebben az időszakban feladott – határmódosítási elképzelései mögött nem a magyar kormány béke-előkészítő tevékenysége állt. A szovjet kormány a magyar álláspont előterjesztésére vonatkozó felszólításával viszont a – már említett – 1946. január 14-i háromhatalmi megállapodáshoz tartotta magát.[41]

A magyar békecélokat Románia vonatkozásában csak 1946. április 8-án, a kormányküldöttség moszkvai látogatásának (1946. április 9–18.) előestéjén fogalmazták meg. A Tildy Zoltán köztársasági elnöknél tartott megbeszélésen úgy döntöttek, hogy kétféle területi rendezési – a 22 000 km²-es ún. Partiumos, illetve a 11 800 km²-es határ menti magyar többségű területek átcsatolására vonatkozó – javaslatot vetnek fel a moszkvai tárgyalásokon.[42] Gyöngyösi János külügyminiszter április 9-én Molotovnak, Nagy Ferenc április 11-én Sztálinnak, a Szovjetunió miniszterelnökének térképmellékletek segítségével magyarázta el a tervezeteket. Sztálin megkérdezte, hogy a magyar terv magában foglal-e lakosságcserét is. Gyöngyösi ugyan tagadólag válaszolt, de a lakosságcserét a tervezetbe beépíthetőnek tartotta. A szovjet miniszterelnök tréfásan megjegyezte, ha a szovjetek elfogadják a tervet, Románia királya le fog mondani trónjáról, mire Nagy Ferenc azt válaszolta, hogy legalább Románia is köztársaság lesz, mint Magyarország. Sztálin kérdésére Molotov felidézte a román fegyverszünet megfelelő rendelkezését, mely szerint a szövetségesek támogatják Románia Erdélyre (vagy annak nagyobb részére) vonatkozó követeléseit. Sztálin rövid gondolkodás után közölte, hogy „átgondolja a dolgot" és később visszatér rá. Nagy Ferenc április 19-én, a budapesti amerikai politikai képviselőnek tartott beszámolójából is kiderül, hogy a szovjet vezetők a területi kérdés eldöntését a fegyverszünetet aláíró három nagyhatalom feladatának tartották; a román fegyverszüneti egyezmény 19. cikkelye alapján ugyan lehetségesnek tartották a magyar igények felvetését, de nem kötelezték el magukat azok támogatására. Éppen ellenkezőleg: Dekanozov szovjet külügyminiszter-helyettes, majd Molo-

tov külügyminiszter biztosította a moszkvai román képviseletet arról, hogy a Szovjetunió védelmezni fogja Románia akkori, Magyarországgal közös (vagyis a trianoni – F. M.) határvonalát bármilyen módosítás ellen.[43] A román kormány a Moszkvából érkező hírek hatására 1946. április 15-én utasította londoni képviselőjét, hogy a külügyminiszter-helyettesi értekezlettől jegyzékben kérje a trianoni határvonal megerősítését, illetve Románia Magyarországgal szembeni jóvátételi igényeinek elfogadását.[44]

A szovjet kormány tiszteletben tartotta a háromhatalmi döntéshozatal elvét – a Londonban előterjesztett amerikai módosító indítványt figyelembe véve –, amikor ugyanezen a napon, április 15-én Molotov külügyminiszter a magyar kormányküldöttségnek javasolta, hogy a magyar–román viszonylatban fennálló függő kérdéseket közvetlen tárgyalások útján rendezzék. A szovjet külügyminiszter „a román kérdéssel kapcsolatban külön kiemelte, hogy nem tartaná célszerűnek, ha Magyarország a kérdést anélkül vinné a békekonferencia elé, hogy a románokkal e tárgyban előzetes megbeszélést folytatott volna".

Gyöngyösi nem lelkesedett a kétoldalú tárgyalásokért és kifejtette: „Függetlenül most már attól, hogy Magyarország a szóban forgó kérdésekben milyen eredményt ér el a békekonferencián, nagyon nehéz a jelenlegi parlamenti többség előtt vállalni a közvetlen megbeszélések iniciálását – különösen a román ügyben – mert abban az esetben, ha a közvetlen tárgyalások nem vezetnének sikerre, a magyar kormányt méltán érhetné a parlamenti többség részéről az a szemrehányás, hogy a közvetlen tárgyalások felvétele hiba volt, mert több eredményt lehetett volna elérni azáltal, hogy a kérdést egyenesen a békekonferencia elé viszi."[45] Molotov viszont a tárgyalások kezdeményezését az érdekelt fél, vagyis Magyarország feladatának tartotta, s kijelentette, hogy a kezdeményezés a Szovjetunió kormánya helyeslésével találkozna.

A magyar kormány 1946. április 23-i ülését követően került sor Sebestyén Pál bukaresti küldetésére. A magyar külügyminiszter-helyettes 1946. április 27-én délelőtt Tătărescu külügyminiszterrel, majd aznap délután Groza miniszterelnökkel közölte kormánya álláspontját, érzékeltetve, hogy *„egy baráti nagyhatalom lépésünkről tud és azt helyesli."* Sebestyén kifejtette: *„Magyarország abban az előnytelen helyzetben van, hogy valamennyi dunai állam között népének legkisebb százalékát egyesíti saját határai között és a magyar nép igen jelentős része él idegen államban, idegen népekkel együtt. E magyarságnak legnagyobb része a Romániában élő magyarság helyzete jelenti a magyar kormány számára a legfontosabb problémát... ilyen körülmények között a magyar kormány a békekonferencián fel fogja vetni a romániai magyarság kérdését és annak megoldása tekintetében javaslatokat kíván előterjeszteni."*

„A magyar kormány azt óhajtaná, hogy mielőtt a romániai magyarság problémájával a békekonferencia fóruma elé lép, a kérdést a román kormánnyal baráti és bizalmas megbeszélés tárgyává tegye, amely megbeszélések felölelnék a Magyarország és Románia között függőben levő összes kérdéseket, beleértve egy területi újjárendezést is, amely nélkül a magyar kormány a romániai magyarság problémájának megoldását nem tudja elképzelni. Engem a magyar miniszterelnök és külügyminiszter azért küldött ide, hogy általam formális javaslatot tegyenek egy ily találkozó megtartására, amelyen a két miniszterelnök és a két külügymi-

niszter venne részt, s amely célból a magyar államférfiak készek volnának Romániába utazni. A magyar kormány a magyar–román viszony jövőbeni alakulásának szempontjából igen nagy jelentőségűnek tartaná, ha ez a találkozó létrejöhetne, problémáinkat magunk tudnánk egymás között, barátságosan elrendezni, s mintegy kézenfogva tudnánk a békekonferencia elé járulni. Okunk van feltételezni, hogy egy ilyen módon létrejövő rendezést, melynek formája tekintetében tág lehetősége van a különböző megoldásoknak, mindkettőnk nagy szomszédja, a Szovjetunió kormánya is üdvözölne." Tătărescu válaszul kijelentette, hogy *„nincs felelős román államférfi, de nincs egyetlen román ember sem, aki hajlandó volna Románia nyugati határát tárgyalások, vagy akár csak bizalmas megbeszélések anyagává tenni. Erdély Románia számára, mint a románság bölcsője, mindennél szentebb és becsesebb, s ezért Románia a békekonferenciától nem kérhet és nem várhat mást, mint Erdély határainak véglegesítését*". Sebestyén közbevetésére ugyan elismerte, hogy a trianoni határmegvonás olyan területeket juttatott Romániának, amelyeket igazán nem lehet a románság bölcsőjének nevezni, viszont Románia a *„felszabadító háborúban"* betöltött szerepére hivatkozva nem tartotta lehetségesnek, hogy *„a területi kérdést akárcsak érintő megbeszélések is létrejöhessenek"*.

A román kormány hivatalos válaszát Groza miniszterelnök aznap délután közölte Sebestyén Pállal: *„A magyar kormány közvetlen tárgyalásokra irányuló javaslatára azt kénytelen válaszolni, hogy lett volna talán egy idő, amikor a függő kérdéseinket – még a határkérdéseket is – közvetlen tárgyalások útján meg tudtuk volna oldani. Ő tett is kísérleteket abban az irányban, hogy a magyar miniszterelnökkel és külügyminiszterrel találkozzék, de magyar részről olyan választ kapott, hogy az időt nem tartják elérkezettnek egy ilyen találkozóra. Most viszont ő nincs abban a helyzetben, hogy a magyar kormánnyal területi kérdésekről tárgyaljon és ennek két oka van: egy formai és egy érdemi oka... Formai okokból nem tárgyalhat területi kérdésekről Magyarországgal, mert a probléma a nagyhatalmak előtt fekszik már, és nem tartja helyénvalónak, hogy mi, két kis állam, a nagyok döntésének megpróbáljunk elébe vágni... Érdemben nem tartja lehetségesnek Groza a határokról való tárgyalást azért, mert ő Erdély egységének megbontását lehetetlennek és végzetes hibának tartja... Egyébként* – mondotta Groza – *jó területi megoldást Erdély kérdésében nem tud elképzelni. A Székelyföldet egy korridorral Magyarországhoz csatolni Erdély feldarabolására vezetne, ami abszurdum. A magyar határ mellett 20 és egynéhány ezer négyzetkilométer lecsatolása viszont túl sok románt csatolna Magyarországhoz. (Sebestyén Pál erre csak annyit jegyzett meg, hogy a határok általa prekonizált légiesítése mellett ez éppúgy nem eshetik neki zokon, mint az, hogy ő jónak tartja, hogy „légiesített" határok mellett másfél millió magyar maradjon román fennhatóság alatt.) Végezetül megismételte Groza miniszterelnök, mennyire sajnálja, hogy a találkozásra vonatkozó magyar javaslatot a kifejtett formai és érdemi okokból nem fogadhatja el, de nem adja fel a reményt, hogy a miniszterelnök és külügyminiszter urakkal, akiket annyira nagyrabecsül, mielőbb mégis meg fog ismerkedni."*[46]

A magyar kezdeményezés román visszautasításának három következménye lett. A magyar kormány április végén a szövetséges nagyhatalmak elé terjesztette területi újjárendezésére vonatkozó javaslatát, amely viszont a békeszerződés-

tervezetek kidolgozására éppúgy nem volt hatással, mint az 1946. április 15-én Londonban benyújtott román emlékirat. A Külügyminiszterek Tanácsa párizsi, 1946. május 7-i, délelőtti, román kérdést vitató 11. ülésén Byrnes amerikai külügyminiszter visszavonta – a Sebestyén misszió kudarca következtében túlhaladottá váló – említett módosító javaslatát, s miután Molotov is feleslegesnek tartotta a szovjet kiegészítő javaslat fenntartását, a három nagyhatalom elfogadta a két ország közötti 1938. január 1-jei határt visszaállító rendelkezést. Petru Groza román miniszterelnök 1946. április 29-én pedig a magyar–román határvitáról, Magyarországgal kapcsolatos politikájáról véleményét így foglalta össze Nékám Sándornak, a bukaresti magyar képviselőnek: *„Ő teljesen megérti..., hogy a magyar kormány a külföldön és különösen Erdélyben élő magyar nemzetiségűek sorsa iránt nagy érdeklődéssel viseltetik. Ő maga is így tenne, ha történetesen Románia határain túl nagyobb számban élnének románok. Azt is megérti, hogy Romániával szemben ezen az alapon a nagyhatalmak előtt bizonyos területi igényeket támaszt a magyar kormány. Közölni kívánja azonban, hogy ez az ő politikáján nem változtat. Biztosíthat arról, hogy ő a magyarbarát megnyilatkozásait nem választási érdekből kezdeményezte, még kevésbé azért, hogy ezáltal a béketárgyalásokon területi előnyöket, vagy a határkérdésben valami eredményt érjen el. Neki a magyarbarátság szívügye, mert meggyőződése, hogy ez a politika mind a két nép számára életbevágóan fontos, és az egyedüli helyes út. A határkérdés most a nagyhatalmak kezében van, ők fognak dönteni. Akárhogy is szól a döntés, ő ugyanazt a politikát fogja folytatni, meg fogja csinálni a vámuniót, el fogja érni, hogy a határok spiritualizáltassanak, meg fogja teremteni a két nép végleges barátságát."*[47]

(A tanulmányt teljes terjedelmében a Világtörténet c. folyóirat 1987/3 és 1988 2. száma közölte. Szerk.)

JEGYZETEK

1. *Dr. Sebestyén Pál* (Bp. 1893. szept. 11.–Bp. 1973. okt. 18.) 1937–1941-ig a Külügyminisztérium Nemzetközi Jogi Osztálya vezetője, 1941–1944-ig miniszteri osztályfőnök. Az Ideiglenes Nemzeti Kormány idején részt vett a külügyi szolgálat demokratikus átszervezésében, 1945. augusztus 1-től a Külügyminisztérium adminisztratív vezetője, „vezértitkára" (Secrétaire Général).
2. Erdély fogalma alatt itt és a továbbiakban az 1920-ban a trianoni békeszerződéssel Romániához csatolt területet értjük.
3. Lásd *Şt. Lache – Gh. Ţuţui:* România şi Conferinţa de pace de la Paris din 1946 (Cluj-Napoca 1978.) 318. l.
4. *Csatári Dániel:* Forgószélben
Akadémia Kiadó Bp. 1969. 461–462. l.
5. Groza 1945. március 24-én magyar kormányküldöttek előtt kijelentette, hogy „a két kormány és a két nemzet között a viszályokat okozó probléma kikapcsoltnak vehető." Közli *Lipcsey Ildikó:* Réczei László feljegyzései 1945 márciusi romániai megbeszéléseiről Történelmi Szemle 1984. 4. sz. 96–117, ill. Új Magyar Központi Levéltár Külügyminisztérium Béke-előkészítő Osztálya (továbbiakban ÚMKL–KüM BéO) 40024/Bé/1945.
6. Universul, 1945. június 17.
7. Foreign Relations of the United States (továbbiakban FRUS) 1945. vol. V. 527–528. ÚMKL–KüM–BéO 146/Bé.res/1945.
8. Magyar–brit titkos tárgyalások 1943-ban. Összeállította, sajtó alá rendezte és a bevezető tanulmányt írta: *Juhász Gyula*
Kossuth Könyvkiadó, 1978. 159. l.

9. Uo. 160–161. l.
10. FRUS, 1944. vol. IV. 170–172. l.
Public Record Office, Foreign Office (a továbbiakban FO) 37140732 Lord Moyne kairói 1944. április 18-i 948. sz. távirata
11. FO 37140732
FRUS 1944. vol. IV. 200. l.
12. – *Lipcsey Ildikó* i. m.
– Népszava 1945. május 20.
(*Szalai Sándor:* Beszélgetés Groza Péter miniszterelnökkel Románia és Magyarország közös problémáiról)
– ÚMKL–KüM BéO 40024/Bé/1945.
13. ÚMKL–KüM BéO 27/Bé–1946.
Gyöngyössy István miniszteri osztálytanácsos december 4-i feljegyzése: Beszélgetés a román külügyminisztérium egyik „magyar" referensével az erdélyi kérdés megoldásának lehetőségeiről
14. Új Magyarország 1945. július 3. (Gyöngyösi János külügyminiszter 1945. április 19-i sajtóértekezlete.)
15. ÚMKL–KüM BéO Kertész István 1945. július 2-i 14/Bé.res. – 1945. sz. feljegyzése – ismerteti: *Balogh Sándor:* A népi demokratikus Magyarország külpolitikája 1945–1947.
Kossuth Könyvkiadó, Bp. 1982. 147. l.
16. La Hongrie et la Conférence de Paris vol. I. Budapest, 1947. 7–14. l. Idézi: *Stephan D. Kertész:* Diplomacy in a Whirlpool (Notre Dame University Press, Indiana, 1953.) 262–266. l.
17. *Paul D. Quinlan:* Clash over Romania. British and American Policies toward Romania 1938–1947 (Los Angeles 1977) 142–143. l.
FRUS 1945, volt. V. 579. l.
18. Ministére des Affaires Etrangères Archives et Documentation (továbbiakban MAEAD) Série Z. Europe 1944–1949. Romanie 8. kötet Jean Paul-Boncour 1945. szeptember 22-i 122. sz. távirata.
19. FRUS 1945. vol. II. 147–149. l.
MAEAD Série Y Internationale 135. kötet PRO, Cabinet Papers, 133.
20. FO 371.48319
MAEAD Série Z. Europe, Roumanie 2. sz. kötet
FRUS 1945. vol. II. 279–282. l.
21. MAEAD Série Z. Europe, 1944–1949, Roumanie vol. 8. Jean Paul-Boncour 1945. október 18-i 177. 178. sz., 1946. március 27-i 42. sz. táviratai Tătărescu külügyminiszter nyilatkozatairól
ÚMKL–KüM BéO Groza Péter dr. miniszterelnök 1945. november 1-jei beszélgetése a magyar menekültügyi bizottság tagjaival 41065/Bé/1945. sz. feljegyzés 5. l.
22. MAEAD Série Z. Europe 1944–1949. Roumanie vol. 8. J. Paul-Boncour 1945. október 18-i 177–178. sz. táviratai
23. L. A. Squires, a budapesti amerikai követség titkára 1945. novemberben tett említést az erdélyi vitáról magyar külügyi tisztviselőnek (Szegedy-Maszák Aladár közlése)
24. ÚMKL–KüM BéO 41065/Bé – 1945. sz. idézett feljegyzés
25. Szabad Nép 1945. december 20.
(Vásárhelyi Miklós beszélgetése Petru Grozával)
A határkérdés lezártságáról szóló román nyilatkozatokat lásd még Népszava 1945. május 20., valamint Groza és Tătărescu 1945. augusztus 23-i beszédei.
26. MAEAD Série Y. Internationale 1944–1949. június (5. 2. 5.) 127. kötet.
27. FO 371 57153
1946. február 28-i összefoglaló a román békeszerződés területi rendelkezéseiről. Hivatkozik rá Balogh Sándor id. mű 151. 321. o.
28. FO 371 59145
29. FRUS vol. VI. 587–588. l. idézi Balogh Sándor id. mű 149–151. l.
30. MAEAD. Série Internationale 138. kötet
31. ÚMKL–KüM BéO 1945. október 11-i 40705/Bé – 1945. sz. feljegyzés
32. ÚMKL–KüM BéO dr. Hirsch Dezső 1946. január 24-i 294/Bé – 1946. sz. jelentése
33. ÚMKL–KüM BéO Keresztes 1946. február 4-i bukaresti 21/pol. 1946. sz. jelentése a román béke-előkészítésről.

34. ÚMKL–KüM BéO Nékám Sándor tanácsos 1946. március 18-i 48/pol. – 1946. sz. bukaresti jelentése. Idézi: *Balogh Sándor:* Erdély és a második világháború utáni békerendezés. Külpolitika 1987/5. 188. l.
35. MAEAD Série Z. Europe 1944–1949. Roumanie vol. 24. J. Paul-Boncour 1945. december 20-i bukaresti 420. sz. távirata
36. Uo. Paul-Boncour 1946. január 16-i távirata Visinszkij–Tătărescu beszélgetéséről.
J. Paul-Boncour 1946. február 8-i bukaresti 148–149. sz. távirata Tătărescuval folytatott beszélgetéséről
FRUS 1946. vol. VI. 578–579. l.
Berry 1946. február 28-i bukaresti 246. sz. távirata; FO 371 59145 Le Rougetel 1946. február 26-i bukaresti 280. sz. távirata Mihály királlyal folytatott beszélgetéseikről
37. MAEAD Série Z. Europe 1944–1949. Roumanie vol. 28.
38. Uo. J. Paul-Boncour 1946. március 27-i bukaresti 42. sz. távirata
39. ÚMKL–KüM BéO 40/Bé.res – 1946. sz. „Jegyzék a három szövetséges nagyhatalomhoz a nemzetiségi és területi kérdés összhangba hozatala tárgyában" 1946. február 20-án
40. ÚMKL–KüM BéO 51/Bé.res – 1946. sz. feljegyzés. Ismerteti: *Balogh Sándor* id. mű 143–144. l.
41. Nincs okom feltételezni, hogy a szovjet kormány magyar hivatalos személyeknek „a békeszerződések megvitatására és véleményük kifejtésére" szolgáló alkalom biztosításán túlmutató ígéretet tett volna. Kertész István, a Béke-előkészítő Osztály vezetője szerint 1946. január–február fordulóján Gyöngyösi Puskintól, Tildy Zoltán Vorosilov marsalltól olyan nyilatkozatot kapott, mely szerint Magyarország „demokratizálása", illetve a magyar–csehszlovák lakosságcsereegyezmény elfogadása esetén lehetségesnek tartják, hogy Magyarország a vele azonos politikai kategóriában lévő „volt csatlós" Romániával szemben területi igényeket vessen fel, illetve területi kompenzációt kapjon. Gróf Dessewffy Gyula, a Kis Újság főszerkesztője viszont azt állította, hogy Vorosilov marsall ígérete az erdélyi határ módosítására szóló szovjet *támogatás*ra vonatkozott, ha Magyarország olyan gazdaságpolitikát és politikát folytat, amelyből kitűnik, hogy a Szovjetunió érdekében állna szomszédja támogatása.
Lásd: *Stephen D. Kertész:* Between Russia and the West. Hungary and the illusions of peacemaking 1945–1947 (University of Notre Dame Press 1984.) 96. l.
Transylvania. (The Kent State University Press, 1983) 208. l.
Schoenfeld 1946. február 18-i 350. sz. távirata a Kis Újság főszerkesztőjével folytatott beszélgetésről FRUS 1946. vol. VI. 272. l. Schoenfeld 1946. március 9-i 486. sz. távirata
Megítélésem szerint Gyöngyösi március 6-i pártközi értekezleten elmondott nyilatkozata pontosabban tükrözi a szovjet álláspontot. Ha ezen túlmenő ígéretet kapott volna – a koalíciós pártok képviselőinek meggyőzésére –, nyilván közli az értekezlettel.
42. ÚMKL–KüM BéO Kertész István 1946. április 10-i 70/Bé.res. – 1946. sz. feljegyzése
43. *Stephan D. Kertész:* The Last European Peace Conference: Paris 1946. University Press of America 1985, 112–120. l. MAEAD Série Z Europe 1944–1949. Roumanie vol. 24.
J. Paul-Boncour bukaresti francia követ 1946. április 19-i 339. sz. távirata
FO 371 59147 – Holman bukaresti angol politikai képviselő 1946. április 29-i távirata
44. MAEAD Série Z. Europe 1944–1949. Roumanie vol. 28. Iorgu Iordan, a moszkvai román nagykövet francia kollégájának kifejtette, hogy készek átengedni a „24 000 km²-es" területet, ha Erdélyből valamennyi, azaz másfél millió magyart kitelepítik. Uo. Roumanie vol. 24. Catroux 1946. április 17-i 921. sz. távirata
45. ÚMKL–KüM BéO
Kemény Ferenc 1946. április 15-i 1119/Bé – 1946. sz. feljegyzése. Idézi *Balogh Sándor* id. mű 146. l.
46. ÚMKL–KüM BéO
Sebestyén Pál 1946. április 30-i 1216, 1217/Bé – 1946. sz. jelentései
Közli *Fülöp Mihály:* Sebestyén Pál bukaresti jelentései – História 1988/2.
47. ÚMKL–KüM BéO
Nékám Sándor 1946. május 3-i 177/pol – 1946. sz. jelentése.

VARGA JÁNOS

Levente és értelmezője nyomában

Forráskritikai megjegyzések egy esszéíró történelemidéző módszeréhez

„Jocul periculos al falsificării istoriei." Magyarul: „A történelemhamisítás veszélyes játéka." Ezt a címet viseli az a kiadvány, amely 1986-ban a bukaresti Editura Stiințifică și Enciclopedică gondozásában látott napvilágot. Szerkesztőkként rangos történettudósok adták a nevüket hozzá: *Ștefan Pascu* akadémikus és *Ștefan Ștefanescu* egyetemi tanár. A kötet olyan cikkek és tanulmányok gyűjteménye, amelyeket a szerkesztők különféle sajtóorgánumokban már korábban megjelent történelmi vonatkozású publikációkból válogattak össze. A 26 közlemény mindegyike vitairat: szerzőik olyan megnyilvánulásokat, állításokat vagy éppenséggel megfogalmazásokat kívánnak cáfolni vagy helyreigazítani, amelyek tárgyáról eltérő, illetőleg ellentétes a véleményük.

Tekintsünk el attól, hogy a szerkesztők – a kötet címe után ítélve – eleve történelemhamisításnak bélyegzik a vitatott cikkek állításait, netalán esetleges tévedéseit. A 26 közlemény közül háromnak bolgár, jugoszláv és angol szerzők a címzettjei, a felvett publikációk zöme viszont magyar szerzők állásfoglalásait veszi célba. Tartalmukkal foglalkozni nem vagyok illetékes. Ha egyáltalán érdemesnek tartják a reagálást, akkor megteszik ezt az érintettek. Az viszont jelez valamit, hogy a gyűjteménynek csupán egyetlen darabja irányul román történész nézetei ellen. *Copoiu* azért kapja meg a magáét, mert vélekedése szerint a románság a 18. századig dákul beszélt, és erre a nyelvre csak a 18–19. században rakódtak latin eredetű rétegek. A kötet összetétele így kimondatlanul is azt sugallja, hogy a romániai történelemidéző irodalomban *Copoiu* felfogásán kívül semmi más igazítani vagy kivetni való nem található.

Pedig egy ilyen terjedelmű és célzatú kötettől elvárható lenne, hogy *nagyobb* helyet kapjanak benne olyan történészmegnyilatkozások is, amelyekben honfitárs szerzők jó szándékú tévedései, tendenciózus beállításai vagy tényleges hamisításai ellen emelődik a szó. Vagy ilyenek nem is születnek? Egyebek mellett sajnálatos, hogy a gyűjtemény *Lăncrănjan* munkáit, állításait és módszerét is hallgatással mellőzi. Ennek indokául még csak az sem hozható fel, hogy a kötet csupán történészigényű produktumok vitatásának ad teret. Hiszen a megcélzottak sorában ott van a publicista-esszéista *E. Fehér Pál* és *Ruffy Péter* is!

Annak idején táplált a remény, hogy romániai kollégáim között akad megszólaló. Olyan, aki *Lăncrănjan*nal kapcsolatban legalább egy, tarthatatlan és valóban veszélyes *módszert* bírál. Ám e kötet tanúsága szerint odaát máig sem tört

meg a hallgatás. Okát nem firtatom és nem találgatom. De várni nem lehet tovább. Különben könnyen emancipálttá válhat a módszer, amelyet Lăncrănjan alkalmaz. És akkor a történészek is viselik ennek felelősségét.

Miről is van szó?

Ion Lăncrănjan 1982-ben megjelent, *Cuvînt despre Transilvania* címet viselő esszéjében az 1940 őszén Észak-Erdélyben elkövetett bűntettek és atrocitások felett elmélkedve, többek közt az alábbiakat írja: „... most korszerű eszközökkel dolgoztak, egy nemzeti ideológia értelmében cselekedtek, amely valódi, legigazibb összefoglalását, úgy tűnik a »Nincs kegyelem« című brosúrában találta meg, amit valami Dücső Csaba nevű tucatíró írt, igaz, de ez semmit sem változtat a dolgok valódi állásán, azokon a következményeken, amelyekkel a revizionista revans járt. Ebben a brosúrában, amely része egy széles körű fajvédő propagandának, egy Torday Levente szájából ez hangzott el: »Én nem várom meg, míg elérkezik a bosszú. Nem várok. Minden utamba kerülő oláhot megsemmisítek. Mindegyiket meg fogom semmisíteni. Nem lesz könyörület. Éjjel fel fogom gyújtani az oláh falvakat. Kardélre hányom az egész lakosságot, megmérgezem a kutakat és még a bölcsőben lévő csecsemőket is megölöm. Csírájában fogom megsemmisíteni ezt a semmirekellő tolvaj népet. Senki számára nem lesz kegyelem. Sem a bölcsőben fekvő gyermek, sem a terhes anya számára! Megsemmisítek minden oláhot, és akkor Erdélyben egyetlen nemzetiség lesz, a magyar, az én fajtám! Ártalmatlanná teszem a jövő Horeáját és Cloşcáját. Nem lesz kegyelem...« Igaz, mindez a múlthoz tartozik, elfeledtetésük több mint szükséges. De ezt addig igazából és örökre nem lehet megtenni, amíg a dolgokat állandóan szítják bizonyos módon és bizonyos részről, brutalitás nélkül, a mai kornak megfelelő »modern« nyelvet használva."

Ezek után Lăncrănjan arról beszél, hogy „akkor sem egy csapásra jutottak el a »Nincs kegyelem«-hez", mert először az újságírók, azután a történészek léptek fel, velük együtt – „ha nem éppen előttük" – haladtak a politikusok, a legreakciósabb körök képviselői, majd Erdély kettévágása után „vészjósló dübörgéssel színre léptek a »rongyosgárdisták« és a »leventék«, akik embereket lőttek, vágtak, akasztottak és elevenen felhasítottak – természetesen románokat, de nem csak románokat, házakat és templomokat gyújtottak fel, lekaparták a temetők keresztjeinek román feliratát, szuronnyal hasítottak szét terhes nőket, szopós csecsemőket tűztek szuronyuk hegyére; szarvasmarhák helyett embereket fogtak igába, másoknak nyelvét és fülét vágták le..."

A szerző sanda „eszmeiségével" indokoltan vitába szálló *Száraz György* a „Nincs kegyelem" ügyében a következőképpen vélekedett: „Ezek után elővesz (ti. Lăncrănjan – V. J.) egy magyar »rasszista propagandairatot«, bizonyos Dücső Csaba munkáját, a címe: »Irgalom nélkül«. A kiadás helyét, esztendejét, a kiadó nevét nem közli. Hogy miféle művecske ez – regény? színdarab? –, az nem derül ki, csak sejthetjük, hogy leventék szellemi táplálékának szánhatták valamikor a Horthy-időkben. Lăncrănjăn ugyanis »Torday leventét« – kis l betűvel, tehát nem keresztnévről van szó – idézi, aki ezeket mondja: »Minden utamba kerülő oláhot megölök. Mindet megölöm. Kardélre hányom az egész népséget, megmérgezem a kutakat, még a csecsszopónak sem kegyelmezek.«

Megpróbáltam utánanézni Dücső Csabának, de nyomát sem találtam semmi-

féle irodalomtörténeti kézikönyvben, régiekben sem. Lăncrănjan tucatírónak nevezi. Csakhogy vigyázat: a tucatíró is író! A román olvasó tehát méltán hiheti, hogy Dücső Csaba a magyar *irodalom* valamiféle átlagát képviseli. Félreértés ne essék: nem kételkedem abban, hogy Dücső Csaba és műve létezett. Létezett bizony, mégpedig sokadmagával. Terjedelmes gyűjteményem van az 1945 előtti korszakok *magyar* és *román* »dücsőcsabáinak« kísértetiesen azonos hangnemben írt »alkotásaiból«. Átnyújthatnék Lăncrănjannak abból is, ebből is egy csinos bokrétát, mondjuk az egyensúly kedvéért. De minek?"[1] – Eddig Száraz György.

„În așteptare" című viszonválaszában[2] – hangjának minősítésétől tartózkodom – Lăncrănjan kijelenti: „Azért tettem említést könyvemben Dücső Csaba művéről (amely 1939-ben a Kiadóhivatal RT-nél jelent meg, természetesen tömeges példányszámban), mert ezt a gyakorlatban alkalmazták, néhol még »tervteljesítést« is elértek. Csak a fő célkitűzést – minden román kiírtását Észak-Erdélyből – nem sikerült elérniök..."

Nem kívánok belemenni az Észak-Erdélyben ténylegesen elkövetett bűntettek és atrocitások tárgyalásába, sem pedig annak elemzésébe, hogy a Lăncrănjan cikkeiben többnyire hely, idő és általában minden konkrét megjelölés nélkül, általánosságban felemlegetett, következésképpen *általánosított* szörnyűségekben mennyi az igazság, és mennyi a szerző – vagy esetleg kútfői – végletekig csigázott fantáziájának terméke. Inkább azt a „karriert" villantom fel mindenek előtt, amelyet Dücső műve befutott, hogy azután Lăncrănjan elmélkedéseiben kapjon kulcsszerepet.

Dücső Csaba *valóban létezett,* és az ominózus munka az ő nevével fémjelzetten tényleg kikerült a sajtó alól. Erről hírt ad egy irodalomtörténeti lexikon is.[3] Annak, hogy Száraz György nem tudott a kötethez hozzájutni, egyszerű – és az ő mentségére szolgáló – magyarázata van. A felszabadulást követően Magyarországon létrejött demokratikus államhatalom irányítói bezúzás végett kötelezték a könyvtárakat és közintézményeket minden olyan írásmű beszolgáltatására, amely tartalmánál fogva antihumánus, nacionalista, soviniszta, antiszemita, fasiszta, uszító, fajgyűlölő stb. tartalmúnak minősült. A rendelkezés célja minden további lélekmérgezés meggátlása volt. Szeretném remélni, hogy ezt az eljárást Lăncrănjan sem minősíti olyan akciónak, amely bűnjeleket és tárgyi bizonyítékokat volt hivatott megsemmisíteni. A Dücső-mű eltűnt tehát: osztozott hasonszőrű társai sorsában. Ám egyetlen eredeti példányát mégiscsak sikerült megtalálni, és így kép alkotható a munka mibenlétéről.

A *külső* címlapon egy zászlót tartó és kürtöt fújó „ősmagyar" (szittya?) látható a következő – felszólításszámba menő – szöveggel: „Atila (sic!), Álmos, Árpád ivadéka, fel az új honfoglalásra!" Az ábra felett a cím: „Dücső Csaba Nincs kegyelem", alatta pedig ez olvasható: „BUDAPEST, 1939 TAVASZA". A címlap hátoldala további eligazítással szolgál. Róla tudjuk meg, hogy a munkát a „Centrum Kiadóvállalat Rt" adta ki. A példányszámról a munka *nem* nyújt tájékoztatást.

Nézzük meg először a kiadót! A részvénytársaság formájában működő, Budapesten, a Köztelek utca 1. sz. alatt székelő Centrum Kiadóvállalatot 1922-ben jobboldali beállítottsági politikusok alakították. Az alapító részvénye-

sek közt foglalt helyet például Bornemissza Géza, aki a 30-as évek második felére már jócskán távolodott a jobboldaltól, valamint Teleki Pál, akit a Dücsőkönyv megjelentetése idején a társaság már nem is számíthatott tagjai közé. Az ügyvezető igazgató posztját éveken át – 1939-ben is – egy *dr. Nagy Iván* nevű személy töltötte be. A kiadó elsősorban egyetemi és főiskolai lapok, valamint más – egyetemistáknak szánt – kiadványok publikálására profilírozta magát. Tartalom szempontjából Nagy Iván ügyvezető igazgató döntött arról, hogy mely művek gondozását vállalja a kiadó. Nos, ez a Nagy Iván a magyar jobboldali politikai rendszer *szélsőjobboldali* ellenzékéhez tartozott. Politikai pályafutásának is ilyen minőségben ért csúcsára: a fasiszta Szálasi-kormány Vallás- és Közoktatásügyi Minisztériumának államtitkára, egyszersmind sajtófőnöke lett. További sorsa egyelőre ismeretlen.[4]

Mi hát Dücső Csabának e Nagy bábáskodása mellett és áldásával napvilágra hozott munkája? Nem is egyszerűen férc-, hanem szennyű. A magyar sovinizmusnak párját ritkítóan visszataszító írásos terméke. Árad belőle az embertelenség és a fasizmussá végletesedett, gyűlöletkeltő nacionalizmus. Annyira fröcskölődő, hogy korának vérbeli nacionalistái közül sem mindegyik olvashatta borzongás nélkül. Méltó rá, hogy örökre eltűnjön a történelem süllyesztőjében.

Mindennek leszögezése mellett rá kell mutatni, hogy a „Nincs kegyelem" *nem* röplap, hanem egy 188 oldalas *könyv*. Műfaját tekintve *nem* program, *nem* politikai fejtegetés, *nem* kiáltvány és *nem* valamiféle tankönyv, hanem émelyítő és a legcsekélyebb írói kvalitást is nélkülöző silány *regény*. Persze, ez nem szolgálhat tartalmának mentségére, hiszen mérgezni így is lehetett vele. De – a továbbiak miatt – korántsem elhanyagolható *tény*.

Meséje a román uralom alatt élő erdélyi magyarok képzelt felkelése, amelyet egy *Torday* nevű főhős szervez meg, robbant ki, irányít és vezet diadalra. Torday *utóneve*, azaz keresztneve Levente, és semmi köze a leventemozgalomhoz. Valójában a magyar királyi hadsereg tisztje ő, aki a Székelyföldön, korcsmárosnak álcázva magát, kezd hozzá a felkelés előkészítéséhez. Ez a Torday ötvenmillió magyarról álmodik, és egyetlen célt tűz maga elé: a történeti Magyarország visszaállításával létrehozni a nagy magyar birodalmat. Kezdetben – egyes munkatársainak rosszallása ellenére – még megbocsátó azokkal szemben, akik a magyarság ellen vétettek. Ámde mikor a már-már győzedelmeskedő felkelésre ellencsapással válaszolnak a román hadtestek, és az általuk átmenetileg visszafoglalt Csíkszereda piacán – Dücső Csaba fantaziálása szerint – ötven magyar túszt bitófára küldenek, Torday álláspontot változtat. A kíméletlen bosszút tekinti most már az egyetlen célszerű eljárásnak, és ettől kezdve a címadó „Nincs kegyelem" jelszó vezeti. Csíkszereda bevétele után különböző indoklással előbb megtizedelteti, majd megötödelteti a fogságába esett román katonákat, végül a megmaradtak közül is minden másodikat agyonlöveti.

Amikor kegyetlenségeinek hírére az a Piroska nevű lány is visszaborzadni látszik, akinél jobban csak hazáját szereti, Torday szinte őrjöngve igyekszik magatartásának helyességét, nézeteinek jogosságát igazolni. Ekkor hangzanak el szájából azok a szörnyű mondatok, amelyeket Lăncrănjan idéz. Mi is idézzük őket, pusztán azért, hogy Lăncrănjan szövegével egybevethesse azokat az olvasó:

„... Magyar vér omlott végig az egész történelmen és magyar vér hull most is! ... Én nem várok a bosszúval! Nem várok!... Ki fogok irtani minden utamba kerülő oláhot! Mindegyiket kiirtom! Nem lesz kegyelem! Úgy, ahogy nem volt kegyelem a magyaroknak Hóra és Kloska idejében, és ahogy most sincs számukra kegyelem! Úgy nem lesz az oláh számára sem! Én mondom ezt, én Torday Levente! ... Azt fogom csinálni, amit ők csináltak! Éjjel fölgyújtatom az oláh falvakat! Kardélre hányatom az egész lakosságot! Megmérgezem a kutakat! És meg fogom ölni a csecsemőket, mint ahogy Hóráék is kaszákkal agyonszurkálták a zsenge magyar életeket! Magjukban fogom kiirtani ezt a bitang rabló népséget. Nem lesz kegyelem! Senkinek! Se gyereknek, se áldott állapotban levő anyának! Nem lesz kegyelem a számukra, mert ők sem ismertek kegyelmet! Bosszút állok a magyar történelem minden oláh vérengzéséért! Bosszút! Kegyetlen, irgalmatlan bosszút!... Majd csinálok én nemzetiségi politikát! Nem a magyar fog vérezni és az oláh nyugodtan élni, és poloska módjára szaporodni! Nem bizony! Kiirtok minden oláhot és akkor majd Erdélyben is egy nemzetiségi lesz, a magyar! Az én fajtám! Az én vérem! Az én nemzetem!... Kiskorukban fogom ártalmatlanná tenni az új Hórákat és Kloskákat! Nem lesz kegyelem!"[5]

Horthy-Magyarország fasiszta Tordayjának e szörnyűséges megnyilatkozása nem szorul kommentárra. Annak leszögezése azonban, hogy *kort* és *szerzőt*, nem pedig *nemzetet* jellemez, mindenképpen szükséges. Az idézet mögött álló felfogás egyetlen szóval is minősíthető: undorító. Gonoszságán fikarcnyit sem változtat az a körülmény, hogy a regény – vagy pontosabban: rémregény – folyamán maga Torday sem váltja be ígéretét.

A szóban forgó férc̈mű jellemzéséhez még csak annyit, hogy az ostobaságnak, a naivságnak, a tudatlanságnak, a primitívségnek és a következetlenségnek ordító keveréke. Mert mit szólhatott az egykori – és mit szóljon a mai – olvasó Torday ilyesféle kérkedéséhez: „A magyar nemzet az uralkodó mongol fajtának legszebb hajtása, mely csak diadalra termett! Bennünk Attila, Árpád és Dzsingisz khán vére lobog, amely hajt minket a győzelem felé!"[6] Mit szólhatott, hiszen minden elemista tudta, mert tanulta, hogy annak a Dzsingisz kánnak hadai pusztították végig hétszáz évvel ezelőtt Magyarországot, amelyet Torday saját és nemzete ősei egyikének tesz meg! Vagy: micsoda naivság világgá kiáltani és így az ellenfél tudomására hozni azt a konspirációs eljárást, hogy Tordayék boroshordókba rejtve halmozzák fel fegyvereiket a román csendőrség szeme előtt? Vagy hogyan ítélhették meg a korabeli „magyar urak" Torday becsületszó-értelmezését? Ez a Torday ugyanis – a regény szerint – a Fogarast védő román tábornok kívánságára becsületszavát adja, hogy öngyilkos lesz, ha a román védősereg harc nélkül adja fel a várost. Tettének végrehajtásához sajátságos módot választ: egymaga bepattan repülőgépébe és Ploieşti bombázására indul, abban a tudatban és reményben, hogy gépével együtt lelövik a Ploieştit őrző légvédelmi ütegek. Számítása csak félig válik be: lezuhan ugyan, de nem veszti életét, mert gépét felfogják a városi park fáinak koronái. Mikor azután a súlyosan sebesült Tordayt kicserélik több száz román fogolyért, nyugodtan várja gyógyulását Brassó egyik kórházi ágyán, és eszébe sem jut, hogy teljesítse öngyilkossági ígéretét!

Dücső Csabából és Tordayjából ennyi elég. De térjünk vissza Lăncrănjanhoz,

aki a *szocialista* Románia állampolgára, illetőleg Lăncrănjannak Dücső rémregényéhez való viszonyához, amellyel két tanulmányában is foglalkozik. E megjegyzések elején közöltük Torday megnyilatkozásának Lăncrănjan által idézett változatát. Ha e szöveget összehasonlítjuk a Dücső könyvében olvasható eredeti szöveggel, azonnal feltűnik, hogy *van* különbség a kettő között. Nem csak abban, hogy bizonyos szavak és kifejezések helyett Lăncrănjannál azok szinonimái fordulnak elő, vagy más a mondatok szórendje, hiszen fordítás esetén ez elkerülhetetlen. Lăncrănjan azonban ugyancsak folyamatosan idézi Dücsőt, helyesebben Tordayt; pontosabban: nem adja jelét annak, hogy az idézet kezdete és vége között bármit is kihagyott volna. Márpedig kihagyott! Ráadásul olyan mondatokat, amelyeknek – jellegüket ne minősítsük most – az eredeti szövegben meghatározott funkciójuk van. Ezek – az ismétlődő mondatokat figyelmen kívül hagyva – a következők:

1. „Nem lesz kegyelem! Úgy, ahogy nem volt kegyelem a magyaroknak Hóra és Kloska idejében, és ahogy most sincs számukra kegyelem! Úgy nem lesz az oláh számára sem!"
2. „Azt fogom csinálni, amit ők csináltak!"
3. „És meg fogom ölni a csecsemőket (az előbbieket több-kevesebb pontatlansággal ő is idézi, de a következőket már nem!), mint ahogy Hóráék is kaszákkal agyonszurkálták a zsenge magyar életeket!"
4. „Bosszút állok a magyar történelemnek minden oláh vérengzéséért." stb.

Nem szándékozom sem a Horea-Cloşca néven ismert felkelés vizsgálatába és értelmezésébe, még kevésbé annak mutogatásába belemenni, hogy ennek az egyébként osztályharcos indíttatású mozgalomnak hány magyar – és nem csupán nemes – esett áldozatul.

Tartózkodom attól is, hogy Torday egyéb történeti vonatkozású megjegyzéseihez bármiféle reflexiót fűzzek. A kérdés ezek nélkül is jogosult: Dücső szörnyűséges munkájának idézésekor miért éppen a *történeti* vonatkozású utalások citálását mellőzi az a Lăncrănjan, aki vonatkozó írásában éppen hogy *történeti keretekben és történeti alapokra hivatkozva* elmélkedik? Talán attól tart, hogy ellenkező esetben a román olvasó gondolkodni kezd, és kiderül annak a képnek az egyoldalúsága, amelyet az idéző akar belészuggerálni?

Aztán itt van a leventeügy. Az eredeti rémregényben Torday *keresztnévként* viseli a Levente – egyébként a Horthy-korban meglehetősen divatos – nevet. E szó Dücsőnél *más* értelemben egyetlenegyszer sem fordul elő. Lăncrănjan szövegében a Levente már kisbetűvel íródik, ebben a formában kapcsolódik a Torday névhez, ebben a minőségében pedig *funkcióhordozóvá* válik. Egyértelműen azt a látszatot sulykolja tehát, hogy a Horthy-korszak hivatalos, az egész ifjúságra rákényszerített leventemozgalmának egyik részeséről van szó. Innét már csak egy lépés kell ahhoz, hogy Lăncrănjan 1940 őszén a rongyosgárdisták mellett *leventékkel* is elözönöltesse Észak-Erdélyt, és kínoztassa-ölettesse velük az ottani román lakosságot. És e lépést meg is teszi. E badarságra, amelynek valótlansága köztudott mindazok számára, akik 1940-et legalább serdülőként élték át, nem is lenne érdemes szót vesztegetni. De mivel országunknak ötven évnél fiatalabb lakói saját tapasztalataik alapján nem emlékezhetnek az 1940-ben történtekre, kötelességünk leszögezni, hogy Lăncrănjan „leventéi" éppen

úgy nem garázdálkodtak Észak-Erdélyben, mint ahogy Dücső román katonái sem akasztottak magyar túszokat Csíkszeredán.

Lăncrănjan a *Cuvînt despre Transilvania* című, meg az *În aşteptare* című eszmefuttatásában is, tehát *következetesen, brosúrának*[7] minősíti Dücső förmedvényét, amely pedig – mint láttuk – *regény*, jobban mondva rémregény. Miért van erre a műfajok felcserélését jelentő hamisításra szükség? Csak nem azért, mert tartalmilag más a regény és más a brosúra fogalma, és nem azonos a kettő funkciója? Nyilvánvaló, hogy egy *regényt* nem olyan könnyű a gyakorlatban alkalmazni, mint egy brosúrát, amelynek éppen az a legfőbb rendeltetése, hogy vezérfonalat adjon a cselekvéshez. Márpedig a Lăncrănjan – idézzük csak őt magát újra – azért tett könyvében említést Dücső Csaba művéről, „mert ezt a gyakorlatban alkalmazták, néhol még tervtúlteljesítést is elértek". Lăncrănjan tehát leventévé változtatja Dücső „hősét", rémregényét pedig brosúrává minősíti, majd leventékkel népesíti be Észak-Erdélyt, hogy azok a brosúra előírásai szerint pokollá tegyék annak földjét.

Óhatatlanul beléhasít azonban az olvasóba a gyanú! Dücső fércművének olyan elemei és jellemzői mennek át Lăncrănjannál metamorfózison, hogy e metamorfózis pusztán szemléleti és szorosan vett értelmezési különbségekkel már nem magyarázható. Ha nem tagadjuk, hogy Lăncrănjan a forráskezelésben jóhiszeműen jár el, akkor fel kell tételeznünk: Lăncrănjannak nem is volt a kezében Dücső könyvének *eredeti* szövege, hanem más, *közvetett* forrásból vagy forrásokból szerezte róla szóló értesüléseit. E gyanút egy másik körülmény is megerősíti. Lăncrănjan másodikként említett – és idézett – replikájában kijelenti, hogy Dücső szennyirata „1939-ben a Kiadóhivatal RT-nél jelent meg, természetesen tömeges példányszámban". Ne firtassuk, hogy honnét következtet oly természetességgel a példányszám tömegességére, amikor erre vonatkozó adatot maga a kiadvány sem tüntet fel. Mindenképpen árulkodó viszont az, hogy Lăncrănjan szerint a „mű" – és ezt magyarul írja – a „Kiadóhivatal" részvénytársaságnál jelent meg! Kiadóhivatal nevű részvénytársaság azonban nem is létezett; a „kiadóhivatal" a magyar nyelvben még köznévként se jelöl *önálló* intézményt, hanem legfeljebb valamely szervnek egy szervezeti egységét, amelynek meghatározott típusú egyedi iratok kiadásának adminisztrálása a feladata! Ráadásul az eredeti munka címlapjának hátoldalán *egyértelmű a meghatározás: „Centrum Kiadóvállalat RT."!* Mi ennek a szinte komikus – magyarul így mondanánk – „baki"-nak, azaz baklövésnek az eredete vagy oka? Fordítási hiba semmiképpen, hiszen Lăncrănjan a vonatkozó szöveget *magyarul* közli. Tudatos ferdítésnek viszont ebben a kérdésben nincs értelme és jelentősége, következésképpen semmilyen szempontból nincs rá szükség. Az igazságot tartalmazó választ csak maga Lăncrănjan adhatja meg. Vagy el kell ismernie, hogy Dücsőre vonatkozó adatait másodkézből kapta, az eredeti kiadvány meg sem fordult a kezében, vagy be kell vallania, hogy őt magát terheli a hiba, akkor pedig felületességének adja tanúbizonyságát, és ezzel eleve rontja egyéb állításainak és következtetéseinek hitelét is.

Egyelőre maradjunk a Lăncrănjanra előnyösebb feltételezésnél, tudniillik annál, hogy a ferdítések nem az ő lelkiismeretét terhelik, hanem kútfőitől kapta készen azokat. Mert *időben* valóban nem Lăncrănjan az első, akinél Dücső

Csaba leventéi garázdálkodnak Észak-Erdély földjén. Bizonyságul álljon itt az *Universul* című román lapnak egy 1940-ben publikált cikke:

„Az észak-erdélyi terrort a magyar »Leventé«-ből átalakult bandák fejtik ki, amelyet a legutóbbi időben felfegyvereztek. Ezek barangolnak keresztül-kasul a román területeken és terrorizálják a lakosságot. Rendkívüli sok esetben használnak fegyvert a románok ellen, vagy pedig felakasztják őket minden kihallgatás és ítélet nélkül. E pusztai betyárokat illetően egyáltalán nem lehet csodálkozni azon, hogy vérszomjas a viselkedésük. Modern banditák ezek. És a magyar nem tagadja meg mongol származását, vad tetteiben múltja üt át. És ráadásul e bandák előre meghatározott program szerint tevékenykednek. A magyar kormányzat által hivatalosan támogatott Levente-mozgalom számára ugyanis Dücső Csaba »Nincs kegyelem« címmel még 1939-ben írt egy, a magyar kormány cenzúrája által is jóváhagyott könyvet, amelyben egy Torday nevű leventehős elmondja Piroskájának, hogy mi a Levente kötelessége: az erdélyi románok könyörtelen kiirtása, a román falvak lerombolása, a kutak megmérgezése."[8]

E cikk szerzője: a *burzsoá* Románia újságírója még nem tud arról, hogy a tárgyalt időben a „leventék" Észak-Erdélyben „elevenen felhasítottak" embereket, „szuronnyal hasítottak szét terhes nőket, szopós csecsemőket tűztek szuronyuk hegyére, szarvasmarhák helyett embereket fogtak igába, másoknak nyelvét és fülét vágták le". Mindezekkel másvalaki – más újság?, Lăncrănjan? – bővíti a „leventék" bűnlajstromát. Dücső és műve azonban már e cikkíró értelmezésében lényeges átalakuláson megy keresztül. Észak-Erdélyben leventékből álló bandák gyakorolják a terrort. Ezeket a leventéket nemrég fegyverezték le. Rémtetteiket „előre meghatározott program szerint" követik el. Ez a program nem más, mint Dücső munkája, amely a leventemozgalom számára íródott. A benne szereplő Torday immár leventévé, „leventehőssé" válik. Torday iszonyú fogadkozásai a levente *kötelességeként* jelennek meg. Dücsőnek programmá keresztelt művét a magyar kormány cenzúrája hagyta jóvá. És a következtetés: a magyar – tehát most már általánosságban a magyar – „nem tagadja meg mongol származását, vad tetteiben múltja üt át".

Az *Universul* hajdani munkatársának idézett írásába fellelhetők hát azok a torzítások és félremagyarázások is, amelyeket Lăncrănjan vél Dücsővel kapcsolatban felfedezni. Az már mellékes, hogy a cikk szerzője visszafordított fegyverként használja Tordaynak a magyarok mongol eredetével kérkedő ostobaságait. Arra viszont, korántsem az egykorú magyar kormány védelmében, hanem a tények tisztelete miatt, utalni kell, hogy Dücső fércművét a magyar kormány cenzúrája nem hagyhatta jóvá, mert ilyen jóváhagyásra nem is volt szükség. A cenzúrát ugyanis csak 1939. szeptember 1-től vezették be Magyarországon, mégpedig egyelőre utólagos cenzúra formájában. A „Nincs kegyelem" viszont címlapjának tanúsága szerint 1939 *tavaszán* látott napvilágot.

A mondottak alapján tételezzük fel, hogy Lăncrănjan az idézett cikkhez hasonló kútfőből vagy kútfőkből merítette Dücsőre vonatkozó adatait. Ebben az esetben „csak" abban marasztalható el, hogy az *eredeti* munka ismeretének látszatát kelti, és a forráskritika minden mellőzésével veszi át és teszi magáévá

azok téves megállapításait. De vajon csupán ezek tartoznak igazságkereső módszeréhez? Sajnos nem.

Vonatkozó tárgyú írásaiban Lăncrănjan bő teret szentel azoknak az atrocitásoknak és esetenként tömeggyilkosságba torkolló eseményeknek, amelyeknek a történelem során, de főként 1940-t követően, magyarok voltak a cselekvő és románok a szenvedő részesei. Történtek ilyenek? Fájdalmasan szomorú tény, hogy igen. Csakhogy 1940-ben sem csupán Észak-Erdélyben, a magyarok bevonulása *után,* hanem a terület román kiürítése *előtt* is, *utána* pedig Dél-Erdélyben is. Azzal a különbséggel, hogy ezeknek viszont magyarok voltak a szenvedő alanyai. Dél-Erdélybe is kiszállt a két fél együttes kérésére alakult olasz–német katonai vizsgálóbizottság, és nem üres tarisznyával tért vissza onnét. A kölcsönösen elkövetett szörnyűségek összegezését nem tekintem feladatomnak. Egyetlen eseményt veszek csupán vizsgálat alá, mégpedig Lăncrănjan történelemmagyarázó *módszerének* közelebbi megvilágítása végett.

Răstălmăcire după răstălmăcire című – egyébként Köteles Pálnak válaszul szánt[9] – írásában Lăncrănjan újólag hivatkozik az észak-erdélyi magyar rémtettekre, amelyek elkövetőiként egyébként már nem a leventéket, hanem a magyar hadsereget és a vele együtt tevékenykedő civilekből álló gárdákat jelöli meg. Ennek kapcsán a Bánffyhunyadon történtekről a következőket írja: „A helybeliek még ma is emlékeznek arra, hogyan gyilkolták meg Munteanu esperest, akivel megöltek egy környékbeli parasztot is, aki az esperes védelmére kelt. Védelmére kelt? Azt kérdezte: *Mi bajotok van a tisztelendő atyával?!* ezért azután őt is kezelésbe vették, és ugyanazon kínzásoknak vetették alá, amíg bele nem pusztult. Másvalakit, egy ritka jólelkű asszonyt, egy parasztasszonyt, kútba dobtak, mert volt mersze egy csepp vizet adni az esperesnek."[10]

Nem tudni, milyen források alapján rajzolta meg Lăncrănjan a bánffyhunyadi esemény lefolyásának képét. Forrásokra hivatkozni általában sem szokása. A helybeliek emlékezetére utalás azonban valószínűsíti, hogy csak a lakosság memóriájára hagyatkozik. Létezik azonban két, hamarosan az események lezajlását követően keletkezett *írásos dokumentum,* amely szembesíthető Lăncrănjan ábrázolásával. Az egyik Bartha Béla alezredesnek, Bánffyhunyad akkori magyar katonai parancsnokának, a már említett olasz–német katonai bizottság ottani látogatásáról beszámoló jelentése, amelyet Kolozs megye katonai parancsnokságához, Szentendrey Ágost tábornokhoz intézett. Ebből kiderül, hogy az említett bizottság 1940. október 25-én érkezett Bánffyhunyadra. Ottlétekor, nyilván minden befolyást kerülni akarva, magyar katonai és csendőri szerveknél egyáltalán nem érdeklődött a szomorú esemény lefolyása iránt. Ellenben a román André, volt polgármestert szerette volna kihallgatni, aki azonban Kolozsváron tartózkodott. Dr. Páska, volt kórházi főorvossal sem sikerült – annak távolléte miatt – felvennie a kapcsolatot. Így először a volt polgármester-helyettesnél: a magyar dr. Nagy Miklósnál érdeklődtek, majd – idézem – „Muntean esperesnek az özvegyét kérették, akivel hosszasabban tárgyaltak. Utána az asszony által bemondott egyéneket hallgatták ki, és pedig dr. Gál és dr. Várna ügyvédeket, Galea, volt főszolgabírót és Pop gyógyszerészt. Autót küldtek a meggyilkolt román rendőr felesége után Alsó-füldre. Az asszony azonban nem volt hajlandó bejönni."

A bizottság ezek után még aznap elutazott. Másnap azonban – ismét idézem Bartha beszámolóját – „Nagyváradról felhívta (ti. a bizottság – V. J.) a csendőr őrnagyot és utasította, hogy nyomozzon azon irányban, igaz-e az, hogy egy román tanító vagy tanítóné annak idején egy magyar gyermekkel *bélsárt* etetett volna? A nyomozás eredménnyel járt és megállapítást nyert, hogy az eset tényleg megtörtént! A bizottság erre a gyereket, szülőit, az orvost is, aki akkor kezelte, berendelte Nagyváradra, ahol az éjjel kihallgatták őket. A most visszaérkezett orvos jelentése szerint nagy megütközéssel hallgatták a történteket."[11]

A bánffyhunyadi eseményekre már nemcsak részadatokat szolgáltató, hanem egyenesen azok lefolyását összegező forrásunk egy 1940. október 25-én kelt jegyzőkönyv. Ezt az a katonai bizottság készítette, amelyet a magyar királyi honvédség vezérkari főnökének még október 15-én kiadott utasítására Kolozs megyének Bánffyhunyadon személyesen megjelenő parancsnoka, Szentendrey Ágost tábornok küldött ki „a haláleset körülményeinek a tiszta valóságnak megfelelő" megállapítása végett. A bizottság az előbbi jelentés szerzőjének, Bartha Béla alezredesnek elnöksége alatt Fekete László csendőr őrnagyból és Bakay Kálmán címzetes századosból állt.

Mit rögzített a vizsgálódás eredményéről e jegyzőkönyv? „A magyar uralom alatt – hangzik a szöveg – a legalább 90%-ban magyar városban g. kel. román egyház nem volt. Az erőszakos elrománosító politika céljaira alapították meg a g. kel. egyházat alig pár hívővel, s építették fel egy igényüket messze meghaladóan kielégítő román templomot a város egyik legszebb helyén, és anyagi szükségletét biztosítandó kisajátítottak nagyobb területű ingatlant az egyház részére a magyarok birtokából. Az egyházi papi méltóságba Muntean Aurél esperes került, aki soviniszta román, egyben magyargyűlölő politikát folytatott, s minden alkalmat megragadott arra, hogy ellenszenvét a magyarok ellen kifejezésre juttassa. Szónoklataiban a magyarok ellen izgatott s többször kijelentette, hogy a magyarságot el kell pusztítani, a magyar gyerekeket ki kell szorítani a magyar anyákból s ha arra kerül a sor, egy barázdát sem szabad átengedni a magyaroknak. Ez a túlnyomó részben magyar város lakosságának gyűlöletét váltotta ki.

Nyikula György rendőr a román uralom alatt ugyancsak magyargyűlölő volt, több magyar nemzetiségű egyént megkínzott, s ezért ő is ellenszenvessé vált a magyarok előtt.

Ilyen előzmények és viszonyok között történt meg a magyar hadsereg bevonulása Bánffyhunyadra 1940. évi szeptember hó 9-én és tartott még 10-én is.

Ez utóbbi napon 16 óra tájban a hadsereg bevonulását figyelte a lelkes közönség s ott volt Muntean Aurél esperes és Nyikula György rendőr is. A közönség lelkesedése közben Muntean azt a kijelentést tette, hogy minek jöttek ide a pohosok, úgysem sokáig lesznek itt. Mehetnek akár Bukarestig is, majd ott gulyást aprítanak belőlük. Miért nem maradtak Ázsiában? Erre a provokáló kijelentésre a fellelkesült tömegben kitört a bosszúvágy, amely azért is élt a lelkekben, mert 1919-ben, a románok bevonulásakor több magyar nemzetiségű egyént megöltek és halálra sebeztek. (...nek és ... gyanúsítottak apját)[12] Minthogy pedig a bosszúvágy középpontjában a fent előadottak szerint Muntean Aurél, a román soviniszta politika exponense volt, a feldühödött tömeg megro-

hanta, puszta kézzel és a keze ügyébe került eszközökkel úgy a papot, mint a rendőrt véresre verte, majd amikor eszméletüket elvesztették, egy ott lévő kocsira tették, s kihajtottak velük a határba. Ott a kocsiról leszállították, s a feldühödött és megvadult tömeg előbb a rendőrt, majd az esperest agyba-főbe verte és megölte. Ez után ásót és lapátot kerítettek s a csendőri jelentés mellékletét képező vázrajzon megjelölt helyen mindkét holttestet elföldelték."[13]

Ha a fenti két dokumentum adatait egybevetjük Lăncrănjan elbeszélésével, akkor a következők állapíthatók meg.

1. Munteanu esperes és társa kínhalála iszonyatos *tény*. Az sem mentség rá, hogy Munteanu ténylegesen ugyanarra uszított, aminek véghezvitelére Dücső rémregényének, amelyet Munteanu aligha olvasott, fiktív hőse tett fogadalmat. Csak éppen ellenkező előjellel. Torday a román csecsemők, gyermekek és áldott állapotban lévő anyák leölését ígérte, Munteanu azt hangoztatta, hogy magyar gyermekeket kell a magyar anyákból kiszorítani.

2. Nem 1940-ben gyilkoltak először Bánffyhunyadon. Már korábban, 1919-ben is öltek ott. Csak éppen magyarokat. És nem vasgárdisták. Hol voltak ők még akkor? A tettesek a királyi román hadsereg katonái közül kerültek ki. És nem volt egyedi, elszigetelt eset a bánffyhunyadi. A magyar Tanácsköztársaság leverésében segédkező román intervenciós sereg útját jócskán szegélyezték magyar holttetemek. Kommunistáké és nem kommunistáké egyaránt. Példák tucatjainak sebeket szaggató felsorolását mellőzve, és csupán Lăncrănjan okulására, mindössze a *Gebe* (akkor Szatmár, ma Szabolcs-Szatmár megye) községben történtekre hivatkozom. Ebben a korántsem nagy lélekszámú faluban 27 magyart mészároltak le a román hadsereg bevonuló katonái. Pontos névsorral is szolgálhatok. Íme: Szécsi Károly, Papp Károly, Tóth Sándor, ifj. Tóth Sándor, Tóth Gusztáv, Tóth Péter, Tóth József, Tóth István, ifj. Tóth József, Tóth János, Horváth Mihály, Pankotai György, Kádár István, Szabó József, Mitru Pál, Tamcsák György, Orosz Antal, id. Kun Mihály, ifj. Kun Mihály, Kun Sándor, Kovács Ferenc, Sántics Mihály, ifj. Sántics Mihály, Fedor György, Tóth Mihály, Blau Sámuel, Weisz Hermann.[14] Egész családok akadtak, amelyeknek valamennyi férfitagja román fegyverektől vesztette életét. És – egy-két kivétellel – parasztok voltak az áldozatok.

3. 1940 szeptemberében nem a magyar hadsereg „tevékenykedett" civilekből álló „gárdákkal" együtt, amint ezt Lăncrănjan szövege sugallja. A királyi magyar hadseregnek elég sok minden van a rovásán. Nem szerecsenmosdatás hát annak megállapítása, hogy a bánffyhunyadi iszonyatos eseményhez semmiféle magyar fegyveres testületnek nem volt köze. *Tömeglincs* áldozata lett Munteanu és társa. Olyan lincselésé, amelyet helybéli, magyar, polgári lakosok követtek el. E körülmény a tettet nem menti ugyan, de a történeti igazsághoz ennek leszögezése is mellőzhetetlenül hozzátartozik.

4. Munteanu kínhalált halt társa *rendőr* volt, aki előzőleg „több magyar nemzetiségű egyént" kínzott meg. Tény ez, még ha nem oldozza is fel gyilkosait. Lăncrănjan, aki Dücső fiktív regényhősét leventévé „lépteti elő", Nyikula György rendőrt, akit egy másik forrás Ion Negrunak nevez, angyali ártatlansággal „környékbeli paraszttá" fokozza le, aki egyetlen jámbor kérdéséért lakol az életével. Mi szükség van erre a „szelídítésre"? Talán úgy véli, hogy a szocialista

Romániában az olvasó szemében szalonképesebb egy legyilkolt paraszt, mint egy rendőr, aki a burzsoá Románia végrehajtó hatalmának mégiscsak eszköze volt? E foglalkozáscserével az áldozat iránt nagyobb szánalmat, gyilkosai ellen nagyobb háborgást remél kelteni olvasóiban?

5. Az idézett dokumentumok mit sem tudnak kútba veszett asszonyról, Bánffyhunyadon senkit sem fojtottak kútba. Pusztán Lăncrănjan képzeletének szülötte volna hát a kútba dobott asszony históriája? Távolról sem! A „történet" magva egy ugyancsak közel egykorú dokumentumban fellelhető.

A már többször említett olasz–német vizsgálóbizottságot román részről Davidescu követ, magyar részről dr. Ujváry Dezső, a bukaresti magyar követség titkára kísérte körútján. Ujváry 1940. november 30-án – már Budapesten – összefoglaló jelentést készített saját és a bizottság tapasztalatairól. Ebben egyebek mellett előadja, hogy az október 19-éről 20-ára forduló éjszakát a bizottság Segesváron töltötte. „Másnap (azaz október 20-án – V. J.) – írja a beszámolóban – reggel 9 órakor indult tovább Marosvásárhely felé. A határt Nagykendnél lépte át és Marosvásárhelyre érkezte előtt még két községben tartott román javaslatra vizsgálatot.

Koronka községből ugyanis az a panasz érkezett, hogy a bevonuló katonaság kegyetlenkedett a falubeli oláh gyermekekkel, továbbá, hogy a román paplakot feldúlták volna. Megállapítást nyert, hogy a községben csak jelentéktelen verekedések fordultak elő, és hogy a román pap ablakát egy román kőmíves verte be, kifizetetlen számlája fejében. Innen a bizottság *Jedd* községbe ment át, ahol a magyar csendőrök román információ szerint megöltek és a kútba dobtak volna egy oláh öregasszonyt. Megállapítást nyert, hogy az elmebeteg asszony a bevonulás előtti éjszakán – állítólag a magyaroktól való félelmében – a kútba ugrott és pedig a községháza udvarán, ahol jegyző-vejénél egyébként is lakott."[15]

Íme, a kútba pusztult asszony *valódi* históriája. Látni való, hogy:

a) Lăncrănjan legendája körvonalaiban már 1940-ben megszületett;

b) nem egy ritka jólelkű nőről, hanem egy szánnivaló tébolyodott asszonyról van szó;

c) e sajnálatos dolog nem a magyar bevonulás után, hanem az azt megelőző éjszakán történt;

d) nem magyarok dobták, hanem maga ugrott a kútba; nem gyilkosság következtében vesztette életét, hanem öngyilkos lett;

e) az asszony öngyilkos tettének nem Bánffyhunyad, hanem a tőle tetemes távolságra eső Jedd volt a színhelye.

Lăncrănjan minden megfontolás nélkül átvesz, majd könnyedén továbbfejleszt egy korábban keletkezett legendát. Az eszét vesztett, szerencsétlen asszony nála szinte bibliai Veronikává nemesedik, aki a meggyötört lelkész kínjait akarja enyhíteni. És ha már éppen vízzel próbálja esperesének lázát csillapítani, irgalmasságáért miért ne vízhalállal sújtsák a gyilkosok? Valóban megható és megkapó, tragikus történet, csak éppen nem igaz.

Lehet, hogy Lăncrănjan minderre legyint: *magyar* források, a valóságnak nem rögzítése, hanem elkendőzése végett íródtak. De hát Davidescunak is be kellett számolnia a látottakról és hallottakról! Ha jelentései fennmaradtak,

akkor az általam idézettekkel szembesíthetők. Meg ezután az adott esetben aligha merészkedhettek torzításra a fenti dokumentumok szerzői. Hiszen Ujváriék nem vállalkozhattak arra, hogy másként tájékoztassák feletteseiket, mint a német–olasz vegyesbizottság, amelyet egyik féllel szemben sem vezethetett részrehajlás. Ilyen eljárás magától értetődően kiszámíthatatlan következményekkel járt volna számunkra. Ennek tudatában nem férhet hozzá kétség, hogy a történteket hitelesen adták elő.

Könnyű volna úgy élcelődni, hogy Lăncrănjannál minden igaz, csak éppen ellenkező előjellel és formában. Tárgy és ügy azonban sokkal fontosabbak és szívfájdítóbbak, hogy sem velük kapcsolatban ilyesfajta tréfálkozásnak bármi helye lenne. De vizsgálatukkor olyan módszernek sincs helye, amellyel Lăncrănjan – még ha esszé-köntösbe öltöztetetten is – e tárgyhoz és ügyhöz nyúl. Hiszen az előbbiek nem hagynak kétséget afelől, hogy Lăncrănjan

a) összefüggéseikből kiragad, előzményeiktől elválaszt tőlük el nem választható eseményeket és jelenségeket;

b) önkényesen megváltoztat történeti tényeket és adatokat;

c) egybevon térben egymástól messze lejátszódó eseményeket és szerves kapcsolatot konstruál közöttük.

Mi ez, ha nem torzítás? És kinek használ? Félreértés ne essék: mi sem áll tőlem távolabb, mint annak elhallgatása, hogy Ipp és Ördögkút községeket borzalmas események színhelyéül tarthatja számon a történelem. Sőt, olyan helyeken is tudok a nacionalista gyűlölködés román elszenvedőiről és kárvallottjairól, amelyeknek Lăncrănjan nem vette hírét. De tudok másról is. Olyan – az előbbiekkel *egy időben* lejátszódó – tragikus események tucatjairól, amelyekben nem az áldozatok, hanem a tettesek voltak románok. *Kölcsönösen* okoztak – torz eszméktől vezetve, vagy elnyomó rendszerek szolgálatában – mérhetetlen szenvedéseket egymás népeinek mind a magyar, mind a román nemzet hitvány – és – Széchenyi kifejezésével – selejtes fiai. Ez a történeti igazság, és ha egyszer valaki annak bemutatását tűzi ki céljául, amint ezt saját állítása szerint Lăncrănjan teszi, akkor végzetes hiba – hogy ne mondjam: bűn – a félúton megállnia. A képnek nem csak felét, hanem *egészét* kell megrajzolnia, különben egyoldalú, tehát hamis marad az ábrázolás.

Aki tollat fog a kezébe, annak mérlegelnie kell: meddig érvényesíthető az írói fantázia szabadsága nélkül, hogy az rossz ügy fegyverévé váljék a jó ügy szolgálata helyett. Még inkább érvényes ez arra az esszéíróra, aki hiteles történeti adatok és összefüggések használatának látszatával építkezik. Lăncrănjan bizonykodik, hogy a szörnyűségekről, amelyeket magyarok követtek el románok ellen, azért elmélkedik román olvasói előtt, mert a jószomszédi viszony ápolásának a múlt őszinte feltárása a feltétele. Higgyük el neki! Ő viszont lássa be, hogy *módszere* nem a múlt igaz feltárását eredményezi, hanem szakadékba vezethet. Mert e módszer még azon adatainak és állításainak hitelessége és jogossága iránt is kételyeket ébreszt, amelyek pedig igazak és valóságot tartalmaznak. Ezt pedig ő maga sem akarhatja.

„Színre léptek a történészek" – mondja Lăncrănjan az erdélyi brutális események eszmei előkészítőinek felsorolása közben, ám nevek említése nélkül. Nos, én egyenesen kívánom, hogy lépjenek színre a történészek. De ne manipuláltan,

és ne kurzuslovagok gyanánt. Azok lépjenek színre, akik népük-nemzetük igazi érdekeinek, ezen keresztül a humánumnak és a népek testvériségének morális elkötelezettjei, és akik ezen érdeket és testvériséget a múlt valóban igaz és hiteles feltárásával kívánják szolgálni. Magyarok és románok egyaránt. Felelőtlenül felületes esszéíróknak és önös érdekű pályatársaiknak ne engedjék át a terepet.[16]

(A tanulmányt előzőleg a Mozgó Világ című folyóirat 1987/6. száma közölte. Szerk.)

JEGYZETEK

1. Vö. *Száraz György:* Egy különös könyvről. Valóság. 1982/10. 98. o.
2. Megjelent *Lăncrănjan:* Vocaţia constructiva c. kötetében 1983-ban, a „Cartea Românesca" kiadónál; az idézet e kötet 191–192. oldaláról való.
3. *Gulyás Pál:* Magyar írók élete és munkái, VI. Bp. 1944. 404. o.
4. A Centrum Kiadóra vonatkozó adatokat *Sipos Antalné* volt szíves összegyűjteni.
5. Mindez Dücső munkájának 156. oldalán olvasható. – Megjegyzem, a szöveget *folyamatosan,* egyetlen pont, vessző vagy szó *kihagyása nélkül* idézem.
6. Uo. 162. o.
7. „Mai ales că broşurile cu un conţinut asemănăator cîte vor fi apărut la noi pe vremea legionarilor nu au fost puse, „în practica" pe teritoriul Ungariei, cum s-a întîmplat, din nefericire, cu broşura lui Dücső Csaba, care a fost pusă, „in practică" „întocmai" pe pămîntul României, Transilvania de Nord fiind..." stb. – olvasható az idézett könyv 191. oldalán.
8. A cikket lásd: Universul, 1940. szeptember 20. – MOL. Külügyminisztérium Politikai Hírszolgálati Osztálya (K 67) No. 146.
9. *Köteles* cikke a Tiszatáj 1982/9. számában jelent meg.
10. Az idézetet lásd a már idézett Vocaţia constructiva c. kötet 113. oldalán.
11. Bartha 1940. október 27-én kelt jelentését lásd Magyar Országos Levéltár, K. 53–II. Külügyminisztérium Közigazgatási-elvi Osztálya, 1940–446.
12. Az eredeti szövegben a kipontozott helyeken két magyar név szerepel; de mivel csak gyanúsítottak, a jogos magánérdek védelmében mellőzöm a nevek közlését.
13. Az idézett jegyzőkönyv eredeti példánya a 11. sz. alatt jelzett lelőhelyen található.
14. A névsort tartalmazó főszolgabírói jelentés kiadva: *Gyarmathy Zsigmond* (szerk.): A munkásság és parasztság élete és mozgalmai Szabolcs-Szatmár megyében 1919–1944. Nyíregyháza, 1982. 390. o.
15. A szöveget Ujváry jelentésének 7. oldaláról idéztük. Lásd Magyar Országos Levéltár K–149–1940–2–16437.
16. E cikk megírása óta valóban akadtak színre lépő román történészek. Többek közt a román írószövetség hetilapjának kerekasztal-beszélgetésén is többen részt vettek historikusok. Azon az összejövetelen, amely mások mellett Kós Károlyról is, Makkai Lászlóról is kinyilvánította, hogy a nemzetiségeket kiirtani törekvő politika szolgálatába szegődtek! És amelyen azt az állítást, hogy „a horthysta magyar hatalom a románok fizikai megsemmisítését tűzte ki céljául", egyebek mellett „Dücső Csaba könyvéből vett idézettel" igazolták! (Lucefărul, 1986. június 21. – Kritika, 1987. január.) – Hát így... Mit lehet ahhoz szólni, ami kívül esik tudomány és etika határán, és ami már egészen más területhez tartozik?

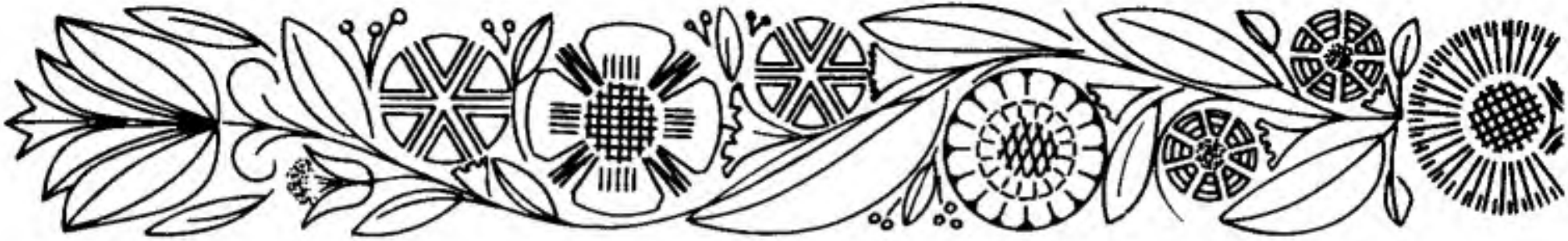

Szabad vitában elhangzott szempontok és vélemények

Én is középiskolában tanítok, és tanúsíthatom, hogy ott számtalan kérdés merül fel a magyar történelemmel kapcsolatban. Ezek közül legtöbbször elhangzik: a nagy történelmi fordulatok miért és hogyan következtek be, és milyen következményekkel jártak. A tanulók ilyen irányú érdeklődése természetesen Erdélyre is kiterjed s meg kell vallanom, engem is foglalkoztat. A kérdésfelvetések közül néhányat szeretnék elmondani.

Ha általában elismerjük azt a XIX. század végétől, hogy a nemzetek, népek fejlődésének, mozgásának a gazdasági alapja igen lényeges, el kell csodálkoznunk azon, hogy a magyar gazdaságtörténészek – bár úgy mondják, hogy jó nemzetközi hírnévnek örvendenek – még nem adtak feleletet arra a kérdésre, hogy gazdaságilag mit jelentett Erdély Romániához való csatolása. Egyszerűen azt a képletet kellene összegezni, hogy mennyi volt a nemzeti jövedelem Romániában 1918 előtt és után. Ezt pontos, hiteles adatokkal rögzíteni kellene, visszamenőleg is kutatni, de sajnos napjainkig nem történt meg. Én azt hiszem, nagyon hasznos lenne, ha a magyar gazdaságtörténészek egy ilyen munkát letennének az asztalra.

A másik elképesztő élményem volt – kénytelen vagyok itt elmondani, mert valahol el kell mondani –, ami a földrajz és a történelem oktatásához egyaránt kapcsolódik. A közelmúltban itt járt Magyarországon a székely színház Sepsiszentgyörgyről, és előadta Sütő András Szuzai menyegző című drámáját. Én a gyerekeknek ajánlottam a megtekintését, mondván, hogy nyelvileg és emberileg olyan töltése lehet, hogy azt nem lehet elfelejteni az életben. Elmondom egyszer, elmondom kétszer, és kuncogást veszek észre az osztályban. Ilyenkor mit csinál egy rutinos tanár? Megnézi a kabátját, az ingnyakát, s mivel nem szűnt a derültség, megkérdeztem vidámságuk okát. Kiderült, hogy a Sepsiszentgyörgy neve tetszett nekik olyan nagyon, láthatólag akkor hallották először. Felvetődik a kérdés: hogy lehet az, hogy Magyarországon a gyerekek nem ismerik Kézdivásárhely vagy éppen Sepsiszentgyörgy nevét. Hogy lehet az, ha egy gyerektől azt kérdezem, hol van Eperjes, akkor valahol Zágráb környékén keresgeti? A tanulság tehát az, hogy a történelemoktatásban tanítani kellene a történelmi Magyarország földrajzát, mert a saját történelmünk hordozója. Nem adhatjuk oda – azt is mondhatjuk: nem dobhatjuk oda –, nem árusíthatjuk ki a történel-

münket. Hadd hivatkozzam arra a bizonyos Roger Tavernietre, aki itt járt Budapesten és az egyik tv-adásban azt mondotta, hogy amelyik nép felszámolja saját múltját, az nem számíthat a jövőjére sem. Ezen alapelvet szem előtt tartva kellene nagy felelőséggel maradéktalanul összegyűjteni mindazokat a gazdasági és egyéb történelmi adatokat, amelyek az *Erdély történetében* kezdtek feltünedezni, mert csak így lehetne ennek az országnak egy valós képét kimunkálni, hiszen e nélkül csonka és labilis marad a nemzettudat.

Még egy személyes gondolatom van, amit el akarok mondani. Ha én együtt akarok valakivel működni, vagy egy nép akar egy másikkal együttműködni, a kapcsolat egyik esetben sem alakulhat ki féligazságokon. Ez a féligazság azonban úgy is értendő, hogy a saját igazságomat nem hallgatom el. Mert vagy azt hiszik rólam, hogy ostoba vagyok, vagy pedig úgy vélik, hogy lemondtam az életről. Semmi okunk az életről lemondani, semmi okunk gőgösnek lenni, de értékeinket se tagadjuk le.

A fentebbi gondolatsort tovább folytatva, érdemes lenne azon tűnődni, hogy olyan magyar művészettörténeti kiadványt tegyünk közzé, ami bizonyítaná, hogy a magyarság munkája nyomán mindenütt alkotások jöttek létre. A magyar építészettörténeti alkotások és más történelmi emlékek nagy része mai határainkon kívül található. Erre büszkék lehetünk akkor is, ha ez így van. Ezt kellene tehát több nyelven népszerűsíteni. Már csak azért is foglalkozni kellene ezzel a gondolattal, mert az Agerpress nevű román kiadónak öt – spanyol, angol, francia, német és olasz – nyelven megjelenő kiadványai nem mindig a valóságnak megfelelően tájékoztatják a nemzetközi közvéleményt. Szóval a kincseinket nem kell eltitkolni. Nem jelent ez semmiféle rosszindulatot vagy félelmet, egyszerűen értékmegőrzésről van szó, s azt mondjuk, hogy ilyen elvek alapján próbáljunk egymás mellett élni.

Kádár Zoltán hozzászólása

Engedjék meg, hogy megpróbáljam az első két hozzászólást összekapcsolni, ha már itt vagyunk Debrecenben. Azt hiszem, hogy 1941-ben, de mindenesetre Észak-Erdély visszacsatolása után, jelent meg egy költemény a Barta Miklós-társaság évkönyvében, amely költeményt sajnos, úgy látszik, Debrecenben nem ismerik annyira, amennyire kellene, ugyanis a tegnapi megnyitón nem hangzott el. A költemény szerzője nem kisebb ember, mint Gulyás Pál, s a címe: Erdély sorsdöntő óráiban. Alapgondolata: a román halottas ének és a Kőműves Kelemen balladából vett részletek csodálatos összeegyeztetése, beállítva egy nagy kozmikus keretbe, abba a gondolatba, hogy ennek a két népnek a világfordulón valahogy egymásra kell találnia. Viszont, hogy örömömet is kifejezzem a tegnapi nappal kapcsolatban: Makkai professzor közölte, hogy egy román, ortodox tanítványa pontosan ezt a problémát akarja széles disszertációs körben kidolgozni, vagyis a népi kultúra legmélyebb rétegében, a népi költészetnek ezt a vonalát.

Amit én most hozzá szeretnék tenni, az csak néhány gondolat, illetve adalék. Az egyik az, hogy ha már információról beszélünk, és ha a magyar rádió

október hatodika kapcsán is arról beszélt, hogy mennyire nem felvilágosult a hallgatóság, a tanulóifjúság a magyar történelem nagy problematikájában, akkor fejezzem ki azt az örömömet, hogy az *Erdély történetének* a tudomány-művészeti és irodalomtörténeti része valóban egy új, nagy szintézist nyújt, amihez hasonló a magyar tudományos irodalomban nem volt.

Az volna a cél, hogy ez a könyv legalábbis minden középiskolai, tanári könyvtárba eljuthasson, hogy a tanárok számára – nemcsak a történelemtanárokra gondolok, hanem más szakmák művelőire is – elegendő példány legyen belőle. A matematikatanár nem élhet anélkül, hogy ne hivatkozzon a Bólyaiakra.

Ma, egy nagyon szép referátumban, szó esett pl. Benkő Józsefről, aki nemcsak történész volt, hanem Linné átültetője a magyar földre, a másik Benkő, Ferenc, pedig az ásványtan megalapítója. A budapesti egyetemi ifjúság most kiadta a munkáját fakszimilében, s fontos lenne, hogy e munkának a kultúrtörténeti eredményei beépülhessenek, a tanárokon át, az egész ifjúságba.

Végül még két gondolat. Az egyik: ha felsőoktatásról és oktatásról van szó, nagyon szépen szó esik néhány nagy, erdélyi kultúrcentrumról. De ha már idéztem Benkő Józsefet, egy kicsit többet kellett volna arról a törekvésről szólni, mely a XVIII. században megindult Kolozsváron (hogy megszülessen egy orvostudományi főiskola), majd, hogy ez a törekvés hogy teljesedik ki 1872-ben. Bevallom őszintén, amikor gyönyörű képeket néztek a kolozsvári egyetemről, kerestem utána a szöveget, és sajnos, a szövegben nincs egységes kép arról, hogy milyen hallatlan jelentőségű volt a kolozsvári egyetem az egész magyar szellemi élet szempontjából. Hiszen a professzori utánpótlás a század végén, akár az orvosi karon, akár a természettudományin, akár a régészetin (Torma Károly), mind a kolozsvári egyetemről érkezett a fővárosba.

Utolsó gondolatként emlékeztetnék arra, hogy a mostani napokban sok szó esik arról, hogy a magyar és a német kultúra viszonyát értékeljük helyesen, józanul, reálisan és újjá. Nos, akkor legyen szabad említeni, hogy a szóban forgó műben talán két nagy egyéniségről lehetett volna szólni. Két nagy transsylvánusról, akik egyúttal az erdélyi szász kultúrának is nagy egyéniségei. Ugyanilyen szép, nagy közösség ünnepelte tavaly a miskolci műszaki egyetemen Born Ignácot, akinek nevét a felvilágosodás, illetőleg a muzsika kutatói, mint Szarasztrót, az egyik magyar haladó mozgalom, a szabadkőművesség úttörőjét ismerik, s aki egyébként geológus, bányász és paleontológus volt. A másik, akire felhívnám a figyelmet, Michael Gottlieb Agnethler, magyarosan Agnethler Mihály. Szinte véletlenül került a kezembe a Kollégium könyvtárában a híres Cornidesz-hagyatékból Agnethler Mihályról egy 30 oldalas könyv. Arról az Agnethler Mihályról, aki oly rövid ideig élt, mint Csokonai, és csodálatos életpályát futott be Szebenből a helmstadi egyetem archeológiai tanszékéig, és aki két egészen különböző területen alkotott nagyot. Egyrészt, Linné négy munkájának kiadását ő szorgalmazta mint fiatal hallei diák, ő volt az, aki az ókori történelemben a szirakusi érmészetnek az ókortörténeti, régészeti vizsgálatát adta, a könyvtártudósok pedig nagyon jól ismerik – ha máshonnan nem, Kosáry Domokos kitűnő könyvében történik hivatkozás az erdélyi bibliográfiai kutatásaira.

Gebei Sándor hozzászólása

A XVI–XVII. századra vonatkozó megjegyzéseimet egy látszólag jelentéktelen felvetéssel indítom.

A kötetekben előforduló térképekre szeretném felhívni a szerzők figyelmét, akik a Magyarországgal északon–északkeleten szomszédos ország megnevezésére következetesen a Lengyelország felírást használják. Márpedig ilyen ország 1569-től fogva, a lublini reálunió elfogadása, vagyis a lengyel és a litván államok egyesülése óta nem létezik. Ennek a hatalmas kiterjedésű államnak a hivatalos neve Rzeczpospolita lett. Nem a filológiai pontosítás miatt hozom szóba ezt a problémát, hanem sokkal inkább azért, hogy az erdélyi fejedelmek lengyel trónért folytatott küzdelmeit, diplomáciai és katonai erőfeszítéseit pontosabban, sokoldalúbban, komplexebben értelmezhessük.

A kérdés lényegét érintve arról van szó, hogy a Rzeczpospolita sajátos, Európában egyedi államberendezkedésének, a nemzeti (lengyel, litván) és a kormányzási dualitás (király – rendek, nemesi köztársaság) alapján működő államnak bemutatása nélkül – véleményem szerint – alig magyarázható Báthori István trónra kerülése éppúgy, mint II. Rákóczi György kudarca. Noha az utóbbi diplomáciai és katonai eszközökkel is megpróbálkozott, mégsem sikerült a kitűzött célt elérnie, nem volt képes a lengyel koronát megszerezni 1657-ben.

Vajon miért nem volt képes a Báthori-hagyományt feltámasztani? Nem rendelkezett kellő diplomáciai érzékkel, vagy nem volt rátermett, talentumos hadvezér?

Úgy gondolom, hogy mind az egyik, mind a másik kritikai észrevétel megállja a helyét, de el nem hanyagolható magyarázatként odakívánkozik az a tény is, hogy II. Rákóczi György a Rzeczpospolita államjogi útvesztőivel nemigen volt tisztában. Hiszen ebben a látszatnagyhatalomban, a valóságos nemesi szabadság, de facto anarchia hazájában a király és a nemesség egysége csak a külkapcsolatokban jutott kifejezésre. A Rzeczpospolita lényegi arculata akkor mutatkozik meg igazán, amikor belpolitikai konfliktusok támadnak, mint pl. 1648-ban. Az 1648–54 közötti „belháborúban" – a lengyelek „domowa wojná"-nak nevezték – Kis- és Nagy-Lengyelország nemesei élesen szembefordultak az ukrán birtokokkal rendelkező mágnásokkal, a lengyelek egésze pedig a litvánokkal, akik a hadviseléstől húzódoztak, mondván, a kozákháború kizárólag lengyel ügy. Ilyen és hasonló szituációkban a királyi állásfoglalást a legerősebb pozícióban lévő főnemesi csoportosulás érdekei eleve meghatározták. Tudunk olyan példákról is, amikor a litván Radziwillek, vagy az ukrán érdekeltségű Koniecpolskiék a nyers erőszak alkalmazását is betervezték, ha a király ellenkezésével találták volna magukat szembe.

Egy másik, 1656-ban a diplomáciai színtéren lejátszódott példával arra kívánok rávilágítani, hogy a korona elnyerése a Rzeczpospolita alkotmánya értelmében, tehát alkotmányjogilag szinte a lehetetlennel volt egyenlő.

Köztudott, hogy a nemesek egyik híres, inkább hírhedt szabadságjogukat a királyválasztáskor gyakorolták. A szóban forgó 1656-ban, az „özönvíz" legnehezebb esztendejében, amikor a király átmenetileg külföldre távozott, a Rzeczpospolita hivatalos (tárgyalási joggal felruházott) és nem hivatalos diplomatái

révén – szó szerint – áruba bocsátotta a koronát katonai és pénzügyi segítség ellenében. A királyi jelvényeket egyidejűleg kínálták megvételre a brandenburgi választófejedelemnek, az erdélyi fejedelemnek, „a római császár fiának". 1656 őszén Alekszej Mihajlovics cár – felkérés híján – maga jelentkezett a koronáért fiával egyetemben.

A lengyel diplomatákat egyáltalán nem zavarta az a körülmény, hogy alkotmányellenesen cselekszenek, hiszen a király életében tárgyalásokat folytatni az utódlásról eleve alkotmánysértés. Ugyancsak az alkotmány semmibevételét bizonyítják a nem katolikus országokba indított követségek is. De ezek a nyilvánvaló ellentmondások könnyen feloldhatóak.

A nemesi alkotmány gyakorlatilag érinthetetlen maradt, mert a diplomaták olyan formulákkal dolgoztak, amelyek a célba vett uralkodókat királyi címmel kecsegtették, de tényleges hatalommal nem. Erre szolgált a *„közös uralkodás"* formula, amely a megkoronázott királlyal azonos címviselést engedélyezett, ám a címviselő lengyel földre nem léphetett addig, amíg a megkoronázott él. A *„választott, de nem koronázott"* király (electus, non coronatus) titulus szintén a meghatározatlan időre érvényes hatalomból való kizárást jelentette.

Ezekkel a példákkal és hivatkozásokkal ismételten azt szeretném hangsúlyozni – visszatérve kiindulási pontunkhoz –, hogy a XVI–XVII. századi erdélyi külpolitika sikeréről, ill. balsikeréről a Rzeczpospolita belső viszonyainak érintése nélkül nem kaphatunk teljes képet.

Egy másik kérdéskör, amire reflektálni szeretnék, az a kötetekben gyakran olvasható, stabil szókapcsolatokat – „Erdély önállósága", „az önálló Erdély" – érintik.

Ez a kifejezés nagyon erősen a tudatunkba ivódott, bár – meggyőződésem szerint – egy idevágó, elvi kérdés tisztázatlan maradt. (Valószínű, hogy tisztázásra szorul később.) Kivel szemben nyilvánult meg ez az önállóság? Tulajdonképpen, az erre a kérdésre adott válasz adja meg – érzésem szerint – a XVI–XVII. századi Erdély lényegi és specifikus voltát.

Az erdélyi önállóság Béccsel szemben kifejezésre jutott, de Moldvára és Havasalföldre vonatkozóan is ugyanígy áll a helyzet. Az önkéntelenül felvetődő *miért?* kérdésre Moldva és Havasalföld esetében egyszerűbb a helyzetünk a válaszadáskor. Ugyanis az ebben a régióban végbement bármilyen esemény török belügynek minősül. Erdély, Moldva, Havasalföld élete bárhogyan alakuljon is, az az Oszmán Birodalom belső világát képezi, következésképpen itt semmiféle erőeltolódás nem mehet végbe.

Bécs és Erdély viszonyában – azt hiszem –, hogy a törökök egy nagyon ravasz, tudatosan alkalmazott, racionális politikát – ahogyan Perjés Géza a konferencián említette – folytattak, amely a fejedelemség számára csapda, politikai csapda volt. Sztambul, Erdély Béccsel szembeni önállóságát azért pártfogolja, hogy a Duna-medencében a status quót konzerválja. Talán nem lenne érdektelen a Porta külpolitikai racionalizmusa szempontjából is végigtekinteni az egész XVI–XVII. századot.

Nem mehetünk el szó nélkül amellett sem, hogy a Habsburgoknak legalább annyira fontos volt Magyarország megosztottsága, mint a töröknek. Az 1568 utáni Habsburg és török érdekek egybeesnek, mindkét felet kielégíti, megnyug-

tatja a korábbi háborús felek között létrejött erőegyensúly, talán pontosabb fogalmazással az erőtlenség egyensúlya (hódításképtelenség). Az 1650. évi „huszonharmadfél éves" Habsburg–török béke szintén Magyarország politikai széttagoltságából eredő, kölcsönös előnyök megőrzésére törekedett.

Véleményem szerint az erdélyi fejedelemséget nemcsak a katonai fenyegetést beváltani képes Porta, hanem Erdély nemzetközi elismerését diplomáciai eszközökkel akadályozó bécsi udvar is függőségben, mintegy kettős vazallusságban tartotta. Közösen gátolták meg azt, hogy Erdély történelmi hivatása a két nagyhatalom közötti egyensúly szerepe fölé ne emelkedjék. A Márki Sándor által a századforduló környékén használt „negatív érdekegység" (a Királyi Magyarország és Erdély fennmaradása nem más, mint a kölcsönösen megtartó erő) abban a nagyhatalmi érdekrendszerben gyökeredzett, amely szerint a birodalmaknak periferikus védőzónákra volt szükségük.

Ha nagyon merész vagyok, és elfogadom helyes premisszának a kölcsönös érdekeket hordozó széttagoltságot, akkor 1690-ben vajon nem a már kipróbált, a már sikeres politika, a török színezetű politika váltott Habsburg színezetűre?

Raffay Ernő hozzászólása

A hozzászólások közül a legrövidebb fog elhangzani: három pontba foglaltam össze a mondandómat.

Az első egy teljesen jelentéktelen, mondhatnám személyes ügy, a másik kettő viszont érdemben kapcsolódik az *Erdély története* című háromkötetes monográfiához. A jelentéktelennel kezdem, egy bejelentéssel Pach Zsigmond Pál akadémikus tegnapi megjegyzésére, aki egy meg nem nevezett szerző Erdély 1918–19-ben című könyvét a magyar nacionalista művek közé sorolta, amely ellen küzdeni kell. Úgy tudom, ilyen címmel csak nekem jelent meg könyvem (Erdély 1918–1919-ben, Bp. 1987), de erre a vádra nem kívánok reagálni. Részben azért, mert Rácz professzor elmondta, hogy személyeskedésre semmi szükség, és valóban semmi szükség, különösen egy Erdély története konferencián. Másrészt nem kívánok a megjegyzésre reagálni kisebb részben a Pach akadémikus iránt érzett régi tiszteletem, nagyobb részben azon meggyőződésem alapján, hogy az ellenvéleményeknek is teljes létjogosultságuk van. Gondolom, ez viza és verza is érvényes. Több szemlélet él és dolgozik egymás mellett és egy, közöttük kialakuló, személyeskedés és vádaskodás nélküli vita csak előreviheti a kutatás ügyét. Harmadszor pedig meggyőződésem, hogy könyvemben úgy képviselem a magyarság érdekeit, hogy nem sértem a románokéit.

Ezen jelentéktelen ügy után immár a tartalmilag jelentősebbnek tartott, a kötet szempontjából fontosabb mondandómat szeretném elmondani.

Az első két kötethez én nem tudok hozzászólni, mivel a XIX–XX. századdal foglalkozom, de nagy örömmel olvastam, sokat tanultam belőle. A Szász Zoltán és a Köpeczi Béla professzor által írott fejezetekhez viszont két rövid megjegyzésem van.

Szász Zoltán fejezetét, mint azt a Csongrád Megyei Hírlapban leírtam néhány héttel ezelőtt, kitűnőnek tartom, harmad- és negyedéven kötelező olvasmány-

ként szigorlatra olvassák a hallgatók a szegedi egyetemen. (Úgy tudom persze, hogy nemcsak ezt a fejezetet.) Ehhez a részhez viszont van egy rövid megjegyzésem, s úgy hangzik: fontosnak tartom, tartanám a *román,* nem csak a romániai, hanem az erdélyi, bukovinai, párizsi stb., a *mindenütt lakó* románok által szervezett különböző irredenta mozgalmak bővebb feltárását. A Pach professzor által meg nem nevezett szerző kötetének első fejezetében – amely áttekintő fejezet – van egy rövid rész erről. Ismerem a román szakirodalmat, és amíg megfordulhattam Romániában, rendszeresen meg is vettem Ştefan Pascu, Marinescu, Vasile Netea és mások műveit, akik a román irredenta mozgalomról, óriási anyag alapján, nagyon komoly monográfiákat hoztak létre. Ezen román monográfiák alapján úgy gondolom, hogy történetírásunk nem eléggé foglalkozik azzal a román irredenta mozgalommal, amely nemcsak a román nemzettudat kialakításához járult hozzá – sajnos meglehetősen torzító módon –, hanem Erdély elveszítéséhez is. Éppen ezért lenne szükséges ebben a témában további kutatásokat végezni, és részletesen megvizsgálni a román irredentizmus és a magyar politika viszonyát, illetve egyéb nemzetközi kapcsolatait.

Végül a második megjegyzésem: a magyar tömegkommunikációban megindult az Erdélyre, bocsánat, a mai Romániára vonatkozó információáramlás. Itt gondolok a Heti Világgazdaságtól az Új Tükörig, országos és vidéki sajtótermékekre, a legkisebbektől a legnagyobbakig. A kérésem – hozzászólás formájában – az lenne, hogy ezt a folyamatot mind a tudományos, mind a népszerűsítő szinten a lehető legnagyobb mértékben növelni kellene. Ezt azért tartom fontosnak, mert Romániában állandóan azt hangoztatják, hogy nincs elég információ a magyar sajtótermékekben a román eredményekről, pedig volna miről írni.

A magyar és a román nép egymásra találásán kell munkálkodni, ez azonban a jelenlegi helyzetben elképzelhetetlen. Látható útja lehetne azonban a kultúrák közelítése, de ehhez rengeteg információra lenne szükség a sajtóban, a rádióban, televízióban és a könyvkiadásban egyaránt. A magyar nemzettudat torzulásaira is kell gondolni ugyanis! A magyar nemzet védelme, a nemzeti kultúra felemelése nem járhat együtt egy más nép kultúrájának elutasításával. Hiszen például aki meghallgatja a Miorița mondjuk Maria Tănase előadásában, közelebb kerül a román néplélekhez és nem táplálja magában tovább a nacionalizmust. Bizonyos politikát fenntartással kezelhet, de ez nem azonosítható egy egész néppel szemben tanúsított ellenérzéssel. A közvélemény, a történettudomány és más tudományágak keretébe tartozó szakmai ismereteken, politikai információkon túl az ilyen jellegű kulturális kapcsolatokat is igényli és szívesen fogadná.

Nagyon fontos volna az Erdély történetével foglalkozó tudományos eszmecserék, konferenciák folytatása, akár 2-3 évenként, más-más városban megrendezve, hiszen tudományos dolgozatok folyamatosan készülnek és a közvélemény is igényli ezt. Fontos lenne és nagy örömmel fogadnánk, ha a nyugati és erdélyi magyar történészek is megjelenhetnének az ilyen tudományos összejöveteleken.

A monográfia szerzőinek válasza

A velem vitatkozó kedves kollégáknak csak köszönetet mondhatok. Olyan kérdéseket kaptam, amelyeket majd egymás között kell megbeszélnünk.

Van azonban két olyan probléma, melyekről e szélesebb fórum előtt nem lehet hallgatni.

Az egyik az, hogy miért mellőztük a most megvitatott könyvben a román nép etnogenezisének, létrejöttének tárgyalását. Erre egyszerűen az a felelet, hogy a román nép nem Erdélyben született meg, hanem már néppé alakulva vándorolt be Erdély területére. A román etnogenezis a szlávoknak a Balkánra 600 körül történt költözésétől valamikor a X. századig tartó folyamat volt, mindenesetre „vlach" nevükön először 976-ban említik őket Macedóniában. Erdélyben 1200 körül tűnnek fel írott forrásokban, azelőttről sem kétségtelenül azonosítható régészeti leletekből, sem kétségtelenül tőlük származó földrajzi nevekből nem értesülünk erdélyi jelenlétükről. Ez persze nem jelenti azt, hogy jóval hamarabb nem látogatták volna a Déli-Kárpátok legelőit, amire könyvünkben is történik utalás. Más híradás az ún. dákoromán kontinuitás sokat vitatott elmélete, melyben azt az álláspontot foglaltuk el, hogy nem folytatjuk a vitát, mivel a magyar történetírásnak évtizedekkel ezelőtt kifejtett álláspontja ellenében érdemleges új tények és érvek nem merültek fel. Természetesen jogos igénye a magyar olvasóknak, hogy erről a kérdésről is megfelelő tájékoztatást kapjanak, de erre más mű keretében kell sort keríteni. Egyébiránt a nemzetközi tudományosság politikailag elfogulatlan legújabb véleménynyilvánításai is a dákoromán kontinuitás, azaz a román népnek, Traianus császár általi római telepítéstől folytonos erdélyi jelenléte ellen szólnak. Így vélekedik az erdélyi, szász származású neves régész Kurb Horedt is Siebenbürgen in Frühmittelalter (Bonn, 1986) c. könyvében, a magyarok, románok és szászok Erdélybe költözését a szlávok betelepülése utánra időzítve; Gottfried Schramm, freiburgi filológus professzor pedig Frühe Schicksale der Rumänen c. cikksorozatában (Zeitschrift für Balkanológia 1985–1987. évfolyamok) megállapítja, hogy az 1940-es években a magyar történészek és nyelvészek idevonatkozó művei *„a vita eddigi csúcspontját jelentik. Nem látom, hogy a bevándorlási tézis az akkor előhozottakon túlhaladott volna."* Ő maga mindenesetre hoz újat, éspedig azt a nézetet, hogy Dáciában nem maradhatott fenn latin nyelvű lakosság, sőt a Duna erősen romanizált déli partvidékének latin nyelvű lakosságát is a 600 körüli szláv vándorlás mélyen, a Balkán-félsziget macedóniai és tesszáliai vidékeire

sodorta, ahonnan később észak felé tértek vissza immár mint vlach – román nép. Figyelemre méltó eredmények születtek bolgár és szerb történészek tollából is, úgy, hogy hamarosan eljöhet az ideje a magyar olvasók megfelelő tájékoztatásának is.

A másik tisztázandó kérdés a középkori Erdély helye a Magyar Királyságban. Egy nagy fejezetnek ez a címe, és a *vajda* személye ugrott elő a tegnapi vitában, mint akinek tisztségéből lehet Erdélynek, Magyarország többi részével való kapcsolatát megérteni. Nos, itt világosan kell látni, hogy az erdélyi vajda nem volt Erdély uralkodója, semmi formában. Az erdélyi vajda egyszerű királyi hivatalnok volt. Egyszerű hivatalnok? Persze, ezt meg lehet kérdőjelezni, hogyha pl. Kán Lászlóra gondolunk, aki, egyedül az egész magyar középkor folyamán, Erdélyben valóban uralkodóként viselkedett. Dehát ebben a korban Magyarország más vidékein is voltak kiskirályok, mint Csák Máté. Ettől eltekintve azonban amikortól egyáltalán ismerjük a vajda személyét, mindig a király kinevezettje volt, a királynak az akaratát hajtotta végre. Éppen azért volt olyan nagy hatalma az erdélyi vajdának, mert a király adta neki a hatalmat, hogy végrehajthassa a királyi rendeleteket. Nem kell egyébre hivatkoznom, mint Kubinyi András erre vonatkozó hozzászólására. Egyet azonban hangsúlyoznom kell, ami nagyon fontos, ami nem hangzott el, sőt talán még könyvünkből sem derül ki. Az erdélyi vajdának tulajdonképpen helyi hatalma nagyon kevés volt: nem nemesíthetett, földbirtokot nem adományozhatott, és az erdélyi pénzügyeket nem tartotta a kezében. Ezek közvetlenül a magyar királyhoz tartoztak. A vajda hadvezér volt, természetesen Erdély közigazgatását vezette, de semmiképpen nem volt Erdély ura még kis birtokügyekben sem. Ezzel szemben viszont meg kell állapítani azt, hogy a román vajdák, tehát Havaselve és Moldva urai – uralkodók voltak. Egy más megjegyzéssel kapcsolatban utalni kell arra, hogy a vojvoda – vodă stb. román kifejezéseknek van egy román nyelvi formája is, és ez a domn. A domn – a latin dominusból – valóban uralkodó. Viszont hogy nézték – és ez egy nagyon fontos kérdés – az erdélyi vajdát, most már Mohács után Havaselvéről és Moldvából? És ez tökéletesen eldönti a problémát. A román vajdák, amikor János Zsigmondnak, aztán Báthori Istvánnak és mindvégig Apafi Mihályig az erdélyi fejedelemnek írtak krajnak, azaz királynak szólítják. Az erdélyi fejedelemséget nem a vajdaság folytatásának tekintik, hanem a keleti magyar királyság folytatásának, s ezért kraj a neve az erdélyi fejedelemnek. Mindezeket világosan kell látni, ha ennek a három fejedelemségnek, három vajdaságnak – s ezeket a neveket nem lehet önkényesen ide-oda cserélgetni – a tényleges kapcsolatára és viszonyulására gondolunk. Végül még annyit: Kubinyi kollégám azt mondotta, hogy az erdélyi vajdának ebben a nagyon speciális helyzetében is kell keresnünk a későbbi erdélyi önállóságnak, illetőleg az erdélyi fejedelemségnek a kezdeteit. Én azt hiszem, hogy Erdélynek sohasem volt önállósága, még a fejedelemség korában sem, mert akkor a Partiummal együtt alkotott politikai egységet, hanem csak a magyar királyságon belül kormányzati különállósága. A fejedelemség önállóságának előzményeit nem a vajdaságban kell keresni. A vajdai hivatal időnként még felbukkan Martinuzzi kísérleténél, felbukkant még később is, Báthori Kristóf személyében, de éppen nem volt azonos a fejedelmi, uralkodói méltósággal. Az

erdélyi fejedelemség politikai előzménye sokkal inkább a három nemzet gyűlésében keresendő, az egykamarás országgyűlésben, valamint a fejedelemnek valóban a vajdától örökölt hallatlan nagy gazdasági és hatalmi fölényében az erdélyi társadalommal szemben. Erdélyben csak középbirtok volt, nagybirtok, igazi nagybirtok nem, ennélfogva a fejedelem valóban azzal a hatalommal léphetett föl a három nemzet gyűlésével szemben, mint amilyennel fellépett annak idején a király megbízásából a vajda. Szerény véleményem szerint nem is a vajda személye, nem is a vajda méltósága, mégcsak nem is hatásköre, hanem sokkal inkább az erdélyi fejedelemség sajátos társadalmi és politikai struktúrája, speciálisan az erdélyi országgyűlésnek a három nemzet unióján alapuló struktúrája volt az, amit átörökölt a fejedelemség.

Barta Gábor hozzászólása

Válaszomat én is a köszönettel kezdeném. Amennyiben egyszer sor kerül arra, hogy ebből az *Erdély történetéből* egy javított kiadást hozhassunk létre, akkor a hozzászólásoknak az én részemre vonatkozó megjegyzéseiből elég sok művelődéstörténeti és néhány hadtörténeti adatot föl fogok tudni használni. Gondolok itt pl. a széphistóriákra, melyeket a kulturális föllendülés jelei között meg kell említeni. Érdemesnek tűnik részletesebben foglalkozni a vallási türelem körüli kérdésekkel is.

Mindenképpen javítandónak érzem a közigazgatás-történeti részeket, a hatalom gyakorlásának és szerkezetének leírását. Mert az ugyan megvan a munkában, legalábbis az én fejezetemben, de talán nem eléggé hangsúlyosan. Így kerülhetett olyan látszatba, mintha egyáltalában hiányozna.

A hozzászólások másik része viszont olyan polémiát érintett, ami bizonyos szempontból már legalább tíz esztendeje tart köztem és Perjés Géza között; és valami hasonló alakul ki, úgy látom, köztem és Benda Kálmán között is. Koncepcionális kérdésekről van szó, ezért azt gondolom, hogy a részletek megvitatásába ilyen nagy közönség előtt, s főleg ilyen szoros időkeretek között nem érdemes belemenni. Csak néhány gondolatot mondanék el, azért, hogy a saját álláspontomat ismertethessem.

Szó esett itt egyfelől a Báthori Istvánról, illetve a Bocskai Istvánról alkotott képről, mint nem eléggé hangsúlyosról. „Nem eléggé" – én legalábbis úgy éreztem, a pozitívumokat hiányolják a portrékból. Pedig írtam én pozitívumokat, csak nem kizárólag azokat. Ténylegesen arról van szó, hogy én nem olyannak látom Báthorit, s főleg nem olyannak Bocskait, ahogy azt általában még a történészközvélemény is látja. Báthori esetében – főleg a lengyel szakirodalom alapján – sokkal nagyobb politikai óvatosságot vélek fölfedezni a törökellenes szervezkedéssel kapcsolatban, mint az innen Magyarországról látszódhatott. Vonatkozik az a pápai udvarral fennálló kapcsolataira is. Nagyszabású tervei kísértetiesen emlékeztetnek az európai politikában akkor már másfél évszázada keringő, soha a cél közelébe nem jutó kereszteshadjárat-tervekre. Sajnos, a végeredmény is azonos: a török ürügyén máshol folytatott háborúk, amiben nem a jó szándék, hanem a lehetőségek hiányát kell észrevennünk.

Bocskai esetében, valami oknál fogva, nagyon nehezen tudok eltekinteni az ő, 1604 előtti szereplésétől. Személyes felelősségétől azon politikai ellenzék fizikai kiirtásában, melynek örökébe aztán ő lép 1604-ben; vagy a székelyföldi vérengzések ügyétől. Talán ez nyomja meg egy kicsit a tollat a kezemben, mikor a fejedelem személyéről írok.

Hasonló koncepcionális eltérés jelentkezik a török erdélyi, egyáltalában magyarországi politikájával kapcsolatban. Itt inkább két kisebb korrekcióra kérnék egy kis időt, mert úgy érzem, hogy Perjés Géza nem egészen azt az álláspontot tulajdonította nekem, amit én vallok. Persze ez nem csak személy szerint nekem szólt, hanem végül is két történeti iskola konfrontálásának újabb állomása ez. A neveket, akikről szó van, ő már megemlítette.

Perjés Géza úgy interpretálta, hogy az a felfogás, amit én is vallok, irracionális hódításvágyat tulajdonít a töröknek.

Én nem így fogalmaznék (részben, mert az ember önmagáról nem szívesen ismeri be az irracionalitást).

Én úgy foglalnám össze az álláspontomat, hogy a törököt saját, erősen militarizált társadalmának belső igényei nagyon is racionálisan szorították az állandó háborúskodásra, hódításra. Az állandóan hüvelyben tartott kard elrozsdásodik. Amikor a hadigépezet megáll, vagy megállni kényszerül, a birodalom szervezete sínyli meg, ahogy az be is következik abban a történelmi pillanatban, amikor a török hódítás kényszerűen lelassul, majd leáll: pontosan a XVI. század második felében. Csak Európa ekkor még mindig túl gyönge ahhoz, hogy ezt az első megingást kihasználja.

A másik, idekapcsolódó megjegyzés: az „akciórádiusznak", a török hadsereg mozgási lehetőségei távolsági korlátainak kérdésében sem értünk egyet Perjés Gézával. Itt megint egy picit korrigálnom kell. Én nem az akciórádiusz elméletét kritizálom, sőt azt nagy vívmánynak tartom. Azon vitatkozunk mi, hogy meddig ért el ez az akciórádiusz? Ő úgy véli, hogy Magyarország már nagyonnagyon nem fért bele. Tehát ez igazolná a török óvatosságát, pl. 1526-os visszahúzódását a magyar határra. Én úgy gondolom, hogy a török akciórádiusz Nagykanizsa, Érsekújvár, Eger, Várad vonaláig elért. Mert ezeket a várakat vagy így, vagy úgy, de végül az elmélettel ellentétben nagyon is valóságosan foglalta el, és meg is tudta őket tartani, olykor 150 éven át.

Azt is hiszem azonban, hogy ez a vita még elég soká fog közöttünk tartani. Sőt, remélem is. Mert a szakember minden vitából tanulhat, partnerétől és a közönségtől egyaránt.

R. Várkonyi Ágnes hozzászólása

Az *Erdély története* célkitűzése eleve megkívánta, hogy az egész vállalkozást mindenekelőtt szakmai kritika minősítse. Nem túlzok tehát, ha úgy vélem – erre a vitára, erre a tudományos megméretésre nemcsak nekem, a II. kötet egyik szerzőjének volt szüksége, hanem sürgetően követelte a tudományos világ, az olvasók széles tábora, sőt a hazai és nemzetközi szakmai közvélemény is. Leginkább azonban az Erdély története kutatás jövője szempontjából fontos,

hogy a felmerülő problémákról a legszigorúbb értelemben vett tudományos igénnyel, nyíltan beszéljünk. A saját fejezetemre vonatkozó megjegyzéseken gondolkozva is úgy látom, hogy végső soron ezek is ezt a fő kérdést, az Erdély története jövőjét, a kutatások jövőjét érintik.

1. Az 1660–1711 közötti fél évszázad történetét átfogó fejezetekről a bírálók – Benda Kálmán, Perjés Géza, Bitskey István – nagyrészt elismeréssel szóltak. Illendő azonban a tudományos munkában nélkülözhetetlen visszaigazolások java részét neves Erdély-kutatóknak továbbítanom. Ha már nem lehetnek itt, legalább nevük hangozzék el: Benkő Samu, Csetri Elek, Dankanics Ádám, Demény Lajos, Egyed Ákos, Imreh István, Jakó Zsigmond, Kelemen Lajos, Magyari András, B. Nagy Margit, Nagy Géza, Spielmann József, Szabó T. Attila és mások. Időtálló összefoglalást csakis az alapvető források ismeretére, a történelem különböző szféráit – a politika, társadalom, gazdaság, művelődés terrénumait – teljes összefüggés rendszerében feltáró részletvizsgálatokra lehet építeni. Például az a körülmény, hogy a dél–észak irányú kereskedelmi út Erdélybe helyeződött át (Cernovodeanu – Demény kutatásainak eredménye) önmagában valóban nem különösebben jelentős fejlemény. Mégis fontos, mert a korabeli erdélyi gazdaság egészének összefüggésében más dimenziót kap. Hiszen a fejedelemség ebben a történetének legsúlyosabb korszakában – talán túlzok, de mégsem találok rá jobb szót – bámulatos teljesítményre volt képes, nemcsak a művelődés világában, hanem a gazdaságban is. Az Apafi-korszak gazdasági konszolidációját valóságos műhelymunka egybevágó eredményei alapján lehetett csak rekonstruálni. Időben és térben eléggé tágas ez a műhely, idetartoznak a nagyhírű szász történetírás eredményei, továbbá még az első világháború előttről Szádeczky Béla hatalmas anyaggyűjteményei, Takáts Sándor, Bíró Vencel bécsi kutatásai az 1920-as 1940-es évekből. Legutóbb pedig Pataki József a csíkmadarasi vashámor technikai és munkaszervezési viszonyairól publikált olyan eredményeket, amelyek szerencsésebb tudományos körülmények között élő országokban már régen nemzetközi figyelmet ébresztettek volna. Korszakunk monumentális teljesítménye, az Erdélyi Magyar Szótörténeti Tár ugyancsak alapvető forrásanyaggal szolgál, olyan erdélyi levéltárakból, amelyek manapság hozzáférhetetlenek. Ez a „műhely" ma már sajnos végveszélybe került, félő, hogy végleg széthull, megszűnik, nem lesz folytatható. Miközben az Erdély története vita is jól kifejezi, mennyi az elvégzendő munka.

2. A kritikai megjegyzések közül részletesebben egyetlen kérdéssel foglalkozom. Ez a fejedelemség és a királyság viszonya egymáshoz. Többen említették, vagy utaltak rá, nemegyszer közvetett módon. Transsylvanizmus, unió, a fejedelemség lehetőségei a török kiűzése után, a korabeli kifejezéssel élve a „két magyar haza", II. Rákóczi Ferenc államában, Erdély a Habsburg birodalom hatalmi rendszerében; önmagukban is mind nagy kérdések. Nem a mi generációnk az első, akiket ezek foglalkoztatnak. Amint a Szekfű emlékülésen elhangzott, de sajnos máig meg nem jelent tanulmányomban vázoltam, 1925-ben Szekfű fejtette ki idevágó véleményét – nem függetlenül a Trianon élménytől sem – s esszéjéhez írók, tudósok sora szólt hozzá, többéves vita kerekedett. Volt jövője az önálló fejedelemségnek vagy sem? Ezt a kérdést Szekfű generációja is már örökölte az Erdély története tudományos kutatásának megalapítóitól –

Benkő József, Aranka György, Kemény József, Szilágyi Sándor nemzedékeitől. A kérdést a történelem tette fel a 16–17. században és a kortársak világosan megfogalmazták válaszaikat. Ismeretesek Báthori, Bocskai, Pázmány, Bethlen, Zrínyi, Apafi Mihály, Bethlen Miklós és a Rákócziak idevágó töprengései és véleményei. Közös nevezőre mégsem hozhatók. Prognózisaikat eltérő történelmi körülmények között kellett elkészíteniök. Több szemrehányást kaptam például, hogy Apafit szinte Bethlen Gábor formátumú személyiségnek ábrázolom. Tőlem nagyon messze áll az ilyen szándék és összehasonlítás, mert történetietlen. Bethlent és Apafit gyökeresen más körülmények közé állították koruk fejleményei. A két fejedelem merőben más alternatívával, más erőviszonyokkal, más minőségű nemzetközi mozgástérrel kellett, hogy számoljon. Csak céljuk: a magyar államiság átmentése volt azonos. Azokkal értek egyet, akik így fogalmaznak: az Apafi-korszak viszonyai és feladatai egy Bethlen Gábor formátumú személyiséget is kemény próbára tettek volna.

Az újabb vizsgálatok azt bizonyítják, hogy a 17. században a magyar politikai kultúra sokkal sokrétűbb, árnyaltabb volt, mintsem hogy az a törökbarátság, vagy Habsburg-ellenesség hagyományos, egyszerű sémáiba beleférne. A régi militáris szemlélet csak a harcokat, az ellentéteket látta a 17. századi fejedelemség és királyság között. Ma viszont már bizonyítható, hogy a diplomácia, a békekötések politikája, a nemzetközi jelenlét, a két magyar haza között a szerves politikai együttműködés, egymásrautaltság sokkal meghatározóbb volt, mint az időleges harcok. Annál is inkább, mert nemegyszer előfordult, hogy a királyságbeli és az erdélyi politikusok titkos megegyezéssel indítottak erőmutogató felvonulást, vagy rántottak fegyvert egymásra a török fékentartása, vagy a Habsburg kormányzat engedményeinek kieszközlése céljából, vagyis közös, országos érdeket szolgáltak a korabeli politika eszközökben nem válogató módszereivel. A 17. század második felében a fejedelemség jövőjét két nagy, határainkon messze túlmutató változás miatt kellett újragondolni. Ezek: a nemzetközi hatalmi viszonyok átrendeződése, és a török visszaszorítása Európából. A korabeli nemzetközi diplomácia és államtudomány szabályai szerint a fejedelemség önálló állam. Így látható Ortelius világtérképén 1570-től, nemzetközi szerződések, szövetségi rendszerek ismerik el, és így kerül be a korszaknyitó nemzetközi aktus, a westfáliai béke okmányaiba is.

Mi legyen Erdéllyel, ha kiűzik a törököt Magyarországról? Hogyan valósítható meg az országegység úgy, hogy az évszázados önállóság értékei – nemzetközi szerződések, magyar államnyelv, toleráns valláspolitika stb. – megőrződjön. Elvi és gyakorlati szinten többször megfogalmazták: Erdély a Magyar Szent Korona tagja, Zrínyiék elképzelése szerint gyakorlatban a királyság, a fejedelemség és Horvátország konföderációval kapcsolódnak egymáshoz. Az Oszmán hatalom legyőzése érdekében 1657–1699 között Erdély hatalmas vér- és anyagi áldozatokat hozott. Higgadt politikával nemegyszer segítette, 1687 őszén egyenesen válságos állapotból mentette meg a keresztény csapatokat. Ma már bizonyítható, hogy Erdély titkos tagja volt a Szent Ligának. A lengyel és a francia politika az újrarendeződő Európában, mint a hatalmi egyensúly tényezőjével számolt vele, és a karlócai békét előkészítő angol mediátor George Paget azon volt, hogy a fejedelemség érdekeit foglalják bele a békeszövegbe. II.

Rákóczi Ferenc uralma idején csupán a konföderáció első lépéseit próbálgathatták ki, s az a súlyos nehézségek ellenére is működőképesnek bizonyult. Nem illúzió, hanem akkor alternatív lehetőség volt: a magyar királyság egységébe az állami önrendelkezés kritériumait megőrizve kapcsolódjék a fejedelemség vissza. Csakis így érthető a Rákóczi kormányzat hatalmas erőfeszítése, hogy a Habsburg kormányzat viszonyát Erdéllyel nemzetközi mediációval, nemzetközi garanciával rendezzék, s a fejedelemséget foglalják bele a korszakot lezáró európai békeműbe. Csakis ha egyszer lehetőség lenne rá, hogy múltunk európai jelenlétének dokumentumait is letehessük a nemzetközi tudományosság asztalára, bizonyosodhatnék be, mennyire, milyen súllyal épült be a 17–18. század változó Erdélyországa az európai politikába. Vajon az angol közönség csupán kegyes jótékonykodásból gyűjtött az 1704-ben felégetett nagyenyedi kollégium felépítésére, vagy még eleven az európai egység tudata és élő a felelősségérzet ezért az egységért? Annyi bizonyos, hogy a 18. század elején az oxfordi Corpus Christi udvari oszlopán és a kolozsvári Farkas utcai református templom szószékén ugyanaz, a fiait maga vérével tápláló pelikán látható, és szimbólumát egész Európában egyként értették.

3. Benda Kálmán szenvedélyes kérdésére, hogy hol az erdélyi kutatók utánpótlása, két megjegyzésem van. Az egyik: van igényes utánpótlás, az egyetemi ifjúság nemcsak érdeklődik Erdély története iránt, hanem jónéhányan bizonyították is, hogy fáradságot nem sajnálva újonnan feltárt levéltári anyag alapján képesek megírni Erdély történetének eddig ismeretlen fejezeteit. Másik megjegyzésem: az utánpótlás nevelése most nemcsak azért elodázhatatlan kötelesség, mert a nagy hagyományokra visszatekintő erdélyi történetíró iskola – amint hozzászólásom bevezetésében is említettem –, válságos helyzetbe jutott. Jó néhány évvel ezelőtt Európa közvéleményében Transsylvania fogalmához többnyire a Drakula filmélmény asszociálódott. Ma már a publicisztika jóvoltából egészen más a helyzet. A nemzetközi tudományosság és a közvélemény különleges érdeklődéssel fordul Erdély története felé. S hogy ezt az érdeklődést korszerű tudományos szinten és folyamatosan tudja a magyar történetírás kiszolgálni, az az ifjú kutatókon is múlik majd; ha sikerül legyőznünk pályázati rendszerünk és gazdasági helyzetünk nehézségeit.

(Nyomdába adásra készítvén elő hozzászólásomat, helyénvalónak érzem jelezni: az MTA Soros Alapítvány Bizottsága támogatást nyújt olyan 17. századi Erdély történetével foglalkozó kutatásokhoz, amelyek az utánpótlás nevelését is szolgálják.)

Szász Zoltán hozzászólása

Az idő előrehaladtára való tekintettel csak egészen röviden, csupán néhány kérdésre szeretnék kitérni.

Először is, mint minden szerző, én is köszönetet mondok azért, hogy a fejezeteimet s egészében a teljes harmadik kötetet oly elismeréssel méltatták. Ugyanakkor meg kell mondanom, hogy ez az elismerés nem téveszthetí meg az

embert, hiszen nagyon jól tudja – talán mindig is a szerző tudja legjobban –, mik a gyengéi, hiányosságai munkájának.

Mindenekelőtt nagyon köszönöm *Szabad Györgynek* az Erdély és Magyarország uniója problémájának kapcsán kifejtett, fontos iránymutatásul is szolgáló kiegészítését, elemzését. Szeretném azt hangsúlyozni, valóban rendkívül fontos kérdés, hogyan látta, hogyan illesztette egy korszak vezető politikai ereje Erdély unióját, a nemzeti fejlődés és modernizációs folyamat keretébe. Nem kétséges, hogy a 19. században az unió általánosan elfogadott elve távolról sem csupán egyetlen megvalósítási lehetőséget rejtett magában. Az 1860-as évektől – sőt korábbról is – a magyar politika több irányzatánál kimutatható, hogy az unió távolról sem egyenlő az unifikálással (ezúttal ti. a mai fogalmaink szerinti gleichschaltolást, teljes beolvasztást értették), nem látták lehetségesnek, s még kevésbé tartották szükségesnek a helyi sajátosságok teljes felszámolását. Ezt a gondolatot megtaláljuk 1861-ben Kemény Zsigmondnál, megtaláljuk 1864–65-ben magánál Deáknál is, aki az unió elvének fenntartása mellett lehetségesnek látta Erdélyben akár egy külön tartománygyűlés működését, sőt, a románok megnyugtatására szerinte – a polgári jogegyenlőség kiegészítéseként – még arról is szó lehet, hogy a „három nemzet" mellé a románt negyedikként besorolják. S tudjuk, hogy valójában Mikó Imre sem volt a „teljes beolvasztás" híve. Mindezek jelzik, mennyire igaza volt Kossuthnak, amikor hangsúlyozta, hogy nem lehet kizárólag általános doktrínák alapján eljárni társadalmilag és nemzetileg erősen összebonyolódott területek problémáinak megoldásánál. S jelzi, hogy maga a fejlődés nem csupán egyetlen vonalon haladhat. Érdemes itt még megjegyezni, hogy az unió-unifikálás különbségének ugyanez a problémája 1918–1919-ben is felmerül a megváltozott történelmi körülmények között. Mert a Romániával való 1918. évi egyesülés után az erdélyi román társadalom számára távolról sem volt teljesen egyértelmű kívánság az, hogy egy tökéletes uniformizálás következzék, s nagyon is élt az igénye annak, hogy Erdély őrizzen meg valamit abból a történelmi örökségből, amit azért mégiscsak hordozott ez a terület. Nagyrománia pártjai nem kis mértékben ilyen alapon is különböztek egymástól, és tudni kell azt is, hogy, miként 1867 után az erdélyi jogviszonyok némileg eltértek a magyarországitól, úgy ilyesfajta különbségeket érzékelhetünk 1919 után Erdély és az ókirályság (Regát) között is. Meg kell azonban jegyezni, hogy a nagypolitikai harcok és a nacionalizmus – még Nyugat-Európában is – korlátozta a helyi sajátosságok jogi értelemben vett megtűrését. 1867 előtt és után magyar részről mindenki az unió alapelvét féltette a tartományi berendezkedés gondolatától, s nyilván hasonló gondolatok munkálkodhattak az 1919 utáni román politikusok körében is.

Takács Péter előadása kapcsán szeretném magam is hangsúlyozni, hogy a mikrorégiók új szempontú vizsgálata a történeti irodalomban meglehetősen hiányzik; innen adódik az, hogy az általam adott 1849 utáni erdélyi társadalomrajz nem igazán jó és az 1867 utáni politika, a szűken vett erdélyi politika képe ugyancsak nem kielégítő. Hiányoznak azok a mikrovizsgálatok, amelyek egy új összefoglalást lehetővé tennének. Egyelőre elég sokat tudunk bizonyos klikkharcokról, ellentétekről, belső divergenciákról, de ezek az ismeretek még nem elégségesek általánosabb, messzemenő következtetések levonására. Ezért az-

után nem láttam szükségesnek, hogy különféle, még nem értékelhető acsarkodásokat írjak le erdélyi politikai élet gyanánt.

Raffay Ernő hozzászólásához annyit jegyeznék meg, hogy régi nézetkülönbség van közöttünk az első világháború előtti román nemzeti mozgalmak megítélésében. Én a régi szakirodalom (így az ismereteiben kitűnő, ráadásul kortárs Jancsó Benedek munkái) és a hozzáférhető diplomáciai anyag ismeretében tartom magam eddigi álláspontomhoz: az első világháborúig, vagy legalábbis 1913-ig a két nagyhatalom közé szorult Románia nem folytathatott irredenta politikát Ausztria-Magyarország ellen. Természetesen éltek vágyak a teljes román egység megteremtésére, de nemcsak a politikusok, hanem a józan közemberek sem gondolhattak ennek közeli megvalósítására, s nem is volt erre irányuló érdemi szervezkedés. Maga a sokat emlegetett Liga Culturală is csupán hosszabb távon tervezgetett. Az, hogy Románia részéről az erdélyi románság kultúráját támogatták, természetes nemzeti-emberi követelmény volt, amit – s ezt nem szabad elfelejteni – még a dualista kormányok is, amíg az állapotok el nem vadultak, tehát az 1870-es évek végéig, készségesen tudomásul vettek.

Fehér Andrásnak hadd mondjam azt, hogy ő egy sor olyan kérdést érintett 1918–19 kapcsán, amelyek minden szerzőt foglalkoztatnak. Ezek közül természetesen fontos a Jászi-féle demokratikus integráció (kérdés, hogy van-e értelme őrizni ezt a kifejezést) problémája, ti. az a kísérlet: valami egészen más berendezkedést alakítsanak ki a Kárpát-medencében, mely azonban mégsem szakít teljesen az évezredes organikus együttélés örökségével. Az világos volt nemcsak számukra, de még a konzervatív körök számára is, hogy a történeti Magyarország a régi formában nem tartható fenn. Azt természetesen nem hirdethették, hogy most, 1918 végén minden erő rendelkezésre áll egy új, nagy egységnek a megteremtésére, mindenesetre törekedtek arra, hogy valamilyen demokratikus alapú együttműködés, legalább egy minimális mértékben létrejöjjön a szétszakadt területek között. Egészében véve Jásziék politikája a nemzetiségek igényeinek valóban messzemenő kielégítésére irányult, annak a reményében, hogy demokratikus alapon a Duna-térségnek (valójában még a Kárpát-medencénél szélesebben is gondolkodtak) egyfajta egysége, teljesen új alapokon helyreállítható. Tehát nem a történeti Magyarország „átmentése", hanem alapjaiban új rendszer megteremtése volt a céljuk – tegyük hozzá, nem kevés illúzióval. Ezen túlmenően „engedmények" lehetőségeiről beszélni úgy érzem, történetietlen volna, noha történetírásunk időnként felemlíti, hogy Károlyi, Jászi nem mentek elég messze és így tovább... Azt hiszem, nehéz ezt elfogadni, nem eléggé átgondolt ez, hiszen mondjuk annál továbbmenni, mint ameddig ők eljutottak, elmehet – Polányi Károly kifejezésével szólva – egy öngyilkosok klubja, de nemigen mehetnek el felelős politikai tényezők.

Hadd mondjak köszönetet még egyszer mindazoknak, akik méltányolták és kritizálták a magam, illetve szerzőtársaim munkáját.

Összegező számvetés

KÖPECZI BÉLA

A vita tanulságai

I.

Én is azzal szeretném kezdeni, hogy nagy jelentőségűnek tartom ezt az alkalmat, amely arra szolgál, hogy az *Erdély története* tudományos módon mérettessék meg, és szeretnék köszönetet mondani a rendezőknek, hogy ezt lehetővé tették. A mi célunk az volt, hogy tudományosan korszerű, s ebben az is bennefoglaltatik, hogy amennyire lehet, tárgyilagos leírást adjunk egy olyan területnek és lakosságának történetéről, amely az elmúlt századokban különböző államalakulatokhoz tartozott, s amely éppen ezért nemcsak a történelmi, hanem a politikai viták tárgya volt és tárgya ma is. Szemléletben és módszerbelileg néhány olyan alapelvet fogadtunk el, amely lehetővé tette, hogy ezt a célt, ha nem is tudtuk teljes mértékben megvalósítani, talán megközelítettük.

Először is azt szeretném kiemelni, hogy igyekeztünk, amennyire lehet, *széles körű forrásanyagra* támaszkodni, és a különböző nemzetiségű történetírók szempontjait figyelembe venni. A munka számára, azt mondhatnám, az egyik legfőbb kihívás az volt, hogy abból a gazdag irodalomból, amely rendelkezésünkre állt, úgy merítsünk, hogy közben állandóan *összehasonlítsunk*. Az objektivitásra való törekvésnek ugyanis az egyik legfontosabb eleme módszertanilag az összehasonlítás. Volt, ahol ez nagyobb mértékben sikerült, volt, ahol kevésbé, de nem a szándék akadályozott ez utóbbi esetben sem, hanem a források vagy a feldolgozások hiánya. Minden szerző- és szerkesztőtársam hangsúlyozta, hogy az erdélyi történelemnek sok *nyitott kérdése* van, amelyekre még nem tudunk választ adni. Ez a vita ezt megerősítette, és széles kutatási programot vázolt fel a jövő történészei számára.

Másodszor: a tárgyilagosság érvényesülése érdekében azt határoztuk, hogy mind *a három, Erdélyben élő etnikum történetét* igyekezünk bemutatni. A nagyobb Erdély-történetek különböző mértékben, bizonyos egyoldalúsággal foglalkoztak a soknemzetiségű fejlődés kérdéseivel, és az etnikumok egymáshoz való viszonyának alakulásával. Azt hiszem, hogy ez a törekvésünk általában érvényesült, s ahol ez nem sikerült, ott megint nem a szándék az, ami visszatartott bennünket, hanem az, hogy milyen mértékig tudtuk birtokba venni a különböző forrásokat és tanulmányokat.

Harmadszor: igyekeztünk felhasználni azt a *korszerűbb szemléletet,* melyet a magyar marxista történetírásban az elmúlt harminc esztendőben a marxista elmélet kialakított. Ennek eredményeként komplex szemléletet érvényesítettünk: gazdaság-, társadalom- és művelődéstörténetet próbáltunk adni, a főbb

tendenciák felvázolásával a különböző korokban, de az egyes etnikumoknál is. E tekintetben azt hiszem, hogy nagyon sok újat adtunk, mégha igaz is az, hogy bizonyos általános tendenciák meglehetősen szegmentáltan jelentkeznek az egyes periódusok bemutatásában.

Negyedszer: Erdély történetét igyekeztünk a *közép-kelet-európai régió* történetének keretében elhelyezni, és a kapcsolatokat felmutatni Magyarországgal, a román fejedelemségekkel, de más országokkal is. Gondolom, hogy ezzel a módszerrel is ki lehetett emelni bizonyos sajátos erdélyi jelenségeket, de az azonosságokat is, s a magam részéről ez utóbbit is fontosnak tartom.

Végül, de nem utolsó sorban, azt hiszem, hogy mindnyájunkat fűtött az a vágy, hogy *szabaduljunk meg a nacionalista történetírás hagyományaitól.* E tekintetben segített az, hogy össze lehetett hasonlítani a román, szász, magyar történetírás elfogultságait és a nacionalizmuson való túllépés szándékait. Ez abban is segített bennünket, hogy a polémiát csak ott folytassuk, ahol erre tudományosan szükség van, ahol jelezni kell az álláspontok eltéréseit. De ne folytassuk abban a hangnemben, abban a stílusban, amelyben a régi nacionalista történetírás vitatkozott. Ne folytassuk még akkor se, ha még ma is van olyan történetírás, amely a régihez ragaszkodik. Sok történelmi és a magunk által megélt tapasztalat alapján sem tartottuk az ügyet méltónak arra, hogy ismét a nacionalista szemlélet alapján ítélkezzünk. Azt hiszem, hogy ezt honorálta a magyar közvélemény, már tudniillik a tárgyilagosságra való eme törekvést, és honorálta az a külföldi közvélemény is, amely a munkát nem az új és régi politikai viták szempontjából ítélte meg.

Ebből a szempontból igazi elégtétel az a recenzió, amely a *Times Literary Supplement* 1987. október másodiki számában jelent meg, és amely azt állapítja meg, hogy „magas színvonalú, tudományos munkáról" van szó. Norman Stone oxfordi professzornak ezt a megállapítását, azt hiszem, hogy a szerzői, szerkesztői gárda nevében is köszönettel kell fogadnunk, különösen olyan helyzetben, amikor némelyek azzal vádolnak bennünket, hogy „reakciósok, nacionalisták, horthysták és fasiszták" vagyunk.

Felmerül az emberben a kérdés – és ez már a XX. század második felének mentalitástörténetéhez tartozik –, hogy miért kapott mindenekelőtt a román sajtóban, de egyes nyugati orgánumokban is olyan politikai visszhangot az Erdély története, mint amilyent kapott. Ezzel kapcsolatban szeretnék három mozzanatra utalni, azért is, mert azt hiszem, kötelességünk megérteni a vádak mögött meglévő motívumokat, hogy megfelelően válaszolni tudjunk.

Az első okot abban látom, hogy olyan változás ment végbe – és megy végbe – a szocialista világban, amely nem egyformán jelentkezik a különböző szocialista országokban. A szocializmus megújulásáról van szó, amelynek egyik fontos eleme *a politika és a tudomány viszonyának újragondolása.* Itt szeretnék emlékeztetni arra, hogy 1969-ben a Magyar Szocialista Munkáspárt a tudománypolitikai irányelvekben megfogalmazta a tudományos kutatás szabadságának, relatív autonómiájának a tételét, és elismerte az igazság keresésének jogosságát. Ez azt is jelenti, hogy nem egyszerűen Erdély történetéről és Erdély történetének egyes kérdéseiről szabad vitatkozni és kell vitatkozni, hanem vitatkozunk egész saját történelmünkről. Erdély története kapcsán is, nem kis

mértékben foglalkoztunk a magyar uralkodó osztály – akár a magyarországi, akár az Erdélyben kialakult uralkodó osztály – politikájával, politikai tévedéseivel és hibáival is.

A mi egész politikánkból, de hadd mondjam azt is, a szellemi élet mozgásaiból is következik az, hogy *meg kell szüntetni a tabukat*. Erdély története sem lehet az. Erdély sok szállal kötődik nemcsak a magyar múlthoz, hanem a magyar jelenhez is. Tíz esztendőt dolgoztunk az Erdély történetén, és hogy egy ilyen munka megjelenhetett, nyilvánvalóan tükrözi azt a változást, amely a magyar tudományos és politikai életben végbement. A vita szabadságának a kérdéséről van szó, és ez összefügg a mai szocializmusról alkotott felfogásunkkal. Ennek meg nem értése nem kis mértékben járult hozzá ahhoz, hogy olyan támadás indult el, amelynek alapja, hogy Erdély története nem egyéb, mint valamiféle propagandakiadvány, amely közvetlen politikai célokat akar szolgálni.

A második, ezzel szorosan összefüggő kérdés, hogy a XX. század második felében *egy bizonyos történetszemlélet valamely hivatalos ideológia részeként szolgálhat-e,* illetőleg, hogy a vitás kérdésekben valamilyen hivatalos álláspontot kell kialakítanunk történeti kérdésekben. Azt hiszem, hogy a modern nemzettudat, de hadd tegyem hozzá, a korszerű ideológia szempontjából is az az álláspont a helyes, amely feltételezi, hogy – ha van is egy bizonyos koherenciára való törekvés a múlt értékelésében politikai és társadalomtudományi irányzatok között – az ellentét és a vita nem kizárt.

Ha a politikai ideológia része Erdéllyel kapcsolatban három olyan elem, amelyről Pach Zsigmond Pál szólt, akkor nyilván nehéz vitatkozni. Ha kontinuitást akarunk megállapítani valamely etnikum szempontjából a legrégibb időktől a máig, függetlenül azoktól a változásoktól, amelyek végbementek, azért, hogy a történeti jogot bizonyítsuk; ha az a meggyőződésünk, hogy nemzeti megbecsülés kérdése, hogy ki, mikor volt előbb itt, Európának ezen a részén és főleg, hogy milyen foglalkozásokkal, életmóddal jelentkezett; ha a jelenlegi állami kereteket és etnikai viszonyokat vissza akarjuk vetíteni a középkorra, vagy az újkorra, s mindezt a nemzeti szuverenitás és öntudat természetes követelményének fogjuk fel, akkor nehéz tudományosan vitatkozni, vagy ha megtesszük, mint ahogy tettük, akkor azzal vádolnak, hogy területi revízióra törekszünk. Mi nem ilyen politikai vitára készültünk, s nem értünk egyet politika és történettudomány ilyen összekapcsolásával.

Harmadik elem, amivel ez a politikai visszhang magyarázható, a *nemzetiségi politika* kérdése. Amennyiben az tételeztetik fel, hogy akár itt ebben a régióban, akár a világ más tájain a nemzetiségi kérdést megoldották, akkor természetszerűleg nem lehet vita arról, hogy vannak konfliktusok vagy nyitott problémák. Úgy vélem – és a világfejlődés ezt igazolja –, hogy a nemzetiségi kérdést nem lehet sehol lezártnak, megoldottnak, elintézettnek tekinteni. Ha ilyen szempontból nézzük Erdély történetét, akkor mi éppen azt bizonyítottuk be, hogy különböző nemzetek egymás mellett élése vezethet együttműködéshez, de vezethet konfliktusokhoz is. Ha azt egy politikai ideológia nem fogadja el, akkor természetesen összeütközésbe kerül magával a történelemmel, a történelmi valósággal, de jelenlegi jogokról és kötelességekről szóló nemzetközi felfogással is.

Szeretném azt hangsúlyozni, hogy ennek a politikai vitának nemcsak magyar

vonatkozásban vannak megnyilvánulásai, hanem szélesebb körűen is. Sokan Nyugaton is azt tételezik fel, hogy felújítottunk valamiféle régi, ahogy mondani szokták, „balkáni vitát". Azt hiszem, azt bizonyítottuk be Erdély történetével, hogy nem erről van szó, nem a XIX. század végének, vagy a XX. század elejének vitáit akarjuk folytatni, még a nemzetiségi kérdésben sem, hanem a tényeket rögzítjük, és a megoldásra váró kérdésekre hívjuk fel a figyelmet a szocialista fejlődés, megújulás érdekében.

II.

A mostani vita tudományos tanulságairól is szeretnék szólni, s megköszönni, mint főszerkesztő is, azokat az észrevételeket, amelyek elhangzottak és néhány pontban megfogalmazni azt, amit tovább kell gondolnunk, javítanunk kell, vagy ki kell egészítenünk.

Úgy gondolom, hogy a *kontinuitás* és a román *etnogenezis* kérdéseivel, s a kettő összekapcsolódásával foglalkoznunk kell. Ezt a szélesebb közvélemény visszhangjából is érzékeltük. Természetesen nem Erdély történetének a feladata az, hogy a román etnogenezis történetét elmondja, de hogy az álláspontot világosabbá tegyük ebből a szempontból, ezért szükséges ezzel is törődni. Tudniillik, azt nem lehet vitatni, hogy a román nyelv neolatin nyelv és az is nyilvánvaló, hogy ez a nyelv valahol kifejlődött. Következésképpen utalni kell arra – részletesebben, mint ahogy az Erdély története tette –, hogy mi a felfogásunk a román nép és nyelv kialakulásáról.

A másik jelentős kérdés a *középkori erdélyi vajdaság* ügye. Azt hiszem, sok olyan észrevétel hangzott el, ami szükségessé teszi, hogy a vajdaság helyét a középkori Magyarország fejlődésében pontosabban meghatározzuk.

A XVI–XVII. századdal kapcsolatban merült fel elsősorban, de talán általánosabban is el lehet mondani, hogy a *nagy időtartamok általános tendenciáit* gazdaságban, társadalomban, intézményrendszerben folyamatosabban szükséges vizsgálni.

Nagyon érdekes és fontos az, ami elhangzott az *uniós törekvésekről* és az autonómia kérdéséről, és itt a magyar és a román haladás (és nemcsak reakció) híveinek különböző irányzatait kell számba venni.

Belső vitáinknak egyik nagy témája volt, hogy az *1867-es kiegyezés után milyen alternatívák* merültek fel Erdély sorsát illetően. Az itt elhangzott megjegyzések erősítenek bennünket abban, hogy differenciáltabban kell foglalkozni az egyes irányzatokkal.

A XIX. század második felénél jogos az a kérdésfeltevés, amely szerint elemezni kell, hogy a *társadalmi szerkezet alakulása* és a polgáriasodás életmódváltozása milyen összefüggésben állnak egymással. Nagyon megszívlelendő mindaz, ami Erdély *közigazgatásáról* és a közigazgatási térkép szükségességéről elhangzott.

Ami az 1918 utáni részt illeti, itt kötelességem válaszolni néhány részletkérdésre is, hiszen magam írtam – sokak segítségével – ezt a fejezetet.

Szeretném nagyon világosan leszögezni: eredetileg a munka úgy indult, hogy 1918-nál befejeződik a történeti bemutatás. Később felmerült az az igény, hogy

mégis szükség van legalább egy *kitekintés* erejéig elmondani, hogy mi történt 1918 után.

Az, hogy az 1918 utáni korszak a nagyközönség megkülönböztetett érdeklődését váltja ki, azon nem lehet csodálkozni, hiszen a közelmúltról van szó. A tudományosság szempontjából viszont gond volt és maradt, hogy miként tudunk jelenkor-történelmet írni. A *jelenkor-történelem* új diszciplína, amelynél meg kell találni azt a határt, ahol még tudomány az, amit az ember csinál, és egy bizonyos határon túl már emlékirat vagy publicisztika. Ha azt kérnék tőlem, hogy arról szóljak, mi történt például 1945 után, és ezt személyes szempontból tegyem, akkor mint publicista, vagy mint memoáríró viszonylag könnyebben tehetem. Mint történész, nehéz helyzetben vagyok, mert egyszerűen nincs meg a megfelelő forrásanyagom és összehasonlítási alapom. Az a tény, hogy csak bizonyos tendenciákat tudtunk felrajzolni ebben az időszakban, azzal is összefügg, hogy adatok és értékelések csak korlátozott számban álltak rendelkezésre, és különösen az 1945 utáni időszakra. Elismerem, hogy jobb lett volna erről az időszakról részletes monográfiát írni, s kívánom, hogy az elkövetkezendő magyar történészgeneráció ezt a feladatot el is tudja vállalni.

Ami azokat a részletkérdéseket illeti, amelyek a vitában felmerültek, a következőket mondhatom. Először: a *második bécsi döntés*ről elhangzott egy olyan vád a sajtópolémiában, amely szerint nem igaz, hogy ezt a döntést Románia kérte volna. Szeretném felhívni a figyelmet magára a megfogalmazásra. 1940. augusztusában vagyunk és erről ezt írom: „A magyar kormány vezetői ismét az önálló fegyveres fellépést latolgatták, Bukarest pedig felvetette Berlinben a döntőbíráskodás gondolatát, amire Hitler amúgyis készült."

Teljesen nyilvánvaló, hogy a döntés a hitleri Németország gyakorlata volt és nyilvánvaló, hogy a két kormány – és ezt leírom tényszerűen – különböző ellenvetésekkel fogadta el, de azt természetesen nem lehet állítani, hogy Románia részvétele nélkül, és hogy a román diplomáciának nem lett volna szerepe e gondolat felvetésében.

Ha valamennyire bővíteni lehet ezt a *Kitekintést,* akkor érdemes lesz az új kutatási eredményeket ismertetni, amelyek a felek eljárását a részletekben is tisztázzák.

Ami a *párizsi békeszerződés*t illeti, itt is csak a leglényegesebb mozzanatokról lehetett szó ebben az összefoglalásban. Az, hogy az egyes nagyhatalmaknak mi volt az álláspontja Erdéllyel kapcsolatban, részletesen kifejteni nem tudtam, és nem is éreztem feladatomnak, de elképzelhetőnek tartom itt is a kiegészítést az újabb kutatási eredmények alapján.

A *magyar nyelvű oktatással* kapcsolatban megjegyzem, hogy annak alakulását kisebb periódusokban nem tudtam tárgyalni, a nagy tendenciákat viszont felmutattam, és adataimból teljes világossággal kiderül, hogy milyen asszimilációs törekvések érvényesültek.

Ezzel kapcsolatban hadd utaljak arra, hogy nem az volt a problémám, hogy az 1918-tól máig terjedő korszakot részleteire bontva vizsgáljam, hanem az, hogy egy *hosszabb időtartam átfogó tendenciáit* ismertessem és sajnos, mint már erre utaltam, ezt sem tudtam maradéktalanul megtenni. Statisztikai adatok hiányában még az egyes etnikumok gazdasági és társadalmi fejlődését sem

lehetett rekonstruálni. Csak az 1956-os statisztikai adatokra tudtam ilyen szempontból támaszkodni, és miután a többi népszámlálási adat nem állt rendelkezésemre, csak extrapolálni tudtam az egyes etnikumok elhelyezkedésére, foglalkozására, gazdasági és társadalmi viszonyaira vonatkozó tényeket.

Szó volt a vitában néhány *kiadási problémáról* is. Ami a háromkötetes kiadás újramegjelentetését illeti, a második sokkal nagyobb példányban jöhetett volna ki, de a könyvterjesztők kishitűsége ezt megakadályozta. Most viszont jelezték, hogy szükség volna egy harmadikra is.

Ami a rövidített változatot illeti, arra vállalkoztunk, hogy 1987. december 31-ig elkészítjük ezt a variánst. Ez lehetővé teszi az idegen nyelvű változat megjelentetését is. Van reményünk arra, hogy a háromkötetes monográfia is megjelenik valamelyik idegen nyelven, minden valószínűség szerint angolul.

Befejezésül: azt hiszem, hogy az Erdély történetének megjelentetése több tanulsággal is szolgál. Az egyik tanulság az, hogy *érdemes és szükséges a tudományos igazság mellett kiállni,* s amikor történelemről, történetírásról beszélünk, akkor ezt első helyen kell említeni.

A második az, hogy a történelmi igazság melletti állásfoglalás segít abban, hogy *olyan nemzeti tudatunk legyen,* amely erősíteni tudja ennek az országnak az eszmei kohézióját. Ez a nemzeti tudat talán keményebb, kritikusabb kell, hogy legyen, mint ahogy azt sokan nosztalgikus módon elképzelik. A *tényekkel szembenéző,* ha tetszik, *racionális, reális hazafiságra* van szükségünk.

Harmadszor: a visszhangot is tekintetbe véve, azt mondhatom, a történésznek *nagy emberi és nemzeti felelőssége* van. Mi éreztük ennek a súlyát, és ennek megfelelően próbáltunk dolgozni. Reménykedem abban, hogy belátható időn belül sor kerülhet arra, hogy román, szász és magyar történészek együtt vitassák meg Erdély történetének problémáit. Bízom abban, hogy ez az idő eljön, nemcsak abból kiindulva, hogy a tudományos igazság iránt általános az igény, hanem azt is figyelembe véve, hogy a szocialista országok többségének gyakorlatában új jelenségekkel találkozunk. Azon az alapon vagyok optimista, hogy a szocializmus megújulása során elő kell törnie annak az irányzatnak, amely a múlt megítélésében elszenvedi azt, hogy különböző álláspontok alakuljanak ki, s a vita ne a nemzeti gyűlölködést táplálja, hanem egymás múltjának és jelenének jobb megismerését s ezzel együtt az igazi együttműködést.

Angol nyelvű összefoglalók

ISTVÁN RÁCZ

Transylvania: The Historian's Opportunity and Duty

There were numerous reasons for the publication of the three-volume *History of Transylvania*. First of all, it was nearly fifty years ago that the last Hungarian synthesis concerning the history of Transylvania was published. Another reason for re-writing and publishing the *History* was the desire to render a more accurate picture of the distant past. In the past few decades a plethora of new data have been brought to light, and the methodology of historiography has also developed considerably. The publication of *The History of Transylvania* has also been urged by the position of our culture in the eyes of the world. The big countries of the world will only take notice of minor countries' history if these latter themselves undertake the task of revealing it. Hungarian historians, therefore, cannot rely on other nations to do this task, the less so because they may distort it, as experience has shown. The unreliability and the deficiencies of the previous research into the history of Transylvania can thus also be considered as reasons for publication.

The three-volume monograph of Transylvania was written by 13 distinguished experts under the guidance of the editor-in-chief, Béla Köpeczi. The authors were able to rely on the achievements of contemporary Hungarian historians living in Transylvania. It is regrettable only that these excellent scholars should not be succeeded by a new generation showing the same high standards. The authors themselves, however, have not only brought new facts to light, but have produced new interpretations.

The reader will be pleased to discover that the authors have no political axe to grind and reason logically and dispassionately. They committed themselves to the sound principle that science and historiography cannot have geographic or ethnic limits. The authors' readiness for polemics is moderate. They make no secret of the difference of opinions, but they always enumerate their own arguments, and never replace documentary material with verbal quart and tierce. It is a well-known fact that on many subjects, even on fundamental questions, Hungarian experts retain opinions which are different from the viewpoint of some Romanian historians. The authors tend to refer to these in a straightforward way. The polemics form two big sets of questions. One is an up-to-date assessment of the Transylvanian state's general character and history today. The other is that of nationality, starting with the problem of Dacia's

"Roman character" and continuing up to the present. The authors have approached these difficult questions in a detached manner.

It is no accident that this conference took place in Debrecen. Debrecen is a city which maintained a natural connection with Transylvania for several centuries. Politically it was under the jurisdiction of the principality of Transylvania from 1538. The mere enumeration of their economic connections appears to be suggestive: the citizens of Debrecen obtained fabulous extraneous vineyards on the hills of Várad-Püspök and Érmellék, they brought some of their building material from the villages near Székelytelek, and they also accepted the credit of the Bishop of Várad. At the same time the stock-breeding Romanian shepherds of the Transylvanian alps usually drove thousands of their sheep to winter out on the Hortobágy. Cultural ties have also proved significant. Gábor Bethlen, Prince of Transylvania, had a tower erected near St. Andrew's Church, and he also supported the Calvinist College with generous donations. Thus it can be seen that the connections of the city of Debrecen and Transylvania were vital and profitable, and that Debrecen is a fitting place for this conference.

ZSIGMOND PÁL PACH

Why Should we Write a History of Transylvania?

We are not writing history in order to find legal ground for our political ambitions today. To put it another way, we historians do not expect to change our borders today by writing *The History of Transylvania;* at the same time we shall do all we can not to let others change our history. Consequently, our conception of the Hungarian nation means a community which is the result of a long historical development, and also includes those millions of people who live outside what is the country today, but share our language and culture, and, as a result, form an organic part of the nation.

Hungarian historians today object to any sort of nationalism. The nationalist Hungarian historiography of previous eras had a doctrine about our one thousand year-old right to the territorial integrity of what was Hungary before the Treaty of Trianon. Today we find that unreasonable and unscientific. But this same nationalism is found in the claims of former, newer, and recent Romanian historiography, which can be summed up like this: the 2,000 (or 2,050) year-old historical right of the Romanians to what they call the "three Romanian countries". According to this conception Transylvania has never belonged to Hungary; it was an autonomous country, politically independent, apart from the eighteen months of the independence war in 1848–49 and the age of the dual monarchy from 1867 to 1918.

The authors of the three-volume *History of Transylvania* have not the slightest intention of assuming such a nationalist tone. The authors do not deal with the relations of Hungary and Transylvania in order to show an antithesis (the conception of current unity) as opposed to a thesis (i.e. current autonomy), but rather to describe the reality of history as far as possible. In our view the history of Transylvania is an integral part of both Hungarian and Romanian history;

in some periods it was predomiantly Hungarian, while in other ages it was mainly Romanian. Both are matters of fact, which do not deny the historical role and the existence of the other nation, nor even the possibility of its further development. It goes without saying, too, that this state of affairs does not deny the existence of the third ethnic unit: that of the Transylvanian Germans (Saxons).

If one wants to understand Transylvania's history, it is also important to have a clear view of the question of nationalism and patriotism. The scientific attitude which endeavours to redress the grievances of national communities, which intends to defend their individual and collective rights, which aims at liberating the creative forces in any national community, cannot be regarded as nationalist. Far from being nationalism, it is sincere patriotism. Now, one of the main problems is that Romanian historiography often confuses these two notions, and it tends to convert its opinions into political accusations. Hungarian experts cannot ignore these accusations. At the same time, however, it is important that we should maintain a detached view in these academic disputes.

KÁROLY IRINYI

What we Need is a Change of Consciousness

The exhibition entitled *Transylvanian Survey* was opened on 9th October 1987. The opening speech quoted from the poems of Dezső Kosztolányi, which were written in late 1918 and early 1919. These poems reflect the anxiety in Hungarian society caused by the tragic fate of the nation. Kossuth's prophecy came true. History did justice: the nationalism of the neighbouring countries destroyed one of the greatest illusions of Hungarian political thinking, viz the maintenance of independent Hungary. The occupation and especially the loss of Transylvania staggered the Hungarian public. The period between 1920 and 1945, despite some well-meaning attempts at reconciliation, witnessed the rise of Hungarian and Romanian nationalism. The two nations caused each other terrible suffering. What is even more tragic is that the problem was not solved after 1945 either, although both sides made efforts to solve the problem. There occurred, however, a saddening change in Romania's policy towards national minorities, which Hungarian policy and historiography left unmentioned for a long time. True, Hungarian historiography after 1956 played an important and benevolent role in shaping public opinion, it reassessed our history, destroyed numerous dogmas of the ideological system, but, in the author's opinion, by emphasizing only the significance of development in economic life it suggested indifference towards national ideals, devalued the image of the nation itself, while, conversely, Romanian historiography became more and more chauvinistic.

The 1970's saw the rise of the "ethnic renaissance", a demand for a new kind of national consciousness. This new situation made it possible to write and publish the three-volume monograph of Transylvania, which is an outstanding work both from a methodological and a political point of view. Both *The*

History of Transylvania and this exhibition reject those ideas whose ultimate aim is to incur enmity between nations. What we want is peaceful coexistence and genuine co-operation. Both the book and the exhibition reject any one-sided view which confines the history of Transylvania to the Hungarian or the Romanian people only, excluding the other from the history of the region. The author of the opening speech has referred to some great personalities in Romanian and Hungarian history. They have shown intellectual and moral strength by amplifying the idea od independence and realizing that nationalism was the most effective way of stirring up animosities and justifying the principle of fascism, and even of genocide.

The author has drawn attention to the dangers of nationalist historiography. He has also stressed that any historian dealing with the history of Transylvania must assume full responsibility and base his study on reality, not only sentiments. At the same time he thinks that every responsible institution and leader in Hungary today should be aware that the romantic, naive image of internationalism in the 19th century turned out to be a complete failure, and so did the notion of internationalism as assumed by the dogmatic thinking of vulgar-Marxism. Nationalism and the loss of national identity are equal dangers to modern man.

LAJOS BALLA

The Development of the Population in Roman Dacia

There is no comprehensive study on the history of population and society in this transitory and unique province on the border. Nonetheless, the elaborations of earlier research, and the recently published, in-depth studies of A. Mócsy and E. Tóth enable and urge us to approach this historical problem in an objective way.

As has been pointed out by A. Alföldi and A. Kerényi, the research in this field must primarily be based on proper names found in incriptions. The linguistic research by A. Kerényi and I. I. Russu into the increasing number of epigraphic sources does not seem to be sufficient; the studies of A. Mócsy and L. Barkóczi have shown that only the "historical" research into the *nomina* and *cognomina* can be considered satisfactory. The studies published in *Onomasticon Imperii Romani* (launched and originally edited by A. Mócsy) apply a historical method to the analysis of proper names, and may form the basis for outlining the development of the population in the Lower-Danubian province. In this way we may clarify a much-discussed problem. Besides analyzing names we shall also have to carry out research into the history of inscriptions themselves. (Cf. A. Mócsy: *Gesellschaft und Romanisation in der Römischen Provinz Moesia Superior*. Budapest, 1970.)

The studies mentioned above show clearly that in the research into the ethnic composition of the population archaeological sources should be considered as second in importance to the analysis of inscriptions (see: D. Protase: *ANRW* II. 1977).

1. Evidence has shown that the linguistic study of proper names renders only a partially acceptable notion of the ethnic composition of those who made the inscriptions. The percentage (about 25%) of names indicating foreign origin shows the important role of immigrants, while the remaining bulk of Roman names (about 70–75%) needs further historical research. If, however, we consider the fact that among all the Latin provinces it was in Dacia that the rate of the imperial "gentilicia" (i. e. patronymics indicating provincials) was the highest (57%; see: Mócsy: *Beiträge zur Namenstatistik*. Budapest, 1985. 51. l.), and also the fact that none of the Thracian names (about 2%) are certain to have indicated native Dacians, it is obvious that the majority of "Roman names" were given by the foreign immigrants mentioned above.

Linguistic analysis (see I. I. Russu) has shown that the Greek, Greek-Oriental, and Semitic names together with the Thracian names of Asia Minor – the names originating in the Greek language area, and the oriental provinces, respectively – form about 14–17% of the total number. (This corresponds to the rate of native names in the Pannonian sources, which is 17%.) If we also draw conclusions from the historical analysis of the "Roman names", we shall find M. Rostovtzeff's hypothesis about the dominant role of the oriental ethnic groups in Dacia justified (*SEHRE*[2] Oxford, 1957, 247). The elaborations of E. Gren (*Kleinasien und der Ostbalkan in der Wirtschaftlichen Entwicklung der Römischen Kaiserzeit,* Uppsala-Leipzig, 1941.) form the basis of another hypothesis: the peoples of the Greek language area and of the Oriens, together with the provinces in the Northern Balkans, played a role in the process of populating Dacia comparable to the role of Northern Italy in populating Pannonia in its early stages of development.

These assertions, again, seem to justify Eutropius's oft-quoted statement (VIII. 6, 2.) about the population of Dacia and the falling number of native inhabitants, including the aristocracy.

2. We can derive an extremely important deduction from the analysis of the proper names of the people making inscriptions: very few of the natives remaining in the province made inscriptions themselves; that is to say, they lived outside the communities of the Roman towns. All the evidence seem to support this statement. Consequently, we cannot speak, even at a superficial level, about either the Latinization or the Romanization of the natives.

It is indisputable that only few immigrants in Dacia spoke Latin as their mother tongue. The Greek language, however, may have been the second official language in Dacia after Latin, at least in the second half of the 2nd century and into the 3rd century.

3. The immigrants in Dacia had difficulties in adapting to the new environment; in addition they felt their existence threatened. As a result, they gradually left the territory on the border, which became more and more dangerous to them, in the 3rd century. After about 235 A. D. civilians started to move to other places. During the autocracy of Gallienus the Dacian legions were stationed in Pannonia. Later, however, Aurelius settled what remained of the army and all the other people valuable to the Empire south of the Lower Danube, in the newly established Dacia. The people who spoke Latin to any degree in the region were among these.

BÉLA GUNDA

Ethnographical Notes to The History of Transylvania

Romanian folk-culture is characterized by a great number of archaic traits, which occur in a wide range of places and have different roots in the past. The northern part of Transylvania is characterized by a peculiar unit of Romanian folk-culture, which is well shown in the houses, the gates, the hay-sheds, the woollen clothes, the "roum. *gubas*", the forms of distaffs, the historical sagas, the mythological beings, the cultivition of *Fagopyrum* sp. etc.. All these differ from the cultural traits in South Transylvania. The folk-culture in the North is connected with that of Hungarian and Ukrainian regions. The folk-culture of the South, however, shows a number of Balkan traits (houses, folk-dresses, turbine-driven mills, ballads, etc.). The icons of the region show the influence of the monasteries of Oltenia.

The migration of shepherds was remarkable in the South Carpathians. Sheep were driven to the region near the Danube, the Great Hungarian Plain, and the Banat to winter out. Most inhabitants, of course, stayed in their villages. The men were engaged in agriculture, and the women in making woollen clothes. The two traditional occupations of the Romanians were shepherding and farming. It is remarkable, however, that the ploughs in Oltenia were originally identical with the *ralo* type ploughs used in the Balkans. In Transylvania, however, various reversible ploughs and bed-ploughs were used, which obviously had their origins in the Saxon and Hungarian ethnic groups. Hungarian-Romanian ethnographic relations were supported by various migrating traders. The Hungarians, for example, bought wooden vessels from the Romanians, while the Hungarians themselves sold agricultural equipment in Romanian villages. According to recent historical research, the Hungarians migrated to Transylvania across the passes of the Eastern Carpathians. For this reason it seems probable that the group of Hungarians living in Moldavia are the descendants of those Hungarians who stayed in the region beyond the Carpathian passes.

ISTVÁN FODOR

The Age of the Great Migrations and the Hungarian Conquest in Transylvania as Shown in The History of Transylvania

The author of this paper has commented on those chapters of *The History of Transylvania* which are concerned with the period from the 3rd to the 10th century.

At the outset he says that a short chapter on the geography of Transylvania would have been useful, as the geography of this region largely determined the character of the settlements and the ethnic groups in the period discussed here. *The History* is also lacking a chronology, although this would make it easier for the reader to use the three volumes. The first volume should also have dealt with

the ethno-genesis of the Hungarians, the Saxons, and the Romanians in Transylvania, and with the origin of the Székelys.

The archaeological research into the period under discussion has been carried out by István Bóna. His chapter is one of the most successful ones in the work. He has aimed to give an exhaustive survey of his findings, and has assessed them in an unbiased way, also comparing them with the written sources. He has drawn a number of new conclusions; he has pointed out, for example, that the treasure of Apahida was found in the tomb of *Gepida* princes. From his archaeological evidence, Bóna has shown that the Hungarian invasion of Transylvania took place as the first stage of the Conquest in 895. He has added that the Hungarians found mainly Eastern and Southern Slavs, and minor ethnic groups speaking Bulgarian-Turkish in the region. He has also pointed out that the cemeteries at Blandiana and Csombord contain the remains of the Bulgarians who reigned over Southern-Transylvania in the 9th century. Some of these Bulgarians also remained here after the Hungarian Conquest. He also emphasizes that a characteristic finding in the early Hungarian settlements is the clay pot (Tonkessel).

The period of the Hungarian Conquest is presented by László Makkai, on the basis of written sources and toponimia. His view differs from Bóna's. He is of the opinion that Transylvania was gradually invaded by the Hungarians coming from the West. The author of the present paper prefers Bóna's point of view, however, as this is supported by archaeological evidence.

ISTVÁN OROSZ

What Historiography has Achieved and What it has Still to Achieve with Reference to Research into the History of Transylvania from Ancient Times until the Middle Ages

The professional (as opposed to the political) critical comments on the three-volume *History of Transylvania* have shown that the publication of Hungarian historians' opinions about the past of Transylvania was long overdue. The lectures at the present conference also seem to confirm this. The manifestation of the Hungarian point of view concerning the history of Transylvania in the Dacian period and in the Middle Ages has been especially important, as these are the periods about which the Hungarian and the Romanian views differ to the greatest extent.

The author of the present paper sees three features peculiar to the first volume of *The History of Transylvania.*

1. Although the volume reflects the consensus of Hungarian historiography concerning the Eastern part of the Carpathian basin, the editors did not aim to conceal the disagreements between the different authors. The archaeologist István Bóna, for example, retraces the Hungarian Conquest by claiming that the Hungarians coming from the East occupied this region first of all, since it was rich in salt and ore. The most characteristic remains of the Hungarian

Conquest are stew-pots, which are inseparable from the semi-nomadic way of life led by the Hungarians. In contrast, the historian László Makkai refers to his opinion first published more than forty years ago, in which he claims that the Hungarian Conquest of Transylvania started from the West, and took place gradually. These differences of opinion do not devalue the book, as they show that freedom of research can result in different views, provided that historians do not aim to justify "a priori" suppositions.

2. *The History of Transylvania* is the history of a multinational region, but the limits of this region have not been specified. The limits of the Roman province Dacia, or those of the Transylvanian voivodship of the Hungarian Kingdom in the Middle Ages, of course, can be well specified, but this territory has never been identical with that annexed by Romania as a result of the Treaty of Trianon. Romanian historiography, however, projects the present situation to the past, and by the history of Transylvania it always means the history of the region which the peace treaty in 1920 annexed to the Romanian Kingdom. *The History of Transylvania* accepts this Romanian point of view. There is only one reason supporting the acceptance of this view: the history of Dacia in Ancient Times, of the Eastern part of the Carpathian basin in the age of the Hungarian Conquest, of the Transylvanian voivodship (later, principality) cannot be analyzed separately. Analysis is possible only through the connections between this region and the countries bordering on it.

3. *The History of Transylvania* does not deal with the ethno-genesis of the people living in the region. This is to say that the authors reject the Romanian theory of Daco-Romanian continuity, according to which Transylvania and its environment is the area where the Romanian people had its origins. (Such a claim has never been made for the origins of the Hungarians and the Saxons in this region.) The authors have refuted the theory of Daco-Romanian continuity in various ways: Endre Tóth has analyzed the process of Romanization, István Bóna the archaeological remains of the inhabitants of Transylvania, while László Makkai has made use of data found in written sources, and also applied the method of toponimia (the analysis of geographical names).

The author of the present paper, however, feels that instead of refuting claims of Romanian origin it would be more convincing to provide evidence of origin. The existence of the Romanian people speaking a Neo-Latin language is a historical reality. The most satisfactory evidence of the fact that they did not have their origins in Transylvania would be to point out their real origins in another region, by applying archaeological, toponimial methods, etc.. This, however, could not have been the task of the authors of *The History of Transylvania*. Romanian historiography, on the other hand, which considers the theory of immigration "completely absurd and impossible", and can imagine the genesis of the Romanian people only in the region between the Carpathians and the Danube, refuses any attempt to find their ancestors anywhere else. Thus, there seems to be no hope of putting an end to the debate.

Hungarian historiography should continue the research started by Mátyás Gyóni into the Byzantine sources concerning the Vlach shepherds in the Balkans. At the same time, the Vlachs, who also appeared in Transylvania, and who

were mentioned in 13th-century written sources, cannot simply be regarded as migrating shepherds. "Tenshumance" does not only mean migrating shepherding, but a conscious and systematic changing of pastures in winter and in summer. The migration of the Romanians did not follow from "transhumance" shepherding, as "tenshumance" shepherding postulates permanent quarters, which the shepherds regularly left for the winter and summer pastures. Therefore, to claim that the Romanian populating of Transylvania in the Middle Ages followed from the Vlach shepherds' way of life is not satisfactory if the motives for the migration are not revealed. A further task for historians is to find out what encouraged the Romanians in the Balkans to leave their dwelling places on the one hand, and why Transylvania attracted these inhabitants on the other.

GYULA KRISTÓ

On the History of Transylvania in the 11–13th Centuries

At the outset the author expresses his appreciation of the richness of data and the logical reasoning in the three-volume *History of Transylvania,* and at the same time finds it regrettable that it was only published about twenty years later than the Romanian *History of Transylvania,* which reflects a different point of view.

The paper concentrates mainly on the following question: what caused the autonomy manifested in the rise of the voivodship in Transylvania? The discussion of this problem is especially important because according to Romanian historiography the voivodship of Transylvania is a peculiarly Romanian political establishment, whose basic characteristics are identical with those of the voivodships in Wallachia and Moldavia. Thus, in the Romanian view the organization called voivodship "on both sides of the Carpathians is a peculiarly Romanian product, which could not be abolished by Hungarian incursions into the centre of our political and emotional heartland, although they have attempted to do this several times over the centuries."

The paper first of all deals with the question of the word "voivod" itself. *Vajda* ('voivod') in Hungarian is of Slavic origin (Old Russian or Bulgarian-Slavic), and although we cannot exclude the hypothesis that it was adopted before the Hungarian conquest (895–896), it is also possible that the word *vajda* referring to the governing leader in Transylvania came from the native Slavs of Transylvania; they may have been either Old Russians or Bulgarians (archaeological evidence seems to support the latter). The Romanian word for voivod *(vodă, voievod)* is also of Slavic origin: like the Hungarian word, it has its source in Old Russian or Bulgarian. Although there are other interpretations, it is probable that the words for voivod in Hungarian and Romanian are the results of the adoption of the same word independently of each other, in different regions: the Old Slavic (Old Bulgarian) word *vojevoda* had its own way of development in the Hungarian language (where it became *vajda*) and in the Romanian language (where it became *voievod, vodă*). Consequently, voivodship – as wit-

nessed by the origin of the word – cannot be a peculiarly Romanian establishment. Both in the case of the Hungarian people and the Romanian people the source can be found among the Slavs, who lived together with the Hungarians in Transylvania from the turn of the 10th century, and with the Romanians near the Lower Danube, i.e. outside Transylvania.

The problem of the origin of the voivodship as an establishment is more difficult; further profound and unbiassed research is needed before we can come to a solution. Hungarian scholars have put the autonomy of Transylvania down to numerous different causes. These include geographical location (the big distance between Transylvania and the centre of the Hungarian state in the Middle Ages), the international situation of Transylvania in the 10th century (the independence of Tétény and the *gyulas*), and the relatively late Hungarian invasion of Transylvania in the 11th century, and its military organization, which was a result of it being a border area. Both Romanian and Hungarian scholars have considered the ethnic aspect to be very important. Prominent representatives of Romanian historiography maintain that the basic ethnic group of the voivodship of Transylvania, therefore the determining factor of Transylvanian autonomy, were the Romanians. Some Hungarian scholars have mentioned the mass presence of the Székelys, the Saxons, and the Kavars as peculiar to Transylvania and the predominant motive of the autonomy. The author of the present study thinks that the most plausible explanation both for the origin of the title "voivod" and for the autonomy of Transylvania is the supposition of a Bulgarian state organization in Southern Transylvania in the 10th century. The Bulgarian state was not abolished in the Hungarian conquest; it was only vanquished by Steven I (St. Steven). Those subjects who spoke Turkish had called the leader of the state *kagán (Keán)*, while the Slavic subjects called him *vajda* (voivod), and this latter became the name of the governor representing the Hungarian kingdom, as he took the place of the previous leader.

Whatever the case may be, it is indisputable that both the Hungarian and the Latin names for Transylvania on the one hand (*Erdőelve* – 'beyond the forest' – and *Transylvania*), and the Romanian names for Transylvania, borrowed from Hungarian and the Middle Latin language spoken in Hungary, on the other hand (*Ardeal* and *Transilvania*) must have developed from a Hungarian point of view, since Transylvania (i.e. *Erdőelve*, in Latin mirror-translation *Transylvania*) is really beyond the forest as viewed from Hungary. To put the question another way: if we ask what Transylvania was independent from, the answer must be: independent from Hungary. This consequently means that the roots of Transylvanian autonomy can only be found on the Hungarian side, not on the Romanian one.

Finally the author raises some further questions in brief. Probably the most interesting of these is the fact that the territory of the bishopric of Transylvania and that of the voivodship of Transylvania were not at all identical during the Middle Ages. The position of "archdeacon" does not imply a stage of development earlier than the late 11th century, as the archdeaconries were not founded until the end of the 11th century. Thus, the existence and extension of arch-

deaconries cannot indicate the existence of administrative units (counties) in the 10th century, and it seems improbable that the very first counties in the Carpathian basin came into being in Transylvania. In the last few lines of the study the author expresses his conviction that Romanian historiography makes a mistake when it regards László Kán, voivod of Transylvania about 1300, as a representative of Transylvanian-Romanian separatist tendencies, because László was only one of the governors in Hungary at that time, whose power, anyway, reached beyond what was then Transylvania.

ANDRÁS KUBINYI

Transylvania during the Decades before the Battle of Mohács

The period between the reign of King Matthias (1458–1490) and 1526 in Transylvania is of historic significance, because this period laid the foundations of the later principality of Transylvania. In 1458 there was complete disorder in Transylvania: the voivods often changed, and there was a period in 1460 when there were four voivods, and in addition a Transylvanian governor all at the same time. Although the royal palaces of the territory belonged to the "honor" of the voivod and the Székely-bailiff respectively, the territory was not easy to govern. The reason for this was that the two positions were taken by different people, and there were important large estates and medium-sized farms in Transylvania.

After 1463 the functions of the voivod and the Székely-bailiff were combined, and subsequently the independent position of the Székely-bailiff was only restored for two short periods (1467, 1504–1507). The radical change in the history of Transylvania, however, took place only in 1467. The sources are contradictory. All the narrative sources contain information about a riot: the Transylvanian nobility (or their top echelon), who trusted in the natural resources and the wealth of the territory on the one hand, and the number of their retainers on the other, persuaded Count János Szentgyörgyi (a big landowner in Western Hungary) to rebel against the King; the noblemen also wanted to elect the Count as their prince. King Matthias repressed the rebellion with a quick campaign, had the leaders of the nobility executed, but had mercy on the voivod, thus showing that he did not hold him responsible for the uprising.

However, the document contracted by the three Transylvanian nations on 18th August, which is the actual charter of the rebellion, does not say exactly the same. According to this, the noblemen made an alliance against the oppression of themselves and the whole of Hungary, calling themselves "the country-dwellers of the Transylvanian parts" (not the country of Transylvania!). Instead of electing a prince, they elected five provosts, three of whom were the actual voivods (Count Szentgyörgyi shared this position with two other people), while the other two were Imre Szapolyai, Lord of Hungary, and his brother, István Szapolyai. Thus, no word is written about secession.

It is only natural that this should be the case, as owners of large estates as well as noblemen joined in the country-wide unrest. The narrative sources are

based on propaganda of the King, which made scapegoats of the smaller nobility of Transylvania in the eyes of the whole Hungarian feudal society. Furthermore, since all of the three voivods and the Szapolyai brothers, too, were landowners in Hungary, the King left them alone so as to prevent the other lords from joining them. All these events, however, contributed to forming the basis for a stable situation in Transylvania. As a punishment for the participation in the rebellion the King confiscated the property of the most important owners of large estates and middle-sized farms in Transylvania. Furthermore, no Transylvanian landowner was appointed to the newly joint position of the voivod and the Székely-bailiff between 1479 and 1526 (even from 1468 to 1479 few Transylvanians were appointed voivods, and in any case they were the King's cousins'. Moreover, those who were appointed brought their own retainers with them from Hungary, especially those hailing from the counties bordering on Transylvania. Until the battle of Mohács one of the two deputy-voivods was always an outsider, a nobleman from Hungary. As a result, the power of the voivod increased to a large extent, and it was also backed by the royal palaces in Transylvania, which were at the voivod's disposal.

The voivod, whose power was much greater than that of the ban (warden) of Slavonia (which was a territory of minor importance), could even have become a danger to the King himself. Matthias guarded against this on the one hand by strengthening the autonomy of the Saxons, who supported him in return, and on the other hand by taking the administration of the inland revenue out of the voivod's hands: this would now belong to the treasurer of the King in Buda. If, however, the voivod had the chance to seize royal power (as happened in the mid-16th century), he could achieve complete power. That is why the events of 1467 formed a basis for the later establishment of the principality.

Although the narrative sources related the events of 1467 in a distorted way, they were right when mentioning the wealth of Transylvania. The Transylvanians had the foundations for achieving independence, but the idea never occurred to them. The Saxon territory of Transylvania was the most characteristically urbanized part of Hungary. 23.6% of the taxpayers lived in five big towns, 13.9% in twelve country-towns, and 62.5% in villages. Even though the urbanization in the other parts of Transylvania was not so great, the Szászföld (Saxonland) made it more urban than the rest of the kingdom of Hungary. This is also indicated by the fact that a lot of Transylvanian students went to study at foreign universities, a phenomenon which was not merely caused by the German origin of the Saxons.

In the long term King Matthias benefited a great deal from repressing the uprising of 1467. He appointed the voivod himself, and invested him with full powers, but confined the voivods' ambition to achieving independence within certain limits which survived his reign. Evidence of this benefit may be seen in the fact that even the over-indulgent King Ladislaus managed to dismiss the powerful voivod of Transylvania, István Báthori. At the same time, the powerful voivod and his rich territory was of military imortance, and was at the King's disposal.

KÁLMÁN BENDA

The Age of the Principality of Transylvania

The most significant age in the history of Transylvania is the 16th and 17th centuries, which have been presented by Gábor Barta, Katalin Péter, and Ágnes R. Várkonyi in *The History of Transylvania*. The three authors have succeeded in solving the problem which once seemed almost insoluble. Leaving behind the biases of earlier historiography they have treated their subject objectively. This is especially remarkable in the picture they have drawn about the fight against the Habsburgs, as this is the subject which used to be approached in the most romantic, nationalist, and one-sided way in earlier historical writing. The description of political and military events in the monograph are vivid and readable. The authors have paid careful attention to their presentation of the European background to Transylvanian political events. They have described Transylvania's breaking away from the Hungarian state after 1541 in an original way. The three authors also deserve credit for their elaborate account of the demographic development of the age. They have contributed to the fact that *The History of Transylvania* is one of the most outstanding works of Hungarian historiography of the last few decades.

The high value of the monograph has encouraged the author of the present paper to make some critical remarks, too. First of all, the presentation of the economic and social development is unconnected, at some parts only roughly outlined. The picture given of the political life during the 15-year war is a mere outline. The chapters discussed here are also lacking an image of the governments and the political establishment of Transylvania, not to speak of the power (and its limits) of the Prince of Transylvania. The development of the towns, the industry of the Saxons, the mining industry and the trade of the age would also deserve a more detailed description. The portrayal of the Reformation is sketchy. In addition, there is little said about cultural policy.

The author of this paper has also drawn attention to the unevenness of the editing. The three authors have applied different systems in presenting their views: they have approached their questions in different ways, and, as a result, the reader finds three independent accounts. The technical terms used by the authors do not always correspond. The spelling of the family names is not always consistent: the orthography in the illustrations is often different from that of the text itself.

The authors deserve credit for facing views different from their own. But these different views should have been presented and refuted in the text rather than in the notes. In general, the refutation of such views deserves more space.

GÉZA PERJÉS

Suleiman's Conception and Transylvania

It is a well-known fact that there are two conflicting opinions concerning the assessment of Turkish policy. One considers it to be rational, while the other

denies it, and supposes an intense, unlimited and irrational desire for territorial expansion from the Turk side.

If we accept the first version, it seems to be natural that the Porte never wanted to annex Transylvania and make it a Turkish province. Although Katalin Péter and Ágnes R. Várkonyi did not say so explicitly, their papers suggested that they actually treated the forbearance of the Porte towards Transylvania as a matter of fact.

It is Ágnes R. Várkonyi who goes the farthest in accepting the rationality of Turkish policy. She stresses the Porte's familiarity with European politics, the flexibility of their own policy – a fact accepted by Katalin Péter, too – and even points out that the Porte launched a preventive war in 1663, because they felt threatened by the great anti-Turk preparations in Europe.

The author concludes that as far as political and military events are concerned, the lecture of Katalin Péter and Ágnes R. Várkonyi do not convey any contradictions, because they imply the conviction about the rationality of Turkish policy.

In the next part of his paper the author considers the other opinion, that which regards Turkish policy as something irrational, and raises the question: what solution can it offer in the analysis of Transylvania's history in the 16th and 17th centuries? At the outset, however, he examines the notion of expansion as an act of state, and comes to the conclusion that there is no sort of difference between the expansionist policy of the European absolutist states and that of the Turkish empire.

On this basis the author responds with counter-arguments to the ideas of Gábor Barta, the third author of the monograph. In his lecture every now and then one comes across the notion of the Porte's irrational desire for expansion and, as an inevitable consequence, their intention to annex Transylvania. The author analyzes several of Mr Barta's statements and points out the irreconcilable contradictions in them.

The author also raises some issues in connection with the problem of rationality. These were provoked by some of Katalin Péter's and Ágnes R. Várkonyi's statements. From these statements one can conclude that according to the authors 16th and 17th century man did not have the opportunity to make decisions in a rational way. The author of the present study surveys the various interpretations of rationality, mentions the contrast of "traditional" and "rational" economy in Sombart, Max Weber's theory about "Zweckrationalität" and "Wertrationalität", the unlimited rationality of the "homo oeconomicus", then comes to the notion of "limited rationality" in modern behavioural sciences. This latter notion means that our decisions can never be entirely rational, because the information at our disposal is always incomplete, and in addition our capacity for processing the information is limited; therefore we can never aim at optimal decisions, only satisfactory ones. Taking this into consideration one will suppose that 16th and 17th century man had no less opportunity to make rational decisions than 20th century man. This seems to be the more probable because the behaviour and decisions of the people in previous ages

were influenced by customs cherished for centuries, while the advance in today's technology has been swifter than those in social behaviour.

Of course, when assessing and condemning the unwise decisions of previous ages one will also remember those political and military decisions of the past 70–80 years which have led to disasters...!

ISTVÁN BITSKEY

Renaissance and Baroque Culture in the History of Transylvania

In the history of Hungarian culture both the Renaissance and the Baroque played an important role; both determined the character of the culture in the Carpathian basin: the former in the 15th and the 16th centuries, the latter in the 17th century. The question, however, is whether Transylvania, which became an independent principality in the mid-16th century, had suitable environment for the Renaissance and Baroque culture to flourish in. The present study is intended as a review of those parts of the three-volume *History of Transylvania* which undertook to present the culture of the principality in the 16th and 17th centuries.

First of all, mention must be made of the assessment of the appearance of humanism is Transylvania. It is regrettable only that the three-volume *History of Transylvania* should not analyze the role played by the city of Várad (today found in Romania with the name *Nagyvárad,* in Romanian *Oradea*) in the rise of humanism in the 15th century, despite the fact that it witnessed the development of a valuable library and a humanist circle with Bishop János Vitéz at its centre. One of the most prominent poets writing in Latin in that era, Janus Pannonius, also referred to this. Many Transylvanian poets followed the example of Janus Pannonius: the tradition of humanist poetry in Latin was carried on by the men of letters in Várad, Kolozsvár and Gyulafehérvár as late as the 16th century. In the author's view these are not "isolated" phenomena: they are the signs of the early appearance of humanism in Transylvania, which is confirmed by the European connections of Transylvanian humanists.

To turn to the problem of the Reformation: one can only fully agree with the authors of the monograph, who mention numerous ideologies, the variety of ideas, since there was hardly any other country in Europe where every Reformation denomination was free to preach its ideas. The system of the four "recepta religios" in Transylvania granted freedom of religion for the Catholic, the Lutheran, the Calvinist, and the Unitarian churches. Besides these denominations, a number of free-thinkers expelled from other European countries and accused of heresy also settled down in Transylvania; consequently, this principality developed into a unique phenomenon in Europe. The authors os *The History of Transylvania,* however, mention the Renaissance and the Reformation as two opposite phenomena, while in our view the two great intellectual trends do not form a marked contrast. Just the opposite: they are intertwined. This is indicated by the fact that a characteristically humanist literary genre, the romance, was widely spread in the principality, and widely printed by the press

in Kolozsvár. The versified versions of the novellas of Boccaccio in Hungarian were very popular with the reading public in Transylvania, where the number of literate people increased significantly in the 16th century, as a result of the Reformation.

From the early 17th century, the Protestant princes of Transylvania – first of all Gábor Bethlen and György Rákóczi I – did a lot for the development of cultural life, education, printing, literature, and architecture. The influence of the intelligentsia increased at that time, and the New Testament was also published in Romanian (1648). Transylvanian literature in Hungarian, however, was mostly developing similarly to that in Hungary: in Transylvania, too, there appeared the Stoic-Mannerist poetry of the late Renaissance, to be followed by a programme of promoting the use of the mother tongue. In the books published in the 17th century, religious themes, as opposed to secular ones, came to the fore again, and the Transylvanian Calvinist Church shows the impact of Puritanism (Pál Medgyesi).

The second half of the 17th century witnessed the fall of the independent Transylvania, but the development of culture and education did not come to a standstill: *The History of Transylvania* rightly lists a number of values, especially in the art of the Apafi era, and mentions several literary genres that started to thrive at that time (e.g. memoirs, "lamenting chronicles", autobiographies).

JÓZSEF BARCZA:

On Students' "Wandering" and Religious Toleration

1. The first part of the paper deals with the question of "wandering" students, and refers to the accomplishments of Transylvanian basic research and monographs, adding that they are more substantial than those in Hungary. They deserve to become the basis of the relevant chapters in *The History of Transylvania,* although this theme is not systematically discussed from era to era in the three volumes. The author of the paper thinks that further research into two problems could be profitable.

One is the completion of the known data about the number of "wandering" students in Hungary and Transylvania, and the comparison of the two groups. The author is of the opinion that the attendance of Transylvanian students at foreign universities was not significant as compared to the total population of Hungary at that time. Between 1440 and 1514 there were altogether 3798 students at the universities of Vienna and Cracow, out of whom 923 were Transylvanians, i.e. 24.3%. The situation changed after the foundation of the Principality of Transylvania, but the "wandering" students from Hungary and those from Transylvania did not always go to the same universities, and the ratio of their participation also varied.

Here are some examples. Between 1641 and 1650 there were 102 Hungarian students studying at the university of Königsberg; out of these 52 came from Transylvania, i.e. 51%. Between 1648 and 1660, out of 333 Hungarian students

at the four great universities of Holland, 200 were Transylvanians, i.e. 60%. As far as Wittenberg is concerned, in the 17th century there were 1205 Hungarian students studying there, of whom 580 (i.e. 48%) came from Transylvania; in the 18th century the ratio was 26% (218 out of 829). There were more Transylvanians at Halle between 1703 and 1780: 278 out of 545, i.e. 51%.

Stated briefly, the second problem is thus: Hungarian scholars should carry out research into historical questions which have been raised and elaborated on abroad. The author performed two abstract calculations. In the 17th and 18th centuries there were 110 Hungarian students studying for a master's degree at Wittenberg, of whom 14 or 12.7% came from Transylvania, while in the same two centuries there were 38 Transylvanian students out of 84 (45.2%) graduating in Holland.

2. The second part of the paper suggests the further elaboration of another topic: the religious toleration in the Principality of Transylvania between 1526 and 1660. The author thinks that there is a need to quote and analyze some of the applied laws and charters which granted toleration both in name and in practice. He considers it important because at that time the religious toleration in Transylvania was unique in Europe.

There were parliamentary decisions made against forced conversions (usually characteristic of dominant religions), the occupation of churches, and even against the rights of landowners. For example, in 1568 there was a decision made in Torda, by which preachers were allowed to preach the gospel according to their own interpretation, and the parishes were entitled to choose their own preachers. The Kolozsvár diet of 1615 reinforced a previous decision: "in the villages and towns with a population of different denominations the churches shall be in the possession of the maior pars, but before taking possession of it they shall build a chapel for the minor pars." The code of 1653 affirmed the right to change religion freely.

All these laws also served the union of the different nationalities in Transylvania. The princes had to take an oath in which they undertook to keep all the estates in their religions, and appoint councillors for themselves from all the three nations. The subjects also swore not to impose their religions upon other people and not to bear animosity because of their beliefs or religion.

The paper ends with a quotation from Gábor Bethlen's will. Actually, he did not only receive persecuted anabaptists into the country, but also granted the Jews freedom of religion, and out of respect for human dignity he gave them the right to wear Christian clothes. (Although Bethlen had a firm belief in the Calvinist Church, he also held in honour the other churches. Moreover, he protected them with his power.)

Here are some thoughts from his will: "Every estate with true patriotic feelings should feel obliged to take into consideration ... the perilous situations ... this is the way they can avoid them. If people really trust in God ... they will not quarrel about religion, but trust yonder great preacher who is in Heaven, where he will treat everybody according to his merits. They shall not become preachers themselves, and shall not save anybody's soul by force."

IMRE WELLMANN

The Population of Transylvania and the Development of its Agriculture from 1660 to 1830

The present paper reviews those capters of *The History of Transylvania* which deal with the period from the last decades of the independent principality to the first years of the reform age. The authors of these chapters have paid careful attention to those changes in population and agriculture which are less obvious and more difficult to grasp, and show great insight in the illustration of how historical and other phenomena are interwoven. The authors' mental agility is also shown in the detailed and unbiased picture they have drawn about the ethnic problems of the age. The real reason for the chapters' brilliance is the profound knowledge of facts, which are presented to the reader through modern methods of investigation.

In about 1660 Transylvania suffered tragic losses of population and territory. These were followed by the great efforts of gradual reconstruction until the mid-1680's, until this was halted by the incursion of the Austrian army, and the concomitant billeting of troops and heavy taxes. As a result, the war of independence under the leadership of Ferenc Rákóczi II broke out, thus changing the country into a theatre of war for eight years. The war had far-reaching consequences both for population and the standard of living.

The war, which also led to a plague epidemic, ended with the peace treaty of Szatmár in 1711. The area of the country was 60,699 square kilometres at that time, and it had 800,000 people, which meant an average population density of 13.18 people every square kilometre. There were considerable differences, however, between the four parts of the country: the Hungarian counties, the Székelyföld (the Székelys' land), the Királyföld (the Saxons' land), and the Partium.

The rise in population was due more to unnatural than natural causes. Limitations of space prevent us from speaking about the devastation caused by epidemics. The forced "settlement actions" of the government in Vienna, by which it intended to get rid of the Protestants and other Personae non grata of Austria and other Southern German regions, played only a subordinate role. Voluntary immigration and emigration had a more significant effect on the population. In the first place mention must be made of the latter, because it preceded immigration. Many Hungarian peasants (especially from the Western part of Transylvania) migrated to the great Hungarian Plain, which had lost the majority of its population and had been devastated during the Turkish reign and the wars. These people, whose number was below 100,000, hoped to find more favourable circumstances there. A smaller number of people were compelled to flee over the Carpathians by the events in 1764, when soldiers forced the men of a region to join the frontier-guard. When they resisted, meny of them were slaughtered.

Occasionally, too, Romanians moved from Transylvania to the region beyond the Carpathians, but typically they migrated in the opposite direction: masses of them went to Transylvania. The proportion of the different ethnic

groups (especially the major nations: the Hungarians with the Székelys, the Saxons, i.e. Germans, and the Romanians) is almost impossible to define, as the details of voluntary immigration and emigration were not recorded, although some reference may be found in the number of people belonging to different churches (Roman Catholic, Greek Catholic, Greek Orthodox, Lutheran, Calvinist, and Unitarian). According to the first census results in the age of Joseph II, the population of Transylvania was at least 1,650,000 in 1790 (exclusive of the soldiers stationed there), which is more than twice the number in 1711, since it shows a population density of 27.23 (which, as we have seen earlier, was 13.18 in 1711). Thus the population of Transylvania increased by 106.25% in seventy years according to the sensus, but the actual increase must have been even higher, as not all the information was recorded.

In about 1660 the country faced serious economic problems. These were overcome mainly by the peasants, who remained on their land. The landowners also endeavoured to settle the peasants (including the immigrants) on their estates so as to derive profit from them. Some owners of "big estates" (actually not bigger than medium-sized farms in Hungary) even tried to achieve economic autonomy. But from 1685 on these attempts were thwarted by the arbitrary measures of the Austrian army, and later by its cruel military campaign against the followers of Rákóczi.

After 1711 the reconstruction of agriculture had to be started almost from the beginning. The owners of big estates could only achieve independence if they gave up the "open field" system of villages, detached their own arable land and meadows, and supervised the production from a central manor. Traditionally, animal husbandry was the leading branch of agriculture in Transylvania. After 1711 the emphasis gradually shifted to cultivating corn, but since there was no market that could have regularly taken up a considerable amount of goods, the landowners started regular production for the market only at the end of the period discussed in this paper. They did it in order to achieve a bigger income from wine bars. The source of most of the excess in agriculture was the compulsory supply of the serfs. The serfs, however, also provided the landowners with labour-power. The duty labour meant that the serfs had to work with their own draught animals and tools in the landowners' fields. This almost limitless forced labour was not paid for, and therefore it was so advantageous for landowners that they hardly employed salaried workers. Consequently, as late as the first decades of the 19th century, there were only occasional attempts to introduce "new husbandry". Both the large estates and the minor farms of the nobility were often scattered in various places; sometimes they could be found among the serfs' plots in a village, and, as a result, they were liable to the restrictions of the village community. Thus, there was no opportunity of starting independent production; the landowners whose estates were far from the markets were usually satisfied with their serfs providing everything for their households, and did not care much for extra income.

Agricultural production was based on the labour of the peasantry (nearly 90% of the whole population), who lived in miserable circumstances. Their plots were annually re-distributed (a system which was stopped only at the end of the

period under discussion), and peasants hardly had the time to work on them because of the duty labour in the landowners' fields. The crop they harvested was estimated at an amount three times as much as the seeding corn. (Actually it was four times as much, because the peasants did not declare the seeds for sowing.) Every peasant was due to give a tenth (sometimes a fifth) part of their crop to the landowner, and the same applied to the animals he kept. Besides, he had to supply food "for the landowner's kitchen", and was also burdened by heavy government taxes.

The enlightened despotism of the monarchy endeavoured to change this situation, but all in vain. The only help to the serfs was the village community, which managed to maintain its autonomy in the Székelyföld (the Székelys' land). Farming and even the everyday lives of its members was guided by the laws of the village and a board, which was freely elected by the peasants themselves, and whose orders were registered.

Farming went on in scattered plots, embedded in the controlled economy of the "open field" system. In most cases two-course rotation was applied, which provided more fallow land than three-course rotation, and thus was advantageous for the peasants, because the keeping of livestock was of primary importance to them. They did not usually have the opportunity to apply better methods and enrich the harvest; if they had to increase production, they applied the traditional "extensive" method, i.e. extended their arable land. It should be emphasized that in their needy circumstances the peasantry made fruitful efforts to extend agricultural land, and thus they managed to keep up (at least partly) with the growing demands caused by the increase of the population.

JÁNOS BARTA

The Reception of Enlightened Despotism in Transylvania

It is a well-known fact that the Habsburg government, which conferred its power upon the whole of Hungary after forcing out the Turks, did not re-establish the political unity of the country. It is a lesser known fact, however, that until the mid-18th century Transylvania maintained a higher degree of independence than the Austrian and Czech territories of the Habsburg Empire. The nobility preserved its privileges, because the Haugwitz Reform of 1749 was not implemented in Transylvania. The old system of public administration was not re-organized, not even the antiquated system of Székely and Saxon "széks", which were privileged administration units, independent from the system of counties. In addition to this system the ravages of the Counter-Reformation were less strong in Transylvania than in other parts of the empire. The goal of the royal court, of course, was to keep a distance between Transylvanian nobility (including Hungarian noblemen, Saxon patricians, and the Székely notability) and the masses of nobility in Hungary, who were always dissatisfied with their status.

The relatively privileged position of Transylvania came to an end in the

mid-18th century. The autonomy of the counties was abolished, a new taxation system was implemented, and the Transylvanian Parliament was not convoked after 1761. In the 1770's state intervention started to show signs of enlightened despotism: political and religious provisions were helped by economic and social reforms.

The inhabitants of Transylvania grew more and more dissatisfied with these changes. They especially objected to the provisions which interfered with the interests of one particular class or group. They also objected to the laws of Joseph II which were aimed at promoting the union of Hungary and Transylvania. Their objections, however, did not yield any results, as they were not able to resist the policy of the royal court (apart from the fact that they managed to postpone the introduction of one particular law relating to serfs and vassals). This failure to produce any result was the more remarkable since the court could not rely on any followers of the Enlightenment in Transylvania. There were only few followers of the new philosophy in the Pricipality of Transylvania, and therefore they were isolated. In addition, they belonged to different ethnic groups, spoke different languages, and had different political aims: both the Hungarians and the Saxons went their own ways. In no part of Hungary was Josephinism (the system of Joseph II) steadfastly supported, and Transylvania proved to be the least enthusiastic supporter.

Before his death Joseph II repealed most of his laws, including those concerning Transylvania. This act, however, was not caused by the Transylvanian nobility. The re-establishment of the state of Transylvania before 1780 meant that Transylvania was totally separated from Hungary, and it also prevented the notability in Transylvania and Hungary from contacting each other, and in so doing forming an opposition to the royal court. In 17th century Transylvania there emerged the idea called Transylvanism, and this survived into the 18th century, too. Its representatives were convinced that Transylvania was "more Hungarian" than Hungary itself, and regarded themselves as the genuine preservers of national traditions. In the early 18th century Mihály Cserei wrote a chronicle, in which he blamed all the problems in Transylvania on the politicians of Hungary; later Transylvanian writers (Péter Apor, Kata Bethlen, György Rettegi) tended to defend traditional customs, morals, and the old way of life, or Protestantism, which was closely connected to this latter. They were proud to highlight the importance of the problem of Transylvania even when the attention of most thinkers in Europe was distracted from "local questions" by the French Revolution (József Nalácsi). The same pride can be discerned in the Saxons, who were ready to defend their own language, or, more precisely, their dialect (Michael Conrad Heydendorf).

The idea of Transylvanism changed in the 18th century. Far from exhibiting the pride noted above it merely concentrated on answering the scornful comments of the Hungarian nobility, whose economic position at that time was healthier. One of the results of Transylvanism was that Transylvanian culture in the 18th century was more characteristically Hungarian than the culture of Hungary itself; at the same time, however, it was more conservative. The Transylvanian men of letters living in the royal court in Vienna (Ábrahám

Barcsay, Sándor Báróczi, etc.) appeared to be more modern in their works than those who actually lived in Transylvania. Transylvanism was also to defend the autonomy of Transylvania, but the union of Transylvania and Hungary was not supported by the royal court in Vienna either. Leopold II made use of the revocatory law of Joseph II, and re-established the chancellery of Transylvania.

The Transylvanian nobility stuck to tradition, and this concealed not only the values of the Enlightenment and the advantages of the union from them, but the topical problems of the age, too. They did not take into consideration the change in the proportion of different ethnic groups, particularly the sudden increase of the Romanian population. The Romanian memorandum introduced in the Transylvanian diet of 1791, called Supplex Libellus Valachorum, demanded the recognition of the Romanians as the fourth nation of the territory by referring to a false ideology, viz. that of Daco-Romanian continuity. The diet denied the petition by referring to the Romanians' shortage of privileges, a reason no more out-of-date than the theory of Daco-Romanian continuity itself.

Although significant changes took place in the economic and political life of Transylvania in about 1770, it was not until the last years of the century that these had their influence upon intellectual life. However, despite the conservative character of Transylvania, after the fall of the Hungarian Jacobin movement the sanctions of Emperor Francis reached the Principality, too. The devotees of the new spirit of the age could only hope for a better future.

GYÖRGY SZABAD

Views of the Relations between Hungary and Transylvania as Defined by Political Law in the Age of Transition into Capitalism

The author of the paper thinks that the monograph offers more information than any history of Transylvania published so far, and that arguments in it also measure up to expectations. He comments on the brilliant chapters of Ambrus Miskolczy and Zoltán Szász. Szabad's remarks concern one topic only: the changes in the views of relations between Hungary and Transylvania as defined by political law between 1830 and 1870.

The author mentions the responses of Miklós Wesselényi and Ferenc Kölcsey to the arguments urging the union of Hungary and Transylvania on the basis of traditional law. Wesselényi and Kölcsey stressed that first of all the Transylvanians themselves should manifest their political will. In 1833 Wesselényi spoke on behalf of an English method, and suggested canvassing for signatures (both within and outside circles of nobility) for a petition demanding the union. Later Lajos Kossuth not only summarized the arguments for the union, but also added further arguments concerning international politics. He emphasized that German expansion and the agressive policy of Tsarist Russia were a danger to the Hungarian nation, and therefore the idea of the union was a matter of life and death.

It should be remembered that first Wesselényi, and later László Teleki and

Kossuth, respectively, threw light on the differences between Hungary and Transylvania, and considered it necessary that the autonomy of some local authorities in Transylvania should be maintained. They intended this idea as a response to the fear in Transylvania that had been deliberately fuelled by the government in Vienna and by the conservative Transylvanian aristocracy, who clung on their privileges. In 1848, after the codification of the union, the political forces objecting to the union became active, resorted to arms, and thereby counteracted local authorities' intention to maintain autonomous.

After 1849 the Habsburgs abolished the union, and the Hungarian, Romanian, and Saxon political ambitions to re-establish it started to diverge. At the same time, realizing that enmity would only serve to strengthen the Habsburgs, the Hungarians and Romanians made attempts at mutual rapprochement. The summary in *The History* renders an accurate picture of the negotiations between Hungarian and Romanian politicians living in exile, and of the negotiations between the former and the Romanian principality. The author of the present paper, however, thinks that the monograph is lacking in details about one particular fact: the plan of the Danube Alliance, which was issued in 1862. The Alliance contained the idea that the group of Hungarian politicians led by Kossuth in exile was ready to hold a plebiscite on union in Transylvania and abide by the outcome of the popular decision, but only if Hungary managed to achieve independence from Austria.

After the compromise of 1867, which re-established the union, Kossuth wrote a letter (unpublished so far) in the spring of 1870. In this he maintained his opinion that the vital interests of an independent Hungary could be reconciled with those of an autonomous Transylvania, and told the politicians asking for his advice that they should not regard the union within the dual monarchy as a final unification. Instead, he felt that they should let the Romanians have some autonomy, in order to make up for what was lost in the enmity of the past and to achieve peaceful co-existence of the different nationalities.

PÉTER TAKÁCS

The General Characteristics of Transylvanian Society in the 19th Century

The authors of the three-volume *History of Transylvania* have filled a social gap which has been increasingly evident in Hungary over the last fifty years. They deserve credit for their soberness, for the impartial investigation they have carried out, and also because they have endeavoured to clarify the past, keeping in mind its composite character. This attitude and intention can be discerned in the chapters in which Ambrus Miskolczy and Zoltán Szász have outlined the complicated system of 19th century Transylvanian society. These chapters are the more valuable in that since the beginning of the 20th century historiography and sociology in Hungary have totally neglected research into the regional characteristics of modern Transylvanian society.

Miskolczy and Szász had only very few preliminary monographs and studies to rely on. This also made their jobs arduous, because as soon as historians gave

up researching the modern history of Transylvania, this latter was replaced by political nationalism, in which truth was subordinated to the despotic reign of the interests of various parties. Instead of the peaceful co-existence of various cultures, languages, and ideologies, based upon the common past, there developed a tragic situation, comparable only to Dante's Inferno. At the turn of the century historiography – even regional historiography – came to a standstill.

For many centuries Transylvanian society was based on feudal privileges, which were closely connected with various ethnic groups. Until 1848, this society preserved its feudal structure and autonomy in the governing of its territory. But the reason why the population of Transylvania was heterogeneous was not only the feudal structure; it was also divided by religion and ethnicity, the more so, because the different ethnic groups practised different trades and inhabited different regions.

This stage of social development has been thoroughly analyzed by Ambrus Miskolczy. The factors mentioned above brought about inflexibility, diversities, and the suffocating power of the past, deeply rooted in traditions. All these have been referred to by Zoltán Szász, too, in the chapter on society in the capitalist era.

As a result of the shortage of preliminary studies, however, both authors fail to give analyses of some important relations in this peculiar society, viz. those between the different ethnic groups, relations between Transylvania and the surrounding countries in later periods, and the significance of the ecclesiastical and secular authorities of the ethnic units.

The same applies to the relations between the various ethnic groups of Transylvanian society and the Romanian Principality (later the Romanian Kingdom), the German Alliance (later the German Empire), the Turkish Empire, Tsarist Russia, and the different relations with the Hungarian Kingdom and the Habsburg dynasty. Among the effects of these connections the authors have only mentioned the migration caused by economic factors.

As numerous instances in history have shown, whatever the period, the transition from feudalism to the different structure of capitalism has been hard even in countries with more favourable geographical positions, better-developed economies, only one homogeneous ethnic group and one religion. Even allowing for this, the metamorphosis of Transylvanian society was especially hard and long. This has been mentioned by Zoltán Szász, but he fails to give an analysis of the transition, its advantages and disadvantages, because of the burning want of preliminary studies.

Szász, at the same time, has written a brilliant chapter on the social structure in the late 19th century. He has given an accurate picture of the population which formerly belonged to the principality of Transylvania, and which later formed an organic part of the dual monarchy between 1867 and 1918.

The reader will find the picture given of the traditionalist aristocracy, the nobility maintaining its position, the peasantry, and the stratification of the working-class successful. The presentation of the middle classes, however, is less satisfactory, and very little information about the intelligentsia of 19th century

Transylvania is included, although it must have played an important role in the economic and social modernization of the region.

For all the limitations mentioned above, the reviewed chapters of *The History of Transylvania* are of great significance. The authors have approached historical problems in a scientific way. This approach should take the place of those arbitrary interpretations which have led millions of people to accept a distorted image of their past. The authors have also smashed a taboo. So far even historians themselves have believed (or made themselves believe) that if they keep quiet, they will not do any harm to the past. Today the authors convince us that silence is no remedy for injustice, misinterpretations and false evidence.

The few errors and limitations of the volume have drawn the attention of today's experts and would-be historians to those problems which require further research. A plethora of facts and phenomena of the past are still hidden, but they should be revealed; they will serve to make life more human for people in Transylvania today.

ANDRÁS FEHÉR

Transylvania and Hungarian Policy in 1918 and 1919

The greatest merit of the chapter on 1918 and 1919 in *The History of Transylvania* is that it does not consider the policy of Károlyi's government towards national minorities (the defence of Hungary's integrity) nationalist, but neither does it regard this policy as political realism after 31 October 1918, pointing out that there was no hope of defending national integrity at that time. The author of this chapter has used the sources in an unbiased way, and drawn a realistic portrait of the history of Transylvania and of Hungarian policy in the period discussed here.

According to the monograph, the representatives of Károlyi's and Jászi's government guaranteed the Romanians the right of secession during their negotiations with the representatives of Romanian-Transylvanians in Arad. The author of the present paper, however, thinks that Károlyi and Jászi only wanted to guarantee the right to establish the Romanians' autonomy within the country. Even this was important, since it was with this proposition that Károlyi's government offered the greatest concession to national minorities.

The chapter's main idea, that in the period of the People's Republic Károlyi's government aimed to guarantee the national minorities the right to independence, may also be questioned. Mihály Károlyi and Oszkár Jászi were thinking in terms of administrative and cultural autonomy only, whatever the national minority. This was what they meant by "autonomy" from late November 1918; that is to say, they withdrew the concessions they had been about to grant in Arad.

The image of the democracy in Hungary in 1918 and 1919 is not subtle enough. Although Károlyi and the majority of the Hungarian National Council shared the idea of radical democracy and concentrated on social problems, the social system based upon this idea could only partly be realized: the country

gained independence, the republic was established, there were new political principles and personalities, political and civic rights were granted. At the same time, the development of economic and social democracy (i.e. democracy in the administration and the Parliament) proved to be very slow. But the new authority itself was based on a political faction which included not only socialist and progressive middle-class members, but also the representatives of feudal, conservative, and clerical policy.

The conservative factions of the Independence Party, for example, declared a demand to maintain sovereignty, while chauvinistic ideas and efforts could also be discerned in the other parties and intellectual movements. Thus, former efforts still continued obstinately among the new circumstances, and, as a result, Hungarian democracy was not as attractive to the Romanian-Transylvanians or the Slovaks living in Hungary as it appears to be in the chapter discussed here.

The author of the chapter has itroduced a new term to characterize Károlyi's policy: *democratic integrity*. I think this term is accurate. From November 1918 Károlyi and his followers were fully aware that it was almost impossible to maintain the integrity of the country any longer. The idea of democratic integrity, on the one hand, was intended to organize and establish the new political power firmly, by achieving popularity for the government, as the defence of integrity was an effort generally appreciated. On the other hand, this idea was also a natural consequence of Károlyi's democratic and pacific principles.

From late December Károlyi and his followers interpreted territorial integrity mainly as the maintenance of economic independence, although they also connected it strongly with the idea of democracy: they said that the various nations of Hungary would practice not only economic, but also legal, political, and social equality. Károlyi wanted to avoid a situation in which there were small states at enmity, and which abolished the former economic and territorial integrity of the country. His ideal was a bigger economic unit, actually a future Hungary which was based on "peaceful coexistence and the solving of social problems", and which with its democratic social system was a forerunner of the "civilized Western world" in Central and Southern-Eastern Europe. With all these efforts, Károlyi also hoped to earn the support of the victorious countries at the peace talks, or at least to win their consent to hold a plebiscite. Unfortunately, as a result of historical circumstances, he was not able to realize his progressive ideas. Károlyi's government was established too late to have the opportunity of carrying out all the ideas mentioned above. It was not their fault; we can only admire their heroic efforts.

ZSUZSA L. NAGY

The Relations between Freemasonry in Hungary and Transylvania between the Two World Wars

Until 1940 the bourgeois-democratic and anti-Nazi or anti-German circles in Hungary and Transylvania were in the main connected by scientific and literary life on the one hand, and freemasonry on the other. The problems of Hungarian-Transylvanian freemasonry after 1918 reflect the problems of the Hungarians living in Transylvania at that time.

According to the Polish scholar, Ludwig Hass, between 1867 and 1918 "the Symbolic Grand Lodge of Hungary was the only permanent and strong organization of freemasonry in Central and Eastern Europe." In the Austrian part of Austria-Hungary the proscriptive decree of 1795 was still valid, while in Hungary freemasonry was given the green light after the compromise of 1867, and masonic lodges started to thrive. The so-called "frontier lodges" in Hungary, for example, admitted Austrian brethren.

The situation changed after 1918: masonry was guaranteed freedom in the neighbouring countries, while in Hungary the counter-revolutionary regime renewed and affirmed the proscriptive order issued by the Hungarian Soviet Republic (1919). Moreover, the regime took further measures against certain members of lodges, its propaganda accusing freemasonry of causing the country's disaster (the loss of an enormous amount of territory after the First World War and the revolutions of 1918 and 1919).

Leading politicians and other public characters were among the members of lodges in Austria and the countries of the Little Entente; men of high rank, for example E. Benes, and Alexander, King of Yugoslavia, also endeavoured to benefit from freemasonry in order to achieve unity in the new states as soon as possible. They established "national Grand Lodges", which co-ordinated all the lodges within a country, but held in respect the principle that the members' mother tongue should be used in every lodge. This was the more remarkable as the use of the Hungarian language was forbidden in Czechoslovakian public life, and it was virtually banned in education, too.

Before 1918 the brethren in Hungary were the backbone of freemasonry in Central Europe. After 1918, however, it was they who needed the support of the lodges in the neighbouring countries. But they did not always get the support they wanted; moreover, the Hungarian freemasonry of Transylvania, which belonged to the Romanian Kingdom, were to face a crisis.

According to Gerard Serbanesco, before 1918 the Romanian freemasonry in the Regat (i.e. beyond the Carpathians) found various means to achieve "the great national goal", "the union of the three principalities", i.e. the annexing of Transylvania to the Romanian Kingdom. After 1918 the Romanian National Grand Lodge (which had been established in 1880) intended to co-ordinate the freemasonry of the enlarged country by making the Romanian language obligatory in the Hungarian lodges, too. At the same time authorities and the police continued to molest and persecute the Hungarian lodges, until, on 10th September 1919, the Union Lodge in Kolozsvár (also established in 1880)

turned for defence and help to the Grand Lodges of Berlin, Paris, London, Rome, and New York. The title of the memorandum was *A Cry of Distress from the Heart of Transylvania;* it was sent to József Balassa, the well-known linguist, who was the grand master of prohibited freemasonry in Hungary between the two wars.

It was not until 1922 that the international organizations of freemasonry instructed Ossian Lang, the grand master in New York, to go on a visit to Budapest and Transylvania, and try to alter the situation. (O. Lang himself gave an account of these events in a short book in 1927.)

Lang's visit proved to be successful. In 1922 the Symbolic Grand Lodge of Romania, which co-ordinated the Hungarian lodges of Transylvania and the Banat was established. From that time on Hungarian lodges were allowed to use the Hungarian language, too.

By the late 1920's a persistent and profitable connection between the brethren in Transylvania and those in Hungary had developed, and also between freemasonry and democratic bourgeois groups. The Ady Society in Transylvania and the Hungarian National Union of Commerce played an important role in establishing these connections.

But the tension in Romanian freemasonry still did not abate. This could only happen if, firstly, Romania followed the example of the other Little Entente countries and established a Grand Lodge co-ordinating all the lodges of the country, and, secondly, granted members of any lodge the right to use their mother tongue. In 1930 the Symbolic Lodge co-ordinating the Hungarian lodges of Transylvania and the Banat was united with the Romanian Grand Lodge of Brassó (Brashov); subsequently the Union Lodge in Kolozsvár was also able to launch a periodical. In 1934 the unified Grand Lodge of Romania was established, with Mihail Sadoveanu as its grand master.

By the time the situation of Hungarian freemasonry in Transylvania had become settled, the further activity of freemasonry in general was made impossible. Romania was the first country in the region in which the Prime Minister, Octavian Goga, prohibited the lodges, but, at the time of Goga's fall, the implementation of his order was not complete. In 1937, however, the inauguration of royal dictatorship and the decree of King Charles put an end to the activity of freemasonry. 14 lodges were closed in Transylvania, their buildings were seized, the members were harassed and persecuted. Balassa informed the delegation of the Association Maconnique International, who were on a visit in the Danubian basin, of these facts. He also gave them documents concerning the situation in Transylvania.

In 1940, after Vienna Award II, Northern Transylvania and the Székelyföld (the Székelys' land) were annexed to Hungary. The situation of Transylvanian freemasonry, however, did not improve; it was still prohibited. But the connection of the brethren did not break off. Marcell Benedek, who was the last grand master in Hungary after the Second World War, and Ferenc Dobó, bookseller, member of the Union Lodge in Kolozsvár, organized the first so-called "book-day" in Transylvania. This made the meeting of freemasonry possible. (The first

"book-day" in Hungary was initiated by Géza Supka in 1929. Supka was the first grand master in Hungary after 1944.)

From 1941 the police and the gendarmerie carried on vast investigation into Transylvanian freemasonry, as the members formed an active branch of anti-Nazi opposition. In January 1943, when Miklós Kállay was Prime Minister, the members of the Union Lodge in Kolozsvár were sued. A writer and journalist belonging to the extreme right wing published the names of the sued persons before the trial. But it came to light that the accusation was not based on incontrovertible evidence, and since the government's policy was to attempt to move closer to the Allies after the rout of the Second Hungarian Army at Voronezh (January 1943), the accused were acquitted. Subsequently, however, the members of the lodge accused the journalist of criminal libel, and eventually he was sentenced to three months' imprisonment.

After the Second World War, masonry was granted freedom in every Central-Eastern European country. Between 1948 and 1950, however, freemasonry came to an end everywhere (thus, also in Romania and Hungary), as a result of enforced political changes.

DOMONKOS SZŐKE

The Periodical "Magyar Szemle" and the Problem of Transylvania

The present study is intended as a contribution towards the problem of Transylvania's position in a certain short period, by throwing light on some lesser known historical facts. In short, the periodical *Magyar Szemle* was popular with a limited intellectual circle in the inter-war period. Although it was strongly connected with the government, and, as a result, it had to undertake to support its revisionist policy, it still managed to maintain its independence within certain limits.

Magyar Szemle was launched in 1927, which was the most successful year of Bethlen's "consolidation policy". István Bethlen, then Prime Minister of Hungary, endeavoured to strengthen the foreign policy of the country by making connections with various other countries. One of the ultimate aims of this foreign policy was to change the borders of Hungary as determined by the Treaty of Trianon, but *Magyar Szemle* never became a faithful supporter of this intention. Instead, it took it upon itself to outline the main spiritual forces of Hungary at that time, and its goal was to attract the attention of the intelligentsia. One of the reasons why *Magyar Szemle* turned towards the "conservative reform policy" of Bethlen was that the editors intended to make a distinction between the policy aiming at changing the "Trianon borders" and the policy of the Hungarian right wing, which was irredentist and did not take reality into consideration.

The analysis of the ideas published in *Magyar Szemle* have also served to point out the fact that Hungarian foreign policy in the inter-war period did not only mean an endeavour to change the "Trianon borders". To support this argument the author of the present study refers to some publications which

point out the unique place of Transylvania in Hungarian history in general and in the history of Hungarian culture in particular.

The image of Transylvania as reflected in *Magyar Szemle* was influenced by the fact that Count István Bethlen himself had been born in Transylvania, and as a result of the Treaty of Trianon he lost not only his homeland, but his estates, too.

To put it briefly, the study concludes that the research into the problem of Transylvania's national status has been used by various political interests to further their political aims. What seems to be indisputable is the fact that Hungary lost its territorial integrity not only as a consequence of nationality problems, but also as a result of unfavourable changes in world history, and both these facts contributed to the monarchy's losing its territorial integrity. The authors of *Magyar Szemle* took it for granted that once the international situation became more favourable, the country might regain its territorial integrity.

MIHÁLY KOROM

From Vienna Award II to the Armistice

It is fairly clear that *The History of Transylvania* could have paid less attention to 20th-century events than those in earlier centuries. This is due to political reasons. Historiography is compelled to make concessions in favour of political explanations. While we accept this as 20th-century reality, we will not accept the way of thinking which claims that historical events that took place centuries or a thousand years ago have their *political significance today. No state should justify its policy today "by right of the historical past", under cover of Marxism. Justifying the policy towards national minorities by referring to events – real or invented – in the distant past is an abuse of history.*

The idealized or simply presumed historical past plays an important role in the policy towards national minorities in the Romanian Socialist Republic, and this is closely connected with the "cult of the individual" today. This is the reason why those whose nationality or mother tongue is not Romanian have been excluded from among the natives of the country. Political propaganda today tends to forget about the fact that the original natives were Slavic tribes, while it considers the Hungarians, the Saxons, and the Serbs in Transylvania aliens. (The Hungarians have been living there for a thousand, and the Saxons for seven hundred years at least!) The right to the mother tongue and the rights of national minorities in general are not regarded as natural human rights in Romania. As a result of Romanian chauvinism *the two million Hungarians, the five hundred thousand Germans, and the Serbs in Transylvania are not treated as Hungarians, Germans, and Serbs, but as "Romanians speaking Hungarian, German, or Serbian."*

However, the tyrannous elimination of national minorities (who are actually natives of the region) based upon the principles and the practive mentioned above, and guided by the state itself, cannot be the subject of a scholarly

discussion. What we must do first of all is to make a distinction between the events of the past and the political life of the present.

We must make a distinction between scholarly discussions and political debates even when dealing with modern history, although this is much more difficult than in the case of earlier ages. The primary function of historiography is not to strengthen the political power of its own age; it must approach its subject objectively, keeping in mind the interests of mankind. Marxist historiography should not forget what Lenin wrote in July 1916: "When the prolitariat creates socialism in place of capitalism, it will also create the conditions for abolishing national oppression completely, but this *possibility* will only be realized if democracy is established first of all, which must also include people's freedom to give their opinions about the borders of their countries, and also the right to secede."

It is a duty of historiography to carry out research into the inter-state treaties of this century, like Vienna Award II, or the Romanian and Hungarian armistice agreements in 1944 and 1945. Such treaties and agreements usually reflect the power relations of the relevant age. At the same time, they must also contain principles which will guarantee that the agreement or treaty will be generally accepted without force even if the relationship of power should change. This is only possible by facing the reality of the relevant historical situation.

*

As is well known, after the First World War the Eastern part of the former Hungarian Kingdom and the whole territory of Transylvania with its great number of Hungarian and German inhabitants were annexed to victorious Romania. The total area of the annexed territory was 103,093 square kilometres. According to the census of 1910, *53.8% of the inhabitants in these regions spoke Romanian, 31.6% Hungarian, 10.8% German, and 3.8% other languages as their mother tongues.* This data shows that the "regulations" forced by the dictate of the victorious imperialist powers at Trianon in 1920 did not correspond with the principle of national autonomy, nor with that of ethnicity (see *The History of Transylvania,* Vol. III. p.1729).

While we acknowledge the demand of the Romanians for a part of the region in proportion to their population, it is neither a fascist, nor a revisionist, nor an anti-socialist idea to claim that there could have been a more humane solution to the national problems than the imperialist dictate in 1920. *The validity of the latter was questioned as early as the inter-war period. The Soviet Union and the Comintern intended to re-establish the borders on the basis of Marxist principles and that of national autonomy, and started talks on the subject with all the relevant parties, among them the Romanian Communist Party. Other countries, too, supported the proposal. The main question was: what would the national and international aims of a fair rearrangement of the borders be?*

Horthy and his followers had unfounded territorial demands. They wanted twice as much territory as was realistic if one bears in mind the Romanian to Hungarian population in Transylvania. The official Romanian point of view, however, was no less unrealistic: they were less interested in territorial demands

than in an exchange of population. To reconcile Hungary's and Romania's points of view proved to be impossible *in the Hungarian-Romanian talks at Turnuseverin in the summer of 1940*. Therefore, the two parties could not come to a compromise.

The author of the present paper has found evidence showing that before the Second World War the Soviet government was ready to support a fair Hungarian demand for a part of Romania, just as it actually did support Bulgaria's demand for South-Dobrudja. The Soviet government also let succeeding Hungarian governments and the governments of other countries know about its intention to support Hungary. Furthermore, before the Soviet government induced Romania to yield Moldavia and Bukovina to the Soviet Union in late June 1940, it had encouraged Teleki's government of co-operation to get back those regions inhabited by Hungarians in Romania. Teleki's government, however, refused to co-operate with the Soviet Union, although this could have been advantageous for Hungary. Instead, it chose a military solution to the problem, after the Hungarian-Romanian negotiations were broken off. By August 1940, however, the Romanian government had become an ardent supporter of Hitler, and as a result, both Hitler and Mussolini did everything they could to prevent the Balkans from becoming included in any military action. *It was in this situation that the Nazis started playing the role of an arbitrator, though they had not been asked by either the Hungarians or the Romanians.* Eventually, as a consequence of terror and strong pressure, both Hungary and Romania were compelled to accept the arbitration of Ribbentropp and Ciano, which was declared in Vienna on 30 August 1940.

As a result of the Award, Hungary received 42% of the territory annexed by Romania in 1920 back (43,104 square kilometres). The Romanian borders, on the other hand, were granted defence. *According to the census of 1941, 53.6% of the inhabitants in the re-annexed region were Hungarians, 40% Romanians, and the rest were Germans, Jews, and other nationalities.* This data does not contain the number of those who had fled from the region, as a result of persecutions. Thus, between 1918 and 1940, 300,000–350,000 Hungarians had fled from the arbitrary power of landowners to Hungary or America. In 1940 and 1941, on the other hand, 90,000 Romanians escaped from the restored Hungarian domination to Romania. The mutual persecution of national minorities did not stop during the war, as a result of the two fascist-type dictatorships. While 150,000 Hungarians (out of more than 500,000) were forced to leave their homelands in South Transylvania, Horthy's dictatorship compelled more than 100,000 Romanians (out of more than a million) to leave Northern Transylvania.

Formally speaking, *more than half (i.e. the absolute majority) of the population in the re-annexed region were Hungarians,* which was also inhabited by the Germans who had voted for Hungary in December 1918. *Nevertheless, Vienna Award II did not serve to be a compromise in the debate between the two peoples. This was a dictate* creating even more serious minority problems than the Treaty of Trianon itself. The Nazis stirred up further animosities between the two countries, hoping to use them against each other, in favour of the German

Empire. In 8 out of the 12 counties annexed by Hungary the Hungarians were in the majority, but still there were 4 with an absolute majority of Romanians, while Romania had quite a few towns in which the Hungarians were in an absolute or relative majority.

As a result of Vienna Award II, a fair solution was left to the peace treaty that would follow the war. A better solution was urged not only by the national minorities in Romania (which formed a third of the total population in the relevant region), but also by the English and American governments until late 1945, and even by the armistice which Romania declared in September 1944. There were several proposals made to solve the problem in a more humane way, based on such urging. But the discussion of these is beyond the scope of this paper.

SÁNDOR BALOGH

On the Policy of Petru Groza's Government towards National Minorities (1945–1946)

Petru Groza established his coalition-government on 6th March 1945. Two days later the new Prime Minister sent a telegram to the government of the Soviet Union, asking for its consent to Romania's reannexing Northern Transylvania. Stalin's main condition was that Romania should grant the rights of national minorities. In the same month, Groza talked about his concept of Transylvania in the first congress of the Hungarian People's Organization. Here is the essence of what he said: "If we abolish the customs frontier between Romania and Hungary, so that our goods, the products of our work, are freely exchanged; if we abolish the compulsory passport system and replace the passports with frontier-passes; if those who want to see their brothers, sisters, parents, or children can travel freely – then, my friends, we shall have no further desire in our hearts."

Petru Groza and his government really took steps on behalf of the Hungarian national minority, in order to improve their position and start Hungarian–Romanian co-operation. Freedom of speech, of the press, and of assembly was in most cases guaranteed for the national minority in Northern Transylvania. Hungarian communists and other representatives of democratic development in Transylvania played an important role in political life and especially in the education of the national minority, which was unparalleled in Central and Southern Europe at that time.

In other respects, however, the circumstances of the Hungarian minority were far less favourable. Numerous laws which were passed after 6th March 1945 in Romania laid the foundations of Hungarian grievances. In addition, many of these laws brought about uncertainty, because their formulation made arbitrary interpretation and implementation possible. Furthermore, in many cases, local authorities sabotaged the laws and instructions of the government.

In the autumn of 1944 the Maniu guards appeared behind the Soviet army, in Northern Transylvania. These were voluntary commandos, who started

murdering and robbing the Hungarians, and even driving masses of them into concentration camps. The Romanian gendarmerie and police also arrested thousands of Hungarian men who had fled from Southern Transylvania to Northern Transylvania during the war, in order to avoid military or forced labour service. The same happened to those Hungarians who had wanted to stop fighting in Horthy's army, and therefore had returned to their homes in Transylvania. The number of people taken to camps was nearly 100,000. The Hungarians in the concentration camps were starved, regularly beaten, and even denied health provision. Many of them died as a result of the inhuman treatment they received.

As a consequence of Act 261, passed on 2nd April 1945, 100,000 Hungarians from Southern Transylvania, who had fled or moved to Northern Transylvania after 30th August 1940, were deprived of their Romanian citizenship. A number of the fugitives had left the territory of the former Romanian state after disobeying the call-up order of Antonescu's fascist regime. The same also happened to the 200,000–300,000 Hungarians who had left Northern Transylvania during the evacuation. The long-lasting uncertainty about citizenship also played an important role in the fact that the number of Hungarians in Transylvania diminished by 150,000 in the period immediately after the Second World War.

Under Act 91, passed on 9th February 1945 the Romanian government established CASBI, the Institute for Administering and Controlling Enemy's Property. CASBI assumed control of 20 banks and their branches, a total of 200 industrial enterprises and trade companies, and the private property of 16,000 people, all of whom were Hungarians or had connections with Hungary. At the same time, 30,000 Hungarians with Romanian citizenship had their property confiscated, as they were regarded as "presumptive enemy". However, we have no data at all about what happened to the property of the 200,000 "displaced persons".

On 23rd March 1945 the Monitorul Official published Act 187/1945, which made provision for the realization of the agrarian reform. Under the enacting clause of the Act any person with Romanian citizenship who had left the country with the Hungarian army was classed as a collaborator, and his possessions were expropriated. The Act also applied to those Hungarians who had obviously been forced to leave their homes, but had already returned. It did not happen, though, to those Romanians who had been called up for military labour service or who had left for Germany. Let some examples from Kolozs county show how the "equality" of different nationalities was interpreted in the implementation of the agrarian reform in Romania. In 27 villages where the overwhelming majority of the population consisted of Hungarians, 6,805 Romanian and 820 Hungarian peasants were given land.

Act 645/1945, passed on 15th August 1945, aimed at redressing the balance and offered compensation to those who had been persecuted and forced to leave their homes because of their nationality or democratic convictions after Vienna Award II. Such people had also been compelled to sell their possessions and enter into disadvantageous transactions. The act of suing for compensation,

however, applied only to the Romanians who had left Northern Transylvania. Thus, the Hungarians persecuted under Antonescu's regime were compensated for neither their financial, nor their moral loss. Consequently, Hungarians were losers in two fields: they were deprived of their possessions both in Southern and Northern Transylvania. Act 266/1946 stated openly that "reparations" applied only to Romanian chemists.

The chambers of commerce and industry appointed by the relevant Minister completed investigation into the past of tradesmen and shopkeepers in Northern Transylvania in the summer of 1946. On the basis of the investigation the licenses of 4,000 Hungarian tradesmen and shopkeepers were withdrawn; that is to say, not only were they deprived of their business premises and workshops, but even their means of living. The investigation was confined to Northern Transylvania only.

Romanian tax assessment had peculiar "standards" and features: the taxpayers in Transylvania had to pay more tax than those in the Regat (i.e. beyond the Carpathians), and Hungarian taxpayers in Transylvania had to pay twice or three times as much (sometimes even more) than Romanian–Transylvanians in the same circumstances and conditions. This taxation system did not change essentially after the Second World War, and it took a long time before it was reformed.

The Hungarians in Romania between the two world wars managed to construct a ramified and economically strong network of co-operatives. More than 1,200 co-operatives survived the war. Those of Hungarian–Transylvanians, however, also struggled for survival after the Second World War. They were discriminated against as far as credit, taxation, and the national distribution of goods were concerned. In one case a co-operative with an income of 23 million leis a year had to pay a 70 million lei tax. In the spring and summer of 1946 there arose a suggestion to "unite" all the Hungarian and Romanian co-operatives, despite the fact that the congress of Hungarian co-operatives in Marosvásárhely objected to the idea unanimously in April 1946. None the less, the Hungarian co-operatives in Transylvania were incorporated into the Romanian National Institute of Co-operatives (the INCOOP) in 1947.

Petru Groza's contemporaries also noticed the discrepancy between his declarations and the actual situation of the Hungarian national minority in Romania. However, even this did not hinder his popurarity with the Hungarians, which can be put down to the fact that Petru Groza not only conciencientiously endeavoured to remove the discrepancy, but also achieved appreciable results. In his talks and declarations he usually did not enlarge on what the core of his policy towards the national minority was. He did not clarify whether he only intended to insure human rights and fundamental freedoms of Hungarian–Transylvanians, or whether he wanted to go further and establish the collective rights of Hungarians. Soon after Groza was appointed Prime Minister the Hungarian minority were given some collective rights, but still there remained much work to do in this respect. This peculiar situation characterized the whole period in which Petru Groza was the Prime Minister of Romania.

MIHÁLY FÜLÖP

The Mission of Pál Sebestyén (Petru Groza and the Problem of the Hungarian–Romanian Border)

The 19th provision of the Romanian armistice agreement did not actually decide on the Hungarian–Romanian border: "Transylvania (or its bigger part) will be re-annexed to Romania on condition this decision is confirmed by the peace-treaty." At the session of the Council of Foreign Ministers on 20th September 1945 Molotov gave two reasons why the "Trianon borders" had to be re-established: firstly, Vienna Award II had to be abolished, and secondly, Hungary had failed to change sides in the war. These reasons echoed the views of the Western Powers in 1920, which had been accepted by the Soviet Union, too. Bidault, the French Foreign Minister, however, reasoned for applying the principle of ethnicity, which had already been accepted as a principle for adjusting the Yugoslavian–Italian border at Istria. He also spoke for guaranteeing the rights of minorities, and said that only "the reasonable provisions" of the peace treaties of 1919 and 1920 should be confirmed. Bevin, British Foreign Minister, only intended to establish a fair and reasonable border. Byrnes, US Secretary of State, said that by slightly modifying the Transylvanian border Hungary could get back half a million Hungarians. He was thinking of a region less than a tenth of Transylvania's area (3,000 square miles), but he did not intend to stand rigidly by his principle: "If the modification proves to be impossible, the American delegation is not going to enforce it." Molotov was not averse to studying the American proposal. The Council of Foreign Ministers came to this decision: "The border with Hungary can generally be identical with that in 1938; at the same time, as far as Transylvania is concerned, we shall consider the relations of the ethnic groups, and find out whether annexing a small part to Hungary would significantly modify the number of people living under foreign rule."

At the London meeting of deputy foreign ministers, the Soviet delegation suggested that "the whole of Transylvania should belong to Romania". This principle formed a part of the proposal for the Romanian peace treaty (March 11, 1946) and that for the Hungarian peace treaty (March 27, 1946). As can be seen, the Soviet point of view was obvious by this time. On 17th April the British Foreign Minister let the King of Romania know that the British government was not going to propose or support any modification of the "Trianon border", although it was ready to accept any adjustment of the border based upon a mutual agreement between Romania and Hungary. This latter statement echoed the American point of view, which had changed by the middle of March 1946. The American delegation had come to the conclusion that the "Trianon border" should be re-established, but on 10th April 1946 they proposed an amendment to the 7th provision of the Soviet proposal for the peace-treaty, saying that the Romanian and the Hungarian governments should have the right to have talks on an adjustment of the border which would significantly diminish the number of people living under foreign rule.

In May 1945 Petru Groza also thought that bilateral talks were possible: "It

is in our mutual interest that Romania and Hungary should appear at the peace-negotiations after coming to an agreement." At the same time, however, the Hungarian government considered the peace-negotiations of the Great Powers more important, and it regarded the problem of territorial adjustment as an open question. Groza himself was against any readjustment of the border, but he summed up his views for the Romanian delegation by saying that "during the forthcoming talks on the Hungarian problem it should never refer to historical rights, because these are always questionable, and it can never be decided whether it is the Hungarian point of view which corresponds with historical truth, or the theory of Daco–Romanian continuity". He added that "he had only one legal title to Transylvania; namely, that he had emancipated the Hungarian–Transylvanians in every field, and he was ready to protect this emancipation in the future; consequently, the significance of borders would disappear automatically".

The Soviet government, taking into consideration the American proposal for the amendment, also suggested to Ferenc Nagy, the Hungarian Prime Minister (who was on a visit in Moscow in mid-April), that he should start bilateral talks with Romania. On 23rd April 1946 the Hungarian government decided to send Pál Sebestyén, Envoy Extraordinary and Minister Plenipotentiary to Bucharest to propose to Groza and his deputy, Foreign Minister Tătărescu that they should start prime ministerial and foreign ministerial talks to improve relationships and solve territorial and minority problems. At the same time the Foreign Ministry was instructed to elaborate on a territorial note.

On 27th April 1946 Petru Groza let Pál Sebestyén know about the official reply of the Romanian Government: "For formal reasons Groza cannot discuss territorial questions with Hungary, as these are being discussed by the Great Powers now, and he finds it out of place that we, two small states, should anticipate their decision... Groza does not think negotiations about the borders possible, since he would find the disintegration of Transylvania not only impossible, but a fatal error, too."

The Romanian rejection of the Hungarian proposal had three consequences. In late April the Hungarian government submitted its proposal for territorial readjustment to the allied Great Powers, but, just like the Romanian memorandum submitted in London on 15th April 1946, it had no impact on the peace treaty. In the 11th session of the Council of Foreign Ministers dealing with the Romanian question (Paris, May 7, 1946) Byrnes, the US Secretary of State, withdrew his modifying proposal, as a consequence of the failure of Sebestyén's mission. Since Molotov also found it unnecessary to maintain the Soviet proposal for an amendment, the three Great Powers accepted the order re-establishing the border between the two countries as it had existed on 1st January 1938. On 29th April 1946 Petru Groza, Prime Minister of Romania summed up his views concerning the problem of the Hungarian–Romanian border and his policy towards Hungary: "Groza completely understands the interest of the Hungarian government in the fate of the Hungarians living abroad, and especially in Transylvania. He himself would have the same attitude, should a great number of Romanians live outside Romania. He also understands that keeping

in mind the Hungarians in Transylvania the Hungarian government has certain territorial claims on Romania, and asks for the Great Powers' support. ... Now the problem of the border is in the hands of the Great Powers; they are to decide. Whatever the decision might be, he will continue his own policy: he will promote a customs union, and by making the borders spiritual he will also promote the friendship of the two peoples."

JÁNOS VARGA

"Levente" and his Interpretation. Critical Comments on an Essayist's "Historical" Method

The study analyzes the methods of a Romanian essayist, Ion Lăncrănjan, and compares his statements with the facts found in historical sources.

György Száraz and Pál Köteles have already replied to Lăncrănjan's essay *Cuvînt despre Transilvania,* published in 1982.

The author of the present paper has felt obliged to write source-criticism concerning Lăncrănjan's essay. In 1986 Ştefan Pascu, Member of the Romanian Academy, and Ştefan Ştefanescu, Professor of History edited a volume entitled *Dangerous Games of Forged History (Jocul periculos al falsificarii istoriei. Bucharest: Editura Stiintifica si Enciclopedica).* The book contains 26 articles and polemics. The bulk of these criticize the views of Hungarian scholars and journalists, though there are articles criticizing the views of a Bulgarian, a Yugoslavian, a British, and a Romanian author respectively. The Romanian historian, Copoiu, received criticism, because according to him, Latin layers were deposited in the spoken version of the Dacian language as late as the 18th century. The volume, however, does not touch upon Lăncrănjan's works, statements, and method, although the authors undertook to comment not only on historians' views, but on those of journalists, too. Thus, it has been left to us to analyze Lăncrănjan's ideas.

Lăncrănjan's essay has been widely read both in and outside Hungary. Recently he has published two additional articles ("În asteptare" and "Răstălmăcire după răstălmăcire"), in which he has not only replied to the reviews published in Hungarian periodicals, but has come to further conclusions, too. Therefore, the author of the present study has undertaken to analyze the sources of all the three essays, as he is convinced that keeping silent would be historically irresponsible.

In his essay published in 1982, Lăncrănjan used Csaba Dücső's work entitled *Nincs kegyelem* (No Quarter) as source, and he referred to it as a political pamphlet. The author of the present study has carried out research into the only copy of Dücső's book still extant, and has scrutinized Lăncrănjan's method of quoting from the book.

János Varga has pointed out that Dücső's work (published in the spring of 1939) is not a political pamphlet, but a book of 188 pages, actually a novel without any sign of literary talent. With one sole exception, all the copies were pulped after the war, since the novel was regarded as nationalist, antihuman,

chauvinistic, anti-Semitic, war-mongering, racist, etc. It cannot have been passed by the censor of the Hungarian government, as censorship was not introduced until September 1939, and, as we have seen, the book was published in the spring of the same year.

Lăncrănjan has mentioned the publishing house as "Kiadó RT", although its real name was "Centrum Kiadóvállalat", and had been founded by right-wing politicians in 1922. In 1939 its managing director was Dr Iván Nagy, who belonged to the extreme right-wing opposition of the Hungarian political system.

The author of "Cuvînt despre Transilvania" has utilized the book as a source, and has quoted much of what the central hero of the novel says. Varga himself also condemns the novel, although he has still felt obliged to find out whether the quotations are accurate. He has come to the conclusion that there are essential differences between the original passages and Lăncrănjan's quotations. (These are published side by side in Varga's study.) Meanwhile, Lăncrănjan has not even hinted at the fact that he left out certain parts of the original text. Lăncrănjan's way of quoting has distorted the original meaning of the dialogues in the novel.

The central hero of the horror story is a certain Levente Torday. His first name is mentioned as a common noun by Lăncrănjan, and is identified with the "levente" movement. This latter was a military organization in the Horthy era, which all the young men in Hungary were forced to join. By presenting Levente Torday as a member of this movement, Lăncrănjan blames the atrocities committed in Northern Transylvania on the Hungarian youth of the war period in general. The author of the present paper also finds the words of the central hero terrible, but he thinks these only characterize the era and the writer of the book, not the Hungarian nation.

Supposing Lăncrănjan's utilizing of the source was well-meaning, one questions whether he had seen the original text or had used indirect sources. In 1940 a Romanian newspaper called "Universal" gave an account of the atrocities, claiming that they had been committed by gangs of the "Hungarian Levente". This account may have been one reason for Lăncrănjan's misunderstanding Dücső, and his distorted view of the novel. If this newspaper article should actually be Lăncrănjan's source, he must be condemned for pretending to know the original book, and drawing conclusions without checking the primary source.

In his response to Pál Köteles's review (Lăncrănjan: "Răstălmăcire după răstălmăcire") he has referred to the cruel deeds of the Hungarian army. Varga has examined two documents with reference to the events in Bánfyhunyad (both available in the Hungarian National Archives): the report of Lieutenant Colonel Béla Bartha (Hungarian Commanding officer of Bánfyhunyad) on the visit of an Italian–German military delegation, and a protocol made on 25 October 1940.

The documents show clearly that Archdeacon Munteanu, who was murdered, had pursued a chauvinistic and anti-Hungarian policy. He fell victim to a lynching mob of enraged local citizens; Hungarian military forces had nothing

to do with the assassination. Lăncrănjan has also mentioned a certain Nyikula, who was also murdered, and – contrary to the sources – he has desribed him as a meek local peasant, although he was in fact a policeman, who had tortured "several Hungarian people". This fact should not be concealed, though it is no excuse for his murder, of course.

The Italian–German investigating committee mentioned in the documents was accompanied by Davidescu, Romanian Ambassador, and Dr Dezső Újváry, Embassy Secretary in Bucharest. According to the file of the committe it was not in Bánfyhunyad (as Lăncrănjan has claimed), but in a nearby village called Jedd that a woman was drowned in a well. (She herself jumped into the well, as a result of her mental illness, the night before the Hungarians marched in.) In another village, called Koronka, it was not Hungarians soldiers, but a local Romanian brick-layer who smashed the window of the Romanian priest.

As can be seen, Lăncrănjan has accepted some hypotheses without researching into the documents of the committee. A contrastive study of Lăncrănjan's works and the original source has shown that Lăncrănjan separated phenomena which should not be separated, he altered historical facts arbitrarily, and established organic connections between events which had nothing to do with each other.

This is not to claim that we should not speak about those Romanian and Hungarian nationalists who stirred up animosities, and caused awful suffering between the two nations, on the basis of distorted principles. Lăncrănjan's method, however, is not an authentic exploration of the past. Historians must not yield their ground to irresponsible and superficial essayists. Both Hungarians and Romanians should aim to explore the real facts of the past; only in this way can we serve the real interests of our nations and peoples.

*

Dénes Pályi's Comment

Pályi has touched upon three questions. Firstly, he feels that it would be important to find out to what extent the national income of Hungary was modified after Transylvania was annexed to Romania. Secondly, he mentions secondary school students' poor knowledge of geography. He finds it distressing that students today simply do not know the names of Transylvanian towns. The geography of former Hungary should be taught in schools, otherwise no one will understand our history, he says. Thirdly, he thinks it would be desirable to edit and publish a book which presents a survey of all the remains of former Hungary. The majority of Hungarian historic buildings and a number of other historic sights are outside our country today. These are integral parts of our culture; therefore, both Hungarians and foreigners should have sufficient information about them.

Zoltán Kádár's Comment

Kádár thinks that those parts of *The History of Transylvania* which deal with the history of sciences, arts, and literature form a synthesis unique in Hungarian historiography. Every secondary school teacher should have this book in his library, he feels. On the other hand he remarks that the book should contain more information about the efforts to establish a medical college in Kolozsvár as early as the 18th century, although these efforts came to fruition only in 1872. According to Kádár, the monograph should also have mentioned two great representatives of Transylvanism: Ignác Born and Mihály Agnethler, who were outstanding Saxon cultural personalities in Transylvania, too.

Sándor Gebei's Comment

Gebei has drawn the authors' attention to some questions concerning the 16th and 17th centuries.

The maps in the volumes refer to the country north and north-east of Hungary as Poland, although such a country did not exist after 1569. The real name of this country was Rzeczpospolita. The difference must be emphasized, as Rzeczpospolita did not only include Poland, but Lithuania and the bigger part of the Ukraine, too. As a result of the union, it was a great power completely different from former Poland in its structure, although it was far from being homogeneous.

The ambitions of the Transylvanian princes for the Polish throne (which were sometimes successful, sometimes fruitless) could be more easily understandable if the volumes contained mare information about the constitution of Rzeczpospolita, he feels.

Gebei has also touched upon a question concerning the interpretation of Transylvanian autonomy. As we can read in *The History,* the Prince of Transylvania was able to pursue an independent policy towards Vienna and the Romanian voivodships. The Porte treated any event in Transylvania, Moldàvia, and Wallachia as a Turkish internal affair, but granted the independence of Transylvanian policy towards Vienna in order to maintain the status quo in the Danubian basin.

After 1568 Vienna also insisted on the status quo, and, as a result, the independent policy of Transylvania in the North interfered with the interests of both great powers, as this policy aimed at the political union of Hungary. Therefore, the Porte and Vienna together prevented the Principality of Transylvania from playing any role in the region apart from maintaining the equilibrium between the two empires.

According to Gebei, the question is whether the Habsburgs adopted the same policy in 1690.

Ernő Raffay's Comment

First he responds to the lecture of Zsigmond Pál Pach, which, in referring to his book *Transylvania in 1918 and 1919* has claimed that it contained nationalistic ideas. Raffay, however, is convinced that in his book he has spoken in favour of the Hungarians, without intending to offend the Romanians.

He has learned a great deal from *The History of Transylvania,* and he also mentions that some of its chapters have been assigned as required reading for majors of history at Szeged University. He thinks that the chapters of the 19th and 20th centuries are sadly lacking a detailed description of the irredentist movements organized by the Romanians.

He expresses his wish that the Hungarian mass media will contribute more information about Transylvania. He considers it to be important, as the Romanians keep on emphasizing that the Hungarian press does not write enough about Romanian successes.

The development of cultural relations could further the rapprochement of the Hungarian and the Romanian people. The basic principle is that we should not promote our national culture at the price of rejecting the culture of another people.

László Makkai's Comment

Makkai thanks everyone for their comments and replies to two questions. The first one is why the authors of *The History* have not discussed the ethno-genesis of the Romanian people. The answer is quite simple: the Romanian people did not originate in Transylvania; they only emigrated there, Makkai says. The authors did not intend to follow the polemic about Daco-Romanian continuity, as Hungarian historiography made clear its point of view several decades ago, and there seems to be no counter-argument. Makkai has emphasized that recently published historical studies outside Hungary have also refuted the theory of Daco-Romanian continuity, and he has added that these studies are politically unbiased. He thinks the most remarkable elaborations are those of German historiography, but Bulgarian and Serbian historians have also contributed to this subject.

The other question concerns the position of Transylvania in the Hungarian Kingdom in the Middle Ages. The position of the voivod has come to the fore of the debate, since this might give us a clue in the understanding of the relations between Transylvania and the other parts of Hungary. In Makkai's opinion the Tansylvanian voivod was not the ruler of Transylvania in any sense: he was only an official of the King. He had very little local power: he did not have the right to ennoble people, to allot estates, and he did not even have authority over the finances of Transylvania. The Romanian voivods, on the other hand, were rulers. Consequently, the forerunner of the independent Principality of Transylvania cannot be found in the establishment of the earlier voivodship.

Gábor Barta's Comment

He expresses his gratitude for the remarks, and feels that he will be able to benefit from them in the future. On two questions, however, he intends to reiterate his opinion. According to Kálmán Benda, Barta did not write about István Báthory and Bocskai in as much detail as they deserve. Barta answers that he has sketched a picture of both historical figures, although this sketch differs from the general consensus. It is important to point out the negative characteristics of these great personalities, too, he says.

There is an essential difference between the opinion of Géza Perjés and his own about Turkish policy towards Transylvania and Hungary. He does not accept Géza Perjés's view of the Turks' "irrational desire" for territorial expansion and their so-called radius of action. Barta thinks that it was not an "irrational desire" that urged the Turks to expand their territory, but an inherent demand in their militarist society. He adds that the limit of the Turks' radius of action was not on the border of Hungary at that time, but on that of the Hungarian regions occupied by the Turks.

Ágnes R. Várkonyi's Comment

Ágnes R. Várkonyi stresses at the outset that only severe and unbiased criticism can really assess *The History of Transylvania.* As author of the chapters on the political, social, economic, and cultural history of the period from 1660 to 1711 she also emphasizes that she owes a lot to those Transylvanian scholars who have investigated the sources of this period, and have elaborated on a number of questions in their monographs. She regrets to say that Transylvanian historiography, which has long traditions, has to face difficulties today: scholars are hindered in their research, and they do not have real successors among the young generation.

R. Várkonyi has analyzed the components of the economic consolidation of Transylvania in the Apafi era. She has also expounded on how the Hungarian politicians of the era planned the future of Transylvania, hoping that the Turkish Empire would withdraw. She has spoken about the plans to unite the separate parts of Hungary by liberating them from Turkish rule, keeping the autonomy of the principality, but treating it as an integral part of the Hungarian Kingdom. Politicians made efforts to accomplish these plans under the reign of Ferenc Rákóczi II. In the age of the rearrangement of European power relations Transylvania was still an important factor in the policy of Poland, France, England, and Holland. Therefore, further research into this age is needed. She has also mentioned that such research and the training of a new generation of historians might be sponsored by the Soros Foundation.

Zoltán Szász's Comment

Szász is gratified by the comments on his chapter, which covers the period from 1849 to 1919, but he adds that the chapter also has its limitations, which he is fully aware of. That is why he welcomes any professional criticism. In response to *György Szabad,* he agrees that a number of representatives of Hungarian progressive forces (both before and after 1867) did not mean a total annexation by the union of Transylvania and Hungary. Similarly, in Romania after 1918, the idea of the "new union" for many people did not mean an intention to abolish the differences between the two countries. In answer to *Péter Takács,* he says that there are not enough sources or preliminary studies about the local political life of Transylvania after 1867 at our disposal, apart from those concerning the nationality problem, and this makes it difficult to write a reliable comprehensive study. In response to *Ernő Raffay,* he stresses that he does not see an irredentist tendency in the co-operation between the Romanians in Transylvania and those in Romania after 1867. The same applies to the policy of the Romanian government and that of the Liga Culturala in the same period. What Raffay has referred to as "irredentist activity" was really no more than a natural relationship between the members of the same nation, mainly at a cultural level. In answer to *András Fehér,* he points out that in late 1918 and early 1919 the democratic, revolutionary government of Károlyi and Jászi did not aim to re-establish what had been Hungary before the war. Instead, they intended to establish utterly new political relations, based upon trade, with the nations and territories in the Danubian and Carpathian basins.

Béla Köpeczi: The Conclusions of the Discussion

I.

I agree with all those who have called this conference an important opportunity to discuss *The History of Transylvania* objectively; let me also express my thanks to the organizers. Our aim has been to render an up-to-date and detached account of a territory and its population which has belonged to different states over the centuries, and which, therefore, has been the subject not only of historical disputes, but also of political polemics. We have established such a view and methodological principles which have enabled us to come close to if not fulfil that aim.

Let me point out, first, that we have endeavoured to make use of a wide range of historical sources, and to take into consideration the views of historians of different nationalities. The task has been a great challenge for all the authors especially since we have been aware that the only way to benefit from the preliminary studies has been to write *comparative studies*. One cannot achieve a detached view without comparisons. In some parts of *The History* this comparative method has been successful, while in other parts less so; the limitations of these latter have been caused by a shortage of sources or preliminary studies. All the authors and editors of the book have stressed that there are many questions concerning the history of Transylvania which we have not been able to answer in the monograph. Our discussion at the present conference has confirmed this claim, and it has also indicated various tasks for future historians.

Secondly, we have decided to present *the history of all three ethnic groups in Transylvania,* in order to give a detached view. The massive histories of Transylvania published so far have distorted the picture to a greater or lesser degree, because they have presented the characteristics of national development and the relations between the ethnic groups by concentrating on one ethnic group only. I believe, on the whole, we have managed to break this tradition; in those parts of the book where we have perhaps failed to provide a balanced view, it has not been our intention that has prevented us from doing so, but rather circumstances beyond our control: namely the shortage of sources and preliminary studies at our disposal.

Thirdly, we have endeavoured to benefit from that *up-to-date aspect* that has been elaborated in Hungarian Marxist historiography on the basis of general Marxist theory for the past thirty years. As a result, we have approached our

subject from a complex perspective: we have intended to provide a history of economic, social, and cultural life, pointing out the main tendencies in different ages and in the different ethnic groups. I think, in this respect, we have presented many original ideas, although some of the general tendencies are "hidden" in the chapters on various periods.

Fourthly, we have endeavoured to find the place of Transylvania in the history of *Central Eastern Europe,* and to analyze its relations with Hungary, the Romanian principalities, and with other countries. This method has helped us to point out not only certain peculiarities of Transylvania, but also those features which it shared with the other countries. I consider this latter as important as the former.

Last but not least, I feel, we have all been spurred on by the desire *to break with the traditions of nationalist historiography.* We have been able to compare the biases of Romanian, Saxon, and Hungarian historiography on the one hand, and the intention to dispose of nationalism on the other. This comparison has also brought home to us that we should continue the polemic only when it is necessary, i.e. when we must indicate the difference between our views and those of other historians. But we cannot continue in the same fashion as the nationalist historiography of previous eras, although we have to face the fact that nationalist historiography has not disappeared as yet. History itself and our personal experiences have convinced us that we cannot form any judgement on the basis of nationalism. I think our intention to give an unbiased image of Transylvania has been generally appreciated both in Hungary and abroad, although only by those who have not assessed our work from the point of view of old and recent political polemics.

The review of our monograph published in *The Times Literary Supplement* (2 October 1987) is very gratifying. The author, Norman Stone, Professor of history at Oxford, has called *The History* "a scholarly work of high standard". We the authors and editors are grateful to Professor Stone for his review, especially because others have accused us of being "reactionary, nationalist, fascist, and the followers of Horthy".

One may ask why *The History of Transylvania* has got such a bad reputation in the Romanian press, and even in some Western periodicals. The answer might throw some light on different attitudes in the 20th century. Let me refer to three reasons for this reputation now, since I am convinced that we have to understand the motives for the reasons behind the charges, otherwise we cannot give an accurate answer to them.

The first reason, I think, is that socialism does not develop the same way in all socialist countries. More precisely, I am talking about the renewal of socialism. One of its most important elements is *the revision of the relations between politics and sciences.* Let me remind you that in 1969 the Hungarian Socialist Workers' Party formulated its principles concerning the relations mentioned above. These principles contained the acknowledgement of the relative autonomy of sciences, their freedom in research and their right to seek the truth in their own way. This also means that we are to discuss not only some questions concerning the history of Transylvania, but the whole of our history. In connec-

tion with the history of Transylvania, for example, one focus of our interest has been the policy of the ruling class (including political errors and false political decisions), both in Hungary and in Transylvania.

One of the consequences of our policy today, and, let me add, a consequence of the development in our intellectual life, is the intention to abolish taboos. The history of Transylvania cannot be a taboo either. Not only is Transylvania strongly connected with the Hungarian past, but also with the Hungarian present. We spent ten years working on *The History of Transylvania,* and the fact that a work like this could be published reflects very clearly the change that has taken place in the scientific and literary life of Hungary. The problem I am talking about is that of the freedom of debate, which, I think, is a significant part of our image of socialism. The first reason why some historians have attacked *The History of Transylvania* calling it a means of political propaganda is that they do not share our views about the importance of opennes.

The second question is closely connected with the first one. It is this: *Can we expect any view of history to form a part of an official ideology?* To put it another way: do historians have to represent an "official point of view" when discussing unsettled historical questions? I think both the modern interpretation of national identity and an up-to-date ideology include the conviction that controversies and debates cannot be excluded when we intend to analyze and assess the past – even though, undeniably, there is a general desire to come to a consensus on political and scholarly questions.

It is difficult, however, to give reasons if we have to face the political ideology that Zsigmond Pál Pach referred to in his lecture. Let me remind you of the three basic elements of this ideology. The first is the intention to establish the idea of the continuous presence of an ethnic group in the region since the age of the Roman Empire until the present, deliberately disregarding all the changes that have taken place, in order to maintain some sort of "historical right". The second is a question which becomes important when a value judgement about a nation is formed: which nation came to this part of Europe first of all, and more particularly, what characterized its way of life? The third is that this ideology projects the present national and ethnic relations back to the Middle Ages and modern times, and regards this distortion as a natural consequence of national independence and consciousness. It is difficult to have a scientific discussion if we have to face such views. If we try to do so (as we really did) we are accused of wanting our territories back. We are not ready for a political polemic in this fashion, and we will not accept politics and historiography connected in this way.

Thirdly, let me mention the question of the *policy towards national minorities.* If one supposes that the problem of national minorities has been solved either in this region or in any other part of the world, then, consequently, one cannot talk about any conflicts or further problems. I think, however, that nowhere in the world can we regard the nationality problem as non-existent; experience also supports this. If we approach the history of Transylvania keeping in mind the nationality question, we shall come to the conclusion that coexistence of different nations may lead to co-operation, but to conflicts as well. Our history has

demonstrated both. If any political ideology does not accept this idea, it cannot avoid a controversy with history itself, the conflict with the reality of history, and also with the international consensus on present-day rights and duties.

It must be emphasized that this political polemic is not confined to Romania and Hungary only; it is more far-reaching. Many intellectuals in the West, too, suppose that we have revived a sort of old "Balkan debate", as it is usually referred to. I believe we have demonstrated in *The History of Transylvania* that far from continuing the polemic started in the late 19th and early 20th centuries, we have established historical facts and drawn public attention to problems that need to be solved. We have dealt with the nationality problem and other questions, too, keeping in mind the interests of socialist development and renewal.

II.

As editor-in-chief I am grateful to everybody who has contributed to this discussion. At the same time, let me say a few words about our proposal to improve our work in further editions.

I am sure we cannot avoid the problems of *continuity,* of Romanian *ethnogenesis,* or of the relation between the two. There seems to be a general need to address this question in Hungary. Of course, the authors could not take it upon themselves to discuss the history of Romanian ethno-genesis in *The History of Transylvania,* but our point of view should be made clear on this topic, too. There is no denying that romanian is a Neo-Latin language, and, obviously, it must have developed somewhere. Consequently, we shall have to present our view of the origins of the Romanian people and their language in more detail than in *The History of Transylvania.*

Another central question is that of *the Transylvanian voivodship in the Middle Ages.* We have heard a lot of suggestions for further research into the role of the voivodship in the development of Hungary in the Middle Ages to be carried out.

We agree that we shall have to analyze *the general tendencies of long periods* in economic and social life, and in the development of the establishment by concentrating on the process rather than focusing on minor details. The remarks made here have concerned especially the chapters on the 16th and 17th centuries, but we think the same applies to the whole of the monograph.

I found what has been said about *the efforts to promote a union* and the question of autonomy very inspiring and important. We shall have to take into consideration the various trends of Hungarian and Romanian progressive politicians as well as those of reactionary politicians.

One of the recurrent questions in our discussions was as follows: *what alternatives did Transylvania have for the future after the compromise of 1867?* The comments made in this conference have made us realize that we shall have to analyze the different efforts of that age in more detail.

We also agree that further research is needed into the relationship between *social structure* and changes in the middle-class way of life in the second half

of the 19th century. We also find that what has been said about public administration in Transylvania and the demand for an administrative map is worthy of consideration.

As far as the chapter on the period after 1918 is concerned, I feel obliged to answer some questions of detail, too, since this chapter has been written by myself, with the help of a number of colleagues.

I will make it clear at the outset that originally we planned to go only as far as 1918 in the discussion of Transylvanian history. Later, however, we found that we would need at least an *outline* of what had happened after 1918.

It is no wonder that the general public should mainly be interested in the period after 1918, i.e. the recent past. It is not easy, however, to approach the history of the recent past dispassionately. *"Historical research into the present"* is a new discipline. In order to establish its place among other sciences first of all we must make a distinction between science proper on the one hand, and memoirs and journalism on the other. Should I be asked to write about the events after 1945, I could easily do that in a personal way, as a journalist or memoirist. It would give me a difficult job, however, to do the same as a historian, as I do not have access to the necessary sources and the ground for comparison. The main reason why we have been able to point out only few tendencies in the discussed period is that we have had only limited data and preliminary studies at our disposal. This is especially true of the period after 1945. I admit that this period deserves a massive monograph in itself, and I do hope that the next generation of Hungarian historians will be able to undertake this job.

As regards the questions of detail raised in the discussion, I would like to add the following. The author of a review has accused us of claiming that Romania demanded Vienna Award II, and the author also wrote it was not true. Let me quote what I have written in the book about the events in August 1940: "The leaders of the Hungarian government considered the possibility of an independent armed uprising again, while the Romanian leaders suggested employing arbitration, an idea which Hitler had been cherishing, too."

It is obvious that the Award was carried out by Hitler's Germany, and it is also obvious that the Romanian and the Hungarian governments accepted it with different objections (I present these in the book), but there is no denying that Romania consented to the proposal, and had also played an important role in preparing it.

In a later edition the *Outline* should also include the elaborations of recent research, which will enable us to have a clearer view of the details of these events.

As far as the *Paris Treaty* is concerned, we have been able to touch upon the most important elements only. I have not been able to analyze the views of the Great Powers about Transylvania, and neither do I think it has been a part of my task. Of course, I would not object to enlarging the relevant chapter on the basis of recent findings.

As regards *education in Hungarian* I have not been able to analyze its changes within short periods, but I have pointed out the major tendencies, and I have also sketched the efforts to promote the assimilation of national minorities.

Let me mention to you that I never intended to give a full analysis of the period between 1918 and today; I am only familiar with *the major tendencies of a relatively long period,* and not even with all of those, as I have already mentioned. As a result of shortage of statistical data I have not been able to retrace the economic and social development of the ethnic groups. I had access only to the statistical data of 1956, and not knowing the other census returns I could get an impression of the social, economic, and other conditions of the ethnic groups only through extrapolation.

The discussion has also raised some problems of printing. As far as the second edition of the three-volume work is concerned, a much larger number of copies could have been printed, but we were prevented from doing this by the half-heartedness of the publishing industry. Recently, however, they have let us known that there is demand for a third edition, too.

As regards the abridged edition, we have taken it upon ourselves to make this version by 31st December 1987. This will also enable us to publish a version in a foreign language. We also hope to publish the original, three-volume work in a foreign language, probably in English.

Finally, let me mention three conclusions that we can draw from the publishing of *The History of Transylvania.*

Firstly, *we can and must find the truth dispassionately.*

Secondly, the truth found in history always helps us to strengthen the intellectual cohesion of this country, *by establishing our national consciousness.* Perhaps this collective consciousness should be more severe than the nostalgic ideas of many Hungarians. What we need is *a rational, realistic kind of patriotism, which is ready to face facts.*

Thirdly, keeping in mind the reception of the book, too, let me conclude that every historian *bears the burden of immense national and universal responsibility.* We have felt this while writing our monograph. I hope that before long Romanian, Saxon, and Hungarian historians together will be able to discuss the problems of Transylvanian history. I hope this time will come not only because there is a general demand for scientific truth, but also because there are new phenomena in most socialist countries today. I am an optimist, because I am sure the renewal of socialism will also bring about the tendency which will not preclude the coexistence of different opinions in the assessment of the past. If that time comes, debates will not serve to stir up animosities, but instead help each nation to acquire a more profound knowledge of each other and, consequently, to develop a mutual and genuine co-operation.

AZ ERDÉLY TÖRTÉNETE SZERZŐINEK ÉS A KONFERENCIA ELŐADÓINAK ÉS HOZZÁSZÓLÓINAK NÉVSORA

Az Erdély története monográfia szerzőinek névsora

VÉKONY GÁBOR – a történettudomány kandidátusa,
egyetemi docens
Eötvös Loránd Tudományegyetem, Budapest

† MÓCSY ANDRÁS – akadémikus,
egyetemi tanár
Eötvös Loránd Tudományegyetem, Budapest

TÓTH ENDRE – Központi Régészeti Könyvtár vezetője
Magyar Nemzeti Múzeum, Budapest

BÓNA ISTVÁN – a történettudomány doktora,
egyetemi tanár
Eötvös Loránd Tudományegyetem, Budapest

MAKKAI LÁSZLÓ – akadémikus,
tudományos tanácsadó
MTA Történettudományi Intézet, Budapest

BARTA GÁBOR – a történettudomány kandidátusa,
tudományos főmunkatárs
MTA Történettudományi Intézet, Budapest

PÉTER KATALIN – a történettudomány kandidátusa,
tudományos főmunkatárs
MTA Történettudományi Intézet, Budapest

R. VÁRKONYI ÁGNES – a történettudomány doktora,
egyetemi tanár
Eötvös Loránd Tudományegyetem, Budapest

† TRÓCSÁNYI ZSOLT – a történettudomány doktora,
főlevéltáros,
Magyar Országos Levéltár, Budapest

MISKOLCZY AMBRUS – a történettudomány kandidátusa,
egyetemi docens
Eötvös Loránd Tudományegyetem, Budapest

SZÁSZ ZOLTÁN – a történettudomány kandidátusa,
osztályvezető
MTA Történettudományi Intézet, Budapest

KÖPECZI BÉLA – akadémikus,
művelődési miniszter
Művelődési Minisztérium, Budapest

A konferencia előadóinak névsora a tanulmányok közlésének sorrendjében:

RÁCZ ISTVÁN – a történettudomány doktora,
egyetemi tanár
Kossuth Lajos Tudományegyetem, Debrecen

PACH ZSIGMOND PÁL – akadémikus,
kutató professzor
MTA Történettudományi Intézet, Budapest

IRINYI KÁROLY – a történettudomány kandidátusa,
egyetemi tanár
Kossuth Lajos Tudományegyetem, Debrecen

BALLA LAJOS – egyetemi docens,
Kossuth Lajos Tudományegyetem, Debrecen

GUNDA BÉLA – a történettudomány (néprajz) doktora,
tudományos tanácsadó, ny. egyetemi tanár
Kossuth Lajos Tudományegyetem, Debrecen

OROSZ ISTVÁN – a történettudomány kandidátusa,
egyetemi tanár
Kossuth Lajos Tudományegyetem, Debrecen

FODOR ISTVÁN – a történettudomány kandidátusa,
főigazgató
Magyar Nemzeti Múzeum, Budapest

KRISTÓ GYULA – a történettudomány doktora,
egyetemi tanár
József Attila Tudományegyetem, Szeged

KUBINYI ANDRÁS – a történettudomány doktora,
egyetemi tanár
Eötvös Loránd Tudományegyetem, Budapest

BENDA KÁLMÁN – a történettudomány doktora,
a Ráday Gyűjtemény igazgatója
Budapest

PERJÉS GÉZA – hadtörténész,
MTA tudományos kutató
Budapest

BITSKEY ISTVÁN – az irodalomtudomány kandidátusa,
egyetemi docens
Kossuth Lajos Tudományegyetem, Debrecen

BARCZA JÓZSEF – teológiai doktor, kutató professzor,
a Közép-Kelet-Európai Reformáció Történetének Kutató Intézete igazgatója, Debrecen

WELLMANN IMRE – a történettudomány doktora,
ny. múzeumigazgató
Budapest

IFJ. BARTA JÁNOS – a történettudomány kandidátusa,
egyetemi docens
Kossuth Lajos Tudományegyetem, Debrecen

SZABAD GYÖRGY – akadémikus, egyetemi tanár
Eötvös Loránd Tudományegyetem, Budapest

TAKÁCS PÉTER – a történettudomány kandidátusa,
főiskolai tanár
Bessenyei György Tanárképző Főiskola, Nyíregyháza

FEHÉR ANDRÁS – a történettudomány kandidátusa,
egyetemi tanár
Kossuth Lajos Tudományegyetem, Debrecen

L. NAGY ZSUZSA – a történettudomány doktora,
egyetemi tanár
MTA Történettudományi Intézet–Kossuth Lajos Tudományegyetem, Budapest–Debrecen

SZŐKE DOMONKOS – egyetemi adjunktus
Kossuth Lajos Tudományegyetem, Debrecen

KOROM MIHÁLY – a történettudomány doktora,
kutatócsoport-vezető egyetemi tanár
MSZMP Politikai Főiskola, Budapest

BALOGH SÁNDOR – a történettudomány doktora,
egyetemi tanár
Eötvös Loránd Tudományegyetem, Budapest

FÜLÖP MIHÁLY – a történettudomány kandidátusa,
tudományos főmunkatárs
Magyar Külügyi Intézet, Budapest

VARGA JÁNOS – a történettudomány doktora,
főigazgató
Magyar Országos Levéltár, Budapest

PÁLYI DÉNES – középiskolai tanár
Bajza utcai általános iskola, Budapest

KÁDÁR ZOLTÁN – a történettudomány (művészettörténet) doktora,
címzetes egyetemi tanár
Kossuth Lajos Tudományegyetem, Debrecen

GEBEI SÁNDOR – a történettudomány kandidátusa,
intézeti tanár
MSZMP Oktatási Igazgatóság, Debrecen

RAFFAY ERNŐ – a történettudomány kandidátusa,
egyetemi adjunktus
József Attila Tudományegyetem, Szeged

MAKKAI LÁSZLÓ – akadémikus,
tudományos tanácsadó
MTA Történettudományi Intézet, Budapest

BARTA GÁBOR – a történettudomány kandidátusa,
tudományos főmunkatárs
MTA Történettudományi Intézet, Budapest

R. VÁRKONYI ÁGNES – a történettudomány doktora,
egyetemi tanár
Eötvös Loránd Tudományegyetem, Budapest

SZÁSZ ZOLTÁN – a történettudomány kandidátusa,
osztályvezető
MTA Történettudományi Intézet, Budapest

KÖPECZI BÉLA – akadémikus,
művelődési miniszter
Művelődési Minisztérium, Budapest